

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVII

Sa. 280

Aralık 2013

ANKARA - 2013

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
BATMAZ, ATILLA: Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları	801
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları.....	833
KEÇİŞ, MURAT: XIII.-XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklara Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları	849
YÜKSEL, AHMET: Osmanlılarda Otopsi	875
BOZER, RÜSTEM – SUNAY, SERKAN: Kula'da İnşası İstenen Bir Kiliseye Dair Osmanlı Arşivlerindeki Bazı Belgeler (3 çizim, 6 belge ile birlikte)	911
GEL, MEHMET: Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlâve Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukukî Tartışma: "Da'vâ-yı Âsiyâb"	927
ASLANER, SERHAT: Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeşterleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi	955
KÖREMEZLİ, İBRAHİM: Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856) (2 resim ile birlikte)	983
TEPEKAYA, MUZAFFER: Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876).....	1031
AYDIN, MİTHAT: Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Geşov Meselesi (7 belge ile birlikte)	1071
ÇİÇEK, NİYAZİ: Türkiye'de Harf Devriminin Belgelerin Form Yapısına Etkisi: Diplomatik Metodoloji Işığında Arşiv Belgelerinin İç Kaynaklı Elemanları Üzerine Bir İnceleme (5 belge ile birlikte)	1103

Kitap Tanıtımlar:

KAHRAMAN, ŞAKUL: War And Diplomacy: The Russo-Turkish War Of 1877-1878 And The Treaty Of Berljn, M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett (ed.)....	1135
Özetler	1139
İngilizce Özetler.....	1145
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1151
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1154

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

Cilt: LXXVII - Volume: LXXVII
Sayı: 278-280 - No.: 278-280

ANKARA, 2013

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR MEHMET METİN HÜLAGÜ

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ACIDUMAN, AHMET - ARDA, BERNA: <i>Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrîh-i A'zâ'l-İnsân'da Yer Alan Anatomi Terimleri Üzerine Bir Ön Çalışma: "Birinci Kısım: Osteoloji Hakkında"</i> (3 resim ile birlikte)	547
ALANDAĞLI, MURAT: Çorum ve Çevresinde Faaliyette Bulunan Ali Murtezâ Nam-ı Diğer Kır Dede Çetesi (4 belge ile birlikte)	183
ARSLAN, NURETTİN - ÖZHAN, TOLGA: Tiyatro Yazıları Işığında Assos'ta Zanaatkarlar (5 resim ile birlikte)	73
ASLANER, SERHAT: Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeşterleri: Meşrutiyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi	955
ASLANTAŞ, SELİM: Avusturya Saray ve Devlet Arşivi'ndeki (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Türkiye Fonları	109
AYAZ, FATİH YAHYA: Memlûk Tarihçilerine Göre Dulkadroğlu Şahsuvar Bey İsyanı	403
AYDIN, ERHAN: Uygur Kağanlığı Yazıtları ile Yenisey Yazıtlarında Türk Adının Kullanımı Üzerine	81
AYDIN, MİTHAT: Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Geşov Meselesi (7 belge ile birlikte)	1071
AYDOĞAN, İSMAIL: Eğitim ve Tarih Ekseninde Sosyal Bilinci ve Sosyal Bilinçaltıyı Oluşturmak	303
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları	833
BATMAZ, ATILLA: Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları	801
BAYRAK-FERİBAŞ, MERAL: Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti İslahhaneleri	573
BAYRAM, FATİH: Hintli Bir İktisatçının Tarihte Özgürlük Arayışı: Amartya Sen'in Hindistan'da Türk Hakimiyetine Dair Tespitleri	89
BOLAT, GÖKHAN: Mirzâ Tâki Hân (Emir Kebir) ve Reformları (1848 - 1851) (1 resim ile birlikte)	151
BOZER, RÜSTEM - SUNAY, SERKAN: Kula'da İnşası İstenen Bir Kiliseye Dair Osmanlı Arşivlerindeki Bazı Belgeler (3 çizim, 6 belge ile birlikte)	911
ÇINARDALI-KARAASLAN, NAZLI: Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma	5
ÇİÇEK, NİYAZİ: Türkiye'de Harf Devriminin Belgelerin Form Yapısına Etkisi: Diplomatik Metodoloji Işığında Arşiv Belgelerinin İç Kaynaklı Elemanları Üzerine Bir İnceleme (5 belge ile birlikte)	1103
DAEI, MASOUMEH: XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti	239
ERKEK, MEHMET SALİH: Osmanlı Mardin'inde Cinayet Vakaları ve Cinayet Soruşturmaları Hakkında Bir Değerlendirme	637
EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük (12 resim ile birlikte)	1
GEL, MEHMET: Kanûni Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlâve Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'vâ-yı Âsiyâb"	927
KEÇİŞ, MURAT: XIII.-XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklara Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları	849
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu (1419-1433) (15 resim, 1 harita ile birlikte)	445
KÖREMEZLİ, İBRAHİM: Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856) (2 resim ile birlikte)	983

KÜÇÜK, SERHAT: Osmanlı Algisında Garb Teknolojisi: "Mösyö Elektrik"ın Sergüzeşti	713
ÖZBEK, YILDIRAY: Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1945) Kayseri'de Okul Yapıları (65 resim, 17 çizim ile birlikte)	271
ÖZLÜ, ZEYNEL: Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)	671
PAMUK, BİLGEHAN: Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI -XVII. Yüzyıllar) (2 resim ile birlikte)	523
POLAT, Ü. GÜLSÜM: Arvad; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı'ndaki Fonksiyonları	219
SADRİ, MANİZHEH: Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı	653
SEVİNÇ, TAHİR: Şam Valisi Fmirü'l-Hac Süleyman Paşa'nın Muhallefâtı (1743-1744)	467
SUNAY, SERAP: Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi (2 resim, 3 belge ile birlikte)	119
TEPEKAYA, MUZAFFER: Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)	1031
USTA, AYDIN: Haçlılar ve Doğu Hristiyanları Arasındaki İlişkiler	365
YUKSEL, AHMET: Osmanlılarda Otopsi	875

Çeviri:

FRENKEL, YEHOSHUA: (çev. Nuh Arslantaş): Gayri Müslim Tarihçilerin İslâm Tarihi Kaynaklarındaki Rivayetleri Kullanması	741
--	-----

Kitap Tanıtma:

BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Isabel V. Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i>	769
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitrou, Argyris Mamarelis ve Georgios Niarchos, <i>The Last Ottomans, The Muslim Minority of Greece, 1940-1949</i>	765
DEMİR BÜLENT: V. Sevin, N. Arslan Sevin, H. Kalsen, <i>Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı</i>	775
GÜÇLÜ, YÜCEL: Hasan Cemal, 1915: <i>Ermeni Soykırımı</i>	337
İLGÜREL, MÜCTEBA: İdris Bostan-Salih Özbaran (ed.), <i>Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi I, Zeki Arıkan-Lütfi S a n c a r, XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi</i>	317
KAHRAMAN, ŞAKUL: War And Diplomacy: The Russo-Turkish War Of 1877-1878 And The Treaty Of Berlin, M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett (ed.)	1135
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Dariusz Kolodziejczyk, <i>The Crimean Khanate and Poland - Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th - 18th century)</i>	323
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1151
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	359
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	795
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1154
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	362
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	798
İngilizce Özetler	1145
İngilizce Özetler	350
İngilizce Özetler	788
Özetler	1139
Özetler	341
Özetler	781

CONTENTS

Articles and Studies:

	Page
ACIDUMAN, AHMET - ARDA, BERNA: A Preliminary Study on the Anatomical Terms in <i>Mir'at Al-abdan fi Tashrih-i A'zai'l-Insan</i> : "The First Part: On Osteology" (with 3 illustrations)	547
ALANDAĞLI, MURAT: The Active Bandit Group of Ali Murteza Alias "Blind Grandfather (Kör Dede)" in Çorum and its Vicinity (with 4 document)	183
ARSLAN, NURETTİN - ÖZHAN, TOLGA: Craftsmen in Assos in the Light of New Inscriptions (with 5 illustrations)	73
ASLANER, SERHAT: Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeşterleri: A Forgotten Treatise From the Second Constitutional Period.....	955
ASLANTAŞ, SELİM: The Turkey Fonds in the Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv	109
AYAZ, FATİH YAHYA: Rebellion of Dulqadroğlu Shahsuvar Bey According to Mamlukid Historians	403
AYDIN, ERHAN: On the Usage on the Name <i>Türk</i> in the Uighur Khanate and Yenisei Inscriptions	81
AYDIN, MİTHAT: Bulgaria At the Crossroads: Ivan S. Geşov Question (with 7 documents)	1071
AYDOĞAN, İSMAIL: Raising Social Awareness and Social Subconsciousness with in the Framework of Education and History	303
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Turkish Tribes Settled in Fergana According to Islamic Authors (IXth-XIIIth Centuries)	833
BATMAZ, ATILLA: The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion.....	801
BAYRAK-FERLİBAŞ, MERAL: A Social Responsibility Project: The Reformatoires of the Danubian Province	573
BAYRAM, FATİH: An Indian Economist's Search For Freedom in History: Amartya Sen's Remarks About The Turkish Rule in India	89
BOLAT, GÖKHAN: Mirzâ Tâki Khan (Amir Kabir) and his Reforms (1848-1851) (with 1 illustrations)	151
BOZER, RÜSTEM - SUNAY, SERKAN: Some Correspondences in Ottoman Archives on a Church Which Have Been Wanted to be in Kula (3 figures, with 6 documents).....	911
ÇINARDALI-KARAASLAN, NAZLI: A Study About Frit, Faience and Glass Material During 2nd Millennium BC in the Light of Archaeological and Philological Data	15
ÇİÇEK, NİYAZİ: Changes in the Form of the Documents Caused by the Alphabet Reform in Turkey: Examination of the Intrinsic Elements of the Archival Records in the Light Of Diplomatics Methodology (with 5 documents)	1103
DAEI, MASOUMEH: Ottoman-Russian Competition in Iranian Trade at the Beginning of 20 th century	239
ERKEK, MEHMET SALİH: An Assessment about Murdering Events and Murdering Investigations in Mardin during the Ottoman Period	637
EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük (with 12 illustrations)	1
GEL, MEHMET: The Juridical Controversy on the Sale of the Property with the Foundation (Waqf) in the Reign of Süleyman the Magnificent and under the Shadow of his Viziers: The Mill Case	927
KEÇİŞ, MURAT: The Northwest Anatolian Road System According to XIII th -XIV th Century Byzantine and Islamic Sources.....	849
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Journey of Tile Masters of Tabriz in Anatolia Within the Political and Cultural Relations (with 15 illustrations, 1 map).....	445

KÖREMEZLİ, İBRAHİM: Ottoman and Allied Prisoners of War in Russia during the Crimean War (with 2 illustrations).....	983
KÜÇÜK, SERHAT: Western Technology in the Ottoman Perception: The Venture of "Mösyö Elektrik"	713
ÖZBEK, YILDIRAY: Kayseri School Buildings in the Early Republican Period (1923-1945) (with 65 illustrations, 17 draws)	271
ÖZLÜ, ZEYNEL: From Folk Medicine to Odontology: Profession of Dentistry in the Ottoman Empire in the 19 th Century (Erbâb-ı Esnân).....	671
PAMUK, BİLGEHAN: The Foundation and the Improvement of Erzurum Custom (16 th - 17 th Centuries) (with 2 illustrations).....	523
POLAT, Ü. GÜLSÜM: Arwad; An Ottoman Island in the East Mediterranean and its Functions in the First World War	219
SADRİ. MANİZHEH: Educational Evolution and Establishment of New Schools in Iran During Qajar Dynasty	653
SEVİNÇ, TAHİR: Süleyman Pasha, Governor of Damascus Muhallefat Emirü'l-Hac (1743 - 1744).....	467
SUNAY, SERAP: The First Wedding Ceremony of Tanzimat Era in Ottoman Palace: The Marriage of Atiyye Sultan, The Doughter of Mahmut II, with Ahmed Fethi Pasha (with 2 illustrations, 3 document)	119
TEPEKAYA, MUZAFFER: Murder Of German And French Consuls in Salonica (6 May 1876).....	1031
USTA, AYDIN: Relations between the Crusaders and the Eastern Christians	365
YÜKSEL, AHMET: Autopsy in the Era of Ottomans	875

Translation:

FRENKEL, YEHOSHUA: (çev. Nuh Arslantaş): The Use Islamic Materials by Non-Muslim Writers	741
--	-----

Book Reviews:

BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Isabel V. Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i>	769
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitrou, Argyris Mamarelis ve Georgios Niarchos, <i>The Last Ottomans, The Muslim Minority of Greece, 1940-1949</i>	765
DEMİR BÜLENT: V. Sevin, N. Arslan Sevin, H. Kalsen, <i>Harput Kale Mahallesi'nde Osmanlı Yaşamı</i>	775
GÜÇLÜ, YÜCEL: Hasan Cemal, 1915: <i>Ermeni Soykırımı</i>	337
İLGÜREL, MÜCTEBA: İdris Bostan-Salih Özbaran (ed.), <i>Başlangıçtan XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi I</i> , Zeki Arıkan-Lütfi S a n c a r, XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi	317
KAHRAMAN, ŞAKUL: War And Diplomacy: The Russo-Turkish War Of 1877-1878 And The Treaty Of Berlin, M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett (ed.).....	1135
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Dariusz Kolodziejczyk, <i>The Crimean Khanate and Poland - Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th - 18th century)</i>	323

Abstracts.....	1145
Abstracts.....	350
Abstracts.....	788
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish).....	1151
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish).....	795
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish).....	359
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	1154
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	798
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	362
Turkish Abstracts.....	1139
Turkish Abstracts.....	341
Turkish Abstracts.....	781

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN

Doç. Dr. Muzaffer DEMİR

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Doç. Dr. Mehmet Akif KIREÇCİ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali Birinci (Polis Akademisi)

Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent Özdemir (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Esin Kahya (Ankara Üniversitesi-Emekli)

Prof. Dr. Hamit Hancı (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Fahmeddin Başar (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan Erdem (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Kaya Tuncer Çağlayan (On Dokuz Mayıs Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Fahri Kılıç (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer Turan (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Dr. Alper Alp (Gazi Üniversitesi)

Doç. Dr. Ayşe Kayapınar (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Prof. Dr. Besim Özcan (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan Kırımlı (Bilkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdullah Saydam (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Altan Çetin (Gazi Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Nihat Yazılıtaş (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Tahsin Özcan (Marmara Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa Güler (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Hülya Taş (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Aynur Özfırat (Mustafa Kemal Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi)

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68/210-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2013 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslar arası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts, Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.gov.tr>

e-posta : e-magaza@ttk.gov.tr

Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. tarafından basılmıştır.

Tel : (0312) 395 99 94-95 Faks: 394 77 49

Adres: İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi 531. Sok. No : 31 Ostim/ANKARA

BELLE TEN

Cilt: LXXVII

ARALIK 2013

Sayı: 280

URARTU DİNİNDE KURBAN KAVRAMI VE KURBAN UYGULAMALARI

ATILLA BATMAZ*

“...Tanrı Haldi’nin kapısı önünde kurban kesen kişi, karaciğeri ve kalbi Rusa’ya vermelidir. ... Bir öküz kurban edilmelidir, karaciğer ve kalp Rusa’ya verilmelidir.”¹

GİRİŞ

Urartu dinsel faaliyetleri, krallığın kurulduğu ve yaklaşık 250 sene boyunca hüküm sürdüğü coğrafya ile paralel bir oluşum ve gelişim sergileyen bir yapıdadır. Dağlık coğrafya tarımdan ziyade hayvancılık faaliyetlerine daha elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bu nedenle hayvancılık faaliyetleri Urartu toplumu için çok önemli bir olgudur. Hayvancılık faaliyetlerinin bir parçası olan kurban sadece yiyecek ihtiyacının karşılandığı basit bir alışkanlık değil göksel güçler ile iletişimi sağlayacak bir araçtır. Çünkü dinî ayinlerin çok önemli bir bölümünü oluşturan kurban, tanrılara ya da kutsal kabul edilen güçlere sunulan hediye anlamına gelir. Bu kavram genel bir tanımla tanrıya bir şey verme, karşılığında tanrıdan bir şey isteme eylemidir ve bu sayede tanrı ile inananı arasında bir yakınlık ve bir ilişki kurulmuş olacaktır². Urartu dinî inanışları içinde bu kavramın kapladığı alan ve karşıladığı işlev merkez konumundadır. Öyle ki Urartu dini hakkında edinilen bilgilerin büyük bir bö-

* Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 35100, Bornova-İzmir/TÜRKİYE, atibatmaz@yahoo.com.

¹ Ayanis tapınak yazıtı. Salvini 2001a: 261.

² Dilimizdeki ‘Kurban’ sözcüğü İbranice’deki ‘korban’ dan gelmektedir. Aramice aracılığı ile ‘krb’ olarak Arapça’ya, oradan da Türkçe’ye girmiştir. ‘Kurban’ sözcüğünün çeşitli anlam ve tanımlamaları için bkz. Erginer 1997: 15-18.

lümünde kurban olgusu yer alır. O nedenle kurban, Urartu inanç sistemi³ içinde önemli bir kurumdur ve kayda değer toplumsal ve dinsel işlevlere sahiptir.

Kurban uygulamaları canlı hayvan kesimi yani hayvan kanının akıtılması ile uygulanan kurbanlar (başka bir tanımla kanlı kurban); yiyecek-icecek, silah, tohum ya da başka nesnelerin sunusu (başka bir tanımla kansız kurban) olarak karşımıza çıkmaktadır⁴. Bu çalışmada çoğunlukla Urartu'daki hayvan kurbanı ve uygulamaları üzerinde durulacaktır. Diğer yandan Urartu gelenekleri arasında sıvı ya da katı nesne sunusu da ayınların parçasını oluşturan çok önemli bir uygulamadır. Bu uygulamalarının başında tartışmasız silah sunusu gelmektedir. Urartu tapınaklarında gerçekleştirilen seremonilerde Urartu dininin baş ve en önemli tanrısı olan Haldi için silah adama geleneği Urartu dini içinde en belirgin geleneklerden biridir. Çavuştepe⁵, Kayalıdere⁶, Altuntepe⁷, Karmir Blur⁸, Toprakkale⁹, Ayanis¹⁰, gibi kalelerde Haldi'ye adandığı üzerlerindeki yazıttan anlaşılan kalkan, sadak, miğfer, mızrak ve ok ucu gibi silahların sayısı bir hayli fazladır¹¹. Burada ilginç olan nokta silahların kendileri için de hayvan kurbanı yapılmasıdır. Yeşilahç, Karmir Blur ve Meherkapı yazıtlarında böyle uygulamalara ait ifadeler yer alır¹².

Su, şarap, süt gibi sıvı maddelerin sunuları da (libasyon) Urartu kurban ritüellerinin bir parçasını oluşturuyor olmalıdır. Bunlara ait Asur ve Urartu çivi yazılı belgelerinden bilgi alabildiğimiz gibi Urartu madeni eserleri üzerinde de sıvı sunu

³ Urartu Krallığı'nın inanç sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M.B. Baştürk, Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

⁴ Emiroğlu ve Aydın 2003: 507; Erginer 1997. Bazı sosyolojik ve antropolojik çalışmalarda kimi cansız nesnelerin sunuları da "kurban" kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Kurbanın kutsala verilen hediye anlamını taşıdığı düşünüldüğünde bu yaklaşım yanlış olmamalıdır. Öte yandan tanrılara sunulan tüm canlı veya cansız varlıklar bir daha başka hiçbir yerde kullanılmayacakları için gerçek fonksiyonları feda edilmiş olacaktır. Örneğin Tanrı Haldi'ye sunulacak silahlar savaşta kullanılmayacaklarından gerçek fonksiyonları feda edilmiş olacaktır.

⁵ Çilingiroğlu 1998: 232.

⁶ Burney 1966: 69.

⁷ Özgüç 1966: 6 vd.

⁸ Piotrovskii 1967: 45-47; Piotrovskii 1969: 159, 160, 173.

⁹ Erzen 1962: 383 vd.

¹⁰ Çilingiroğlu 1998: 232-233; Çilingiroğlu 2001: 45-47, fig. 1-2; Derin ve Çilingiroğlu 2001: 155 vd.; Derin ve Muscarella 2001: 189 vd.; Çilingiroğlu 2004: 257vd.; Çilingiroğlu 2005b: 31 vd., Çilingiroğlu 2012: 305-306.

¹¹ Çilingiroğlu 1997: 1-7, 121; Çilingiroğlu 1998: 232-233; Çilingiroğlu 2001: 45-48; Çilingiroğlu 2004: 257 vd.; Çilingiroğlu 2005a: 98-99; Çilingiroğlu 2005b: 31 vd.

¹² Yeşilahç kaya nişi içindeki yazıtta (CTU I: A 3-2), Karmir Blur *susi*'sine ait bloklar üzerindeki yazıtta (CTU I: A 12-2 I) ve Ayanis tapınak yazıtında (CTU I: A 12-1 I) Haldi'nin silahlarına bir koyun kesilmesi gerektiği yazılmıştır. Aşağıda adından sıkça söz edeceğimiz ve Urartu kurban listesini sunan Meherkapı yazıtının 13. satırında da, Tanrı Haldi'nin silahlarına 1 boğa 2 koyun kurban edilmesi gerektiği emredilmiştir.

uygulamaları sahnelenmiştir. İçi şarap dolu Urartu kazanlarının varlığı Asur yazıtlarına da yansımıştır. II. Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında Musasir tapınağı yağması sırasında, 80 ölçek sıvı alabilen ve içi Haldi'ye sunulmak üzere ağzına kadar şarapla doldurulmuş Urartu kazanlarından (*hanû*) söz edilmektedir¹³. Bazı Urartu kemerleri üzerinde resmedilen seremoni sahnelerinde, üç ayaklı kaideler üzerinde duran boğa başı eklentili kazanlarda¹⁴ veya geometrik motifli küplerde¹⁵ kadınlar tarafından sıvı libasyon gerçekleştirilmektedir. Ayanis Kalesi'nde sıvı libasyon sırasında kullanılan bazı pişmiş toprak veya madeni kaplar bulunmuştur. Tapınak depo odalarında ortaya çıkartılan 105 cm ağız çapına sahip kazan, 0.84 m ağız çapı ve 1.06 m yüksekliğe sahip üzeri geometrik bezemelerle süslü küp ve pişmiş toprak bir kap¹⁶, XI No.lu Alan'da, Seremoni Koridoru'na¹⁷ yakın bir alanda, iki adet demir saplı mızrak ile beraber bulunan ortalama 30 litre kapasiteli başka bir tunç kazan bu tür kaplara örnek oluşturmaktadır. Urartu mühürleri ve mühür baskılarında da sıvı kurbanı ile ilgi veriler mevcuttur¹⁸. Sıvı libasyonun Ayanis Kalesi'nde¹⁹ hayat ağacı seremonilerinde, Aluntepe'de²⁰ görülen stel ve hayat ağacı ile yapılan ayinlerde ya da gömü ayinlerinde uygulandığı bilinmektedir. Sonuç olarak Urartu tapınak alanlarında bulunan sunu çanakları, kazanlar ve diğer libasyon kapları Urartu dinsel ayinlerinde gerçekleşen sıvı kurbanının önemli kanıtlarıdır²¹. Libasyon uygulamalarında kullanılan başka bir sıvı kurban kanıdır²². Diğer bir ifade ile sıvı kurban kavramı içinde bir bölüm kanlı kurban kategorisinde değerlendirilmelidir. Aşağıda da görüleceği gibi kanlı kurban, Urartu dininin her alanında baştan sona yer alır ve kutsala biçilen değer, kesilecek hayvanın tür ve sayısı ile belirlenmiştir.

Kurban kesiminin çoğu kez sadece basit bir verme eyleminden oluşmayıp, bir ayin içinde gerçekleştirilmesi nedeniyle bu çalışmanın birçok yerinde Urartu dini ayinlerinden ve bunların muhtemel anlamlarından söz etmek durumundayız. Yazılı belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla Urartu dini inanışlarında kurbanın belli

¹³ Foster 2005: 811.

¹⁴ Seidl 2004: 141, abb. 99.

¹⁵ Merhav 1991a: 227, fig., 6. 3.

¹⁶ Çilingiroğlu 1993: 435; Çilingiroğlu 1998: 230; Çilingiroğlu 2012: 305.

¹⁷ Seremoni Koridoru'nda gerçekleştirilen sıvı sunusu ile bu kazan arasında bir bağlantı olması kuvvetle muhtemeldir. Seremoni Koridoru içinde gerçekleştirilen ayinlerle ilgili bkz. Batmaz 2013.

¹⁸ Işık 1986: Abb. 1.

¹⁹ Batmaz 2012: 39-60; Batmaz 2013: 65-83.

²⁰ Özgüç 1969:33; Işık 1986:3 vd.

²¹ Urartu Kültürü'ndeki libasyon uygulamaları ile ilgili bkz. Çilingiroğlu 1997: 102; Çilingiroğlu 1998: 230, 237.

²² Çilingiroğlu 1997: 102; Çilingiroğlu 1998: 230, 237. Karmir Blur *susi*'sine ait bir taş bloğu üzerinde kurban kanı ile yapılan bir adaktan söz edilir. Diakonoff 1991: 14, 16. Kurban kanının Urartu dini içinde olduğu gibi diğer birçok inanışta yeri olduğu bilinmektedir. Zira kan *hayatın özü* olarak kabul edilir. Eliade 2007: 190.

standartları vardır. Bu yönüyle öncelikle hangi olgu için kurban verilir, o olgu için ne kurban verilir, kurban verilmesi gereken hayvanlar nelerdir, kurban verilmesi gereken olguların hangi özellikleri onlara kurban verilmesini sağlar?²³ gibi sorulara yanıt üretmek gerekecektir.

KURBAN İLE İLGİLİ YAZILI VERİLER

Urartu yazıtlarının içeriği incelendiğinde kurban olgusunun birçok kez işlendiği görülecektir. Çalışmamızın bu kısmı, Urartu çivi yazılı belgelerindeki kurban kavramının çeşitli boyutlarıyla incelenmesine ayrılmıştır. Yazılı veriler sadece kurban hayvanları, kutsal kabul edilen olgu ve tanrılar ile ilgili değil aynı zamanda kurban kesimi gerçekleşen Urartu ayinleri ile ilgili de veri sağlamaktadır. Kurban konusuna ilişkin en temel veri kaynağı **Meherkapı** yazıtıdır. Meherkapı yazıtının Urartu inanışlarının temel ve en önemli taşıyıcı oluşturduğu kesindir. Bu çok önemli belge Urartu tanrı ve tanrıçaları için takdir edilen kurbanların sayı ve türünü içermektedir. Meherkapı yazıtı, Van kenti içinde Akköprü Mahallesi'nde, Toprakkale'nin inşa edildiği Zimzim kayalıkları üzerinde bir kayaya oyulmuş niş içine yazılmıştır. Yazıtta öncelikle, söz konusu kaya nişinin İşpuini ve oğlu Menua tarafından tanrı Haldi için yapılmış bir kapı olduğu belirtilmiş ve sonra bir ayinin düzenlenmesi gerektiği yazılmıştır. Ardından 63 tanrı, 16 tanrıça ve onlara kurban edilmesi gereken hayvanların cinsi ve adedinin listesi verilir. Yazıtın kapanış cümlelerine aşağıda irdelenecek olan bazı faaliyet ve kurban uygulamalarının sunulmasıyla tamamlanır²⁴. Çalışmamızın farklı yerlerinde değinilecek olan yazıtın liste bölümü şöyledir²⁵.

1	D Haldi	17	Boğa	34	Koyun
2	D Teişeba (Fırtına Tanrısı)	6	Boğa	12	Koyun
3	D Şiuini (Güneş Tanrısı)	4	Boğa	8	Koyun
4	D Huţuini	2	Boğa	4	Koyun
5	D Turani	1	Boğa	2	Koyun
6	D Ua	2	Boğa	4	Koyun
7	D Nalaini	2	Boğa	4	Koyun
8	D Şebitu	2	Boğa	4	Koyun
9	D Arsimela	2	Boğa	4	Koyun

²³ Bu çalışmada geçen şükür (şükran), adak, istek, kefarete vb. kurbanların tanımlamaları için bkz. Erginer 1997:142-151.

²⁴ Bakınız burada "Tarım ve Sulama Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar" başlığı.

²⁵ CTU I: A 3-1; UKN I:27.

10	^D Anapša	1	Boğa	2	Koyun
11	^D Diduaini	1	Boğa	2	Koyun
12	^D Sin (Numara “30”)	1	Boğa	2	Koyun
13	^D Haldi'nin Silahları'na	1	Boğa	2	Koyun
14	^D Atbini	1	Boğa	2	Koyun
15	^D Quera	1	Boğa	2	Koyun
16	^D Elipri	1	Boğa	2	Koyun
17	^D Tarraini	1	Boğa	2	Koyun
18	^D Adaruta	1	Boğa	2	Koyun
19	^D İrmuşini	1	Boğa	2	Koyun
20	^D ILU aluse urulili ue şiuili(...olan tanrıya)	1	Boğa	2	Koyun
21	^D Alaptuşini	1	Boğa	2	Koyun
22	^D Erina	1	Boğa	2	Koyun
23	^D Şiniri	1	Boğa	2	Koyun
24	^D Unina	1	Boğa	2	Koyun
25	^D Aiarini (Mağaralar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
26	^D Zuzumaru	1	Boğa	2	Koyun
27	^D Hara (Yollar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
28	^D Araza	1	Boğa	2	Koyun
29	^D Ziukuni	1	Boğa	2	Koyun
30	^D Ura	1	Boğa	2	Koyun
31	^D Arşibedini	1	Boğa	2	Koyun
32	^D Arni (Tepeler ve Dağlar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
33	^D Haldi'nin Gençliği'ne (?) (<i>ininaše</i>)	1	Boğa	2	Koyun
34	^D Haldi'nin Erişkinliği'ne (?)	1	Boğa	2	Koyun
35	^D Haldi'nin Yaşlılığı'na (?) (<i>dinuše</i>)	1	Boğa	2	Koyun
36	^D Haldi'nin Ordusu'na	2	Boğa	4	Koyun
37	^D Teişeba'nın (Fırtına Tanrısı) Ordusu'na	2	Boğa	4	Koyun
38	^D Artu'arasau tanrılarına	2	Boğa	4	Koyun
39	Ardini (Muşasir) Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
40	Qumenu Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
41	Tuşpa Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
42	^D Haldi'nin Kenti'nin Tanrıları'na	1	Boğa	2	Koyun

43	Arşuniuini Kenti Tanrıları'na	1	Boğa	2	Koyun
44	^D Haldi'nin Işığ'na (?)	1	Boğa	2	Koyun
45	^D Šuba	1	Boğa	2	Koyun
46	^D Haldi Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
47	Eridia Kenti'nde ^D Teişeba Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
48	Uişini Kenti, ^D Šiuiini Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
49	^D Eli'a	1	Boğa	2	Koyun
50	^D Haldi'nin Merhameti'ne (<i>ami</i>)	1	Boğa	2	Koyun
51	^D Haldi'nin Gücü'ne	1	Boğa	2	Koyun
52	^D Haldi'nin <i>susi</i> 'lerine	1	Boğa	2	Koyun
53	^D Talapura	1	Boğa	2	Koyun
54	^D Qilibani	1	Boğa	2	Koyun
55	Ülkeler Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
56	Dağlar (?) Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
57	^D Šuinina (Göl Tanrısı'na)	1	Boğa	2	Koyun
58	Vadi (?) Tanrısı'na	2	Boğa	14	Koyun
59	Yeryüzü–Toprak (?) Tanrısına	2	Boğa	14	Koyun
60	^D İLANİ Gamruti (tüm tanrılara)	4	Boğa	18	Koyun
61	^D Haldi'nin (Büyükbaş Hayvan) Sürüsü'ne			4	Koyun
62	Nişi Kenti'ndeki ^D Ua Kapısı'na			2	Koyun
63	^D Babania (Dağlar–Yüksek Ülkeler)			10	Koyun
64	^D Arubani	1	İnek	1	Koyun
65	^D Baba	1	İnek	1	Koyun
66	^D Tušpuea	1	İnek		
67	^D Aui	1	İnek		
68	^D Aia	1	İnek		
69	^D Sardi	1	İnek		
70	^D Šinuiardi			2	Koyun
71	^D İpħari			2	Koyun
72	^D Baršia			2	Koyun
73	^D Silia			2	Koyun
74	^D Ar'a			2	Koyun
75	^D Adia			2	Koyun

76	D Uia	2	Koyun
77	D Ai Tanrıçalarına	4	Koyun
78	D Ardi	2	Koyun
79	Tüm Tanrıçalara (?)	17	Koyun

Böylelikle Urartu tanrıları, kurban listeleri ve uygulanmaya konan dinsel ayinlerin temelleri atılmıştır. Bu önemli yazılı kaynak ışığında Urartu inançlarında neyin kutsal olduğunu ve bunların hiyerarşik sırasını kavramsal olarak incelemekte fayda vardır: Meherkapı yazıtında kurban verilen kavramları iki düzlemde gruplamak mümkündür: Soyut ve somut kavramlar.

Somut kavramlar: Silahlar (Haldi'nin silahları), Kapılar (Haldi, Teişeba, Şiui kapıları vb.), Haldi'nin *Sırsıları*, Haldi'nin hayvan sürüsü²⁶, tanrıların orduları (Haldi'nin orduları, Teişeba orduları vb.) Burada adı geçen orduları tanrıların üçlemesinin (Haldi, Teişeba ve Şiui) her birine inananların²⁷ oluşturduğu birlikteliği ifade eden ordular olarak değerlendirmek mümkündür.

Soyut kavramlar: Haldi'nin gençliği, erişkinliği ve yaşlılığı, Haldi'nin ışığı, Haldi'nin merhameti, Haldi'nin gücü şeklinde sıralanabilir.

Soyut kavramlar içinde genellikle tanrılaştırılmış insan özellikleri göze çarpar. Özellikle Haldi'nin yaşam akışını simgeleyen gençlik, erişkinlik ya da yaşlılık gibi durumların belirtilmiş olması dikkat çekicidir²⁸. Haldi için söylenen bu ifadeler aslında yaşamda bir aşamadan bir diğer aşamaya geçişi simgeler ve pek çok kültürde “Geçiş Törenleri” (Rite of Passage) ile kutlanır²⁹. Somut kavramlar ise arkeolojik olarak bulabildiğimiz ve ayinlerde kullanılan kavramlar olabilir. Örneğin dini merasimlerde Haldi'ye armağan edilen silahlar, Haldi'nin silahlarıdır ve somut olarak vardır. Kapılar için de benzer şeyler söylenebilir. Bunlar, Meherkapı, Yeşilalıç gibi

²⁶ Hayvanlara da canlı kurban sunulması (belki de kurbanlık hayvanlara kurban sunulması) kurbanlık hayvanların kutsandığını akla getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında sürü hayvanlarının da Urartu inançları çerçevesinde kutsal kabul edilmiş olabileceği önemli bir sonuçtur.

²⁷ Bu inananlar krallık içindeki diğer etkin politik unsurlar olabilir. Krallığı meydana getiren aşiretlerin krallık kurulmasından sonra da etkinliği devam etmiş olmalıdır. Bu topluluklar içinde farklı inanışların olması muhtemeldir. Tanrı Haldi dışındaki tanrıların orduları bu inanışların somut bir yansıması, ordu içindeki farklı aşiretlerden sağlanan askeri birimler olabilir.

²⁸ Haldi'ye ait bu ve buna benzer bazı sıfatların tercümesi tartışmalıdır. Dolayısıyla anlamları tam olarak açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Soyut kavramlar arasında sunulan Haldi'nin gençliği, erişkinliği ya da yaşlılığı, Melikişvili'nin tercümesi (UKN I: 27) doğru kabul edilmesi durumunda geçerli olacaktır.

²⁹ Örneğin pek çok dinde ergenlik, sünnet, evlilik veya ölüm gibi olgular birer geçiş simgeleri ve bu geçişler için “geçiş törenleri” düzenlenir. Ölümlü bir insan için yaşamı boyunca sadece bir kez yaşanacak gençlik, erişkinlik ve yaşlılık gibi geçişlerin göksel bir kişilik için nasıl gerçekleşmiş olduğu ve buna bağlı törenlerin, dolayısıyla kurban kesimlerinin ne şekilde gerçekleştirildiği bilinmemektedir.

kaya nişleri veya tapınakların kendileri gibi somut arkeolojik kavramlar olarak nitelendirilebilir.

Meherkapı'daki uzun kurban listesinde verilen sayıların bir seferde mi yoksa yıl içinde farklı dönemlerinde mi kesildiği gibi sorular kesin olarak yanıt bulabilmiş değildir. Buna karşın Urartu'daki kurban uygulamalarını analiz etmek bu tür sorulara da yanıt verilebilmesini kolaylaştırır.

Haldi'ye Oğlak Kurbanı

Çivi yazılı belgeler Urartu inançlarında her faaliyet için farklı sayıda kurban sunulduğu göstermektedir. Hatta kurbanlar, durumun aşamalarına göre değişmektedir. Sözgelimi, herhangi bir amaçla kurban kesilecek ise kesim, öncelikle Tanrı Haldi'ye oğlak kurbanı ile başlamaktadır. Yazıtın açılışında (ve dolayısıyla kurban uygulamasının başlangıcında) tanrı Haldi'ye oğlak kesilmesi gerektiği belirtildikten sonra, yine tanrı Haldi ve diğer tanrı veya tanrıçalara kesilecek kurbanların listesi verilir. **Meherkapı** yazıtında kurban listesi verilmeden önceki açılış satırları şöyledir.

“Efendisi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı inşa ettiler ve Güneş Tanrısı ayında bir ayin yapılmasını buyurdular: Tanrı Haldi'nin, Tanrı Teişeba, Tanrı Şiuini ve tüm tanrıların ...Tanrı Haldi'ye altı oğlak kurban olarak kesilmelidir.”³⁰

Yazıtın girişinde Tanrı Haldi'ye altı oğlak kesilmesi gerektiği yazılıdır. Devam eden satırlardaki kurban listesinin ilk sırasında yine Haldi yer almaktadır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde yapılmış diğer bir kaya nişi olan **Yeşilalı** çanıtının açılış cümlelerinde yapılması gereken bir ayin ve Haldi'ye oğlak kurbanından söz eden satırlar aşağıdaki gibidir:

“Efendisi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bir Tanrı Haldi susisi inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Biainili Kralı ve Tuşpa'nın yöneticisidir. Yeni binalar için bir ayin yapılmasını emrettiler: Tanrı Haldi için bir oğlak kesilsin, Tanrı Haldi için bir boğa kurban edilsin, Tanrıça Uarubaini'ye bir inek, Tanrı Haldi'nin Kapısı'na bir koyun, Tanrı Haldi'nin Silahları'na bir koyun.”³¹

Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla yeni yapıların açılışları oğlak kesimi ile başlamaktadır. Bu konu ile ilgili **Ayanis** tapınak yazıtında yeni yapılan yapılar için Hal-

³⁰ CTU I: A 3-1.

³¹ CTU I: A 3-2.

di'ye genç bir keçi kurban edilmesi gerektiği yazar³². Yazıtın devamında diğer tanrı ve tanrıçalara verilmesi gereken kurban listesi yer alır. Aynı yazıt içinde Haldi Kapısı ve başka bazı yapılar için gerçekleştirilecek bir ayin açılışında yine Haldi'ye oğlak kesilmesi emredildikten sonra Haldi ve diğer tanrılara kurbanlar sunulması gerektiği yazılıdır³³. **Karmir Blur** Kalesi *susisine* ait bloklardaki yazıtlar, benzer bir durumu göstermesi açısından dikkat çeker. Burada yeni yapılan tapınakta Haldi'ye oğlak kesilmesi emredilir. Yazıtta ayrıca Haldi Kapıları için ve tapınak tamamlanıp döşendiği zaman da ayrıca Haldi'ye keçi yavrusu kurban edilmesi gerektiği belirtilir³⁴.

Görüldüğü gibi tanrı Haldi adına yeni bir tapınak yapıldığı ve merasime hazır hale geldiği zaman, Haldi'ye oğlak kesilmesi emredilmektedir. Oğlak, yalnızca Haldi tapınak açılışlarında kesilmez. Aynı zamanda sulama kanallarının açılışları da oğlak kurbanı ile başlamaktadır. Argışti oğlu Rusa'ya (II. Rusa'ya) ait **Zvartnots Steli**'nde (Echmaidzin Yazıtı) oradaki kanaldan su alınacağı zaman Haldi'ye keçi yavrusu kesilmesi istenmektedir³⁵. Benzer şekilde Erimena oğlu Rusa tarafından yazdırılan **Gövelek** yazıtında Tanrı Haldi'ye oğlak kurbanı, gölde su birikmeye başladığı zaman yapılması gerektiği ifade edilir³⁶. Ardından diğer tanrılara kesilmesi gereken kurban tür ve sayıları yazılmıştır. Sonuç olarak önemli bir işin yapılmaya hazır hale gelmesi ve ilk faaliyeti, kutsal olarak algılanmaktadır. Krallık yararına gerçekleştirilen bu faaliyetlerin Haldi'ye kesilecek oğlak ile sonraki kullanımlarda verimli olması amaçlanmaktadır. Bu tür faaliyetlerde tanrıya ya da tanrıçaya bir oğlağın sunulmasını aynı zamanda adak olarak da algılamak mümkündür. Adayan kişi³⁷, bir istegın veya bir işin gerçekleşmesi için gelmiş ve bu iş için tanrıya oğlak sunmuştur.

Oğlak (ya da keçi), madalyon, pektoral, adak levhası gibi bazı Urartu eserleri üzerinde resmedilmiştir³⁸. Ayrıca aşağıda değineceğimiz Doğubeyazıt'daki³⁹ bir mezarın girişinde yine keçi sahnelenmiştir. Bu eserlerin bir kısmında, yanında oğlak duran bir kişi ve onların karşısında tanrı veya tanrıça gösterilmiştir. Bu sahne, kişi-

³² Salvini 2001c: 259, 260.

³³ Salvini 2001c: 260.

³⁴ UKN II: 448; Diakonoff 1991: 13–21.

³⁵ UKN I: 281.

³⁶ CTU I: A 14–1.M. Salvini CTU yayınında “Keşiş Göl” başlığı altında Gövelek ve Keşiş Göl yazıtlarını aynı krala tarihlemekte ve bir arada incelemektedir.

³⁷ Urartu yazıtlarında, imar ve inşaa faaliyetini gerçekleştiren veya yapma emrini veren kralın bizzat kendisidir.

³⁸ Piotrovskii 1967: Fig. 34–34; Işık 1990: Abb.1; Merhav 1991a: 175, fig. 11; 176, fig. 17; Kellner 1991: 164; Çilingiroğlu 1997: 156, res. 94; 157, res. 96; Rehm 1997: 460, abb.473–475; 474, abb. 529–532; 475, abb. 533–536; 484, abb. 569–572; Seidl 2004: 170, abb.120; 178, abb. 127; 190, 144.

³⁹ Calmayer 1991:124, fig. 6; Çevik 2000: 64. Bazı bilim adamları (Sevin 2012: 17, dipnot 20 ve 94) Doğubeyazıt mezarının Urartu özellikleri taşımadığı kanısındadır.

nin tanrı veya tanrıçaya oğlak sunduğu şeklinde yorumlanmaktadır⁴⁰. Gerçekten de tanrının huzuruna gelen kişinin yanında veya önünde oğlak olması onun, tanrının huzuruna oğlakla beraber geldiği fikrini uyandırır. Neden oğlak? Oğlak keçinin erginliğe ulaşmamış halini temsil ettiğine göre onun günahsız oluşu bir neden olabilir. Oğlak, Mezopotamya inanışlarında günahı, suçu veya hastalık gibi herhangi kötü bir durumu üzerine alan hayvan durumundadır. Oğlak kurbanı ile faaliyet günahtan ve kusurdan arındırılarak kutsanmaktadır.

Keçinin sahnelendiği mühür baskıları da bulunmaktadır. Ayanis'den ve Armavir'den⁴¹ bulunan kapların üzerinde silindirik mühürle boynun hemen altına yapılan motifler tüm hat boyunca birbirinin tekrarıdır. Ana motif, ortada bulunan hayat ağacı motifinin her iki yanında, ön ayaklarını keçinin sırtına atmış bir aslan motifidir. Bu iki örnek birbirinin birebir aynısıdır. Bu sahneye benzer örnekler Urartu kültüründe ve Sümer, Asur, Frig, Geç Hitit gibi başka kültürlerde rastlanmaktadır⁴². Bu kültürlerdeki örnekleri incelendiğinde de görülecektir ki, Urartu'da olduğu gibi, hayat ağacını dölleme sahnelerinde keçi aktif bir rol oynamakta, hayat ağacını döllemektedir. Diğer bir ifadeyle yaşamı ve bereketi simgeleyen bir anlatım eski Yakındoğu toplumlarının birçoğunda hayat ağacı ve keçilerin yer aldığı bir sahnede verilir. Dolayısıyla bu olumlu yönleri ile oğlak adak olmanın dışında Haldi'ye şükranların da ifadesi olarak "Haldi'nin öncelikli payı"nı oluşturmaktadır. Yapılacak ya da gerçekleşmesi istenen durumun kusursuz olması, olası tüm eksik, kusur ya da günahların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Oğlak bu görevi üstlenmiş olmalıdır.

Öyleyse yazıtlara göre bir imar faaliyetinin açılışında, söz konusu faaliyetin başarılı olması (ki ilk suyun alınması, ilk seremoninin gerçekleşmesi başarıyı gösterir) durumunda ya da yapının ilk kullanılması öncesi bu faydalı işin gerçekleşmesi nedeniyle oğlak kurban edilmektedir.

Yapı Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar

Yukarıda değinildiği gibi, çivi yazılı belgelerde pek çok faaliyetin gerçekleştirilmesi sırasında açılış olarak oğlak kurban edildiği anlaşılmaktadır. Genellikle bu yazıtların devamında, Haldi'ye ve diğer tanrılara sunulan çeşitli kurbanlardan söz edilir. İnşa faaliyetleri arasında en önemlisi, Haldi için inşa edilen *susi* ve Haldi Kapısı olmalıdır. **Yeşilabç** yazıtında İşpuini, Haldi *susisi* için oğlak kurbanını takiben

⁴⁰ Çevik 2000: 64.

⁴¹ Piotrovskii 1969: Res.66.

⁴² Belli 1980:240-242; Ayvazian 2006: 442-443.

tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrıça Arubani'ye bir inek, Haldi Kapısı'na bir koyun (ve) Haldi Silahları'na bir koyun kesilmesini emreder⁴³.

Şüphesiz ki Haldi kapıları için yapılan en geniş çaplı kurban, İşpuini tarafından, Ardini kentinde gerçekleştirilmiştir⁴⁴. **Kelişin** yazıtından öğrendiğimize göre 1112 boğa, 9020 koyun ve dişi keçi, 12480 büyük dişi keçi bu kente kurbanlık olarak getirilmiştir. Buradaki Haldi Kapısı için verilen kurbanların sayısı son derece fazladır. Bu miktardaki canlı hayvanın hepsinin bir defada kesilmesi mümkün değildir. Bu nedenle kurbanlık hayvanların tapınağa bağlı ahırlarda tutulduğu ve kralın yıl içindeki ziyaret ve gezilerinde buradan alınan hayvanları kurban ettiği önerilebilir.

Haldi *susi* ve kapıları için verilen kurbanlar, sadece Haldi'ye değil, inşa edildikleri bölgenin yerel tanrıları için de kesilmektedir. **Patnos** civarında bulunan İşpuini, Menua ve İnışpua'nın isimlerini taşıyan bir yazıtta yeni bir yapı olduğu zaman tanrı Haldi'ye ve tanrı Ua'ya birer boğa ve Ua kapısına bir koyun kurban edilmesi emredilmektedir⁴⁵. Ayrıca **Mahmud Abad** yazıtında I. Rusa'nın krallık yıllarında oldukça önemsenen bir tanrı olan Şebitu için yeni bir "Kapı" yapılacağı zaman kurban edilmesi gereken bir koyundan söz edilir⁴⁶.

II. Rusa döneminde inşa faaliyetlerinin yoğun olduğu bilinmektedir. Bu nedenle kral, bıraktığı yazıtlarda tanrılara çok sayıda kurban sunmuş olduğunu dile getirmektedir. **Karmir Blur** *susisine* ait bloklar üzerinde yaptırdığı tapınak ve ilk seremoniler için tanrı ve tanrıçalara kurbanlar sunulmasını söyler:

"...Yeni tapınakta Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye boğa, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şiui'ye koyun kurban edilsin... Tanrıça Arubani'ye inek, Tanrı Haldi'nin Silahları'na koyun, Tanrı Haldi'nin Kapıları'na koyun ve Tanrı İarşa'ya koyun kurban edilsin... Tanrı Haldi'nin Kapıları için... (bu ayini yaptıklarında⁴⁷) Tanrı Haldi'ye boğa ve Tanrıça Arubani'ye inek kurban edilsin. (Tapınak) yapılıp döşendiği zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye boğa kurban edilsin."⁴⁸

Aynı kral tarafından inşa edilen **Ayanis Kalesi** tapınak yazıtında olasılıkla tapınak yapıldığı zaman eski ve yeni tanrılara kesilmesi gereken kurban listesini verir:

"...Yeni binaların (yapıların) şerefine... Haldi'ye bir boğa bir koyun kurban edilmelidir. Bir koyun Fırtına Tanrısı'na (Teişeba), bir koyun Güneş

⁴³ Sevin ve Belli 1977: 371; UKN I: 25; CTU I: A 3-2.

⁴⁴ Kelişin Yazıtı. CTU I: A 3-11.

⁴⁵ Payne: 4.1.2.

⁴⁶ CTU I: A 10-6.

⁴⁷ Diakonoff 1991: 13.

⁴⁸ UKN II: 448.

Tanrı'sı'na (Şiüini),bir inek Arubani'ye, bir koyun Hutuni'ye, bir koyun Ay Tanrı'sı'na, bir koyun Haldi'nin Silahları'na, bir koyun Haldi Kapısı'na, bir koyun Tanrı Eiduru'ya, Tanrı Baba'ya bir koyun, Tanrı Adia'ya bir koyun, Tanrı Sardi'ye bir koyun, Tanrı Idnuani'ye bir koyun, Tanrı Aja'ya bir koyun, Tanrı Tuşpuni'ye bir koyun, Tanrı Idnuani'ye ikinci kez bir koyun, Tanrı Haldi Kapısı'na iki koyun, iki koyun Tanrıçalar'a (veya Tanrısal Bayanlara)."⁴⁹

Özetlenecek olursa tapınakları için kesilecek kurbanların, 1- Tapınak yapımı sırasında (belki temelinde) 2-Yapılıp bittiği zaman 3-Tapınaktaki ilk ayinde (açılış töreninde) yapılması gerekmektedir. Ardini Kenti'nde Haldi Kapıları için sunulan kurbanların ise şölenlik kurbanlar olarak döngüsel gerçekleştirilen ayinlerde kesilen kurbanlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tarım ve Sulama Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar

Tanrılara kurban sadece kutsal yapılar yapıldığında sunulmaz, aynı zamanda bağ ve bahçe ya da kanal ve baraj gibi yapılar için de kurban sunulmaktadır. Burada tekrar **Meherkapı** yazıtına dönmek durumundayız. Yazıtın bağ ve bahçe ile ilgili olan kısmı şöyledir:

"Tanrı Haldi ve bütün tanrılar Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'ya yaşam versin. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua der ki: Haldi ve bütün tanrılar kabın (kazanın?) etrafında dolaşsın (çember olsun)...üç boğa 30 koyun. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni bağlar yetiştirdiler, tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiç bir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni tarlalar yetiştirdiler, bir ayin yaptılar: Ağaçlar/bitkiler....olduğu zaman tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, asmalar olgunlaştığında tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, üzüm bağları tarladan toplandığında (hasat edildiğinde) tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara kurban verilmelidir. Şarap sunusu yapılmalı ve bu kutsal yere tanrılara saygısızlık yapılmamalıdır."⁵⁰

Bağ ve üzüm için yapılan kurbanlar Menua döneminde devam eder. Kral, **Köşk** yazıtında kurduğu bir bağ için kurbanlardan söz eder:

"...bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı "Menua Bağı"dır. "...Menua der ki: Bağ olgunlaştığı (?) zaman Tanrı Haldi'ye bir boğa ve üç koyun kurban olarak sunulsun..."⁵¹

⁴⁹ Salvini 2001c: 259, 260.

⁵⁰ CTU I: A 3-1.

⁵¹ CTU I: A 5-33.

Bağ ve bahçelerde ilk ürünlerin alınması ardından kesilen kurbanlar şükür ve adak kurbanları olarak değerlendirilebilir. Bu tür kurbanların bir diğeri ise sulama faaliyetleri ile ilgili olmalıdır. Bağ, bahçe kurmanın ve tarım alanları açmanın asli unsuru su sağlayabilmektir. Bu sebeple su elde etmenin gereklerini yerine getirmenin yanı sıra, bunu sağlayan tanrıları da kurbanlarla onurlandırmak gerekmektedir. Gerçekten de sulama tesisleri ve barajların Urartu ekonomik hayatına sağladıkların getiri tartışılmazdır. Suyun artması ve azalması kurban kesilmesi gereken dönemler olarak görülmektedir. Bu nedenle II. Argiştı, **Çelebibag** yazıtında "...sular azaldığı zaman tanrı *Ḫaldi*'ye besili bir koyun, *Fırtına Tanrısı*'na bir koyun, *Güneş Tanrısına* bir koyun, *Tanrıça Arubani*'ye bir koyun...tanrılarına bir koyun, *İnua tanrıçalarına* bir koyun *Argiştı Yeri'nin tanrısına* bir koyun kurban edilsin."⁵² buyruğunu vermiştir. II. Rusa **Zvartnots Steli**'nde su ile ilgili benzer kurban ayinlerine vurgu yapar⁵³. Başka bir imar yazıtı Erimeña oğlu Rusa'ya aittir. Kralın **Gövelek** yazıtında konuyla ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:

"Rusa der ki: ben bir ayin emrettim. Gölde sular çıktığı/arttığı zaman, *Ḫaldi*'ye bir oğlak, bir boğa ve beş koyun *Ḫaldi*'ye kurban edilecek. Besili bir koyun ve bir koyun *Fırtına Tanrısı*'na, besili bir koyun ve bir koyun *Güneş Tanrısı*'na, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrıça Arubani*'ye, besili bir koyun ve bir koyun tanrılara, besili bir koyun ve bir koyun tanrıçalara, Rusa'nın *GI*'sine bir boğa, bir inek Rusa'nın *Tanrıçası*'na, bir inek *Tanrıça Aniqu*'ya, üç koyun *Göl Tanrılarına*, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Asur*'a, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Nalaini*'ye, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Quera*'ya, bir boğa ve bir koyun *Tanrı Ura*'ya, üç koyun tüm kutsal dağlara. Sular azaldığı zaman kesileceklerin sonu böyledir. Sular çekildiği zaman, *Ḫaldi*'ye besili bir koyun ve bir koyun, *Güneş Tanrısı*'na bir koyun, *Tanrıça Arubani*'ye bir koyun, *Tanrılara* bir koyun, *Tanrıçalara* (kutsal bayanlara) bir koyun, Rusa'nın *GI Tanrısı*'na bir koyun, Rusa'nın *Tanrıçası*'na (kutsal hanımına) bir koyun, *Tanrıça Aniqu*'ye bir koyun, *Göl tanrılarına* üç koyun, *Tanrı Asur*'a bir koyun, *Tanrı Nalaini*'ye bir koyun, *Tanrı Quera*'ya bir koyun, *Tanrı Ura*'ya bir koyun, tüm kutsal dağlara bir koyun. ..."⁵⁴

Urartu'nun su ile ilgili gerçekleştirdiği kurban ayinlerini ve bunun için yüzlerce hayvan kurban edilmesini anlamak zor değildir. Su, hem tarımsal araziler için hem de hayvanlar için gerekli bir yaşamsal kaynaktır. Bağbozumlarının gerçekleşebilmesi (sonbahar), meyve bahçelerinin sulanması ve en önemlisi yıllık hububat ihtiyacının yetiştirilmesi her şeyden daha çok su ile sağlanacaktır. Özellikle nisan ve mayıs ayla-

⁵² CTU I A 11-1; Ayrıca bakınız I. Argiştı'nın Horhor yazıtları: CTU I: A 8-3.

⁵³ CTU I: A 12-8.

⁵⁴ Gövelek yazıtının tamamı için ayrıca bkz. Salvini 2002:115-143; CTU I: A 14-1.

rı, Doğu Anadolu için karların erimeye başladığı aylardır. Bu aylar itibariyle kralların yazıtlarında övündükleri barajlarda, göl ve nehirlerde su seviyesi yükselir. O halde bahar ayı Urartu için önemli bir ay olmalıdır. Öte yandan kısa ancak kurak geçen yaz ayları suların çekildiği aylardır. Suların artması için tanrılardan istekte bulunulmalıdır. Tüm bu veri ve öngörülerin sonucunda suların arttığı ve azaldığı dönemler olan ilkbahar ve sonbahar başlangıcı gibi mevsime bağlı değişimlere göre şükür ve adak kurbanları kesildiği söylenebilir.

Tahta ve Sefere Çıkma Kurbanları

İmar ve inşa faaliyetleri dışında kurban verilen başka durumlar da söz konusudur. Bunlardan biri “tahta çıkma” merasimi olmalıdır. Urartu yazıtları bu konu ile ilgili bilgi vermez. II. Sargon’un sefer kayıtlarında Musasir’de gerçekleşen taç giyme töreninin detayları aktarılmıştır. Bunların kurbanla ilgili kısmı şöyledir:

“...Urartu halkını yöneten hükümdar,...onu getirecekler ve tahta çıkması için oğullarından birini, sarayından gelen altın, gümüş ve her türlü değerli hazineyle beraber Muşaşir’de, Haldi’nin huzurunda sunacaklar, ona hediyeler verecekler. Sayısız besili sığırı, yağlı koyunu sunacaklar...”⁵⁵

Yazıt önemli bir “geçiş töreni” (prenslikten kralığa geçiş) için düzenlenen ayın sırasında kral ve veliaht için tapınakta kurbanlar kesildiğinden söz eder. Diğer taraftan bu kutlama sırasında rahiplerinde tapınak dışında kurban kesmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

II. Sarduri’ye ait Van Kalesi’ndeki **Anahkız Steli**’nin arka yüzünde, kralın Haldi tarafından tahta oturtulduğu zaman bir kurban kestiğine işaret eden ifadeler yer almaktadır⁵⁶. Ancak bunun nerede gerçekleştiğine ilişkin bir veri yoktur.

Kurban kesimi yapılan başka bir faaliyetin sefere çıkma veya savaş galibiyeti olduğu söylenebilir. Ancak asker bir toplum olan Urartu’nun sefer kayıtlarında seferin başarısına yönelik kurban sunumu ile ilgili neredeyse hiçbir kanıt yoktur. Haldi’nin Silahları’na kurban kesilmesi ve Haldi’nin savaş tanrısı olması nedeniyle sefer öncesi ve sonrası kurbanlar kesilmiş olabileceği önerilmiştir⁵⁷. Sefer sonrasında ele geçirilen şehir veya ülkede bir stel dikerek zaferi kutlayan bir ritüel uygulamasının yapıldığı ve bunun bir parçasının da tanrılara kurban kesmek olduğusöylenebilir.İşpuini ve Menua’nın **İlandağ** yazıtında konuyla ilgili olabilecek sınırlı bilgiler şöyle bir yazıttan gelir: “Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve

⁵⁵ Foster 2005: 808.

⁵⁶ CTU I: A9-3.

⁵⁷ Çilingiroğlu 1998:230.

İşpuini oğlu Menua Arşini Şehri'ni ele geçirdi(ler), Arşini Şehri'ni yendiler, Aniani Şehri'nin Ülkesi'ni ele geçirdiler...Puluade Ülkesinde tanrı Haldi için bir yazıt diktiler. Bir ayın düzenlediler. Tanrı Haldi için 1 boğa kesilsin. Puluade Ülkesinde Haldi'nin kansı için bir inek kesilsin."⁵⁸

Askeri bir başarı ile ilişkili kabul edilebilecek diğer bir yazıt II. Sarduri'ye aittir. **Surp Pogos Kilisesi**'nde bulunan kırk bir stel üzerindeki yazıtın bir yüzünde kralın askeri başarılarından söz edilirken diğer yüzünde tanrı Haldi'ye bir koyun, Sarduri'nin tanrısına bir koyun kurban edilmesi emredilir⁵⁹. Sefer kurbanlarına ilişkin sunacağımız sonuncu yazılı belge olan, I. Rusa'ya ait **Mahmud Abad** yazıtı şu bilgiyi verir: "...Krallar sefere çıkacakları zaman tanrı Şebitu'ya bir boğa ve bir koyun ve Şebitu kapısına bir koyun kurban edilsin..."⁶⁰ Sefere çıkmadan önce verilen kurbanların savaşın kazanılmasına yönelik olduğu kesindir. Bu tür kurbanlardaki ya da istek kurbanları olarak nitelenebilir.

Ayinler sırasında, kurban kesiminin önemli rol oynadığı kesindir. Buna koşut olarak Urartu çivi yazılı belgelerinden bazıları, kralların, uygulanan ayinde Haldi'nin huzuruna çıkuklarını yazar. Yani ayinin bir bölümünde, krallar, tanrılara dua ederler ve tanrıdan dualarını duymasını isterler. Bu doğal bir durumdur; çünkü uygulama tanrı için yapılmaktadır. Nitekim bazı yazıtlarda kralın tanrılara dua ettiği (yalvardığı) ve tanrıların onun sesine kulak verdikleri ifade edilir⁶¹.

Tanrı Haldi'nin, ayin sırasında, hangi koşullar altında ve ne şekilde ortaya çıktığı bilinmemektedir. Her şeyden önce tanrı Haldi'nin huzuruna çıkabilmek için bir Haldi 'Kapısı' olması gerekmektedir. Körzüt Kalesi tapınak yazıtında Menua'nın Haldi Kapısı (tapınak) yaptırdığı zaman Haldi'nin huzuruna çıkıp (önüne kapanıp) ona dua ettiği yazılıdır⁶². Ancak kralın duaları ve yalvarışları tek başına yeterli olmayabilir. Ayini düzenleyenlerce tanrının karşılanması için ya da Haldi'nin ortaya çıkmasını sağlayabilmek için kurban kesilmiş olması da olasılık dâhilindedir⁶³. Genellikle tanrının tezahürü tanrıyı simgeleyen bir heykel veya nesne ile gerçekleşmiş olmalıdır. Bu veriler ile kurban uygulamalarının belli bir düzen ve kurallar çerçevesinde gerçekleştirildiğini söylemek yanlış olmaz. Kurbanlarla ilgili bu düzene ve uygulanmasına ilişkin bazı kuralların olması kaçınılmazdır. O nedenle kurban uygulaması ile ilgili kurallara işaret eden bazı yazılı verilere bakmamız gerekecektir.

⁵⁸ CTU I: A3-8.

⁵⁹ Payne 9.1.2.

⁶⁰ CTU I: A 10-6.

⁶¹ Bkz. I. Argiştı Horhor yazıtı. CTU I: A 8-3. II. Sarduri'nin Analıkaz yazıtı CTU I A 9-3.

⁶² CTU I: A 5-2 A-F.

⁶³ Çevirisi kesin olmayan bir metinde "...Haldi kapısından (?) çıkmak (?) için teke istendiği zaman..." denir. Ancak buradan Haldi'nin kapısından çıkması için teke istendiğini söylemek çok zordur. Diakonoff 1991: 14-15.

Kurban Uygulamasına İlişkin Koşul ve Yükümlülükler

Yukarıda, hangi durumlarda kurban kesilmesi gerektiğine ilişkin verileri inceledik. Yazıtların satır aralarında, sözü geçen durumlarda kurban⁶⁴, kurbanı getiren, kurban kesilen ayinde görev yapanlar ile ilgili çok sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler genellikle ayinde yapılması istenen veya yapılmaması gereken çok önemli kuralları ortaya koyarlar. Ne yazık ki bu kurallar çok sınırlıdır ve sadece birkaç kral tarafından ve birkaç durum için verilmiştir. Buna karşın, bu bilgiler, ayinlerdeki genel kurallar hakkında, kopuk da olsa, fikir sahibi olmamızı sağlamaktadırlar.

Kelişin yazıtında Ardini şehrine getirilen ve olasılıkla sunu için bulundurulması emredilen kurbanların cinsleri dikkat çekicidir. Sunu için kullanılacak bu kurbanlar içinde dişi keçi ve kuzu, 12.480 büyük dişi keçi yer alması dikkat çeker. Yine Ardini'de Haldi kapısı önünde sunu için sığır getirilmesi gerektiği yazılıdır. Bu sığır-
ların hangi amaç için ve kim tarafından getirildiği kesin değildir. Buraya gelen hayvanların kral tarafından inşa edilen *burğanini*'ye(mera/ağıl) konmuş olması muhtemeldir⁶⁵. Yazıtlarda buna benzer işlevde bir yapının *sırşini* olarak geçtiğini görmekteyiz. Van Kalesi'nde bulunan bu yapının, tanrı için dışardan gelen kurbanlık adak hayvanlar için tasarlandığı düşünülmektedir⁶⁶. Anlaşıldığı kadarıyla burada tutulan hayvanların korunmaları ve ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktadır.

"İşpuini oğlu Menua bu ahır yaptırdı. Menua der ki: Her kim büyükbaş hayvanları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları oradan çalarsa, her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şiui onu güneşin altından yok etsin."⁶⁷

Buradan (ahırdan) hayvan çıkartılmasının çok büyük bir suç olarak görüldüğünü ve cezasının ağır olduğunu Kelişin yazıtındaki bazı ifadeler de göstermektedir⁶⁸. Yukarıda ifade edildiği gibi, kurbanın gerçekleştirileceği kutsal alan içinde, kurban ile ilgili görevleri olduğu tahmin edilen yetkililerin olduğu bilinmektedir. Bazı adak levhaları üzerinde dinî görevliler tarafından kurbanlık hayvanların getirilişi resmedilmiştir. Bu görevliler içinde kadınlarında olduğu ileri sürülmektedir⁶⁹. Yazıtlardaki bilgilere göre bu görevlilerin, görevlerini yerine getirmek için yemin ettikleri söyle-

⁶⁴ Çalışmanın çeşitli yerlerinde sunulan yazıtlar içinde bazı hayvanların tür ve cinslerinin yanı sıra besili olarak nitelenmesi dikkat çekicidir.

⁶⁵ Salvini 2006:160-161.

⁶⁶ *Sırşini* ile ilgili bkz. Diakonoff 1991: 15, dipnot 22; Tarhan 1994: 33-34, fig. 3; Tarhan 2000: 197, fig. 8.

⁶⁷ Yazıt Van Kalesi'nin kuzey kısmındaki yapının giriş kısmında yer alır. CTU I: A 5-68.

⁶⁸ Kelişin Yazıtı için bkz. CTU I: A 3-11.

⁶⁹ Çilingiroğlu 1998: 230

nebilir. **Karmir Blur** tapınak yazıtında, bu görevlilerin yemine uygun olarak görevlerini yerine getirmemeleri durumunda kıraç topraktan taş toplamaları emri vardır:

Ḫaldi'nin kutsal alanına oğulları getirildiklerinde bir adak adanmalı: [kutsal alanda] her kim görevini yerine getirmek iste[mez]se, bunun için yemine uygun olarak toprakta ne yaptığı [düşünmek]sizin kıraç topraktan ona taş toplatılsın..."⁷⁰

Bu çivi yazılı belge, bir ceza yasası bildirmektedir: Tapınak inşasında çalışması gereken insanlar içinde bu görevi yapmak istemeyenlere verilmesi gereken ceza, bu yazıt ile kaydedilmiştir. Bunun dışında, Karmir Blur tapınak yazıtında olasılıkla ayın için yapılması gereken bir süreçten söz etmektedir. Anlamı açık olmayanbu metninlerin ilgili kısmı aşağıdaki gibidir:

"...[iken...] koç, Ḫaldi kapılarından çıktığı için biri... ister ...(görev başındaki) palaje onu Ḫaldi'nin kutsal alanına koysun... biri (koçu) Ḫaldi (ve) Arubani önüne koyduktan sonra gitsin (ve) mare-adamlarına ait olan serhane-evinden bir kurban adasın, ama şurale-adamları diğer (adağ) isteyince serhane-evinden tapınağın önüne koysun, onu (yere) koysun Ḫaldi için adağ adasın[ziyafet (?).....]; (ve) sonra gitsin (ve) Ḫaldi kapılarının önünde adak (kesim) adasın. Yönetici bir hesap(?) yapsın, o gitsin (ve) Ḫaldi kapıları önünde sayılardan... Küçük tapınak...küçük tapınak susi önünde dikilir. Tanrı Ḫaldi'nin Kapıları'ndan Rusa'ya adak olarak ne (geçerse), ciğeri ve kalbi verilsin ... Kral Teişebani şehrinde olduğu zaman ...kurban etinden , ölü hayvan etinden ciğer biri tarafından krala verilsin,(ama) geriye... kanı...Ḫaldi evine; kanı ile yapılan (adaktan) karaciğeri (ondan ya da oradan) biri uzaklaştırsın, (ama) serhane-evinden nâhize edilsin(götürülsün). Et, Ḫaldi evi için kurban edilenlerin kanı ile sure zumaje'de bırakılmamalı, başka bir amaçla kullanılmak üzere alınmamalı. Kim bunu yaparsa eve (tapınak) iki katını versin⁷¹...hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın. ...dana(?) vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın..."⁷²

Yazıtı inceleyen Diakonoff, buradaki ifadelerde özel adaklar hakkında bilgi verildiği sonucuna varır⁷³. Tapınakta adağ yapan resmi görevli değildir. Ancak kurbanların hesabını tutan bir yöneticiden söz edilmektedir. Adak etinin bir kısmı özel bazı kişilere verilmesine karşın kral kente geldiğinde Ḫaldi Kapısı'nda kesilen kurbanın karaciğer ve kalbinden bir parçanın krala verilmesi istenir. Arta kalan ise kan

⁷⁰ Diakonoff 1991: 14.

⁷¹ Diakonoff 1991: 14-16.

⁷² UKN II: 450.

⁷³ Diakonoff 1991: 17.

ve karaciğer ile birlikte Haldi'nin tapınağına verilmekte ve sonrasında da oradan alınmaktadır. Etin ve kanın farklı amaçla kullanılması da yasaklanmıştır. Bunu yapanlardan olasılıkla kefarete kurbanı olarak iki kat fazlasını vermesi istenmektedir⁷⁴. **Ayanis** tapınak yazıtının bir bölümünde yine krala verilmesi gereken paydan söz edilir:

“...Tanrı Haldi'nin kapısı önünde kurban kesen kişi, karaciğeri ve kalbi Rusa'ya vermelidir. Kral Rusahinili'de olduğu zaman ... kurban etmek için ...krala verilmelidir. ... Bir öküz kurban edilmelidir, karaciğer ve kalp Rusa'ya verilmelidir.”⁷⁵

Daha önce değindiğimiz I. Rusa'ya ait **Mahmud Abad** yazıtında ortaya konan bir kural ilgi çekicidir. Burada Urmiye Bölgesi ile ilişkili bir tanrı olan Şebitu'ya⁷⁶ sefere çıkılacağı zaman kurban kesilmesi gerektiğini söylemektedir. Burada kurban kuralının iki önemli özelliği bulunur. İlki sefer için ilk kez kurban kesilmesi gerektiği ifade edilmiş olmasıdır. Diğeri ise Haldi'nin yokluğudur. Esasen sefere çıkarken ordunun başında yer aldığına inanılan tanrı Haldi'ye kurban kesilmediğini söylemek zordur. Ancak ilginç biçimde yazıtlarda Haldi'ye sefer için kesilecek kurbanlardan söz edilmemektedir. Yerel bir tanrı olan Şebitu'nun I. Rusa için önemli olduğu ve sefere çıkılacağı zaman bu tanrı için kurban kesilmesi kuralı konduğu anlaşılmaktadır.

KURBAN İLE İLGİLİ ARKEOLOJİK VERİLER

Görüldüğü gibi Urartu inanç sisteminde kurban uygulamalarına ilişkin çok çeşitli yazılı veri mevcuttur. Öte yandan bu uygulamalara ilişkin az sayıda arkeolojik veri bulunmaktadır. Kutsal alanlarda kurban kesildiği ve kanının akıtıldığı kesindir. **Çavuştepe**'de tanrı İrmuşini'ye adanmış tapınağın önünde bir kanala bağlanan sunak⁷⁷ ve **Anahikiz** kutsal alanındaki kanal⁷⁸ kurban kanının akıtılması için olmalıdır. **Arin-Berd** Kalesi Ivarşa (Iubşa) tapınağının karşısında yer alan üç odadan birinin duvarı üzerindeki nişte bulunan hayvan kemikleri, buranın hayvan kurbanı (sunusu) yapılan bir oda olduğu fikrini gündeme getirmiştir⁷⁹. **Karmir Blur** Kalesi'nde 25 No.lu odada bulunan sunak ve üzerlerinde kesi izlerine rastlanan hayvan kemikleri, kurbanın burada kesildiğine işaret eder⁸⁰. **Ayanis** tapınak alanında bulunan ve avlu tabanı altına açılmış bir kanal üzerinde yer alan 80 cm çapındaki kireç-

⁷⁴ Diakonoff 1991: 16.

⁷⁵ Salvini 2001a: 261.

⁷⁶ Salvini 1994: 206.

⁷⁷ Erzen 1988: 11.

⁷⁸ Tarhan 2011:324.

⁷⁹ Martirosyan 1964: 238.

⁸⁰ Barnett ve Watson 1952: 144; Piotrovskii 1969: 155.

taşı sunak, şarap veya su gibi sıvı maddelerin aktılacağı bir sunak olabileceği gibi kurban kanının aktılması için de olabilir⁸¹. Kalenin batı kesiminde bulunan andezit taşından bir sunağın da tapınaktan taşınmış bir canlı kurban sunağı olduğu önerilmiştir⁸². Ayrıca Çavuştepe ve Toprakkale’de olduğu gibi sabit hayvan sunakları olmasına karşın birçok Urartu tapınağında sabit sunağa rastlanmamıştır. O nedenle sunakların taşınabilir olduğu önerilmiştir⁸³. Ayrıca kurban kanının libasyon uygulaması için bir kaba konmuş olabileceği de öneriler arasındadır⁸⁴. **Meherkapı**, **Yeşilahçı** gibi açık hava kutsal alanlarının önünde ya da yakınındaki kaya yontularında kurban kesimi gerçekleştirildiği düşünülebilir⁸⁵.

Kutsal alanlarda gerçekleştirilen kurban törenleri dışında ölü kültüne ilişkin kurbanlar da Urartu inançları içinde önemli bir yer tutar. Ölüm, doğrudan insan ile tanrı arasındaki bir yakınlaşmayı çağırıştır. Her bireyin yaşayacağı bir durumdur ve bu nedenle kurban, ölü gömme uygulamasının önemli bir parçasını oluşturmuş olmalıdır. Farklı inanışlara sahip halkların Urartu dini içinde kabul gördüğü ve belli oranda kendi inanışlarını ve geleneklerini gerçekleştirdikleri muhakkaktır. Urartu mezarları taş sandık, basit toprak, kaya, küp, urne mezar çeşitlemelerine ilaveten hem yakarak hem yakmadan gömü uygulaması ile farklı kültürden ya da farklı toplumsal tabakalardan insanların varlığına işaret eder. Bu bakımdan değişik inanışların ve ölü gömme ayinlerinin yer bulduğu Urartu dini içinde ölü yemeği ya da tandan ölüünün diğer hayatında huzur bulmasını istemenin farklı yolları olsa gerektir. Bunlardan bir tanesi de kurban vermektir.

Ölü gömme törenlerinin bir parçasını oluşturan kurban için ayrılan hayvanların büyük bir bölümünün sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlara ait olduğu görülmektedir⁸⁶. Bunlar ölü için kurban edilmiş hayvanlar olmalıdır. **Dilkaya**⁸⁷ ve **Karagündüz**⁸⁸ gibi Urartu mezarlarında, kimi zaman *in situ* olarak kaplar içinde koyun, keçi ve sığra ait oldukları söylenen hayvan kemiklerinin var oluşu kurban ve ölü ziyafeti ile ilgili kayda değer kanıtlardır. Ancak kurbanlık hayvanların nerede kesildiği tam olarak aydınlığa kavuşturulabilmiş değildir. Bunun nedeni mezarlık alanlarında kurban sunağının eksikliğidir. Bununla beraber taşınabilir kurban sunaklarının olması durumunda kurbanların mezarlık alanında gerçekleştirildiği de

⁸¹ Çilingiroğlu 2004: 261; Çilingiroğlu 2005 b:33; Çilingiroğlu 2010:198.

⁸² Çilingiroğlu 2010: 200.

⁸³ Çilingiroğlu 1998:236; Çilingiroğlu 2012:307.

⁸⁴ Çilingiroğlu 1998: 229–230.

⁸⁵ Çilingiroğlu 1998.

⁸⁶ Derin 1993: 150–153; Çilingiroğlu 1998:235; Çevik 2000: 86–88.

⁸⁷ Çilingiroğlu 1993:469 vd.

⁸⁸ Sevin ve Kavaklı 1994: 338; Sevin ve Kavaklı 1996: 25 vd.

olasılık dâhilindedir. Umudum Tepe'deki mezarın önündeki ana salon içinde yer alan bir nişin alt bölümündeki taştan oyulmuş bir çukurluğun kurban ile ilişkili olduğu önerilmiştir⁸⁹. Van-Çelebibağ'daki **Madavank** mezarları önündeki alandaki çukur ve kayadan kesilerek oluşturulmuş bir sekinin önündeki kanal, kurban kanının akıtıldığı kanal olarak yorumlanmıştır⁹⁰. Yukarıdaki bu örnekler dışında bazı yerleşim ve mezar alanlarında bulunan çeşitli geometrik şekillere sahip kaya oyuklarının önerildiği gibi kurban kanı akıtmak ile ilgisini tespit etmek zordur⁹¹.

Ölü ziyafetinde kurbanın cenazeye katılanlarca tüketildiği ve bir kısmının da tabaklar içinde ölünün yanına sonraki hayatı için bırakıldığı düşünmek doğaldır. Kurban etinin nerede pişirildiği konusu da tartışmalıdır; ancak Karagündüz ve Dilkaya gibi Erken Demir Çağ mezarlık alanlarında bulunan ocaklar kurban etinin orada pişirilip yendiğini göstermekte⁹² ancak kurban etinin kimi zaman sadece ölü için bırakıldığı görülmektedir.

Öte yandan kimi mezarlar içindeki bazı niş ve benzeri mimari öğelerin ölü gömme töreni sırasında, ölü için sunulan yiyeceklerinin konduğu sunak veya yemek masalarının yerleri olduğu ileri sürülmektedir⁹³. Van Kalesi'ndeki Büyük Horhor Mağarası'nın (I. Arğıtı'nın Mezarı) giriş salonunda (Ana Salon) işlenmiş iki sığ oyuk bu uygulamaya işaret edebilir⁹⁴. Kayalıdere'de⁹⁵, Erzincan/Altuntepe'de⁹⁶, Adilcevaz'da⁹⁷ ve Erivan'daki⁹⁸ mezarlarda bu tür mobilya elemanlarının varlığına ilişkin bulgular sunulmuş olmakla beraber *in situ* buluntu eksikliği verileri sağlıklı yorumlamaya engel olmaktadır.

⁸⁹ Derin 1993: 152.

⁹⁰ Çavuşoğlu 2003: 151. Fig. 16.

⁹¹ Erzincan-Altuntepe yakınında Pekerç (Belli 1989: 76.), Ağrı-Tutak'da Atabindi (Başgelen 1990: 24-27.), ve Iğdır-Tuzluca'da Aşkhüseyin (Belli 1989: 86.) mezarları yakınlarında bulunan bazı oyuk ve kanalların kurban kesim işlemi ile ve kurban kanının akıtıldığı kanallar olarak işlev gördüğü önerilmiştir (Belli 1989: 68, 74; Belli 2000: 406-407; Belli 2007: 75). Buna karşın benzer kaya işaretlerinin sadece mezarlık yakınlarında değil, Van'da Edremit, Panaz, Çelebibağ, Çavuştepe, Deliçay, Yukarı Anzaf; Kars'ta Mağratepe; Elazığ'da Bahçecik ve Harput; İran'da Bastam ve Kuh-e Zambil gibi pek çok yerde de görüldüğü unutulmamalıdır (Belli 1989; Derin 1993: 153; Kleiss 1981). Bu nedenle sözü geçen bu kaya işaretleri kurbanla veya kurban kanı ile ilişkili olmamalıdır. Nitekim bu kaya işaretlerinin kurban kanı ile ilgili olmadığı, ancak savaş arabası parçalarının yapımında kullanılmış olabileceği yönünde yeni görüşler ileri sürülmektedir (Konyar 2006: 113-126).

⁹² Çilingiroğlu 1987: 82, pl.5; Sevin ve Kavaklı 1996: 8; Çilingiroğlu 1998: 236.

⁹³ Burney 1966: 206 vd.

⁹⁴ Sevin 2012: 29.

⁹⁵ Burney 1966: 106-106, 108 vd.

⁹⁶ Özgüç 1969: 66, 70.

⁹⁷ Ögün 1978: 63, res. 18-19, 21.

⁹⁸ Biscione 1994: 124, res. 10/17-20.

Kurbanlık Hayvan Türleri

Urartu kültürü bir zamanlar göçebe ve yarı göçebe, hayvancı kökene dayalı bir geçim ekonomisinin geleneklerine bağlı kalarak⁹⁹ kendi özgün kurban anlayışını oluşturmuştur. Bunu, verilen canlı kurbanların sayı ve türlerinden anlamak mümkündür. Meherkapı yazıtının liste kısmı toplam 97 boğa, 6 inek ve 279 koyundan söz etmektedir. Tanrı ve tanrıçalara uygun görülen yiyeceğin de et olduğu buradan rahatlıkla anlaşılabılır¹⁰⁰. Ayrıca yukarıda görüldüğü gibi farklı durumlarda ve yıl içindeki farklı zamanlarda sayıları artan tanrılara yüzlerce canlı hayvan kurban edilmektedir. I. Argişti'nin Horhor yazıtlarında, kral tahta çıktığında tanrı Haldi'nin krala 7566 büyükbaş, 51878 küçükbaş hayvan verdiği yazılmıştır¹⁰¹. Yayılmacı devlet karakterine uygun olarak, Urartu Krallığı'nın, "düşman ülkeleri" olarak adlandırdığı ülkelerden silah zoruyla aldığı hayvanların sayısı azımsanmayacak derecede fazladır. Horhor yazıtlarında düşman ülkelerinden alınan hayvanların sayısının yüz binlere vardığı görülür. Bu hayvanların önemli bir kısmının, seferleri başarılı kılan savaşçı tanrı Haldi ve diğer tanrılar için kurban edildiğini söylemek yanlış olmaz.

Yukarıda ifade edildiği gibi birbirinden farklı amaçlarla düzenlenen ayin uygulamalarında hayvan kurbanı, ayinin bir bölümünü oluşturur. Bazı durumlarda sadece teke¹⁰², dişi keçi¹⁰³, koç¹⁰⁴ kurban edildiği bilinmektedir. Ancak aynı tür hayvanın farklı yaş gruplarında iken kurban edilip edilmediğine ilişkin doğrudan kanıt bulmak zordur. Bununla beraber konu ile ilgili bazı dolaylı kanıtları burada vermek yerinde olacaktır. Menua dönemine tarihlenen Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında, kalenin kuzey kapısının avlusunda 50 kadar büyük, 180 civarı küçükbaş hayvana ait çok sayıda kemik bulunmuştur¹⁰⁵. Tüketim artışı olduğu anlaşılan bu hayvanlar kurban amaçlı olmayıp kalenin et ihtiyacını karşılamak amacıyla kesilmiş olmalıdır. Ancak kurban olarak kesilen hayvanlar da, en azından yaş grupları bakımından, elimizdeki bu verilerden bağımsız düşünülmemelidir. Söz konusu kemikler, hayvanların sığır, koyun ve keçi olduklarını¹⁰⁶ ve hayvanların, erişkin, genç-erişkin, genç,

⁹⁹ Çilingiroğlu 1998: 231.

¹⁰⁰ Taffet ve Yakar 1998: 149.

¹⁰¹ CTU I: A8-3 VI.

¹⁰² Payne: 12.2.6.

¹⁰³ CTU I: A3-11.

¹⁰⁴ Diakonoff 1991: 14.

¹⁰⁵ Belli 1996: 389; Belli 2003: 1 vd.; Onar, Belli ve Alpak 2008: 198; Onar, Pazvant ve Belli 2008:150 vd.

¹⁰⁶ Onar, Belli ve Alpak 2008: 198; Onar, Pazvant ve Belli 2008:150. Hayvanların tarak kemiklerinde bıçak ve satır izlerini ortaya koyduğu gibi baş ile boyun omuru arasından da kesimler yapıldığını göstermiştir.

yavru ve yeni doğan yavru olmak üzere bir kaç farklı gelişim düzeyinde olduklarını göstermiştir¹⁰⁷.

Ayanis Kalesi'nde kesilen kurbanların kemik analizleri¹⁰⁸, hayvanların bir kısmının evcil ancak büyük bir kısmının da yabani olduğunu göstermektedir. Tapınak alanı içinde bulunmaları nedeniyle kurbanlık hayvanlara ait olmaları kuvvetle muhtemel olan çok sayıda hayvan kemiğinin önemli bir bölümü yabani sığır ve yabani koyunlara aittir¹⁰⁹. Tapınak alanının güneybatısında yer alan bir mekân içinde bulunan tunç bir kazanın yanında da yabani koyun ve keçi kemikleri bulunmaktadır¹¹⁰. Bunların arasında dağ koyunları ve keçileri de yer almaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi koyun ve keçi kurban için seçilmiş en önemli hayvanlardır. Dahası, bazı kemer veya adak levhası gibi çok sayıda bezemeli Urartu eseri üzerinde keçinin kurban edildiğini daha önce söylemiştik¹¹¹. Urartu kurban hayvanları arasında koyun ve keçi cinslerinin yoğun olarak karşımıza çıkmasına şaşmamak gerekmektedir. Bilindiği gibi Van Bölgesi yabani koyun ve keçi için önemli bir yaşam alanı oluşturmaktadır.

Karmir Blur¹¹², Toprakkale¹¹³ ve Bastam¹¹⁴ gibi bazı kalelerde bulunan hayvan iskeletlerin kafatasları ve kimi zaman bacak kemiklerinin eksik olduğu görülmektedir. Karmir Blur'da 26 No.lu odada bulunan çeşitli yaşlarda sığır, öküz ve ineklerin¹¹⁵, Bastam'da 5 oda içindeki evcil ve yabani koyun, sığır, ceylan, yabani keçi, geyik ve yaban eşiği gibi çeşitli tür ve sayıdaki hayvanın ayak ve kafataslarının yokluğu neye işaret etmektedir? Bastam örneğinde, söz konusu odalardan gelen binlerce bulla (yaklaşık 1400 tane) üzerinde çok çeşitli mühür tipleri bulunur: Üzerinde

¹⁰⁷ Onar, Belli ve Alpak 2008: 198,199; Onar, Pazvant ve Belli 2008: 151, 156, 157. Yazarlarca, aynı yıl yayınlanan başka bir makalede hayvanların, yavru, ergin ve olgun şeklinde ayrılmasının daha uygun olacağı vurgulanmıştır. Yukarı Anzaf'da koyunların daha fazla kesildiği, koyun ve keçilerin nispeten genç yaşlarda kesildiği tespit edilmiştir. Sığırlarda ise tam tersi bir durum söz konusudur. Erişkin sığırların sayısının gençlere oranla 3 kat fazla olduğu görülmüştür.

¹⁰⁸ Kalede bulunan hayvan kemikleri ile ilgi görüşlerini paylaşan Elizabeth Stone Zimansky'ye teşekkürlerimi sunarım.

¹⁰⁹ Çilingiroğlu 2001: 46; Çilingiroğlu 2004: 260-261; Çilingiroğlu 2005a: 99; Çilingiroğlu 2012:307. Ayanis tapınak alanında içleri tohum ile doldurulmuş hayvan kemikleri dikkat çekicidir. Burada, hayvanın ya da kurbanlık hayvanın bereketli olmasına ilişkin bir kült uygulama olabilir. Krallık kurulmadan önce yüzyıllardır pastoral hayatı yaşayan halkların birinci geçim kaynağının hayvancılık olduğu unutulmamalıdır. Doğu Anadolu coğrafyasında bugün bile hayvanın hayati önem arz ettiği düşünüldüğünde böylesi bir inanç mantıksız değildir.

¹¹⁰ Çilingiroğlu 2007: 265.

¹¹¹ Çavuştepe'de sunağın yanında keçi kafatası bulunmuştur. Erzen 1988: 11, dipnot 57.

¹¹² Barnett ve Watson 1952: 144; Piotrovskii 1969: 155.

¹¹³ Piotrovskii 1969: 154-155.

¹¹⁴ Zimansky 1979: 53-55; Zimansky 1988: 107 vd.; Kroll 1988: 103-104.

¹¹⁵ Burada kastedilen, dana, düve ve tosun olmalıdır.

kralın ve krali aile üyesine ait mühürlerin dışında bazıları üzerinde arazi ve kişi isimleri ile beraber hayvan cinsi ve miktarı yazar. Yıllarca bu odalarda tutulan bu kemiklerin (veya etlerin) ne olduğunu açıklamak güçtür. Kazıcısı bunların kurban edildiğini ve bazı dini inançlardan dolayı atılmayan çöp yığınları olduğu varsayımını dile getirmiştir¹¹⁶. Sonuç olarak burada bulunan hayvanların kral veya krali aile adına kurban edilmiş olmaları da olasılık dâhilindedir. Buradaki durumu açıklamak çok kolay gözükmemekle beraber kesilen hayvanlar içinde, yabani hayvanlar da önemli bir yer tutmaktadır.

Bazı Urartu kalelerinde tüketilip tüketilmediği kesin olmayan ve kurban oldukları şüpheli olan hayvan türleri de bulunmaktadır. Örneğin Ayanis Kalesi'nde domuz, kaplumbağa ve tavşan sayı olarak çok azdır ve yendiğine ilişkin veri yoktur. Köpek iskeletleri Ayanis, Bastam kaleleri ile Yoncatepe mezarlık alanında bulunmuştur. Bu hayvanların yenmiş olduğuna ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Kurban edilip tüketildiğine ilişkin bilgi sahibi olamadığımız diğer bir hayvan türü *equidae*'lerdir (at, eşek, katur gibi at ailesine mensup hayvanlar). Kayalıdere'de¹¹⁷ ve Van/Altuntepe mezarlığında¹¹⁸ at gömüsünün varlığına ilişkin düşünceler mevcuttur. Ayanis Kalesi'nde de birkaç at iskeleti bulunmuştur. Ancak bunların kurban olup olmadığı hakkında yorum yapabilmek güçtür. Ne yazık ki elimizde Yeni Asur döneminde var olan gömü töreninde gömülecek eşyaların listesi bulunmamaktadır¹¹⁹. Bu listelerde at gömüsünden söz edilmektedir, ancak Urartu'da at kurbanına ilişkin kanıt bulunmamaktadır.

SONUÇ

Urartu dini farklı inanış ve geleneklere sahip halkların bir araya gelmesinden oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir. Buna karşın kalelerde ya da kalelerle ilişkili kutsal alanlarında gerçekleştirilen dinsel ayinler krali düzeydedir ve yönetici elite ait inanışlarla ilgili olmalıdır. Urartu Krallığı ile ilgili arkeolojik bilgilerimizin çok büyük bir bölümünün kalelerden gelmesi, yazılı verilerin yönetici sınıf tarafından kaleme alınmış olması gibi sebepler, Urartu dinindeki kurban uygulamasının doğasının, yine krallığı idare eden zümrenin inançlarıyla ilgili olduğunu gösterir. Ne yazık ki sivil halkın yaşadığı dışkentlerden bu konuya ilişki yeterince bilgi sağlanamamıştır. Sivil halkın kurban inancıyla ilgili en önemli veri kaynağı mezarlık alanlarıdır. Ne türde olursa olsun kurban kavramının her türlü farklı inanışın içinde ve uygulamalarında önemli bir fonksiyona sahip olduğu kesindir. Evrensel dini ilkeler çerçevesinde

¹¹⁶ Zimansky 1979: 56.

¹¹⁷ Burney 1966: 107.

¹¹⁸ Sevin 2012: 95 dipnot. 135.

¹¹⁹ Bu listelerin birinde atların varlığı dikkat çeker. Ginnis 1987:1 vd.; Kwasman 2009: 111 vd..

Urartu halkının kurban kavramına yaklaşımını da tanrıyla kurulan bağ çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi hayvancılık faaliyetlerinin insan yaşamı için hayati öneme sahip olduğu bir bölgedir. Bu nedenle günümüzde olduğu gibi geçmişte de bölge insanı ile sürü hayvanları arasında özel bir bağ kurulmuş gibidir. Bu ilişki bölgedeki insan yaşamının devamını etkileyecek derecededir. Bu nedenle bir müddet sonra bu dünyevi bağ göksel bir konuma ulaşmıştır. Bu bağlamda hayvan kurbanı yaşamsal faaliyetlerin devamında hem maddi hem manevi olarak çok önemli bir rol oynamaktadır. Urartu tanrılarına uygun görülen sunuların en başında hayvanın gelmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Böylelikle Urartu dini içinde önemli dinsel bir öge ortaya çıkmış olur.

Yazılı belgeler canlı hayvan kurbanının Urartu Krallığı açısından önemini ortaya koymaktadır. Krallık ile ilgili önemli faaliyetlerin öncesinde ve sonrasında kurban uygulaması gerçekleştirilmiş olmalıdır. Urartu tanrı ve tanrıçalarının listesinin sunulduğu Meherkapı yazıtı tanrıların önemini kendilerine verilen kurban tür ve sayısına bağlı olduğunu göstermektedir. Devlet eliyle yapılan her türlü faaliyet için düzenlenen ayinler sırasında tanrılara kurban sunulduğu yazıtlara yansımıştır. Bunlardan en belirginleri “Yapı Faaliyetleri”, “Tarım ve Sulama Faaliyetleri”, “Tahta Çıkma ve Sefere Çıkma” gibi faaliyetler olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Tablo). Yazıtlarda dikkat çeken diğer bir nokta ise bu faaliyetlerin neredeyse tamamında öncelikli olarak Haldi’ye oğlak kurban edilmiş olmasıdır. Kurban ritüelinin başlangıcında gerçekleşen bu uygulama, hayata geçirilen faaliyetin başarılı ve verimli olabilmesini sağlamak, her türlü kusur ve günahı arındırmak olmalıdır.

Urartu çivi yazılı belgeleri, sınırlı da olsa, kurban uygulamasına yönelik bazı kurallardan söz etmektedir. Özellikle Kelişin yazıtında Ardini kentinde sunulması gereken kurban sayısı verilmiştir. Bunlar devlet ahırlarına getirilmekte ve kurban törenine kadar burada bekletilmektedir. Kelişin yazıtı ve Van Kalesi’ndeki bir yazıtta kurban için ayrılmış hayvanların, tutuldukları devlet ahırlarından izinsiz çıkarmanın büyük bir suç olduğu ifade edilmektedir. Çok sayıda hayvanın kurban edildiği önemli bir ritüel sırasında, bir çok kişinin görev almış olması kaçınılmazdır. Karmir Blur yazıtı bu ayinlerde görev alacak insanların görevlerini uygun biçimde yerine getirmeleri ve görevden kaçmamaları gerektiğini, aksi takdirde ceza alacaklarını bildirmektedir. Yazıtlara yansıyan diğer bir konu ise kurban etinden krala verilecek olan kısımdır. II. Rusa’ya ait bir yazıtta kurban edilmesi gereken öküzün karaciğer ve kalbinin krala verilmesinden söz etmektedir.

Urartu kalelerindeki tapınak alanlarında ve açık hava kült alanlarında kurban kanının akıtıldığı kanallar açığa çıkartılmıştır. Kurban sunaklarına ilişkin çok fazla veri olmamakla beraber taşınabilir sunakların olduğu sanılmaktadır. Aynı durum

mezarlık alanları için de geçerlidir. Krallık sınırları içindeki mezarlık alanlarında görülen farklı gömü gelenekleri, en azından ölü kültüne ilişkin inançlarda bir çeşitliliğin olduğunu göstermektedir. Ölü kültüne ilişkin kurban törenlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bu törenlerde kesilen kurbanların bir kısmı, törenin ziyafet bölümünde tüketilmiş olmalıdır. Mezar odalarındaki çeşitli kaplar içinde bulunmuş hayvan kemikleri ise ölünün sonraki yaşamı için bırakılmış etten arta kalanlar olmalıdır.

Arkeolojik ve antropolojik çalışmalar ise kurbanların nerede kesildiğini, kurban tür ve kesim yaşını bize sağlamakta, ancak bu törenlerin aşamaları ile ilgili doyurucu veri kaynağı oluşturmamaktadır. Urartu resmî dini göz önüne alındığında tüm kanıtlar kesim için en uygun olan hayvanların öncelikli olarak koyun ve keçi sonra sığır ve türevleri olduğu gösterir. Evcil olanların dışında çok sayıda yabani hayvanın kurban olarak kesilmiş oluşu dikkat çekicidir. Bu hayvan cinsleri dışında kazı alanlarında bulunan farklı tür hayvanların kurban edilmesine ilişkin kanıtlar ise doyurucu değildir. Benzer şekilde bazı kalelerde görülen kafatasları alınmış iskeletlerin ne tür bir dinsel düşüncenin ürünü olduğunu söylemek şu anki verilerle zordur.

Görüldüğü gibi kurban konusu ile ilgili çözölmeyi bekleyen daha pek çok yön ve detay bulunmaktadır. Bu noktada Charles Burney'in dileğini paylaşıyoruz:

*"One day the looked-for text will tell all"*¹²⁰.

¹²⁰ Burney 1995:208.

Tablo: Urartu yazıtlarına yansıyan kurban tür ve sayıları

YAPI FAALİYETLERİ			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Top- lam Kurban Sayısı
İşpuini- Menua	Kelişin	Boğa	1112
		Koyun ve Dişi Keçi	9020
		Büyük Dişi Keçi	12480
	Yeşilalıç	Boğa	1
		İnek	1
		Koyun	2
		Oğlak	1
	Meherkapı	Boğa	97
		İnek	6
Koyun		279	
Menua	Patnos	Boğa	2
		Koyun	1
I. Rusa	Mahmud Abad	Koyun	1
II. Rusa	Karmir Blur	Boğa	3
		İnek	2
		Koyun	5
		Oğlak	3
	Ayanis	Boğa	3
		İnek	4
		Koyun	19
		Oğlak	3
TARIM VE SULAMA FAALİYETLERİ			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Top- lam Kurban Sayısı
İşpuini-Menua	Meherkapı	Koyun	18
Menua	Köşk	Boğa	1
		Koyun	3
II. Argiştı	Çelebibağ	Koyun	6
		Besili Koyun	1
II. Rusa	Zvartnots	Koyun	6
		Oğlak	2
Erimena oğlu Rusa	Gövelek	Boğa	3
		İnek	2
		Koyun	36

		Besili Koyun	9
		Oğlak	1
SEFERE ÇIKMA			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Toplam Kurban Sayısı
İşpuini-Menua	İlandağ	Boğa	1
		İnek	1
II. Sarduri	Surp Pogos	Koyun	2
I. Rusa	Mahmud Abad	Boğa	1
		Koyun	2

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Ayvazian, Alina, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 2006

Bakır, Tomris, “Kaleköy 1981 Kazı Sonuçları Raporu”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, 165–168, 1982.

Barnett, R.D. ve Watson W., “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq XIV*, 132–147, 1952

Batmaz, Atilla, “Ayanis Kalesi’nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat 141*, 39–50, 2012.

———, “A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van”, *Journal of Near Eastern Studies 72/1*:65–83, 2013.

Başgelen, Nezih, “Atabindi Kaya İşaretleri”, *Arkeoloji ve Sanat 46/49*, 24–27, 1990.

Belli, Oktay, “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 237–246, 1980.

———, “Urartu Kalelerindeki Tanrısal Kaya İşaretleri”, *Anadolu Araştırmaları XI*, 65–105, 1989.

———, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/1*, 379–408, 1996.

———, “Doğu Anadolu’da Urartu Krallığı’na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. O. Belli), İstanbul, 403–408, 2000.

———, “2000 Yılı Van–Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII/2*, Ankara, 265–274, 2002.

———, “Van–Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Colloquium Anatolicum II*, 1–49, 2003.

_____; "Anzaf Kaleleri", *National Geographic Türkiye* 69, 75, 2007.

Belli, Oktay ve Kavaklı Ersin, "1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/1*, Ankara, 369-384, 2001.

Belli, Oktay ve Konyar Ersin, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28, 169-212, 2001.

Biscione, Raffaele, "Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXIV*, 115-136, 1994.

Burney, Charles A., "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies XVI*, 55-111, 1966.

_____, "Urartian Funerary Customs", (ed.S. Campbell, A. Green), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxford, 205-208, 1995.

Calmayer, Peter, "Helmets and Quivers", *Urartu. A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 123-133, 1991.

CTU I, Salvini Mirjo, *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Testi, *Documenta Asiana VIII*, Roma, 2008.

Çavuşoğlu, Rafet, "Rock-Cut Tombs and Open Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies* 40, 135-159, 2003.

Çevik, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000.

Çilingiroğlu, Altan, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII/1*, 81-94, 1987.

_____, "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV*, 131-140, 1993. *Urartu Kralığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.

_____, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, (ed. G.Arsebük, M.J.Mellink ve W. Schirmer), İstanbul, 229-241, 1998.

_____, "Temple Area", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (ed.A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 37-65, 2001.

_____, "Silah, Tohum, Ateş", *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, (ed.T. Korkut), İstanbul, 257-267, 2004

_____, "Ayanis Kalesi Halidi Tapınağı", *Arkeo Atlas* 4, 98-99, 2005a.

_____, "Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis", *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001, British Institute at Ankara Monograph* 31, (ed.A.Çilingiroğlu ve G. Darbyshire), 31-38, 2005b.

- _____, “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü İle İlişkisi”, *Refik Duru Armağan Kitabı*, (ed. G. Umurtak, Ş. Dönmez ve A. Yurtsever), İstanbul, 265–269, 2007.
- _____, “Urartu Dini”, *Urartu: Doğuda Değişim*, (ed. K. Koroğlu ve E. Konyar), İstanbul, 188–201, 2010.
- _____, “Urartian Temples”, Biainili–Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12–14 October 2007, *Acta Iranica*, (ed. Skroll, C.Gruber, U.Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky), 295–307, 2012.
- Derin, Zafer, *Demir Çağ’da Doğu Anadolu’da Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1993.
- Derin, Zafer ve Çilingiroğlu Altan, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998*, (ed.A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 155–187, 2001.
- Derin, Zafer ve Muscarella Oscar W., “Iron and Bronze Arrows”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998*, (Ed. A.Çilingiroğlu ve M.Salvini), Roma, 189–217, 2001.
- Diakonoff Igor M., “Sacrifices in City of Teişeba (UKN II 448) Lights on the Social History of Urartu”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 24, 13–21, 1991.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, İstanbul, 2007.
- Erzen, Afif, “Untersuchungen in der urartäischen stadt bei Toprakkale Van in den Jahren 1959–1961”, *Archäologischer Anzeiger* 77, 383–414, 1962.
- _____, *Çavuştepe I: Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, TTK, Ankara, 1988.
- Emiroğlu, Kudret ve Aydın Suavi, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara, 2003.
- Erginer, Gürbüz, *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul, 1997.
- Foster, Benjamin R., *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, Maryland, 2005.
- Ginnis, John Mc. “A Neo-Assyrian Text Describing a Royal Burial” *State Archives of Assyria Bulletin* I/1, 1–12, 1987.
- Işık, Cengiz, “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101, 1–22, 1986.
- _____, “Urartäisch–Griechischer Religionsgeschichtlicher Gedankenaustausch Nach Einer Darstellung”, *Belletristik* 209, 15 vd., 1990.

- Kellner, Hans J., "Madallions and Pectorals", *Urartu A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 164–170, 1991.
- Kleiss, Wolfram, "Felszeichen im Bereich urartäischer Anlagen", *Archäologische Mitteilungen aus Iran 14*, 23–26, 1981.
- Konyar, Erkan, "An Ethno-Archaeological Approach to the "Monumental Rock Signs" in Eastern Anatolia, *Colloquium Anatolicum V*, 113–126, 2006.
- Kroll, Stephan, "Die Keramik" *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–1978*, (ed. W. Kleiss), Berlin, 165–173, 1988.
- Kwasman, Theodore, "A Neo-Assyrian Royal Funerary Text", *Studia Orientalia 106*, 111–125, 2009.
- Martirosyan, Arutyun A., *Armenia in the Bronze and Early Iron Age*, (Rusça), Erevan, 1964.
- Merhav, Rivka, "Everyday and Ceremonial Utensils", *Urartu A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. Merhav), Tel Aviv, 198–243, 1991a.
- , "Personel Adornments: Some Observations Pectorals and Madallions", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 171–176, 1991b.
- Onar, Vedat, Belli Oktay ve Alpak Hasan, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van-Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (ed. O. Belli), Ankara, 193–200, 2008.
- Onar, Vedat, Pazvant Gülsün ve Belli Oktay, "Osteometric Examination of Metapodial Bones in Sheep (*Ovis aries L.*) and Goat (*Capra hircus L.*) Unearthed from the Upper Anzaf Castle in Eastern Anatolia", *Revue de Médecine Vétérinaire 159/3*, 150–158, 2008.
- Ögün, Baki, "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *Proceedings of the Tent International Congress of Classical Archaeology*, (ed. E. Akurgal), TTK, Ankara, 61–67, 1978.
- Özgüç, Tahsin, *Altın-tepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
- , *Altın-tepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
- Rehm, Ellen, *Kykladen und Alter Orient. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums*, Karlsruhe, 1997.
- Salvini, Mirjo, "The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı", *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6–12 August*

- 1990, *Anatolian Iron Age III*, (ed. A.Çilingiroğlu ve D. French), London, 205–207, 1994.
- , “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Royal Inscriptions on Bronze Artifacts”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*, (ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 271–278, 2001a.
- , “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Inscriptions on Clay”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*, (ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 279–319, 2001b.
- , “The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic: Monumental Stone Inscriptions”, (ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini) *Ayanis I: Ten Years’ Excavations in Rusahinili Eiduru–kai*, Roma, 251–270, 2001c.
- , “Una Stele di Rusa III Erimenahi dalla Zona di Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 44/1, 115–143, 2002.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006.
- Seidl, Ursula, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004.
- Sevin, Veli, *Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*, İstanbul, 2012.
- Sevin, Veli ve Belli, Oktay, “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, *Anadolu Araştırmaları IV–V*, 1976/77, 367–393, 1977.
- Sevin, Veli ve Kavaklı, Ersin, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.
- , *Van/Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul, 1996b.
- Piotrovskii, Boris B., *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, London, 1967.
- , *Urartu*, Geneva, 1969.
- , “Urartu Dini”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 / 1–2, 1966, 37–52, 1966.
- Taffet, Avia ve Yakar, Jak, “Politics and Religion on Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC*.X, 133–149, 1998.
- Tarhan, Taner, “Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa”, *Tel Aviv* 21, 22–57, 1994.
- , “Tuşpa–Van Kalesi: Demirçağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. O.Belli), İstanbul, 191–200, 2000.

———, “Başkent Tuşpa (The CapitalCity Tushpa)”, *Uratu: Doğuda Değişim (Uratu: Transformation in the East)*, (ed. K.Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul, 288–337, 2011.

Payne, Margret R., *Uratu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.

UKN I-II, Melikişvili, Giorgi A., *Urartskiyе Клінообразныѐ Надписи I-II*, (Rusça) Moskova, 1960.

Zimansky, Paul E., “Bones and Bullea: An Enigma from Bastam, Iran”, *Archaeology* 32 (6), 53–55, 1979.

———, “MB 2 / OB 5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms”, *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–1978*, (ed.W. Kleiss), Berlin, 107–124, 1988.

IX-XII. YÜZYILLARDA FERGANA'DA YERLEŞMİŞ TÜRK BOYLARI

GÜLNİSA AYNAKULOVA*

Fergana Vadisinde çok eski zamanlardan beri çeşitli ırklara mensup birçok kavmin yaşadığı bilinmektedir. Araştırmalardan Fergana bölgesinde yaşayan etnik grupların arasında Türk unsurunun daha Usunlar devrinden itibaren etnik kimliğini koruyarak gittikçe daha geniş topraklara yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu etnik süreç IX-XII. yüzyıllarda, özellikle Karahanlılar döneminde daha yoğun bir şekilde gelerek bölgenin Türkleşmesi ve Türk dilinin galebe çalmasıyla sonuçlanmıştır.

IX-XII. yüzyıllardaki Fergana Vadisinin etnik durumuna gelince vakıa şu ki, bölge ahalisinin bir kısmı Fars kökenli etnik gruplardan meydana gelmiştir. Fakat bu etnik gruplar da saf İranlılar olmayıp, çoğu uzun tarihi dönem içerisinde birbirini takip ederek bu topraklarda meydana gelen Türk hâkimiyetleri dönemlerinde yerleşmiş ve sonraları İslamiyeti kabul etmiş olan şehirli ve köylü yerleşik Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. Burada hemen şunu belirtelim ki, Ortaçağ İslam müellifleri şehirli veya vadi halkını genel olarak İslam sancağı altında, İslam dini ve kültürü çevresi içinde bulundukları için sadece Müslümanlar olarak adlandırıyorlardı. Türk kelimesi bu dönemde daha çok *gayrimüslim*, *gayrimedenî* anlamında yani yerleşik Maverâünnehir kültürüne uygun yaşamayanlar anlamında kullanılmaktaydı. Dolaşısıyla adı geçen bu iki kültür çevresini, yani Maverâünnehir ile Bozkır Türk kültürünü etnik açıdan tamamıyla birbirinden farklı bir dünya boyutunda karşılamak çok yanlış bir yaklaşım olacaktır. Öte yandan bu eski tarım bölgesi, etrafında bulunan Alay, Türkistan, Çatkal (Cidgil) vs. sıradağlarının eteklerinde yaşayan yarı göçebe yarı yerleşik Türk boylarıyla çevrili olup bu yarı göçebe Türk boyları ile yerleşik ahali arasında asırlar boyunca devam edip gelen sıkı kültürel ilişkiler mevcuttu. Fergana bölgesini fethederken Karahanlılar herhalde pek ciddi mukavemetle karşılaşmışlardır. Çünkü X. yüzyılda sadece bazı şehirler değil, genel olarak bütün

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Siirt/TÜRKİYE, gaynakulova@gmail.com

Fergana bölgesi belli süreler içinde müstakil olarak varlığını sürdürmüşlerdir². Bu durum Karahanlı hükümdarlarının Fergana'yı ve Samanoğullarının diğer vilayetlerini fethetmelerini daha da kolaylaştırmıştır. İslam müelliflerinin verdiği bilgilere göre, Oş, Özkent ve Fergana'nın diğer şehirlerinde kalabalık sayıda Türk boyları yaşamaktaydı. Bu durum Fergana'nın Doğu'dan gelen istilacılar tarafından fethini hem hızlandırmış, hem kolaylaştırmıştır.

İstahri ve İbn Havkal Maverünnahr hakkında verdikleri bilgilerde; ...Taraz'dan itibaren batıya doğru Farab, Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara taraflarından Harezm'e ve Harezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri bulunur...³ Maverünnahr halkının yedikleri et Oğuzlardan, Karluklardan ve etrafındaki diğer ülkelerden getirilen hayvanların etidir. Oraya, etrafında bulunan Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir⁴ demektedir.

İslam müelliflerinin zikrettiği bu Karluk boyları ne zaman ve nasıl bir şekilde Batı Tanrı Dağları bölgesine ve bilhassa Fergana Vadisine kadar ulaşabilmişlerdir? Bu soruya cevap verebilmek için yarım asır öncesi Türk tarihine geri dönmemiz icap etmektedir.

a) Karluklar

745 yılında Uygurlar Karlukların, Kırgızların ve Basmılların yardımıyla doğu Türk Kağanlığına son vermiş ve kısa bir müddet sonra eski müttefiklerini itaat altına almaya başlamışlardır. 755'te eski müttefiklerinin baskılarına karşı koyamayan Karluklar gittikçe güneye doğru ilerleyerek ve bölgedeki elverişli siyasi durumdan istifade ederek 766'da başkenti Suyab olan Türgüş topraklarını ele geçirmişlerdir. Karlukların bu göçleri hakkında ilk bilgiler Uygur Hakanı Moyun Çur'un adına yazılan kitabede zikredilmektedir⁵. Bununla birlikte Karlukların bir kısmının daha Gök-

² N. N. Negmatov, *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*, Duşanbe, 1977; B.G. Gafurov, *İstoria Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzloženii (S Drevneyshih Vremen do Velikoy Oktjabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii 1917 g.)*, Pod Red. İ. Braginskogo, T. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politicheskoy Literaturi, Moskva, 1949, s. 206; Ye. A. Davidoviç, *Numizmaticheskoye Material Dlya İstorii Razvitiya Feodalnıh Otnoşeniy v Sredney Azii Pri Samanidakh*, Trudı İnstitutı İstorii, Arheologii i Etnografii AN Tadjikskoi SSR, 1954, T. XXVII, s. 99-117.

³ İstahri, *Surat al-Ard (Vıae Regnorum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, I, s. 286-287; Havkal, *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, II, s. 387; R. Şeşen, *İslam Coğrafıacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s. 207, 161, 171.

⁴ Havkal, *a.g.e.*, s. 464; İstahri, *a.g.e.*, s. 288; Şeşen, *a.g.e.*, s. 161, 208.

⁵ S. G. Klyashornıy, *Terhinskaya Nadpis, ST*, 1980, III, s. 94.

türkler zamanında Türgeş topraklarına sızdıkları bilinmektedir. Karluklar, 751'deki Talas savaşında Araplar tarafını tutarak Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağlamışlardır. Tarihi bilgilere göre VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Karluklar Kaşgarya'yı sonra Fergana'yı zapt etmişler ve daha sonra Sır Derya topraklarına kadar yayılmışlardır⁶. Halife Harunü'r-Reşid devrinde (786-809) Araplar tekrar Fergana'ya sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Çünkü burası artık Karluk Yabgusu'nun hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Bundan dolayı vali Gitrif (791-793) Karluk Yabgusu'nun ordusunu geri püskürtmek için Amr b. Cemil'i Fergana'ya göndermiştir⁷. Hudûdu'l-Âlem'de şöyle bilgilere rastlıyoruz: Kûh-Yâl (Kök-Yol), Atlâlg (Otlalg), Lûlug (Ulug); Bunlar Babarakuk (Bara-Kûh) dağının yamacında yerleşmiş bulunan çok güzel, refah seviyeleri yüksek olan üç köydür. Dihkanları Yabgu'nun kardeşleridir⁸. Uz-Kas ve Milcikas; Bara-Kuh dağının yamacında bulunan iki köydür. Refah seviyeleri yüksek ve çok güzel olan bu köyler Yabgu hükümdarlığına bağlıdır⁹. Diğer İslam kaynaklarının verdiği bilgilerde sözü geçen bu Bara-Kuh dağının Oş şehri yakınında bulunduğu bilinmektedir¹⁰.

İncelediğimiz yüzyıllarda Karluk boylarının Fergana bölgesinde yaşadığını gösteren diğer bilgiler ise yer, su dağ, köy adlarıyla ilgilidir. Aynı kaynaklar Halluh Dağının arkasından çıkan Uzgend ve Parak nehirlerinden söz etmektedir¹¹. Hatlam (Haylam?) nehri ise Man(i)sa dağında, Halluh ve Hatlam şehrinde, Yağma (dağ) etekleri arasındaki sınırda olan uçtan çıkardı¹². Bu dağ, şehir, köy veya nehir adları şüphesiz bu yörelerde yaşayan veya belli dönem içerisinde bu topraklarda bulunan kavimlerin tarihi izlerini yansıtmaktadır.

Yazılı kaynaklar IX-X. yüzyıllarda Tanrı Dağlarında ve ona yakın bölgelerde yaşayan Karluklar'dan söz etmektedir¹³. Bu bilgilere göre doğrudan doğruya Karluk

⁶ O. Karayev, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XII vv.)*, Frunze, İlim, 1983, s. 60.

⁷ V. V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan H. D. Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s. 218.

⁸ *Hudûd al-Âlam. The Regions of the World, A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.* Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian, London, 1937, (p. 18a); Şeşen, *a.g.e.*, s. 65.

⁹ *Hudûd*, (p. 18a); Şeşen, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰ *Materialy po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Ott. Red. V. A. Romodin, Vıp. 1, Moskva, Nauka, 1973, s. 266; *Babur-Name (Zâpiski Babura)*, Red. Azimcanova S. A., İnstitut Vostokovedeniya AN Respubliki Uzbekistan, Taşkent, 1993, s. 34.

¹¹ *Hudûd*, (p. 9b).

¹² *Hudûd*, (p. 9b).

¹³ Havkal, *a.g.e.*, s. 464; İstahrî, *a.g.e.*, s. 286-287, 288; Mukaddasî, *Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, III, s. 273, 275; *Hudûd* (p. 9b).

adını taşıyan topluluğun yurdu Taraz, Kulan'dan başlayıp Isık Göl'ün güneydoğusundaki Uç şehrine kadar uzanmaktadır¹⁴. Talas vadisinin doğusunda Karlukların çadırları bulunmakta, Kasra-Bas'ta kışlık obaları bulunmaktadır. Barshan şehri onların sınırları içinde bulunmakta olup, Fergana'nın Doğu sınırlarına kadar ulaşmak için Karluk toprakları üzerinden otuz gün yürümek gerekiyordu¹⁵.

b) Kırgızlar

IX-XII. yüzyıllarda Fergana Bölgesi'nde varlığını sürdüren diğer bir Türk boyu da Kırgızlardır. Kaynaklardan bilindiği üzere Kırgızlar eski zamanlardan beri (VI-XIV. yy.) Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerindeki vadiden güney Sibirya'ya uzanan topraklarda yaşamaktaydılar¹⁶. VI. yüzyılın ikinci yarısından VIII. yüzyılın ortasına kadar Yenisey Kırgızları Birinci ve İkinci Gök Türk kağanlıkları tarafından hâkimiyetleri altına alınmışlardır. Fakat onlar kağanlığa ancak bazı zamanlarda bağlı kalmışlar ve çoğu zaman kendi siyasetlerini yürütmüşlerdir¹⁷. İkinci Gök Türk Kağanlığına karşı mücadele özellikle Kağan Bars Beg zamanında çok yoğunlaşmıştır. 711 yılında Kül Tegin'in ordusu Kırgız Kağanını öldürmüş ve başkentini yıkmıştır. Yaklaşık 758 senesinde Kırgızlar geçici olarak Uygur Kağanlığını tanımışlar, fakat özgürlükleri için savaşa devam etmişlerdir¹⁸. Bu özgürlük savaşları bilhassa IX. yüzyılın yirmili-otuzlu yıllarında çok şiddetlenmiştir. 840'ta Kırgız ordusu Uygur kağanlığını bozguna uğratmış ve Orhun'daki başkentleri Ordu-Balık'ı ele geçirmişlerdir. 840-844 yılları arasında bütün Merkezi Asya'daki siyasi iktidar Yenisey Kırgızlarının eline geçmiştir. Kırgızlar Güneydoğu'ya (Hangay, Edzin-Göl), Güneybatı'ya (Moğol Altayı, Tanrı Dağları yöresi), Batı'ya (İrtiş) doğru birkaç sefer yapmışlardır. Kırgızların bir kolu, Moğolistan'dan Doğu Tanrı Dağlarına sürülmüş olan Uygurların bir kısmının peşini takip ederek 843'te Kuça, Beşbalık, Pençul (Üç Turfan) Kaşgar şehirlerine kadar ulaşmışlardır. Aynı zamanlarda Yenisey Kırgızlarının bazı grupları Isık Göl, Talas ve her halde Fergana bölgelerine kadar göç etmişler-

¹⁴ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1992, s. 35.

¹⁵ Bartold, *Oğerk İstori Semireçya* / Bartold, *Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 36, 38, 39; Bartold, *İstoriya Türkistana* / Bartold, *Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 125; Bartold, *Oğerk Kulturnoy Jizni Türkistana* / Bartold V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 242, 243.

¹⁶ Jean-Paul, Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001, s. 206.

¹⁷ Bartold, *Kırgız. İstoriçeskiy Oğerk* / Bartold, *Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 484.

¹⁸ Bartold, *a.g.e.*, 485.

di¹⁹. Tanrı Dağları ve Fergana'ya kadar gelen bu Kırgızların bir daha geri dönme-yerek, buraları yurt edindikleri yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

İslam coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal haberlerinde Yenisey havzasın-da yaşayan Kırgızlardan bahsettikleri gibi, Fergana, İlak ve Şaş'a bitişik dağları da "Kırgız Dağları" diye adlandırmışlardır²⁰. "Bu dağlar -der el-Istahrî, Maverâ-ünnehir'den başlayıp Türklerin iç bölgelerine kadar İlak (şimdiki Angren), Şaş (Taş-kent) ve Kırgızlara kadar ulaşır. Bu dağlarda, baştan sonuna kadar gümüş ve altın madenleri bulunur; bunlardan en zengini Kırgız ülkesinin yakınında bulunur"²¹. Burada İlak ile Şaş'a yakın yerler olarak büyük ihtimalle Talas, Çatkal vadileri veya Tanrı Dağları'nın uzantıları düşünülmelidir. Muhammed b. Necib Bekran'ın Ci-han-Name adlı eserinde, müellif aynı dağlardan bahsederken Fergana'dan doğuya doğru uzanan dağların ve bu dağların etrafında yer alan göllerin Uşruşana'dan başlayıp, Fergana boyunca Kırgız topraklarına kadar uzandığını kaydetmektedir²².

Hudûd'l-Âlem'de Kırgızlar hakkında çok ilginç bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre Kırgızlar Toğuzguzlar'ın kuzey komşuları olarak gösterildiği gibi batı komşuları olarak da gösterilmektedir. Toğuzguzlar'ın doğusunda Çin ülkesi, güney-de Tibet ve Halluh ülkesinin bazı kısımları, batısında Kırgızların bir kısmının bu-lunduğu belirtilirken Toğuzguzlar'ın kuzeyi boyunca boydan boya yine Kırgız ülkesi ile komşu oldukları²³ belirtilmektedir. Ayrıca "Pençul Halluh ülkesinde bulunmak-tadır (Bartold'a göre Pençul şimdiki Üç Turfan'dır²⁴). Fakat daha önceleri buranın hâkimi Toğuzguzlar adına hükmederdi. Şimdi Kırgızlar tarafından ele geçirilmiş-tir"²⁵ denmektedir. Daha sonra aynı müellif Yedisu halkları olan Çiğil ve Tuhsıların ülkelerini tasvir ederken Kırgızları da onların komşuları olarak göstermektedir²⁶. Bu sıralarda Çiğiller'in Isık Göl'ün kuzeyinde, Tuhsılar'ın da Çu vadisinde yaşadıkları bellidir²⁷.

¹⁹ B. U. Urstanbekov ve T. K. Çoroyev, *Kırgız Tarih (Kısaca Entsiklopediyalı Sözük)*, Frunze, 1990, s. 205.

²⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 281; Havkal, *a.g.e.*, s. 488; Şeşen, *a.g.e.*, s. 224; Z. V. Togan, *Bugünkü Türki, Batı ve Kuzey Türkistan*, İstanbul, 1942, I, s. 69.

²¹ *Materialı*, s. 17; Şeşen, *a.g.e.*, s. 171.

²² *Materialı*, s. 48.

²³ *Hudûd*, (p. 16b)

²⁴ Bartold, *Kırgız. İstoriçeskiy Oçerk / Bartold, Soçineniya, T. II, (I)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 492

²⁵ *Hudûd*, (p. 18a).

²⁶ *Hudûd*, (p. 18a)

²⁷ Bartold, *a.g.e.*, s. 492.

XVI. yüzyılda Molla Seyfû'd-Din Aksikendi tarafından yazılan Mecmaü't-Tevarih adlı eserde Selçuklu Sultanı Sancar'ın hâkimiyet döneminde Hocend dağlarında Kırk Oğuzdan meydana gelen Kırgız halkı hakkında bir efsane bulunmaktadır²⁸. Şecerelede Kara Hitaylar'ın istilası ve 1127'de Fergana ile Tanrı Dağları'nda Kara Hitaylara karşı yapılan mücadelelerin başında İmam İbrahim'in bulunduğu belirtilmektedir. Bu manevi öndere Oñ (Sağ) Kanat ve Sol Kanat olmak üzere Kırgız kabileler birliğini kurduğu isnat edilmektedir. Adı geçen efsane hakkında V. A. Romodin şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Bu bilgiyi ve 1127 tarihini tam olarak kabul etmek doğru değildir. Bilgilerin diğer kaynaklar tarafından da doğrulanması gerekmektedir. Fakat Kırgızları daha Moğollardan önceki devirlerde Fergana ve Tanrı Dağları ile bağlayan bir efsanenin bulunduğu vakası tarihçiler şimdiden kabul etmeleri gerekmektedir"²⁹.

Bildiğimiz gibi Selçuklular Karahanlıları hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Tanrı Dağlarının halklarıyla siyasi ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Eğer Kırgızlar söz konusu dönemlerde Tanrı Dağları'ndan çok uzaklarda yaşamış olsalardı böyle bir efsanenin ortaya çıkması imkansızdı. Bundan dolayı biz de Romodin'in iddiasının doğru olduğu kanaatindeyiz. Aksikendi'nin bu efsanesi Kırgızlar'ın bir kısmının eskiden beri Tanrı Dağları'nda yaşadığını doğrulamaktadır.

Tanrı Dağları'na kadar ilerleyen Kırgızlar Müslüman Karahanlılar'ın topraklarında ve onların Kuzeydoğu hudutlarında yerleşmişlerdir. Karahanlı Türklerinin medeni ve etnik karışımlarıyla gelişen ortak kültürün tesiri altında IX-XI. yüzyıllarda Kırgızların gelenekleri, örf ve adetleri de giderek değişmeye başlamıştır. XI. yüzyıl Fars müellifi Gerdizi, Zeynü'l-Ahbar adlı eserinde VIII. yüzyıla ait Abdullah b. El-Mukaffa'nın Kırgızlar hakkındaki bilgilerine yer vermiştir. Bu bilgilere göre Kırgızlar Hindular gibi ölülerini yakarlar, ateşin nesnelerin en temiz olduğunu, ateşe düşen her şeyin temizleneceğine, ateşin ölüyü pislik ve günahlardan temizleyeceğine inanırlarmış³⁰. VIII. yüzyıl müellifinden farklı olarak XII. yüzyıl müellifi Tahir Mervezi, 1120'de yazdığı Tabâyiü'l-Hayavan adlı eserinde Kırgızlardan söz ederken Kırgızların yaşadıkları bölgeyi tespit ettikten sonra Kırgızların "ülkelerinin yazlık olan doğu ülkesi ile kuzey ülkesi arasında olduğunu, kuzeylerinde Kimakların, batılarında Yağma ile Karlukların bulunduğunu, Kuça ve Erklerin ise kışlak olan batı ile güney arasında bulunduğunu" belirtmiş ve Kırgızların bazı adetleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Buna göre "Kırgızların adetlerinden biri ölülerini yakmaları

²⁸ *Material*, s. 205; Bartold, *a.g.e.*, s. 513.

²⁹ *Material*, s. 202.

³⁰ Bartold, *İzveşeniya iz Soçineniya Gardizi "Zayn al-Ahbar"* / Bartold, *Soçineniya*, T. VIII. Moskva, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, 1973, s. 48.

dır. Kırgızlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arındığını sanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden beri varmış. Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başlamışlar³¹. Elbette Mervezi'nin burada zikrettiği Kırgızlar Karahanlılara komşu yaşayan Tanrı Dağlı Kırgızlarından başkaları değildir. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Kırgızların bir bölümü X. yüzyıldan itibaren İslami çevreye girmeye, hatta eski geleneklerini değiştirmeye başlamışlardır. Mervezi'nin bu bilgileri Kırgızların bir kısmının İslam dinini Moğol istilasından önce kabul ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud eserinde Kırgızların oturduğu bölgeyi göstermemiştir. Fakat o Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının şarlarını, çöllerini baştan-baş dolaştığını, dillerini, kafiyelerini öğrendiğini yazmıştır³². Bu Türk boylarının hepsi Kırgızlar haricinde XI. yüzyılın ilk yarısında günümüzdeki Orta Asya (Maveraünnehir), Yedisu, Güney Kazakistan ve Türkmenistan'ın güneybatı taraflarında yaşamaktaydı. Kaşgarlı'nın bu bölgeleri gezdiği şüphesizdir. Çünkü Kırgızlar adı geçen boyların arasında, üstelik Çiğil ve Yağma boylarının yanında komşu olarak gösterilmektedir. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Zeki V. Togan'ın dediği gibi Kırgız lehçesini işte bu Tanrı Dağlı Kırgızlarından öğrenmiş olmalıdır³³.

c) Ezgişler

Söz konusu yüzyıllarda Fergana vadisinde yaşayan Türk boylarından biri de Ezgişlerdir. Kaşgarlı Mahmud'un bilgilerine göre Ezgişler XI. yüzyılda Özkent şehrinde yaşıyorlardı³⁴. Ezgiş adına İbn Hurdadbih'in adı geçen eserinde de rastlanmaktadır. Fakat müellif onlar hakkında fazla bilgi vermemiş, sadece Türk boylarını sayarken Ezgişlerden de söz etmiştir³⁵. Özkent şehrinin dışındaki Ezgişler hakkında daha geniş bilgiyi El-İdrisi'nin coğrafya eserinden almak mümkündür. Ona göre "Ezgişlerin ülkesinin batısında Oğuzların ve onların obalarının ülkeleri yer alır, doğusunda Ye'cûc ve Me'cûc ülkeleri bulunurdu. Ezgişlerin dolaştığı kalelerin ve

³¹ V. Minorskiy, *Sharaf al-Zaman Marvazi on China, the Turks and India*, Transl. and comment. by Minorsky, London, 1942, IX, p. 30; R. Şeşen, *İbn Fazlan Seyahat - Namesi*, İstanbul, 1995, s. 102-103.

³² Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, Ankara, TDK, 1939, I, s. 4, 30.

³³ Togan, *a.g.e.*, s. 69.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, *a.g.e.*, 1939, I, s. 96.

³⁵ Hurdadbih, *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, Ed. M. J. Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, VI, Editio - 1889, s. 31; Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

yurtların bulunduğu ülkeler mümbit, bol hayvanın yetiştiği yerlerdi...”³⁶. Özkent şehrinde zikredilen Ezgişlerin bir kısmının sadece adlarının kaydedilmiş olması, Reşat Genç’in çok doğru olarak belirttiği gibi onların Karahanlı devletinde pek varlık göstermediğine işaret etmektedir³⁷. Herhalde bu Ezgişler ancak Karahanlı topraklarına göç etmiş veya göç ettirilmiş Ezgişlerin bir kolu olmalıdır.

d) Yabakular

Yazılı belgelerde XI. yüzyıldan önceki Yabakular hakkında bilgilere rastlanmamaktadır. Gardizi’nin eserinden Yabakuların menşei hakkında şunları öğrenmekteyiz: “Halluh’un bir hizmetçisi Toğuzguz ülkesine kaçmış. Onu sert bozkırda iki parça keçenin altında iken bulmuşlar ve ona Yabagu adını vermişler³⁸. Toğuzguzlar’ın hakani kendi topraklarındaki Hallukları toplamış ve sonra bu yabancığı onların reisi olarak tayin etmiştir. Hakan ona Yabaku-Halluh adını vermiştir³⁹.

Yazarın burada Yabakular’ın menşeiini Karluklar’a bağladığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud’a göre Yabakular’ın ana kütlesi Yedisu’nun kuzeydoğusunda bulunmaktaydı. Aynı yazar Yabaku bozkırından da söz etmektedir; burada Yamar-Suwi (suyu) akarmış⁴⁰. Kaşgarlı’nın verdiği diğer bir malumat çok büyük önem taşımaktadır. Ona göre Yabaku-Suwi nehirdir. Kaşgar dağlarından çıkarak Fergana ile Özkent’e akarmış⁴¹. İ. Umnyakov’a göre bu nehir Kara Derya’dır⁴². Yabaku Suwi hakkındaki bilgiler Minorskiy’e göre, Yabakuların bazı kısmının Batıya doğru göç ettiğini doğrulamaktadır⁴³.

e) Yimekler

Kaşgarlı’nın verdiği bilgiler arasında en ilginç konu da müellifin Yimek kavminin bazı kısımlarını Özkent şehrinin dolaylarında yerleştirmesidir. Bunu müellif adı geçen eserinde İrtuş nehri hakkında bilgi verirken “İrtuş Yimek kırlarında bulunan

³⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları...* s. 115-117.

³⁷ R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997, s. 36.

³⁸ Kaşgarlı’nın eserinde de Yabaku sözü aynı zamanda yün ve yapağı yoluntusu anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, *a.g.e.*, 1941, III, s. 36.

³⁹ Bartold, *İzveçeniya...* s. 42-43; Şeşen, *a.g.e.*, s. 72.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1941, III, s. 28.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1943, III, s. 36.

⁴² İ. İ. Umnyakov, *Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV) / Trudı Samakand. Ped. İnst. Im A. M. Gorkogo*, 1940, I, s. 113-114.

⁴³ Hudûd, *İzahlar*, s. 288-289; Genç, *a.g.e.*, s. 46.

bir ırmağın adıdır” diyerek onların XI. yüzyılda nerede yaşadıklarını da açıkça göstermektedir⁴⁴.

Yimekler XI. yüzyılın ortalarında Irıuş'tan güneye doğru göç etmeye devam ediyorlardı. Ö. Karayev'e göre Yimekler bu dönemlerde artık Ala Göl ile Balhaş göllerine ulaşmış olmalıdır⁴⁵. Karahanlılar kuzeyde diğer Türk boylarıyla yaptığı gibi Yimek boylarıyla da savaşlar yapmışlardır. Özkent şehrinin etrafında bulunduğu zikredilen Yimekler büyük ihtimalle savaş sırasında Karahanlılar tarafından devlet sınırları içine göçürülmüş Yimeklerin bir kısmı olmalıdır.

f) Yağmalar

İncelediğimiz dönemler için birçok tarihçinin ilgisini çeken konulardan biri de “Toğuzguz” terimi olmuştur. İslam müelliflerinin eserlerinde Toğuzguz terimi çoğu zaman Merkezi Tanrı Dağları'nın doğusunda yaşayan Türklerin ortak adı olarak verilmektedir. IX. ve XIII. yüzyıllarda Merkezi Asya'daki etnik durum üzerine araştırmalar yapan tarihçilerden T. K. Çorotegin'in bu konuda yaptığı açıklamalar çok büyük önem arz etmektedir⁴⁶. Bu konuyla ilgili Tabari'nin (839-923) verdiği bilgiler esas olarak alınmaktadır. Ona göre 820'den sonra Uşruşana'yı (Fergana'nın güneybatı sınırında) Toğuzguzlar istilâ etmişlerdir. Taberi, 820-821 olaylarını tasvir ederken arada şöyle bir bilgi geçmektedir: “O sene... Toğuzguzlar Uşruşana'ya saldırdılar”⁴⁷. Vaktiyle V. Bartold bu bilgiye dayanarak İslam topraklarına komşu bulunan diğer kavimlerin de aynı dönemlerde Toğuzguz olarak adlandırıldığı sonucuna varmıştır⁴⁸. Toğuzguzlar'ın bu grupları şüphesiz o zamanlarda başlıca olarak Moğolistan'da yaşayan Uygurlar değildir.

Diğer bir İslam müellifi olan Mes'udi, Toğuzguz ülkesini Horasan ve as-Sin arasında yerleştirmektedir⁴⁹. T. Çorotegin'e göre eğer burada Maverâünnehr'in Horasan ile birlikte bir idari bölgeye birleştirildiği dönemden söz ediliyor olsa bile, Toğuzguz ülkesi olarak IX-X. yüzyıllarda Uygurlar dâhil çeşitli kavimlerin yaşadığı geniş bir bölge kabul edilmektedir.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1939, I, s. 97.

⁴⁵ Karayev, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁶ T.K. Çorotegin, *Etniçeskiye Sıtuatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*. Bışkek, Fond Sorosa, 1995, s. 22.

⁴⁷ Çorotegin, *a.y.*

⁴⁸ V.V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Koprıman K. Y., Aka A. İ., Ankara, 1975, s. 69.

⁴⁹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 44.

Toğuzguz adının evvelce Uygurlara değil, Şa-To Türklerine verildiğinin en açık göstergesi, IX. yüzyılda Çin'de ortaya çıkan bir ayaklanmayı Çin imparatorunun Mes'udi'nin rivayetine göre Toğuzguzların yardımıyla, Çin kaynaklarına göre Şa-To Türklerinin yardımı ile bastırmış olduğu vakadır. Hem Çin kaynaklarında hem de Arap kaynaklarında bahsedilmesi itibariyle ender sayılan bu olayı Çinliler Şa-To Türklerine atfederek bilgi verdikleri halde, Araplar Toğuzguzlara atfen vermişlerdir.

Cahiz'in verdiği bilgilere göre, Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçlerinden önce oralarda Toğuzguzlar yaşamaktaydı. Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçleri Cahiz'in ölümünden üç yıl önce olduğu halde, Cahiz diğer Arapların söylediği gibi, Toğuzguzlar'ın burada pek çok yaşadıklarını ve batı komşuları olan Karluklar'la çok savaş yaptıklarından söz etmektedir⁵⁰. Cahiz'in verdiği bu malumat önceki bilgiler ile birlikte araştırmacılar için Toğuzguzların batı kısmını Uygurlar'dan da, Karluklar'dan da ayrı düşünmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır.

İslam kaynaklarında Orhon ve Turfan Uygurlarının batısında yaşayan Toğuzguz gruplarının etnik kadrosu hakkında daha açık bilgi verebilecek parça parça bilgiler bulunmaktadır⁵¹. Bu eserleri ve özellikle Gardizi'nin verdiği bilgileri Çin kaynakları ile Şine-Usu Uygur kitabesindeki materyallerle karşılaştırarak araştırmacılar, Uygurlar'ın riyaseti altında canlandırılmakta olan kağanlıkta Karluklar dışında daha iki tane merkezkaç güçlerin bulunduğunu kaydetmektedirler. Bunlar Toğuz Oğuzlardan Bayırku kabilesi ve Yağmalar idi⁵². Bu eski Toğuzguz konfederasyonundan ayrılmış bölükler ile birlikte Yağmalar Orta Asya'nın batı taraflarına, yani Batı Türk Kağanlığı'nı (Türgeşlerin) doğu topraklarına göç etmişlerdir. Burada VIII. yüzyılın altmış, yetmişli yıllarında üstünlük tamamen Karluklar'ın eline, batı kısmı ise Oğuzların, Kuzey tarafı Kimeklerin eline geçmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi 766'dan X. yüzyıla kadar Yedisu ve Tanrı Dağları'nın Kuzey yarısında Karluklar hâkim durumda idi. Isık Göl vadisi IX. yüzyılda Çiğillerin elindeydi. Yağmalar esas olarak Tanrı Dağları'nın batı ve güneybatı kısımlarında yaşıyorlardı. Bu bilgilerden dolayı yukarıda sözü edilen yaklaşık 820'deki Uruşana'ya yapılan hücumun, büyük ihtimalle Tanrı Dağlı Türklerin esas kuvvetleri olan savaşçı Yağmaların olduğu ileri sürülmektedir⁵³. Çorotegin'e göre Taberi, Toğuzguz kelimesini Çiğiller ve Karluklar'dan farklı olarak Tanrı Dağları'nın batı

⁵⁰ Bartold, *a.g.e.*, s. 68-71.

⁵¹ Bartold, a.y., S.G. Ağacanov, *Oçerk İstorii Oğuzov i Türkmen Sredney Azii v IX-XIII vv.* Aşhabad, 1969, s. 127.

⁵² Çorotegin, *a.g.e.*, s. 25.

⁵³ Çorotegin, *a.g.e.*, s. 26.

kısımında yaşayan Yağma kavmi için kullanmıştır. Çünkü Uyгур ordusunun Merkezi Asya'nın derinlerinden çıkıp çok kısa süren bu savaş için buraya kadar geldiğini kabul etmek zordur. Ayrıca, bu dönemlerde Uyğur Kağanlığı Orta Asya toprakları için savaş yapacak durumda değildi⁵⁴.

Bu cümleden olarak şunu söyleyebiliriz ki, Tanrı Dağları'nın Batı ve Güneybatı kısımlarında yaşayan Yağmalar Alay Dağları'nın etekleri ve Uşruşana'ya (yani Güney Fergana'ya) kadarki toprakları da nüfuzları altında tutmuşlar ve icabında vadinin iç bölgelerine kadar seferler düzenlemişlerdir.

g) Çiğiller

Çiğiller'in (veya Cikiller'in) aslında Karluk boylarından biri olduğu yukarıda görülmüştür. X. yüzyılda bu akrabalık bilinmekle beraber Çiğiller artık müstakil bir kavim sayılmaktaydı⁵⁵. Hudûdu'l-Âlem'de verilen bilgilere göre Çiğiller'in büyük kısmı Isık Göl'ün kuzeyinde, Taraz'da⁵⁶, sonraları Kuyaş ve Kaşgar yörelerinde yaşamışlardır. İbnü'l-Esir'e göre XI. yüzyılda Çiğiller Maverâünnehir'deki Karahanlı ordusunun çekirdeğini teşkil ediyorlardı⁵⁷. Nizamü'l-Mülk Sultan Melikşah'ın 1089-1090'da yaptığı Semerkant ve Özkent seferlerini anlatırken Çiğiller ile Maverâünnehir halkından yerli halk olarak zikretmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, XI. yüzyılın ikinci yarısında Çiğiller'den bir grup artık Maverâünnehir topraklarında da yaşamakta olup Karahanlı Devletinin bünyesinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Oğuzlar Ceyhun'dan Çin'e kadar uzanan yerlerdeki Türklerin hepsine Çiğil dediklerine⁵⁸ göre Çiğiller XI. yüzyılda çok önemli bir teşekkül haline gelmişlerdir. Fakat durumun böyle olmasına rağmen ne Kaşgarlı Mahmud, ne de diğer İslam müellifleri, bize Fergana'da yaşayan Çiğiller hakkında hiçbir bilgi bırakmamışlardır. Çiğillerin bir dönemlerde bu bölgede bulunduğuna işaret eden tek şey günümüze kadar ulaşan "Çatkal" yer ve nehir adıdır. Orta asırlarda Çidgil küresi olarak zikredilen toprakların o zaman Fergana içinde kabul edilen Çatkal vadisine tekabül ettiği açıktır⁵⁹. Ayrıca İslam müelliflerinin şimdiki Narın nehrine de Cidgil

⁵⁴ Yu. S. Hudyakov, *Voorujenije Tsentralnoaziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvitoego Srednevekoviya*, Novosibirsk, 1991, s. 155-157; A. Baytur, *Kırğız Tarihinin Lektisiyaları*, Bişkek, 1992, I, s. 90-91.

⁵⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 36; Bartold, *Oçerk İstorii Semireçya* / Bartold, *Soçineniya, T. II, (1)*, Moskva, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1963, s. 37.

⁵⁶ *Hudûd*, a.y.

⁵⁷ *Materiali*, s. 62.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, 1939, I, s. 393-394.

⁵⁹ Bartold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 177.

(Cikil) dedikleri bellidir⁶⁰ (Haritaya bakınız). Bu yer ve nehir adı fikrimizce bir zamanlarda Fergana etrafında yaşayan kalabalık ve kuvvetli bir Türk boyunun tarihi izleri ve varlığını yansıtmaktadır. XII. yüzyıldan itibaren hiçbir kaynakta Çigil adı geçmemektedir. Bu durum, onların ezici çoğunluğunun yerleşik hayata geçerek Maveräünnehir halkıyla karıştığını göstermektedir.

h) İlâklar

Diğer bir Türk boyunun yaşadığı bölgeyi gösteren başka bir coğrafya adı da İlâk'tır⁶¹. Bu bölgenin daha XI. yüzyılda Türkleştiği anlaşılmaktadır⁶². İlâk Türkleri şimdiki Taşkent civarında yaşayan ahalinin doğrudan doğruya ataları olmuştur. İlâklar da Barsgan ve Çigiller'le beraber Türk grubunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. İlâk küresi Fergana Vilayeti'nin sınırları içinde değildir. Fakat Fergana vadisini Aclık Step'leri'yle bağlayan tek geçit üzerinde bulunmaktaydı. Yani, buraya yakın bir mesafede bulunmasıyla Fergana halkıyla en eski zamanlardan beri çok sıkı siyasî, etnik, kültürel ve ekonomik münasebetlerde bulunarak bölünmez bir bütünlük teşkil etmiştir. İlâk olarak şimdiki Angren nehri vadisi (Ortaçağlarda İlâk nehri) kabul edilmektedir⁶³.

Elde ettiğimiz bilgilerden anlaşılan şu ki, bu bölgedeki Kırgız, Yimek, Ezgiş, Yabaku, Yağma, Çigil, İlâk boyları diğer Fars kökenli etnik gruplar ile birlikte Fergana ahalisini etnik terkipini oluşturmuşlardır. Fakat Fergana'daki siyasî hâkimiyet, etnik ve kültürel üstünlük Karluklar'ın elinde bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi Maveräünnehr'in her tarafında, bilhassa bölgenin doğu kısmını oluşturan Fergana, Şaş, İlâk ve Ustrûşana'da Türkler İran menşeli kavimlerle karışık durumda ve çoğunlukta idi. Bu durum doğal olarak bölgenin Kara Hanlılar tarafından fethini daha da kolaylaştırmış ve dil, kültür itibarıyla tamamen Türkleşmesini sağlamıştır.

⁶⁰ Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, s. 476; Havkal, *a.g.e.*, s. 512.

⁶¹ Le Strange, *a.g.e.*, s. 477, 482, 483; Togan, *a.g.e.*, s. 55.

⁶² Bartold, *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda* / Bartold, *Soçineniya*, T. II, (1), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963, s. 579.

⁶³ Bartold, *Mogol İstilasına Kadar...*, s. 183; Le Strange, *a.g.e.*, s. 482.

KULLANILAN EDEBİYAT

- Ağacanov, S. G., *Oçerk İstorii Oğuzov i Turkmen Sredney Azii v IX-XIII vv.* Aşhabad, 1969.
- Babur-Name (Zapiski Babura)*, Red. Azimcanova S. A., İnstitut Vostokovedeniya AN Respubliki Uzbekistan, Taşkent, 1993.
- Bartold, V. V., *İstoriya Turkistana* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Kirgiz. İstoriçeskiy Oçerk* / Bartold V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan H. D. Yıldız, TTK, Ankara, 1990.
- Bartold, V. V., *Oçerk İstorii Semireçya* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Oçerk Kulturnoy Jizni Turkistana* / Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1963.
- Bartold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Hazırlayan Kopraman K. Y., Aka A. İ., Ankara, 1975.
- Bartold, V. V., *İzveçeniya iz Soçineniya Gardizi "Zayn al-Ahbar"* / Bartold V. V., *Soçineniya, T. VIII*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, Moskva, 1973.
- Baytur, A., *Kirgiz Tarhının Lektsiyaları*, T. I, Bişkek, 1992.
- Çorotegin, T. K., *Etniçeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*, Fond Sorosa, Bişkek, 1995.
- Davidoviç, Ye. A., *Numizmatičeskiye Materiali Dlya İstorii Razvitiya Feodalnıh Otnoşeniy v Sredney Azii Pri Samanidakh*, Trudı İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii AN Tadjikskoi SSR, T. XXVII, 1954.
- El-Istahri Ebu İshak el-Farisi, *Surat al-Ard (Vae Regnorum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, I, 348 p.
- El-Mukaddası Şemseddin Ebu Abdallah, *Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, III, 498 p.

- Gafurov B. G., *İstoria Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzlojenii (S Drevneyshih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii 1917 g.)*, Pod Red. İ. Braginskogo, T. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politicheskoy Literaturi, Moskva, 1949.
- Genç, R., *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Hudūd al-Alam. The Regions of the World*, A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D. Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian, London, 1937.
- Hudyakov, Yu. S., *Vooruzheniye Tsentralnoaziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvitogo Srednevekovya*, Novosibirsk, Nauka, 1991.
- Hurdadbi, *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, Ed. M. J. Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, VI, Editio-1889.
- İbn Havkal Ebu'l-Kasım el-Nasibi, *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, II, 528 p.
- Karayev, O., *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XII vv.)*, İlim, Frunze, 1983.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çeviren Besim Atalay, Ankara, TDK, III, 1941.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Luğati't-Türk*, Çeviren Besim Atalay, Ankara, TDK, I, 1939.
- Klyastorniy, S. G., *Terhinskaya Nadpis*, ST, III, 1980.
- Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.
- Materiali po İstorii Kırgızov i Kırgızıi*, Otv. Red. V. A. Romodin, Vıp. 1, Nauka, Moskva, 1973.
- Minorskiy, V., *Sharaf al-Zaman Marvazi on China, the Turks and India*, Translated and comment. by Minorsky, London, 1942, IX.
- Negmatov, N. N., *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*, Duşanbe, 1977.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Çeviren Lale Arslan, İstanbul, 2001.
- Sümer, F., *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1992.
- Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahat-Namesi*, İstanbul, 1995.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
- Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili, Batı ve Kuzey Türkistan*, I, İstanbul, 1942.

Umnyakov, İ. İ., *Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV) / Trudi Samakandskogo Pedagogičeskogo İnstituta im A. M. Gorkogo*, I, 1940.

Urstanbekov, B. U., Çoroyev, T. K., *Kırgız Tarihi (Kıskaçça Entsiklopediyahk Sözdük)*, Frunze, 1990.

XIII.-XIV. YÜZYIL BİZANS VE İSLAM KAYNAKLARINA GÖRE KUZEYBATI ANADOLU YOL AĞLARI*

MURAT KEÇİŞ**

Medeniyet, genel anlamda insanın çevresiyle olan münasebetleri etrafında şekillenmekle beraber, coğrafyanın etkisi konar-göçer toplumlarda daha belirgin şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu etki tarihi süreçte, en azından genel eğilimler bakımından değişik sosyo-ekonomik, kültürel, siyasî alanlarda süreklilik ve bağlantılar oluşturmuştur. Bu bakımdan Ortaçağ'da yolların siyasî, iktisadî, askerî, kültürel ve tarihî rolleri olduğu bilinmektedir. Bu makalede, Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin tarihî süreç içerisinde coğrafi faktörlerin temel belirleyici olduğunu kanıtlamaktan daha ziyade, bölgede yaşayan toplumun doğal çevresi bilinmeden, bölgenin tarihinin anlaşılamayacağı, ortamın tarihî gelişimde önemli etkenlerden biri olduğunu Kuzeybatı Anadolu coğrafyası özelinde göstermeye ve XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzeybatı Anadolu'da ticarî ve askerî amaçlarla hangi yolların kullanıldığı dönemin kaynaklarının el verdiği ölçüde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlı dönemi Anadolu yol ağı meşhur şarkiyatçı Franz Taeschner tarafından Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak çalışılmıştır.¹ Fakat Selçuklu dönemi Anadolu yol ağı hakkındaki bilgilerimiz maalesef daha sınırlıdır.² Özellikle dönemin

* Bu makale, 3-8 Ekim 2011 tarihlerinde Kastamonu-Sinop ve Çankırı'da düzenlenen "Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmesi ve genişletilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 48000 Muğla/TÜRKİYE, muratkecis@mu.edu.tr

¹ 1924 yılında birinci cildi, 1926 yılında ikinci cildi yayınlanan bu kitabın 2008 yılında ise ikinci baskısı yapılmıştır. Eser, 2010 yılında dilimize kazandırılmıştır. Bkz. Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2010.

² Selçuklu dönemi Anadolu yol ağları hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I-II, Berlin 1961 (Ek: Harita). M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959). Bu iki çalışmada, Türkiye Selçukluları döneminde kurulan kervansaraylar esas alınmak suretiyle ticarî yol ağları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca son zamanlarda Ortaçağ'da Kuzey Anadolu kervan yolları hakkında yapılan yüzey araştırmaları hakkında ise bkz. Osman Eravşar'ın TÜBİTAK 109K369 Ortaçağ Kuzey Anadolu Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları adlı Projesi; Osman Eravşar-Ayşıl Tükel Yavuz, "Ortaçağ'da Kuzey Anadolu Kervan Yolu Araştırmaları", I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09 Ekim 2011, Sinop, *Bildiri Özetleri Kitabı*, s. 36-37; Aynı Yazarlar, "Ortaçağ'da

coğrafi eserlerinde yer alan bilgilerden yola çıkarak bu konunun ortaya konması büyük önem arz etmektedir. Anadolu'da binlerce yıl boyunca uygarlıklar arasındaki ilişkileri sağlayan yollar, ticaret kervanları ve ordular tarafından kullanılmıştır. Birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu, Türkiye Selçukluları'ndan önce de tarihin en eski ticarî yollarına sahipti. Bunlardan Hitit, Asur ticaret koloni yolları, Pers Kral Yolu, Roma Askeri Yolu ve bunun devamı mahiyetindeki Bizans yol ağı olarak bilinen askerî ve ticaret yolu daha sonra İpek Yolu³ adını almıştır. Kuzeybatı Anadolu bölgesinde Geç Antik dönemde kullanılan yollar, bölgenin kendine has coğrafi şartları sebebiyle, genel olarak XII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIII. yüzyıl sonuna kadar da kullanılmaya devam edilmiştir. Bizans İmparatorluğu, Roma ordusu tarafından büyük kısmı M.Ö. II. Yüzyıl ile M.S. II. yüzyılın ortalarında arasında her şeyden önce siyasi bir amaçla inşa edilen askerî yollardan; insan, meta ve düşünce akışını sağlamak için istifade etmiştir. Tıpkı Roma döneminde olduğu gibi aslında başlıca ulaşım güzergâhları bölgenin topografyası tarafından belirleniyordu. Fakat 1179 yılında Klaudiopolis (Bolu) kuşatmasından⁴ 1291'de Eflani'nin Candar Bey tarafından fethine⁵ kadar Kuzeybatı Anadolu'da kullanılan ve uluslararası ticaret açısından son derece önemli Geç Antik dönem yolları elverişsiz şartlar ve alternatiflerinin kullanılması sebebiyle zaman zaman kapanmıştır. Burada Bolu kuşatması ile Eflani'nin fethi arasındaki dönemi esas almamızın sebebi, XIII. yüzyıl Bizans-Selçuklu sınırının Paphlagonia Theması üzerinde yeralan bu iki şehir arasında oluşmasından kaynaklanmaktadır.⁶ Ostrogorsky, Vasiliev ve Pitcher gibi araştırmacılar Eflani'nin XIII. yüzyılda Selçuklu egemenliğinde olduğunu iddia etmelerine karşın, Ian Booth bu görüşü

Kuzey Anadolu Kervan Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları", Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü ve Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM) 19-21 Ekim 2011, Eskişehir.

³ Çin'den başlayarak bütün Asya'yı geçip Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ve dünyaca ünlü ticaret yolu olan "İpek Yolu" adı ilk kez 1877 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen tarafından kullanılmıştır. Bkz. Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç*, 29 (2010), s. 134.

⁴ 17 Eylül 1176 tarihinde meydana gelen Myriokephalon Savaşı'ndan sonra Türkmenler, Kastamonu-Eskişehir hattının batısına geçerek Bitinya Eyaletine doğru yağma seferleri yapmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1179 yılında Klaudiopolis yöresine saldıran Türkmenler bizzat yardıma gelen Bizans İmparatoru I. Manuel tarafından geri püskürtülmüşse de, bu akınlar XIII. yüzyılın sonlarında Bolu ve Küre Dağları hattında oluşturulan Paphlagonia Theması boyunca Bizans savunma hattının çökmesine kadar devam etmiştir.

⁵ Eflani'nin fethine dair ne Türkçe ne Arapça ne de Bizans kaynaklarında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kastamonu'da 1291'den 1293'e kadar devam eden isyana kadarki dönem hakkında maalesef elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

⁶ XIII. yüzyıl Bizans-Selçuklu sınır hattı hakkında bkz. Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", *Byzantinische Forschungen*, Band: XXVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert-Amsterdam 2004, s. 45.

topografik problemlerden dolayı eleştirmektedir. Booth'a göre, Eflani'nin etrafındaki havzanın, Parthenios Nehri (günümüzde Bartın Çayı) Vadisi'ne ve dolayısıyla Filyos, Bartın ve Amasra'ya doğru uzanan güzergâh boyunca oldukça uygun şartlar sağladığını düşünmektedir.⁷

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Bolu'nun fethi ile bu sınır hattının çökmesiyle, Bizans İmparatorluğu başkent Konstantinopolis'i ve Nicaea (İznik)'i korumak için sınır savunma sistemini coğrafi ve topografik bir zorunluluk olarak Eskişehir-Sakarya Nehri hattına çekmek zorunda kalmıştır. Bitinya Teması, hemen hemen bütün XIII. yüzyıl boyunca Bizans'ın hakimiyetinde kalmıştır.⁸ Fakat XIII. yüzyılda oluşan bu sınır hattı, 1291 yılında Eflani'nin fethi ile aşılmış ve Türkmenler Sakarya Nehri boylarına kadar ilerleme imkânı bulmuştur.⁹ Zaten bu tarihten kısa bir süre sonra da bölge yavaş yavaş Osmanlı Beyliği'nin kontrolü altına girmiştir. Coğrafi ve topografik özellikler sebebiyle Bizans-Türkmen sınır hattının bu bölgede oluşması bizi bu şekilde kronolojik bir dönemlendirme yapmaya itmiştir. Bolu ve Eflani, Bizans ile Türkmenler arasında hattın oluştuğu Paphlagonia Teması'nda iki kritik geçiş güzergâhını oluşturmaktaydı. Türkmenler bu iki noktayı nüfuslarının 1243 öncesinde bölgede az olmaları sebebiyle ancak bir yüzyıllık bir dönemde aşmayı başarabilmişlerdir. Köseadağ Savaşı ve Anadolu'ya yoğun Türkmen muhaceretinin gerçekleşmesiyle uçlara doğru yoğun bir Türkmen nüfusunun göçmesi Bizans doğu savunma hattının çökmesinin en temel sebebidir. Bizans bahsedilen bu iki noktayı kontrol ederek başkentine doğru uzanan tarihi yolu kontrol etmek istemişse de, XIII. yüzyılın sonlarına doğru bu savunma sistemi hattı yoğun Türkmen baskısına dayanamayarak çökmüş ve böylece Bizans, Sakarya Nehri hattına kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰

⁷ Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", s. 60.

⁸ Jacques Lefort, "13. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, İstanbul 1997, s. 112.

⁹ İznik İmparatorluğu döneminde Bizans-Selçuklu sınırı Paphlagonia'ya kadar uzanırken, 1280 yılına doğru Bizans İmparatorluğu, Sakarya Nehri boyuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bölgenin savunma sistemi hakkındaki bilgileri Palaiologos döneminin ana kaynağı Pachymeres'e borçluyuz. George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, Paris 1984, s. 29.

¹⁰ Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, Vol. 40 (1990), s. 167. Osmanlı Türklerinin Sakarya Nehri hattını geçmeden önce, Bitinya Bölgesindeki Türkmen varlığı ve bu Türkmenlerin kimin kumandası altında Sakarya hattını zaman zaman aşarak Bizans topraklarına doğru seferler düzenlendiği konusu halen tam olarak aydınlatılamamış tarihi bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Halil İnalçık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, İstanbul 1997, s. 80.

Bahsedilen dönemde bölgede, yaşanan siyasi çekişmeler sebebiyle olsa gerek herhangi bir ticaretin gerçekleştiğine dair güçlü kanıtlar elde edemiyoruz. Ancak bu sorun ile ilgili özellikle dönemin karakteristik özellikleri hakkında bazı ipuçları veren İbn Battûta ve İbn Sa'îd'in coğrafi eserlerinden, Farsça kaynaklardan ve Bizans tarihçilerinin metinlerinden bazı sonuçlar çıkarılabilir.

Bizans Anadolu'sunda karayollarının birçok tip ve standartları bulunmaktaydı. John Haldon Bizans Dünyasındaki karayollarını boyutlarına ve inşasında kullanılan malzemeye göre şu şekilde tasnif etmiştir: “*Kaynaklarda geniş yollar, dar yollar ya da patikalar, kaldırımlı ve kaldırımsız yollar, yük arabaları ya da tekerlekli araçlar için uygun olmayan yollar gibi tüm yollara değinilir.*”¹¹ Bu zamanlarda, gelişmiş iletişim ağları olmadığından bilginin ya da kültürün yayılması da kara yolları ve bu yollar boyunca işleyen kervanlar vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Aynı şekilde, bu yollar siyasi olarak devletleri birbirleriyle bağlıyor, elçiler ve çeşitli kabileler birbirlerine gidip-geliyorlardı. Bu açıdan stratejik öneme sahip yolların bakımı daha düzenli bir şekilde yapılıyordu. Yollar bilinen güvenli ve ucuz olmasının yanı sıra tek ulaşım aracı olarak ortaya çıkmakta ve askeri seferler için de müsait bir zemin sağlamaktaydılar. Yolu ticari ulaşım ya da malın pazara arz edilmesine imkân sağlaması bakımından, iktisadi faaliyetler için mühim bir yeri vardır. Hatta denilebilir ki, yolların açık olması ve güvenliği, ticari faaliyetlerin yürütülmesinde başat rol oynamaktadır. Büyük ticaret yolları üzerindeki şehir, kasaba ve köy hayatı doğal olarak gelişmekle birlikte büyük karayolları güzergâhındaki merkezler daima tahribata uğramaktan da kurtulamıyordu.

Anadolu'nun Türk Yurdu olma sürecinde Orta Asya gelenek ve yaşam biçimlerini sürdüren göçebe Türkmenler “Uc” olarak adlandırılan sınır bölgelerindeki verimli yaylak-kışlak alanlarına yerleşmişlerdir. Bu nedenle Kuzey Batı Anadolu Bölgesi bilhassa göçbelerin yaylak ve kışlakları arasındaki bu göç hareketlerinden büyük zararlar görmüştür. Bu yüzden yol inşaatında ekseriyetle, kervansarayların tesisi ve emniyeti veya hiç değilse yolun su ihtiyacının temini gibi önlemler ile yolların güvenliğinin sağlanması amaçlanıyordu. Türkiye Selçuklu Devleti en parlak döneminde özel tedbirler almak suretiyle, ziyana uğrayan tâcirlerin zararlarını tazmin gibi yol güvenliğini ve canlılığını muhafazaya gayret etmiştir. Fakat bu makalede de zaman zaman vurgulayacağımız üzere, özellikle Moğol İstilası neticesinde Anadolu'nun siyasi birliğinin parçalanması ile beraber ticari yolların güvenliği her zaman sağlanamamıştır.

¹¹ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006, s. 29.

Bu kısa teorik girişten sonra Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin Türk fetihlerinden itibaren genel siyasi durumuna bir göz atmakta fayda vardır. Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Türkler, Bizans Komnenos Hanedanının eski bir kalesi olan Kastamonu bölgesine kadar yayılmış¹² ve bu bölgeden geçen Haçlılar¹³ ile Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos'un (1118-1143) çabaları¹⁴ Selçuklu Türklerini bölgeden çıkarmaya yetmemiştir. XIII. yüzyılda Türkmen nüfusunun önemli bir uc hattı haline gelen ve bölgenin en önemli müstahkem mevkiilerinden biri olan Kastamonu kentinin tarihinin bilinmesi kaynakların sessizliği sebebiyle zordur. Bunun sebebi büyük başkentlere ve uluslararası siyasetin cereyan ettiği önemli eksenlere kıyasla bölgenin kendine özgü coğrafi konumudur. Fakat bu bölge, Claude Cahen'in de belirttiği üzere, özellikle XIII. yüzyıl Bizans-Türk ilişkilerinde oynadığı rol bakımından diğer bölgeler kadar incelenmeyi hak etmektedir.¹⁵ Selçuklular, Bizans sınır bölgeleri boyunca uzanan Kuzey ve Güney uc eyaletlerinin askerî-yönetim merkezleri fonksiyonuna sahip Kastamonu ve Ankara kentlerini konar-göçer Türkmen boylarının Bizans sınırları ötesine yaptığı akın ve fetih faaliyetlerini örgütlendikleri askerî-stratejik merkezler olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶

Bununla birlikte XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başları Kuzeybatı Anadolu tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır: Çankırı/Gangras¹⁷ ve Ankara sınır şehirleri durumundan Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli merkezleri haline gelmiştir. Bu, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın (1156-1192) oğulları arasında paylaştığı başlıca Anadolu şehirleri listesinde Ankara'nın zikredilmesinin de başlıca sebebidir. Hemen hemen bütün XII. yüzyıl boyunca Ankara ve Çankırı/Gangras şehirleri Selçuklu sultanının kardeşleri tarafından (1127-1155 Melik Arap; 1155-1174/75 Şehinşah ve 1192-1204 tarihleri arasında da Ankara Meliki Muhiddin Mesud) yönetilen *apanaj/sultanın mirası* yerler haline gelmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın oğlu Ankara Meliki Muhiddin Mesud,

¹² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çevirenler: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992, s. 26.

¹³ Bu "1101 Yılı Haçlı Seferleri" olarak tanımlanmaktadır. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.

¹⁴ Ferdinand Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, s. 88-90.

¹⁵ Claude Cahen, "Questions d'histoire de la Province de Kastamonu au XIIIe Siècle", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (Ankara 1971), s. 145.

¹⁶ Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (I)", *METU JFA*, 2006/2 (23:2), s. 33.

¹⁷ Yunanca yer isimlerinin yerini XV. yüzyıldan itibaren Türkçeleri almıştır. Yeni Türkçe yer adlarının izlerinin Orta Asya ve İran-Türk coğrafyasında sürülebilmesi, göçebe ve yerleşik Türk kültür mirasının Anadolu'ya dek taşındığını ortaya koymaktadır. Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 193-240.

Kastamonu havalisinde fethettiği Dadybra'dan (Devrek) Hristiyanları çıkartıp, şehre Türkleri yerleştirmiştir.¹⁸ Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1219), kardeşi Alâeddin Keykubad'ın tahtı ele geçirmeye yönelik isyanını bastırmak için 1214 yılı baharında Ankara'yı kuşatmak suretiyle isyanı kontrol altına almış ve Alâeddin Keykubad'ı ele geçirdikten sonra Ankara ve Çankırı şehirlerini doğrudan Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi hale getirmiştir. Bu yenilenen idarî yapının ne zaman gerçekleştiğini tam olarak bilebilmek çok güç olmakla beraber, bu olay için *terminus ad quem/gerçekleşmesi en geç tarih*, Sultan'ın isyankâr kardeşini kuşattığı ve Sinop'u Trabzon İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1204-1222)'dan aldığı 1214 yılı olmalıdır. Kastamonu, tâbi yöneticiler olarak Çobanoğulları Beyliği ile ayrı bir merkez haline gelmemiştir. I. Alâeddin Keykubad'ın halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1237-1246) Kastamonu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. İzzeddin Keykâvus döneminde (1246-1256; 1257-1260) Kastamonu Kalesi Hüsameddin Çoban'ın soyundan gelmeyen ve Kuman kökenli "Beylerbeyi" unvanlı Şemseddin Yavtaş'ın yönetimi altındaydı. 1256 yılının sonunda Yavtaş'ın ölümünün ardından Kastamonu'nun vergi gelirleri Beylerbeyi unvanını taşıyan halefi tarafından miras olarak alınmış ve Kastamonu ıktai' vezir Şemseddin Baba Tuğrai'ye verilmişse de 1258-59 kışında Vezir Şemseddin yeni sahip olduğu yerleri göremeden ölmüştür. 1260 yılında II. İzzeddin Keykâvus nihai olarak, kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan ve Moğol ittifakı tarafından yenilgiye uğratılınca, Kastamonu ıktai' vezir Taceddin Mutezz'e tekrar bağışlanmıştır. 1277 yılında Mutezz'in ölümünden sonra, Kastamonu'nun da dâhil olduğu kendi topraklarını oğlu Mucireddin Emirşah'a (ölm. 1302) miras bırakmıştır. Bu, Mutezz'in ve oğlunun Kastamonu'nun hükümdarı olduğu anlamına gelmemektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünürde siyasî güç sultana aitti olmakla beraber, 1260-1277 döneminde Selçuklu Sultanlığının gerçek yöneticisi Vezir Pervane Muiniddin Süleyman'dır. Tokat, Sinop-Durağan¹⁹, Merzifon, Osmançık ve

¹⁸ İlhan Erdem, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006, s. 366.

¹⁹ Pervane, Sinop'u 1265-1266 yılında Trabzon İmparatoru Büyük Komnenos II. Andronikos'tan (1263-1266) İlhan Hülâgu'nun (1254-1265) özel izniyle fethetmiş ve daha sonra İlhan Abaka tarafından (1265-1282) bu fetih tasdik edilmiştir. İbn Bibî, *el-Evamirü'l-Alâiyye*, C. I, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 299-300; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 63; Claude Cahen, "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Roum au moment de L'Invasion Mongole", *Byzantion*, 14 (1939), s. 137-138; Rustam Shukurov, *Velikie Komniny i Vostok (1204-1461)*, Vizantiiskaia Biblioteka, St. Petersburg 2001, s. 165-167. İbn Bibî'ye göre (s. 300) Pervane, fethin akabinde Sinop'ta medrese ve cami inşa ettirdikten sonra kendi topraklarına (görünüşte Sinop hâkimi Selçuklu Sultanı olmasına rağmen) dönmüştür. Ayrıca Hicri 666 yılında Pervane Sinop'ta bir cami inşa ettirmiştir. Cami'nin inşa tarihi hakkında bkz. M. Zeki Oral, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", *Belleten*, Sayı: 79 (1956), s. 387. Ancak medresenin kitabesinde buranın Hicri 661 (15 Kasım 1262-2 Kasım 1263) yılında yapıldığı yazılıdır. Bu kitabeden anlaşıldığına göre medresenin inşası Trabzon İmparatorluğu'nun

muhtemelen Niksar gibi doğuya doğru uzanan diğer kentler ve küçük kasabalar vezir Pervane tarafından kontrol ediliyordu. Bu manada coğrafi olarak Kastamonu da Pervane'nin hakimiyeti altındaydı.

Buraya kadar bölgenin siyasi durumunu genel hatlarıyla özetledikten sonra yolların durumunu ele alabiliriz. 1179 Klaudiopolis (Bolu) kuşatması ile 1291 yılında Eflani'nin fethi arasında Kuzeybatı Anadolu'da uluslararası ticaret ve askeri amaçlarla kullanılan yolların durumuna göz atacak olursak; bahsedilen bölgede meydana gelen ticari faaliyetler konusunda İbn Sa'id²⁰ ve İbn Battûta²¹ gibi seyyahlar sayesinde bazı önemli bilgilere sahibiz. Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ekonomik alanda bu coğrafyaya olumlu katkı yaptığı ve geniş kapsamlı ticari faaliyetlerin meydana geldiği düşünülmesine rağmen, maalesef bu ticaretin hacmini tam olarak ölçebilecek tarihi bilgilere sahip değiliz.²² Burada

hâkimiyeti sırasında tamamlanmıştır. D. Winfield ve A. A. M. Bryer, medresenin inşa tarihini Hicri 666 yılı (22 Eylül 1267-9 Eylül 1268) gibi daha geç bir zamana tarihlendirmektedirler. Anthony A. M. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985, s. 72.

²⁰ İbn Sa'id, Endülü's Tarihi ve şürlerinin yanı sıra *Kütâb el-Coğrafya* adıyla coğrafi bir eser de kaleme almıştır. Endülü's, Kuzey Afrika, Anadolu, Avrupa coğrafyası hakkında bilgi veren bu eserin *Bast el-arz fi tûliha ve'l-arz* adlı muhtasar nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu eser, W. Barthold tarafından *Receul de Travaux Rédigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M. D. Chvolson* (Berlin 1899) s. 216-241'de tanıtılmıştır. İbn Sa'id'in *Bast el-arz fi tûliha ve'l-arz* adlı coğrafya eserinin el yazma nüshası 2234, 90 r° numara ile Paris *Bibliothèque Nationale*'de bulunmaktadır. Bu yazmayı esas alan G. Potiron, Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinde, J. Vernet tarafından (Tétouan 1938) yapılan edisyona göre, daha iyi bir şekilde neşretmiştir. İbn Sa'id'in coğrafi eserinden daha sonra Ebu'l-Fida da büyük ölçüde faydalanmıştır. Osman Turan da bu eserin Juen Vernet tarafından yapılan neşri ile ilgili bazı hatalar olduğunu tespit etmiştir: “Bu mühim eserin neşri Türklere ve Anadolu'ya aid isimleri tamamıyla yanlış basmış; biz doğrularını *Bibliothèque Nationale* (Ar. 2234, s. 98a, 99, 106a) yazmasını istinsah ettiğimizden metni ona göre düzelttik. Ebi'l-Fida coğrafyası ve ondan muahhar bazı eserler hep bu hataları tekrarladığı için son araştırmacıları da yanlış hükümlere sevk etmiştir. Meselâ İbn Sa'id, Kayseri ile Sivas arasında yolcular için 24 han olduğunu söylediği halde Ebi'l-Fida bu hanları Sivas'ta göstermiş ve tedkiklerde de böyle samlmıştır.” Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 508, dipnot: 5. İbn Sa'id'in Anadolu ile ilgili kayıtları için Claude Cahen'in makalesinden istifade ettik. Bkz. Claude Cahen, “İbn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuquide”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6 (1968), Sayı: 10-11, s. 41-50. İbn Sa'id, XIII. yüzyılın ikinci yarısının en önemli coğrafyacılarından biri sayılmakta olup, Batlamyus-İdrisi geleneğini devam ettirmiştir. Klasik İslam coğrafyacıları gibi dünyayı yedi iklim bölgesine ayırarak, eserinde zikrettiği yerlerin coğrafi koordinatlarını vermiş ve dönemin coğrafi eserlerinden istifade etmek suretiyle İdrisi'ye göre daha orijinal bilgiler sunmuştur. 1268 yılında Tunus'ta 14 yıl hizmetinde bulunduğu Hafsi Sultanı Muhammed el-Mustansır'ın hizmetinden ayrılarak Doğu İslâm dünyasına doğru ikinci seyahatine çıktığı esnada Halep'ten başka Anadolu ve İran'ın da önemli ilim merkezlerini dolaşmıştır. Kaynağımız muhtemelen bu sırada Kuzeybatı Anadolu hakkında detaylı bilgiler toplamıştır. Bkz. Recep Uslu, “İbn Sa'id el-Mağribi”, *D.I.A.*, C. XX, s. 302-305.

²¹ İbn Sa'id el-Mağribi'den yaklaşık yarım asır sonra Antalya limanından Anadolu'ya çıkarak dönemin önemli şehirleri hakkında çok kıymetli bilgiler veren İbn Battûta, XIV. yüzyılın en temel coğrafi eserlerinden biridir. İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I-II, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004.

²² Claude Cahen, “13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret”, *Cogito Selçuklular*, çev. Aykut Derman, Sayı: 29 (Güz 2001), s. 132-143.

temel olarak iki problem karşımıza çıkmaktadır: İlk problem, bölgede hangi ürünlerin ticareti yapılıyordu? İkinci problem ise, orduların düzenli seferleri, yağma akınları, sınır muhafızları ile köyleri korumakla görevli kişilerin faaliyetleri ve bölgesel isyanlar sebebiyle ortaya çıkan sınır ihlalleri. Bölgenin oldukça zor coğrafi koşulları sebebiyle, bu anlamda dağların zirvelerini takip eden uzun yıllara dayanan sınırın iyi tahkim edildiğini düşünebiliriz.

Bu problemleri çözebilmek için Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğli) ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki ticarî faaliyetleri tespit etmek burada önem kazanmaktadır. Çünkü Herakleia Pontica, İbn Sa'id'in bahsettiği Bizans kontrolündeki tek şehirdir. İbn Sa'id, gerek coğrafi sebeplerle gerekse ticarî açıdan önemli bulduğundan bu şehirden bahsetme ihtiyacı duymuş olmalıdır. İbn Sa'id genellikle ilgilendiği yollar hakkında malumât vermesine rağmen, bu yol hakkında bilgi vermemiştir ve beklenene üzere işlek olmayan yolları tavsiye etmemiş gözükmektedir. Bunun sebebi nedir? Burada üç temel problem ortaya çıkmaktadır: Ticarî yolların güzergâhı nasıldı? İki ana yol görünüşte neden kritik noktalarda kapanmıştır? Bunların yerine hangi alternatif yollar kullanılmıştır?

Bir noktaya hemen dikkat etmek gerekir: Söz konusu bölgede uzanan dağlar, yolların hangi güzergâhları takip edeceğini kesin bir şekilde belirlemektedir. İbn Sa'id'in eseri, Antalya limanından Selçuklu ülkesine çıkan tüccarlara yol gösteren bir rehber mahiyetindedir. İbn Sa'id'in, Ankara ve Antalya gibi önemli ticarî merkezlerle beraber Herakleia Pontica'yı da iki kez zikretmesi, dönemin ekonomik hayatında bu liman kentinin ticarî önemini göstermektedir. Burada İbn Sa'id'in verdiği bilgilerden yola çıkarak bu dönemde hangi yolların açık olduğunu ya da kullanımında olduğunu belirlemek gerekir. Antikçağda kullanılan fakat tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinemeyen yollar²³ ile XIII. yüzyılda kullanılan yol ağını karşılaştırdığımız zaman, her iki dönemde de hemen hemen aynı yolların kullanımında olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Akdeniz'in önemli liman şehri Antalya'dan başlayıp Anadolu'yu güneyden kuzeye kat ederek Karadeniz kıyısındaki Herakleia Pontica'ya ulaşan ticarî yol, tıpkı Antikçağ'da olduğu gibi XIII. yüzyılda büyük önem kazanmıştır.²⁴

²³ Günümüze ulaşan tek Roma haritası olarak bilinen Tabula Peutingeriana hakkında yapılan son çalışmalar için bkz. Ulrich Fellmeth und Eckart Olshausen, *Die antike Welt auf elf Blättern: die Tabula Peutingeriana: Belleitbuch zur Ausstellung des Projekseminars "Die Tabula Peutingeriana als historische Quelle"*, Historisches Institut der Universität Stuttgart und Archiv der Universität Hohenheim, Stuttgart 2010; Richard J. A. Talbert, *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge 2010; Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge 2000.

²⁴ Halil İnalcık, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesinden sonra daha önce işlek olan Antalya-Bursa karayolu önemini kaybettiğini belirtmiştir. Bu tarihten sonra Mısır'dan hareket eden tüccarlar İstanbul'a ulaşmak için Rodos-Mudanya ve Bursa güzergâhını takip etmişlerdir. Bkz. Halil İnalcık,

XIV. yüzyılın önemli seyyahı İbn Battûta özellikle *safran* bitkisinin bölgenin ticarî faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. Safran dışında bölgenin en önemli ticarî malları arasında köle, kürk dışında tıpkı Germiyan ülkesinde olduğu gibi bölgeye has iğdiş atlar yer almaktaydı. Karadeniz'in kuzeyinden elde edilen bu mallar, karayolu vasıtasıyla Antalya limanına ulaştırılıyor ve buradan da Mısır'a ihraç edilmek üzere gemilere yükleniyordu.

İbn Sa'id'in Herakleia'yı tasviri coğrafi olarak doğrudur. Fakat kaynağımız, Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında Toros dağlarındaki Herakleia üzerine yapılan savaşın Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğlisi)'da yapıldığını zannederek hataya düşmüştür. Çünkü bu dönemde Anadolu'da Herakleia adını taşıyan en az 3 farklı yer bulunmaktadır. Bu hata kaynağımızın güvenilirliğine bir zarar vermez, sadece dikkatli bir şekilde kullanılması gerektiğini akılda tutmak gerekir.

İbn Sa'id eserinde Herakleia'yı şu şekilde tasvir eder: *"Bu şehirden [Karadeniz Ereğli] doğuya doğru, tüccarlar tarafından çok iyi bilinen Rum limanlarından Müslümanlara ait olan Kastamonu bulunur."*²⁵ Bu cümle, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Herakleia Pontica ile Kastamonu arasında ticarî faaliyetlerin devam ettiğini göstermektedir. Bu dönemde Herakleia Pontica'nın Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde olduğunu biliyoruz. Kaynağımız Kastamonu'yu deniz kenarında olmamasına rağmen âdeta bir liman şehri gibi tasvir etmiştir. Fakat burada Kastamonu'nun denize açılan kapısı İnebolu'dan bahsetmemektedir. Muhtemelen İbn Sa'id İnebolu Limanı ile Kastamonu'yu beraber düşünmekteydi. Karadeniz'in kuzeyinden gelen mallar dönemin canlı bir liman şehri olan Herakleia Pontica'da karaya çıkıyor ve buradan karayoluyla Kastamonu'ya ulaşıyordu. XIII. yüzyılda da tıpkı günümüzde olduğu gibi Ereğli'den Kastamonu'ya ulaşan en kestirme yol (yaklaşık 400 km.) Ereğli, Düzce, Gerede, Safranbolu güzergâhını takip ediyordu. Fakat İbn Sa'id, Kastamonu'ya ulaşılabilir yol şu şekilde tarif etmiştir: Ereğli, Düzce, Malagina,²⁶ Eskişehir, Ankara. Bu yol dönemin şartları içerisinde en güvenli yol olarak görülmekle beraber kesinlikle en kısa olanı değildi.

İstanbul'dan Halep'e doğru uzanan tarihî Haç Yolu güzergâhında ana ikmal üssü olan ve verimli geniş ova ile etrafı çevrelenen Eskişehir (Dorylaeum), özellikle Haç-Selçuklu mücadeleleri esnasında büyük tahribata uğramıştır. Haçlı

"Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2, Leiden (1969), s. 131-147.

²⁵ Claude Cahen, "İbn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuquide", s. 48.

²⁶ Bizans döneminde askeri açıdan stratejik bir mevki olan Malagina; batıda Mekece, doğuda Pamukova, kuzeyde Geyve ve güneyde Sakarya Nehri arasında kalan geniş bölgeye verilen addır. Bkz. Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", s. 169, 172.

Seferleri'nin şiddetini yitirmesinden sonra ise, Türkmen-Moğol-Bizans mücadeleleri sebebiyle XIII. yüzyılda bu yol belki de hiç kullanılmamıştır. Bizans İmparatoru I. Manuel'in (1143-1180) XII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans yönetimini bu bölgede tekrar kurmaya çalıştığı sırada Türkmenlerin buraya kadar geldiklerini ve mevsimlik akınlar düzenlediklerini biliyoruz. Daha sonraki süreçte Moğol İstilası'nın da etkisiyle Türkmen kitlelerinin uçlara yığılması ve fetih hareketleri Bizans kaynakları tarafından da aynı şekilde tasvir edilmiştir. Karadeniz Ereğli'de doğan Bizans tarih yazarı Nikephoros Gregoras, (Νικηφόρος Γρηγοράς 1295-1360) XIV. yüzyıldaki durumu şu şekilde tasvir etmiştir:

“Moğolların püskürttüğü Türkmenler vilayetleri istila ediyor ve Romalıları sıkıştırıyorlardı. Onlar Tatarlar önünde nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa Romalıları karşı da o derece erkekçe davranıyorlardı. Bu sebeple Moğol İstilası onların felâketine değil saadetine hizmet ediyor. Paphlagonia (Kastamonu-Bolu) ve Pamphylia (Göller Bölgesi) bölgesinden akan Türkmenler Roma topraklarını yağmıyorlardı.”²⁷

1320'li yıllarda Bolu ve Gerede arasında seyahat eden ve bu şehirlerde bir süre konaklayan İbn Battûta, yiyecek temini konusunda herhangi bir problemle karşılaşmadığı gibi, özellikle Kastamonu'da fiyatların çok düşük olduğundan “*Bugüne kadar dolaştığım bunca ülke arasında bu şehir kadar ucuzunu görmedim.*” şeklindeki ifadeleriyle kentten övgüyle bahsetmiştir.²⁸ Fakat İbn Battûta'nın bahsettiği fiyatların düşük olmasını, araştırmacılar daha çok mal bolluğu ile açıklamasına rağmen, bu durum ekonomik durgunluk ile ilgili de olabilir.

Böylece ele aldığımız dönemin hem öncesinde hem de sonrasında İbn Sa'id'in tercih ettiği yoldan daha güvenli yolların olduğu bilinmektedir. Fakat neden İbn Sa'id daha iyi koşullardaki yolları tavsiye etmemiştir? Malagina ve Ankara arasındaki güzergâhta bahsedilen dönemde bir tüccarı istikametinden sapturan hiçbir şey yoktur. XIII. yüzyılda Düzce ile Bolu arasındaki yol yeryüzü şekilleri açısından Türkmenlerin saklanmasına uygun durumu dolayısıyla, muhtemelen Türkmen akınları sebebiyle çok kullanışlı değildir. Türkmen gazileri, Bolu dağlarının sık ormanlarla çevrili yaylalarında saklanmışlardır.

Kastamonu'dan sonra bu güzergâh üzerindeki en önemli geçiş noktalarından biri olan Araç'ın XII. yüzyıl boyunca Bizans'ın kontrolünde olduğu kesindir. Bu

²⁷ Nikephoros Gregoras'ın 1204 ile 1359 yılları arasını kapsayan 37 kitaplık *Historia Romae* (Roma Tarihi) adlı eseri günümüze ulaşan önemli bir Bizans kaynağıdır. Eser, Georgios Pachymeres'in devamı niteliğindedir. Nicephoros Gregoras, *Romaika Historia (Roma Tarihi)*, ed. I. Bekker, Bonn 1855, s. 137; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 16.

²⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 436-439.

konu hakkında bazı şüpheler olmasına rağmen²⁹ şehrin ilk camisinin 1374³⁰ yılında inşa edilmesi, 1291 yılından önce buranın fethedilmediğini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. 1214 yılında Selçuklular tarafından Sinop'un fethedilmesinden sonra Paphlagonia Theması'nda ilk fethedilen kent Eflani'dir. 1210 yılında bu bölgeye hâkim olabilmek için Bizans ile Selçuklular arasındaki savaş Araç'ta meydana gelmiştir. J. S. Langdon'un tesbitlerine göre, Michael Melissenos'un 1220'li yılların sonunda ya da 1230'ların başlarında *Strategopoulos*(ordu komutanı) unvanını kazandığı yerin burası olabileceğini iddia etmiştir.³¹ Bütün bunlar Safranbolu'dan Kastamonu'ya giden yolun Bizans ile Selçuklular ve daha sonra Türkmenler arasında yaşanan yoğun mücadeleler sebebiyle çok kullanışlı olmadığını ortaya koymaktadır.

Burada şu soru akla gelebilir: İbn Sa'id Herakleia'dan Kastamonu'ya gitmek isteyen tüccarlara neden bu güzergâhı önermektedir? Hem Bolu Geçidi hem de Ahmet Usta Geçidi Türkmenler tarafından kapatılmış ve Araç düşman Bizans'ın eline geçmiş olsaydı, bu durumda İbn Sa'id'in anlattığı gibi, Safranbolu-Ankara üzerinden sadece bir giriş ve çıkışa sahip olacaktı. Fakat Safranbolu, Kastamonu'dan Herakleia'ya giden normal ticarî ve askerî yolun üzerindeydi ve 1270'li yıllarda Müslüman Türkmenlerin elindeydi, fakat Kastamonu'dan Herakleia'ya giden yoldan kaynaklarda bahsedilmemiştir. İbn Sa'id'in Herakleia yolu üzerindeki Hristiyan kentlerden ya da kasabalardan bahsetmesi beklenmemelidir. Bununla birlikte, İbn Sa'id özellikle Safranbolu olayında safran bitkisinde olduğu gibi önemli ürünlere sahip belli başlı Müslüman kasabalarına değinir. Bu nedenle Ahmet Usta Geçidi'nin kapalı olması muhtemel gözükmektedir, çünkü burası şimdiye kadar bu dağlar arasında uzanan en kolay geçittir.

Bununla birlikte bölgedeki Türkmenlerin faaliyetlerine bakacak olursak, Pervane'nin ölümünden sonra Türkmenler İlhanlılardan bağımsızlıklarını kazanmak için isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu bölge hakkında araştırmalar yapan Claude Cahen, Rustam Shukurov ve Dimitri Korobeinikov eserlerinde bu dönemde bölgede böyle bir savaşın meydana geldiğine ilişkin herhangi bir açıklama yapmamış olmalarına rağmen, 1305³² tarihli Kastamonu'daki bir yapı kitabesine göre 1291 yılından sonra Candaroğulları Beyliği'nin merkezi Eflani idi. 1260 ile

²⁹ Y. Fuat, *Araç*, İzmir 1990, s. 23, 237.

³⁰ Günümüze ulaşan cami bu tarihten 20 yıl sonra inşa edilmiştir, ilk inşa edilen yapı yanmıştır.

³¹ Ioannes Springer Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and the Hagiographical Lore about Ioannes III Dukas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York 1992, s. 13.

³² Kara, *Kastamonu*, s. 165, 217-221; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 138, dipnot 139.

1290 yılları arasındaki döneme İlhanlılara ve Selçuklu Devleti'ne karşı Türkmen isyanları damgasını vurmuş ve 1290-1291 yılında İlhanlılara karşı Türkmenlerin başlattığı isyan hareketi büyük ölçüde bastırılmıştır. Bu isyan özellikle Palaiologos döneminin meşhur tarihçisi George Pachymeres gibi Bizans kaynakları tarafından zikredilen ilk Türk isyan hareketidir. Pachymeres 1260 ile 1290 yılları arasında İmparatorluğun doğu sınırıyla ilgili ünik kaynakları kullanabilmiştir. 1260 ile 1270 yılları arasındaki daha önceki isyanlar, çoğunlukla eski Selçuklu merkezleri civarında yoğunlaşırken, Kastamonu'daki isyan batıya tehlikeli Bizans sınırına doğru Türkmenlerin hareketlerinde yeni bir aşamanın başlamasına sebep olmuştur.³³

Bununla beraber Candaroğulları sınırındakiler bir zamanlar Kastamonu'nun sahip olduğu nüfuz etme çabasına değmeyecek yollardan uzak dağların olduğu bir coğrafyada yaşadılar. Böylece bu faktörlerin hepsi beraber dikkate alındığında bu yolun da kapalı olduğu açıkça görülmektedir. Bunun anlamı Herakleia'dan Kastamonu'ya giden yol artık Safranbolu hattını takip etmiyordu. İbn Sa'id'in tüccarlara ziyaret etmelerini önerdiği ve Gerede üzerinden yolu 100 km. uzatarak Bolu'ya ulaşan yol üzerindeki şehirlerden biri olan Safranbolu'dan bahsetmektedir. Dönemin şartları içerisinde bu yol çok iyi bir durumda olabilir, fakat Araç'a doğru giden yolun kapalı ve Ahmet Usta Geçidinin hemen hemen kesin bir şekilde kapalı olduğunu tekrar hatırlayarak, bu yolun kullanımda olduğu düşünülmektedir.

Düzce ile Ankara arası hariç tutulursa, İbn Sa'id'in öne sürdüğü yol güzergâhı oldukça virajlıdır. İbn Sa'id'in yolunu değiştirmesine bu dış faktörler etki etmiş olabilir. Daha önce de bahsedildiği gibi, Bolu Geçidi ve Ahmet Usta Geçidi, Araç'a doğru giden yol üzerindeki en önemli fiziki engel olarak görülmektedir. Bu sebepten bilinen faktörlere dayanan mantıklı kanıtlar ile Herakleia ve Ankara arasındaki yolu İbn Sa'id'in özellikle seçmiş olmasını açıklamak mümkündür. Hem daha önceki hem de daha sonraki dönem ile karşılaştırdığımız zaman İbn Said'in bu seçimine yollardaki büyük değişimin yol açmış olabileceği daha açıktır. Burada çok önemli bir soru karşımıza çıkmaktadır: Bu yollar neden kapanmıştır? İlk olarak bütün bu yolların kapanmasına aynı şeyin sebep olmadığıнын altını çizmek gerekir. Gaziler, eşkıyalar, isyancılar, Türkmenler, sel baskınları en temel sebepler olarak akla ilk gelenlerdir. Dönemin şartları içerisinde bile seller ile kolaylıkla baş edilebilirdi. Devrek ve Mengen üzerinden giden ana yol ve daha önce bahsetmediğimiz Yenice Vadisi boyunca ilerleyen yolun her ikisi de her zaman büyük çaplı sellere maruz kalabilmektedir. Fakat Ortaçağ'da kullanılan dar yolları göz önüne aldığımız

³³ Dimitri A. Korobeinikov, "The Revolt in Kastamonu, c. 1291-1293", *Byzantinische Forschungen*, Vol. XVIII (2004), s. 89-91.

takdirde bu yolları kısa sürede tamir etmek kolaydı. Bu sebepten sel taşkınları, bir yolun terk edilmesi için yeteri kadar önemli bir sebep değil gibi gözükmektedir.

İbn Sa'id eserinde Safranbolu'da 30.000 ve Kastamonu'da 100.000 çadır Türkmen yaşadığını ifade eder. Bu biraz tahmine dayandığı düşünülen rakamlar Türkmenlerin çokluğuna atıfta bulunmak için verilmiştir. Bolu (Klaudiopolis) şehri Bolu Geçidinin 15 km. doğusunda Düzce-Ankara karayolunun üzerinde bulunmaktadır. Bolu Geçidinin oldukça dik olması sebebiyle bu yol o dönemde çok tehlikelidir. 1179 yılında Bizans İmparatoru I. Manuel'in yağmurun nispeten az yağdığı bir mevsimde gür ormanlarla kaplı bir bölgeden Türkmenler üzerine yürüdüğünü anlattığı yer burasıdır.³⁴ 1179'da Bitinya'da Billaios üzerindeki Klaudiopolis yöresine saldıran Türkmen grupları bizzat yardıma gelen İmparator I. Manuel tarafından püskürtülmüştür. Fakat göçebe Türkmenlerin mevsimlik akınları sürekli devam etmiştir.³⁵

Söz konusu bölgede 1256 yılında Michael Palaiologos Selçuklu Sultanlığına sığınmak için yola çıktığı sırada Türkmen kabileleri tarafından soyulmuştur.³⁶ Gaza ve yağma amacıyla bölgede çok miktarda Türkmenin var olduğunu dönemin kaynaklarından tespit edebiliyoruz. Bu yüzden geleceğin imparatoru Michael Palaiologos'a karşı girişilen bu hareketin sık sık tekrar eden bir hadise olarak görülmesi gerekir. Ayrıca 1280 yılında Bizans İmparatorluğu'na karşı başkaldıran Zealotların İsyanını VIII. Michael burada bastırmıştır.

1332 yılında Alanya Limanından karaya çıkan İbn Battûta, Anadolu'yu gezmeye başlamıştır. Antalya, Isparta, Akşehir, Denizli, Tavas, Muğla, Milas, Beçin'e ulaştıktan sonra Konya-Erzurum seyahatini yapmıştır. Daha sonra Aksaray ve Eretna'ya bağlı yerlerden bahsettikten sonra Birgi'den çıkarak Ayasuluk, İzmir, Manisa, Bursa, İznik güzergâhını takip ederek, Umur Bey'in Haçlılarla yaptığı savaşı anlatmıştır. Daha sonra Mekece, Geyve, Sakarya nehri boyunca ilerleyerek, Göynük, Bolu, Kastamonu yoluyla Sinop'a ulaşmıştır. Anadolu'nun siyasi durumu, ticari kapasitesi, Ahilik Müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi sunmuştur. İbn Battûta, Sinop'a kadar bahsettiği yol güzergâhında hiçbir kervansarayın adı geçmemektedir. Sinop'tan deniz yoluyla Kırım'ın Kerç Limanına çıkmıştır.

XIII. yüzyılın en önemli Bizans kaynağı Pachymeres, 1267 yılında surlarla çevrili kentler dışında bütün Paphlagonia Themasının Türklere terk edilmek

³⁴ Niketas Khoniates, *Historia*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin 1975, s. 197-198.

³⁵ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 42-43.

³⁶ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 43.

zorunda kalındığından bahseder.³⁷ Bu dönemde Kastamonu'ya ulaşan yolların neden kapalı olduğu belli değildir. Burada iki sebep akla gelmektedir: Gazilerin faaliyetleri ya da Bizans'a isyan eden Zealotlar.³⁸ Fakat XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkmenlerin Bizans'ın bu bölgedeki sınırlarını ciddi anlamda zorladıkları tarihî bir gerçektir. Pachymeres, imparatorun ve yakınlarının mülklerine karşı bu yağma hareketlerine hainlerin rehberlik yapmalarını şiddetle kınamaktadır. 1280 yılı akını hakkında Pachymeres şu şekilde yazmaktadır: “*Sangarios bölgesindeki durum, Prousa güzergâhına doğru bütün yollarda kötüydü...*”³⁹ geniş anlamıyla düşünüldüğü takdirde Sakarya Nehri'nin Türkmenler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınırı oluşturduğu düşünülmektedir. İmparator VIII. Michael'in Sakarya nehrini karşıya geçmesi alışılmadık bir durum teşkil etmektedir. Dönemin çağdaş kaynağı Pachymeres bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Pachymeres, Sakarya'nın ötesindeki bölgenin hâlâ Bizans'ın kontrolünde olduğunu ve bunun 1256 yılında da devam ettiğini ima etmektedir. Fakat bütün bunlardan anlaşıldığına göre Sakarya Nehri'nin karşısına geçerek Ereğli'ye giden yol Türkmenler tarafından yapılan gaza akınları neticesinde kapatılmıştır. Bizans İmparatorluğu, 1280'li yıllarda Paphlagonia Theması üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla yitirmiştir.⁴⁰ 1281 yılında Arsenites, imparatorun tebasını isyana teşvik etmesi üzerine İmparator VIII. Michael de bunlara karşı sefere çıkmıştır. Bu bilgileri İskenderiye Patriği ile İmparator VIII. Michael arasındaki konuşmalardan bilmekteyiz.⁴¹ Bu pasajda bahsedilen sadece basit bir akın olmadığı gibi, VIII. Michael'in dinî muhalifleri tarafından düzenlenen bir isyan girişimidir. Pachymeres bu isyankârları edebî bir üslupla “yerde yatan çürük meyveler” şeklinde zikretmiştir. Bu sefer sırasında bölgedeki ağaçların da kesilmesi isyanın büyüklüğünü göstermektedir.

İbn Sa'id'e göre Kastamonu'da satılan ticarî malların en önemlilerinden biri de Bizans vatandaşı olarak doğan fakat sonradan Türkmenler tarafından esir edilen köleler idi. Bu köleler, genellikle yağma akınlarında ya da savaşlarda esir edilen kimselerdi. Zealotlar Bizans'a karşı isyan ettiklerinde bu köle ticaretinden elde

³⁷ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 291-293.

³⁸ Kelime anlamı bir amacın peşine ateşli olarak düşmek anlamına gelen Zealotlar, Bizans İmparatorluğu'nda bozulan toplumsal ve ekonomik düzen karşısında halkı aristokrasiye karşı ayaklandıran bir hareket olarak ortaya çıkmışlar ve 1342-1349 yıllarında İmparatorluğun en önemli ikinci kenti Selanik'te kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Bkz. Alexander P. Kazhdan-Alice-Mary Talbot, “Zealots (Ζηλωται)”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. III, s. 2221-2222.

³⁹ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. II, s. 598-599.

⁴⁰ Ian Booth bu konuda tam aksini iddia etmektedir. O Heraklei'dan Sangarios'a giden yolun geçici olarak kapatılmasına rağmen 1280'lerde Paphlagonia'nın hâlâ Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olduğunu düşünmektedir. Bkz. Ian Booth, “Ghazis, Roads”, s. 139.

⁴¹ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. II, s. 633-637.

ettikleri gelirler ile ayakta kalıyorlardı. Bu konu hakkında İbn Bibi, Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu tür kölelerin oldukça kıymetli olduklarını bize haber vermektedir.

II. yüzyıldan itibaren Amastris'in Pontus ve Bitinya eyaletlerinin başkenti olması sebebiyle, Paphlagonia Themasında yüzeyi sert malzemelerle döşenmiş yollar bulunmaktaydı. Paphlagonia Themasının dik yamaçlı vadileri, sık ağaçlarla kaplı ormanları ve debisi yüksek nehirleri sebebiyle, bu bölgede yol inşası güç ve masraflı bir iştir. Fakat Amastris'in önemli bir kent olması, bu işin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Fakat Amastris daha sonraki dönemde önemini kaybetmiş ve Kastamonu daha önplana çıkmıştır.

1130'lu yıllarda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki başlıca rakibi iç karışıklıklar yüzünden zayıflamış olan Konya merkezli Selçuklu Devleti değil, Malatya merkezli Danişmenli beyliği idi.⁴² Paphlagonia Theması sınırlarında bulunan Danişmendlilere bağlı konar-göçer Türkmenler, Bizans egemenliğindeki Kastamonu'ya saldırarak yağma akınlarında bulunmaktaydılar. 1130 yılında İmparator II. Ioannes, Bitinya ve Paphlagonia eyaletleri üzerinden meşhur tarihi yolu izleyerek, Kastamonu'ya doğru sefere çıkmış⁴³ ve kenti koçlar ve birçok kuşatma kuleleri kullanmak suretiyle ele geçirerek Türklerden aldığı çok sayıda esirle birlikte başkente geri dönmüştür. Fakat 1132 yılında Danişmendli Emir Gazi, İmparatorun başkette eşinin rahatsızlığı sebebiyle Anadolu'da meydana gelecek gelişmelerle ilgilenemeyeceğini düşünerek Kastamonu'yu sefere çıkmış ve şehri tekrar hakimiyeti altına almıştır.⁴⁴ Bizans İmparatoru II. Ioannes bu sefer sırasında daha önce bahsettiğimiz Roma askeri yolunu kullanmıştır. Çünkü VI. yüzyıldan sonra ekonomik sebeplerden ötürü imparatorluk yolları içerisinde yalnızca belirli stratejik güzergâhların bakımı yapılmıştır. Bu bakım işi de büyük ölçüde yerel halk ve uygun beceriye sahip yol yapım ustalarına yüklenen angaryalar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Anadolu yol ağı VII. yüzyıldan ortasından itibaren V. yüzyıl ya da daha öncesi kadar kapsamlı olmamakla beraber imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyordu.⁴⁵

⁴² Hatta İlhan Erdem, Danişmendlilerin Malatya'yı fethettikten sonra, Konya'da Selçuklu tahtında oturan Mesud'un yerine, Anadolu'da Türklerinin bayraktarı ve gaza ruhunun timsali olduklarını belirtmektedir. Bu cümleden Kastamonu ve Çankırı bölgesindeki Türkmenlerin de Danişmendlilere bağlı olduğunu düşünmek gerekir. İlhan Erdem, "Danişmendliler", *Genel Türk Tarihi*, C. IV, Editörler: Hasan Celâl Güzel-Ali Birinci, Ankara 2002, s. 96.

⁴³ İmparatorun Kastamonu yöresine bu dönemde üç sefer düzenlediğinden bahsedilirse de bu hususu kaynaklar net bir şekilde aydınlatmazlar. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171.

⁴⁴ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 12; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 11-12; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret İşıltan, 4. Baskı, Ankara 1995, s. 350; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171.

⁴⁵ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 29.

Dönemin kaynaklarından Niketas Khoniates, 1138 yılında imparatorun “Paphlagonia Eyaletine doğru” gittiğini⁴⁶ ve daha sonra Paphlagonia Vadisi boyunca ilerlediğini bildirmektedir.⁴⁷ Kıyıları takip ederek ilerlemek çok daha zordur ve 1138 yılında Ioannes’in yaptığı gibi bölgenin yollarının iyi durumda olması gerekiyordu. İmparatorun zamanlaması oldukça doğrudur, çünkü bu yol henüz inşa edilmiştir ve Safranbolu üzerinden Kastamonu’ya kadar uzanmaktaydı. İmparator bu seferinde muhtemelen daha önce bahsettiğimiz Roma askeri yolunu kullanmıştır.

Safranbolu 1190 yılında bir daha kaybedilmemek üzere fethedilmiştir. Fakat Bolu’nun fetih tarihi kesin olmamakla beraber muhtemelen 1180 ile 1214 tarihleri arasında bir tarihte ele geçirilmiştir. I. Manuel’in 1179 kışında Bolu kuşatmasına ara vermek zorunda kalması yüzünden kent Bizans İmparatorluğu’nun elinden çıkmıştır. Bununla birlikte Manuel tarafından düzenlenen sefer ile ilgili Niketas Khoniates’in tasviri kuşatmanın hafifletildiğini göstermektedir: “İmparator geceleri uyumuyor, çıra ışıkları altında Bitinya’yı aşyordu. Bu yöre her tarafta uçurumlarla doludur ve sık ormanları yüzünden birçok yerinde geçişe izin vermez.”⁴⁸

Bu paragraftan anlaşıldığına göre; Bizans ordusu, Bitinya’da bulunan iyi durumdaki yollarda geceleri de ilerleyebilmesine rağmen, Bolu Dağı Geçidindeki sık ormanlar sebebiyle oldukça zorlanmıştır. Doğal bitki örtüsünün ilerlemeyi güçleştirmesinin yanı sıra geçitleri tutan Türkmen birliklerini de hatırlatmak gerekir. İmparator Bolu Dağı Geçidinde zirveye ulaşmasıyla her şey birden değişmiş ve ordusuyla birlikte Bolu’ya doğru hızla ilerlemiştir. Bizans ordusunun bu bölgede düzenleyeceği seferlerde fizikî şartları dikkate aldığı kadar Türkmenlerin seferlerini de hesaba katması artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu şartlar altında Ankara’ya doğru devam eden yol, Bolu Dağı Geçidinde bahsettiğimiz sebeplerden ötürü kapalı olduğundan, alternatif bir yola ihtiyaç vardı. Andronikos Komnenos 1182 yılında Konstantinopolis’e giderken bu yolun kapalı olması yüzünden Herakleia üzerinden gitmek zorundan kalmıştır. Andronikos Komnenos’un isyanını Khoniates şöyle anlatır: “O, Paphlagonia sınırını geçti, Pontus’taki Herakleia’ya ulaştı ve [Nicaea’ya doğru] yoluna devam etti.”⁴⁹ Khoniates her ne kadar

⁴⁶ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 18; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, s. 12.

⁴⁷ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 34; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, s. 22.

⁴⁸ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 36; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, s. 137.

⁴⁹ Khoniates, ed. Van Dieten, s. 243; Niketas Khoniates, *Historia (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2004, s. 26.

burada Andronikos'un ilerleyişi ile ilgili bir problemi içermesine rağmen, yol şartlarının kötü durumda olduğunu söylemek güçtür.

Trabzon İmparatorluğu'nun kurucusu Aleksios ile kardeşi David Komnenos, 1205 yılında Bizans İmparatorluğu'nu tekrar ihya etmek amacıyla girişmiş oldukları mücadelede, David Komnenos Bitinya eyaletinde yenilgiye uğramıştır. Bu suretle Herakleia'dan Kastamonu'ya ulaşan bilindik güzergâhlar birçok durumlarda Bolu Geçidi, Araç ve Ahmet Usta Geçidi mevkieinde Türkmenlerin yağma faaliyetleri ve diğer faktörler sebebiyle kapanmıştır. Fakat 1270'li yıllarda İbn Sa'id hem Safranbolu hem de Bolu civarındaki yollar kapalı olduğunda bile, Herakleia'dan Kastamonu'ya ulaşan bir yolun açık olduğundan bahsetmektedir. Bunun nasıl olduğunu açıklamak gerekir. İbn Sa'id, Herakleia'dan Kastamonu'ya giden güzergâhı belirtmez. Aynı şekilde metinde, bu güzergâhdaki yolları, tacirlerin kullanıp kullanmadığına dair herhangi bir işaret yoktur. Kullanılan yolların bir alternatifi olması ya da İbn Sa'id'in normalde hangi yolun kullanımında olduğunu bilmemesi ihtimal dahilindedir. Diğer bir ihtimal de gerçek yol hakkında onun herhangi bir bilgisi olmayabilir. Fakat İbn Sa'id'in bahsetmediği ama normalde o dönemde kullanılan alternatif yollar var mıdır, varsa bu yollar nerelerden geçmekteydi? İbn Sa'id'in Herakleia'dan Ankara'ya gitmek için bahsettiği güzergâh, Bolu ve Safranbolu'ya doğru uzanan kısmı kapalı olabilir. Bu yolun Malagina'dan Eskişehir'e kadar olan kısmı, Konstantinopolis'ten Konya'ya doğru devam eden Hac Yolu'nun bir devamıdır.⁵⁰ Bu dolambaçlı uzun bir yoldur, fakat Ankara'ya ya da güneydoğuya giden seyyahlar için kullanışlı bir yoldur. Ankara'dan Kastamonu'ya Safranbolu üzerinden giden normal yol, Araç'ta Türkmenler tarafından kapatılmış gözükmektedir. Bu yüzden Kastamonu'ya ulaşmak için İbn Sa'id tarafından tanımlanan yolu kullanan bir tüccar, seyahatine 500 km. üzerinde bir yol ekleyerek güneye doğru büyük bir sapma yapmak zorundaydı. İbn Sa'id'in güzergâhı açıkça ticareti yapılan emtiaları toplamak için seçilmiştir. Burada Bizans toprakları içerisinde yer almayan bir yol geriye kalmaktadır: Herakleia, Devrek, Çaycuma, Daday ve Kastamonu. Bu yol oldukça kısadır ve Araç'ın yaslandığı kale hatları vasıtasıyla savunmaya müsaittir. Tüccarlar tarafından kullanılan güzergâh da muhtemelen burasıdır. Şayet böyle ise, Daday, İbn Sa'id tarafından zikredilmediği için burası Bizans'ın elinde olmalıdır. İbn Sa'id zikrettiği yol güzergâhı üzerindeki bütün zengin ve müreffeh şehirlerden bahsetmiştir. 1284 yılında Daday dönemin şartları içerisinde zengin ve gelişmekte olan pazar şehri

⁵⁰ Anadolu'daki Roma yolları hakkında bkz. David French, *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, BAR Series, Indiana 1988.

olmasından ve şehrin ilk camisinin 1407 yılında inşa edilmesinden 1280'li yıllarda burasının bir Bizans kenti olduğunu düşünebiliriz.⁵¹

Daha önce de bahsettiğimiz gibi İbn Sa'id eserini kendinden önceki coğrafyacıların bilgilerinden ve bizzat kendi gözlemlerinden istifade etmek suretiyle meydana getirerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni ziyaret etmek isteyen tüccarlara rehberlik etmek istemiştir. İbn Sa'id ve ondan yararlanarak eserini kaleme alan Ebu'l-Fida, bu bölgede hangi malların ticaretinin yapıldığından bahsetmemiştir. Karadeniz'in kuzeyinden Deşt-i Kıpçak sahasından elde edilen köleler Sinop ve Herakleia Limanı vasıtasıyla Anadolu'da karaya çıkıyor, buradan Antalya Limanına getiriliyor ve buradan gemilerle Mısır'a ulaştırılıyordu. Ebu'l-Fida Kastamonu'dan hiç bahsetmemesine rağmen, İbn Sa'id 1270'li yıllarda burada kölelerden ve bunların ticaretinden bahsetmektedir. Bu sebepten, Moğollar'ın 1230'lu yıllarda İran'ı ve 1240'lı yıllarda ise Türkiye Selçuklu topraklarını işgal etmelerinden sonra Anadolu'daki ticarî faaliyetlerin 1277 yılına kadar canlı bir şekilde devam ettiği bilinmektedir. Fakat 1239 yılında Güney Rusya'nın Moğollar tarafından istilâ edilmesiyle Mısır ile Altın Orda arasındaki ticari münasebetler kopmuştur. Mısır Memlûklü ordusu Deşt-i Kıpçak diyarından gelen köle askerler olarak eğitilen Kıpçak Türklerine dayanıyordu. Fakat İlhanlı Devleti Mısır Memlûkleri ile savaş halinde olduğundan kendi topraklarından bu kölelerin geçmesine artık izin vermiyordu.⁵²

Türkmenler ile Bizans İmparatorluğu arasında XI. yüzyılın başlarından itibaren sınır anlaşmazlıklarının olduğu bilinmektedir. Paul Lemerle, neredeyse XIII. yüzyılın sonlarına kadar Türkmenlerin çok ciddi bir tehdit oluşturmadıklarını düşünmektedir.⁵³ Aynı şekilde Ian Booth da İbn Sa'id'in gazilere dair herhangi bir atıfta bulunmadığından hareketle "onları yok farz edebileceğimizi" iddia etmektedir. İbn Sa'id, Bolu ve Kastamonu civarında çok sayıda Türkmen bulunduğunu bize haber vermektedir, fakat bu sayıları vermesinin sebebini söylememektedir. Türkmenleri de kesinlikle "Gaziler" olarak adlandırmaz. Acaba İbn Sa'id, Türkmenlerin zaman zaman yağmacılık yapmaları sebebiyle, ticarî faaliyetler için bir güvenlik problemi teşkil ettiklerini düşündüğünden mi bu rakamları vermiştir? Bu sayıları neden verdiğini açıklamak için başka gerekçelere sahip olması da mümkündür, fakat bunu bilebilmenin bir yolu yoktur.

⁵¹ Kara, *Kastamonu*, İstanbul 1995, s. 45, 297.

⁵² Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 73-74.

⁵³ Paul Lemerle, "Philadelphie et l'Émirat d'Aydin", *Lemerle, Philadelphie et autres études*, Paris 1984, s. 55-67.

Dönemin Bizans kaynaklarında Türklerden bahsederken Persai=Persler⁵⁴ kelimesi gibi oldukça belirsiz bir ifade kullanılmıştır. Kaynaklarda çoğu kez bu Türklerin kimler olduğunu biraz coğrafyanın yardımıyla tahmin edebilmek mümkünse de kesin olarak bir şey söylemek çoğu durumda zordur. Bahsedilen dönemde Selçuklu otoritesinin kısmi olarak dağılması sebebiyle, Selçuklu Sultanlığına tâbi olarak savaşıyan Türkmen beyleri olduğu gibi kendi bağılı bulundukları Türkmen beyinin namına savaşıyan Türkmenlerin de olduğunu biliyoruz. Bu açıdan Bizans kaynaklarındaki bilgileri analiz etmek ayrı bir güçlük ortaya çıkarmaktadır. Kuzeybatı Anadolu'daki yol ağının tekrar kapanması dışında somut bir delil olmamasına rağmen, sorun Bolu ve Safranbolu şehirlerinin Türkmen fetihlerini kabul etmemiş olmasından kaynaklanmış ya da sınırın karşısında mücadele olmuş olabilir.

Bununla birlikte Bolu civarındaki Türkmenler yazları yaylalarda kışları ise şehirlerin etrafındaki köylerde yaşamaktaydılar. 1179 yılında Türkmenler Bolu'yu kuşattıktan sonra, bu şehrin savunması ile görevlendirilmiş olabilirler. Bu şehrin yaylaları genelde günümüzdeki Ankara devlet yolunun güneyi ile çok az bir kısmı da otoyolun kuzeyinden Bolu dağlarına doğru uzanmaktaydı. Bu yaylalar Paphlagonia bölgesine doğru yapılacak seferler için coğrafi olarak çok müsait değildi. XII.-XIII. yüzyıla nazaran günümüzde daha çok sayıda yaylak olmasına rağmen halen daha İbn Sa'id'in bahsettiği 30.000 çadırlık Türkmen nüfusunu barındıracak yaylak olmadığını söyleyebiliriz. İbn Sa'id bu rakamı bölgedeki yoğun Türkmen nüfusunu göstermek ve bölgeye gelecek tüccarları uyarmak için vermiştir. Bölgede yaşayan kalabalık Türkmen grupları kendi kırsal ekonomilerini desteklemek için yaptıkları akınların yol açacağı problemler, bu yolları kullanmak isteyen tüccarları uyarmak için İbn Sa'id rakamları abartmış olabilir. Diğer taraftan 1305 yılında bölgedeki İlhanlı otoritesinin çökmesine neden olan 1291-1293 Kastamonu eyaletindeki Türkmen isyanından önce bölgedeki Türkmen akınlarından hiçbir kaynak bahsetmemektedir. Ayrıca İlhanlı ordusunun bölgede bulunduğu durumlar hariç, burada İlhanlı otoritesinin asla kurulamadığı bilinmektedir. Türkmen-Bizans sınırını oluşturan bölgelerdeki yol ağlarının yoğun bir Türkmen baskısı altında olduğunu söyleyebiliriz. Ulaşımın daha güvenli olduğu Söğüt'ten geçen Hristiyanların Haç Yolu tam anlamıyla güvenli bir güzergâh teşkil ediyordu. Ormanların iyi bir şekilde gizlediği Bolu civarındaki akıncılar, hem Hristiyan (1280'li yıllarda Zealotlar) hem de Türkmenlerden oluşmaktaydı.

⁵⁴ Bu kelime, Bizans metinlerinde Türkler için kullanılan isimlerden biridir. Fakat Bizans tarih yazarları farklı kabileler ya da imparatorluk coğrafyasına veya Selçuklu ülkesinde yerleşmiş Türkler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın bu tabiri kullanmışlardır.

Konar-göçer Türkmenler tam anlamıyla yerleşik olmadıkları için çadırlarının etrafını çevirecek hasır gibi bizzat kendilerinin yapamadıkları mamul eşyayı satın almak için para kazanmaya ihtiyaçları vardı. Göçebelik, yerleşik ekonomilerle ilişkide olması gereken bir sistemdir. Çobanlık üretimiyle büyük şahsi mülk edinebilir, ama yerleşik toplumları gibi büyük miktarda ve çeşitte yiyecek üretilemez. Bu yüzden, bu büyük bir nüfusu besleyemez. Yerleşikler ve göçerler her ikisi de tabiatın ve insanın belirsizliklerine maruz olmakla birlikte, göçebelik hayli istikrarsız olan bir sistemdir. Hayvanlardaki bir salgın veya fazla çoğalmaları akınların sebep olacağı bir rahatsızlığın, kabilelerin yeni otlaklar bulmak için göçüne veya yarı aç yağmacı tarafların tarım toplumlarına saldırılarına yol açacak şekilde, bozkırda uzun vadeli savaş ve fetihle sonuçlanabilirdi.⁵⁵ Göçebelik hayatta kalmak için şart olan asgari sayıda hayvanı (koyun ve at başta olmak üzere, genellikle 60 ila 100 koyun, at, sığır, keçi ve deve) tutamayanlar için acımasızdı. Sürüsünü yeniden kurmak veya kendisini çoban olarak kiralamak için yardıma istekli veya imkânlı akrabası olmayanlar çoğunlukla yerleşik hayata geçmek zorundaydı.

Hal böyle iken bu göçerler, göçebe ve yerleşiklere aynı şekilde saldıran yağmacı çetelerin gönüllü üyesi oluyor ve gelecekteki fatihlerin başlarına toplayacağı askeri birliğin çekirdeğini oluşturuyordu. Hayli gelişmiş silah becerisi ile göçebe Türkmenler yiğit ve korkusuz savaşçıydılar. Göçebe topluluklar veya fertler etraftaki yerleşik devletlere müttefik (evlilik ittifakları gibi vasıtalarla) paralı asker veya kölemen (İslâm dünyasında gulâm ve memlûk) olarak hizmet ettiler. Bu açıdan Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'ndeki Türkmenlerin hafif süvari birlikleri Bizans hizmetinde köy muhafızı olmalarıyla oldukça iyi bir uyum göstermektedir. Bununla birlikte, şayet Türkmenler acilen paraya ihtiyaç duyarlarsa, bu durumda onlar hayvanlarını satmak zorunda idi ki, bunu yapmaktan ya da yağma işiyle meşgul olmaktan kaçınıyorlardı. Para kazanmak için yapılan sadece iki akın bilinmektedir: İlki 1232 yılında beş Fransiskan rahibi Bitinya ve Neocastra üzerinden Kudüs'e doğru görünüşte hac için seyahat ederlerken (Belki de gerçek görevleri gizli papalık misyonu ile Anadolu'daki Bizans Sarayına doğru seyahat etmekte.) yapılan saldırıdır.⁵⁶ Çok korkmuş bu rahipler ondan sonra Nicaea'e güvenle ulaşabilmişlerdir. Onlar Basileus Ioannes ve Patrik Germanus'un korumasını istemişler ve Bizans lideri ile Papa IX. Gregory adına konuşmaya başlamışlardır.⁵⁷

⁵⁵ Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Translated by: Julia Crookenden, Second Edition, Wisconsin 1994, s. 69-72, 78-79; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 6-7.

⁵⁶ Burada Türkmenler kafirler/Katakiritai=Katakritai terimi ile ifade edilmiştir.

⁵⁷ Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive*, s. 22-23.

Diğeri ise 1256 yılında Michael Palaiologos'un soyulmasıdır.⁵⁸ Bununla birlikte, her bir durumda da Türkmenler zengin seyyahlara saldırdıklarından, bu saldırılar cihat ruhuyla yapılan akınlardan daha ziyade ganimet elde etmek amacıyla yapılan eylemler olarak görülebilir. Bu nedenle sınır çatışmalarının bir problem olmadığı görülmektedir.

Bu dönemde ticarî meta olarak kullanılan ürünlerin neredeyse tamamının Konstantinopolis'e gittiğini görmekteyiz. Bu yüzden, ticarî faaliyetler 1204-1261 Latin İşgali sırasında bir hayli azalmıştır. Ticarî mallar kara yolu ile kıyılara ulaşıyor ve daha sonra deniz yolu ile Konstantinopolis'e naklediliyordu. Ancak İbn Sa'id kara yolu ile devam eden ticaret hakkında bilgi vermektedir. Buradan hareketle Bolu'nun batısındaki Ankara karayolunun kapanması Paphlagonia ticaretini çok az etkilemiştir. Bu durumda, karayolunun yer değiştirmesinin talepteki değişim yüzünden olduğuna inanmak için hiçbir sebep yoktur. Türkmen akınları gibi gayrı resmi meseleler, dikkate almaksızın kullanımdaki yolların değişmesinin sebebi Paphlagonia sınırı boyunca yeterince resmi mücadelenin olduğunu göstermektedir. İkincisi ise resmî ihtilaflar ile şartların yerleşmeye elverişsiz olduğu zaman artmış olabilir.

Pazar ekonomisi için üretim fazlası ürün eksikliği, seyahatleri sırasında yaşamak için tüccarlar için güç olduğu gibi, işler bir yolun kullanımdan çıkması ise diğer bir sebep olarak görülebilir. Bununla birlikte İbn Battûta Kastamonu'ya gittiğinde burada ucuz ve çok miktarda yiyecek bulduğundan, bu durumun XIV. yüzyılın ilk yarısında değiştiğini göstermektedir. İbn Battûta sırasıyla Bolu, Gerede ve Safranbolu'da konaklamıştır. Bu bahsedilen seyahati sırasında sadece Arapça konuşacak insan bulmada problem ile karşılaşmıştır. Hatta daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kastamonu'nun zenginliklerinden büyük bir övgüyle bahsetmiştir. Buradan yola çıkarak yiyecek bulmadan kaynaklanan nüfusun azalması gibi bir şey söz konusu gözükmemektedir. Bizans Paphlagonia Themasının iyi bir savunma sistemine sahip olduğunu ve 1260'larda iâşe yönünden iyi durumda olduğunu dönemin kaynaklarından Pachymeres'ten biliyoruz. 1277 yılında Selçuklu veziri Muiniddin Pervane'nin ölmesinden sonra Selçuklu otoritesinin çöküşü ile beraber bağımsız hareket etmeye başlayan Türkmen Beylerinin faaliyetleri sonucu sınırlardaki Bizans savunma sistemi çökmüştür.⁵⁹ Fakat bahsettiğimiz kaynaklardaki deliller bölgede ktlık olmadığını göstermektedir.

⁵⁸George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 42-49.

⁵⁹Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia, Byzantine Defence in the 13th Century", s. 45-86.

Siyasi otoritenin çökmesi sebebiyle ticaret yavaşlamış olabilir. Fakat İbn Sa'id, Anadolu'nun Türk hâkimiyetindeki bütün şehirlerinden bahsetmemektedir. Diğer taraftan, bu dönemde Bizans Küçük Asyasında Venedik ve Cenova nüfuzunun yayılması burada tartışılmayacak kadar karmaşık bir delildir. Çünkü şehirler üretim merkezleri olmaktan daha çok tarım arazilerinin sahipleri için bir temel idi; bu yüzden ticaretin durgunlaştığı fikrini desteklemektedir.⁶⁰ Papahlagonia Theması ile Türkiye Selçuklu Sultanlığı arasında meydana gelen geniş ölçekli ticarete dair herhangi bir kanıt yoktur.

İbn Sa'id'den de okuduğumuza göre, uclarda Türkmen akıncıların varlığı kesindir, fakat buna dair referanslarımız belirsiz ve azdır. Bu noktada, Ian Booth'un, 1270'li yıllarda Paphlagonia Theması sınırında Türkmen Gazilerinin olamayacağı ve David Nicolle'un bu bölgedeki Türkmen nüfus ve nüfuzu ile ilgili değerlendirmelerini abartılı bulduğunu iddia etmektedir. Ian Booth, XII. yüzyılın son çeyreği ile XIII. yüzyıl boyunca Paphlagonia Theması sınırındaki Türkmenlerin gaza ideolojisinden daha ziyade yağma, çapul ve ganimet amacıyla Bizans arazisine akınlar düzenlediklerinden söz etmektedir. Oysaki daha Danişmend Gazi zamanında komutanlarından Kara Tigin'in bu bölgede gaza amaçlı faaliyetlerde bulunduğunu *Danişmendname Destanı*'ndan bilmekteyiz.

Bizans İmparatoru VIII. Michael'e karşı isyan eden Hristiyan Zealotlar hadisesi dışında akıncıların dini duygularla hareket ettiğine dair dönemin kaynaklarında pek kanıt bulunmamaktadır. Özellikle Müslüman akıncılardan bahsedilmemektedir, fakat bunlar daha ziyade kendi nam ve hesaplarına akınlarda bulunurken değil de daha çok Hristiyan asilere yardım ederlerken zikredilmişlerdir. Bu dönem hakkındaki bilgilerimizi elde ederken daha çok Bizans kaynaklarına güvenmek zorunda kalışımız meselenin tam olarak açıklanmasında yetersizliklere sebep olmaktadır. Bizans tarih yazarlarının Türkmen akıncılarını "gaziler" olarak zikretmesi elbette ki beklenemez. Fakat maalesef Bizans kaynaklarında ele aldığımız 1179 ve 1291 yılları arasındaki döneme ait gazilik faaliyetlerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Roma ordusu tarafından inşa edilen Kuzeybatı Anadolu yol ağlarının büyük kısmının XII. yüzyılın son zamanlarında ve XIII. yüzyıl boyunca değişmediğini göstermektedir. XIII-XIV. yüzyıllarda çeşitli sebeplerle zaman zaman kapanan ve yerine alternatiflerinin kullanıldığı Kuzeybatı Anadolu'da ticarî ve askerî yolları dönemin kaynaklarının el verdiği ölçüde ortaya konmaya

⁶⁰ Charalampos Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. Angeliki Laiou, Vol. II, Washington 2002, s. 523.

çalışılmıştır. Birkaç küçük istisna dışında bu yolun önemli kısmının muhtemelen siyasi istikrarsızlık ve alternatif yolun benimsenmesi sebebiyle kapanmıştır. Bu problemlerden, başka bir kullanışlı yolun olmaması sebebiyle Safranbolu yerine Çaycuma ve Daday üzerinden ulaşmak zorunda kalan Herakleia Pontica'dan Kastamonu'ya giden yol büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca yine bahsedilen bu sebepler dolayısıyla Herakleia Pontica'dan Ankara'ya giden yol ise Bolu yerine Eskişehir üzerinden dolaşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte İbn Sa'id'in metni, kapanmış yolların kısmen küçük olduğunu ve bu yolların etkilenmemiş kısımlarının yerel ölçekli ticaret için hâlâ kullanımda olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Amittai-Preiss, R., *Mongols and Mamluks, the Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 1995.
- Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge 2000.
- Barthold, W., *Receuil de Travaux Rédigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M. D. Chvolson*, Berlin 1899, s. 216-241.
- Booth, Ian, "Theodoros I Laskaris and Paphlagonia, 1204-1214: towards a chronological description", *Arkeion Pontou*, 50 (2003-2004), s. 151-224.
- , "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", *Byzantinische Forschungen*, Band: XXVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert-Amsterdam 2004, s. 45-86.
- , "Ghazis, roads and Trade in North-West Anatolia", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 31, No. 2 (2007), s. 127-145.
- Bouras, Charalampos, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. Angeliki Laiou, Vol. II, Washington 2002, s. 497-528.
- Bryer, Anyhony A. M.-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985.
- Cahen, Claude, "İbn Sa'îd sur l'Asie Mineure Seldjuqide", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6 (1968), Sayı: 10-11, s. 41-50.
- , "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito Selçuklular*, çev. Aykut Derman, Sayı: 29 (Güz 2001), s. 132-143.

- , “Questions d’histoire de la Province de Kastamonu au XIIIe siècle,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (1971), s. 145-158.
- , *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.
- Chalandon, Ferdinand, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912.
- Demirkent, Işın, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, *Prof. Dr. Fikret Işılta’nın Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Eravşar, Osman-Ayşıl Tükel Yavuz, “Ortaçağ’da Kuzey Anadolu Kervan Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları”, *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü ve Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM) 19-21 Ekim 2011, Eskişehir.
- , “Ortaçağda Kuzey Anadolu Kervan Yolu Araştırmaları”, I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09. Ekim 2011 Sinop, *Bildiri Özetleri Kitabı*, s. 36-37.
- Erdem, İlhan, “Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu*, C. I, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006, s. 363-368.
- , “Danışmendliler”, *Genel Türk Tarihi*, C. IV, Editörler: Hasan Celâl Güzel-Ali Birinci, Ankara 2002, s. 92-104.
- Fellmeth, Ulrich und Eckart Olshausen, *Die antike Welt auf elf Blättern: die Tabula Peutingeriana: Belleitbuch zur Ausstellung des Projekseminars “Die Tabula Peutingeriana als historische Quelle”*, Historisches Institut der Universität Stuttgart und Archiv der Universität Hohenheim, Stuttgart 2010.
- Foss, Clive, “Byzantine Malagina and the Lower Sangarius”, *Anatolian Studies*, Vol. 40 (1990), s. 161-183.
- French, David, *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, BAR Series, Indiana 1988.
- Gökoğlu, A., *Paphlagoni, Gayri Menkul Eski Eserler ve Arkeolojisi*, Kastamonu 1952.
- Gregoras, Nicephoros, *Romaika Historia (Roma Tarihi)*, ed. I. Bekker, Bonn 1855.
- Günel, Gökçe, “Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç*, 29 (2010), s. 133-146.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006.
- Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos’un Historia’sı*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, Ankara 2001.

- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004.
- İnalçık, Halil, “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 78-105.
- , “Bursa and the Commerce of the Levant”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2, Leiden (1969), s. 131-147.
- Kazhdan, Alexander P.-Alice-Mary Talbot, “Zealots (Ζηλωταί)”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. III, s. 2221-2222.
- Khoniates, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Khoniates, Niketas, *Historia*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin 1975.
- Korobeinikov, Dimitri A., *Byzantium and Turks in the Thirteenth Century*, Unpublished Ph.D Thesis, Oxford University 2003.
- , “The Revolt in Kastamonu, c. 1291-1293”, *Byzantinische Forschungen*, Vol. XVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert Amsterdam 2004, s. 87-118.
- , “Raiders and Neighbours: The Turks (1040-1304)”, J. Shepard, Ed. *The Cambridge History of Byzantine Empire*, Cambridge 2008, s. 692-727.
- Langdon, Ioannes Springer, *Byzantium’s Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and the Hagiographical Lore about Ioannes III Dukas Vatatzes’ Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York 1992.
- Lefort, Jacques, “13. Yüzyılda Bitünya”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 106-128.
- Lemerle, Paul, “Philadelphie et l’Émirat d’Aydın”, *Philadelphie et autres études*, Paris 1984, s. 55-67.
- Oral, M. Zeki, “Durağan ve Bafra’da İki Türbe”, *Belleten* 20, Sayı: 79 (1956), s. 385-410.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan, 4. Baskı, Ankara 1995.
- Özcan, Koray, “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (I)”, *METU JFA*, 2006/2 (23:2), s. 21-61.
- Özergin, M. Kemal, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959

- Pachymérès, Georges, Bonn I-II: édition de P. Poussines, reprise par I. Bekker dans le Corpus de Bonn 1835.
- _____, *Relations Historiques*, V Livres, ed. Albert Failler, trad. V. Laurent Paris: I. Livres I-III, 1984; II. Livres IV-VI, 1984; III. Livres VII-IX, 1999; IV. Livres X-XIII, 1999; V. Index, 2000.
- _____, *A Translation Commentary of Book One and Book Two of the Historia of Georgios Pachymeres*, By. Nathan Ioannes Cassidy, Unpublished Ph.D. Thesis, University of Western Australia, School of Humanities Classics and Ancient History 2004.
- Shukurov, Rustam, *Velikie Komniny i Vostok (1204-1461)*, Vizantiiskaia Biblioteka, St. Petersburg 2001.
- Yaman, Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul 1992.
- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2010.
- Talbert, Richard J. A., *Rome's World: The Peutinger Map Recondidered*, Cambridge 2010.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- Uslu, Recep, "İbn Sa'id el Mağribi", *D.İ.A.*, C. XX, s. 302-305.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 3. Baskı, Ankara 1999.
- _____, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 193-240.

OSMANLILARDA OTOPSİ

AHMET YÜKSEL*

Giriş: Otopsi Kavramı

Otopsi kelimesi “auto” ve “opsis” kelimelerinden oluşan bir bileşimdir ve "kendini (içini) görme" anlamına gelmektedir. Otopsi; ölüm olgularında, ölüm sebebi, ölüm zamanı, ölenin kimlik tespiti, ölümün; kaza mı, cinayet mi, intihar mı, yoksa doğal ölüm mü olduğu hususlarında aydınlatıcı bilgiler elde edilmesine yardım eden, adli veya tıbbî gerekçelerle uygulanan çok önemli bir inceleme yöntemidir.¹

Otopsi ameliyatları hususî ve adli olmak üzere iki kısma ayrılır. Hususî otopsiler ya şahsın hayatta iken hazırladığı/hazırlattığı vasiyeti üzerine yapılır ya da ilmi maksatla ailenin izni alınarak yapılır. Ayrıca hususî otopsiler bulaşıcı hastalık şüphesi varsa hekimin isteği üzerine de yapılır. Adli otopsiler ise adliyi ilgilendiren konularda hekimin teklifi, hâkim ve savcının kararı ile yapılır. Adli otopsi birisi adli tabip olmak kaydıyla iki hekim tarafından yapılır. Mecbur kalındığı takdirde tek hekimle de yapılabilir.²

Bu çalışmayı daha çok ilgilendiren adli otopsi sayesinde ölüm nedenine ait kuşku ile olgu hakkındaki gereksiz tahminler de ortadan kalkar. Otopsi ile gerçek ölüm nedeni ve şeklinin belirlenmesi, ileride ortaya çıkabilecek sorunların cevaplandırılmasına olanak sağlar. Otopsi, ölüm nedeni veya şekli ile doğrudan ilgili olmayan ancak bazı yönlerden önem taşıyan pozitif veya negatif bulguların tespit edilmesinde de yardımcı olur.³ Ölü muayenesi ve adli otopside amaç; tıbbî otopside olduğu gibi ölüm nedenini, ölüm şeklini ve orijinini, özellikle faili bilinmeyen cinayetlerde faile ait bulgu ve kalıntıları, ölüme yol açan alet türünü, birden fazla kişinin olaya

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas/TÜRKİYE.
ahmetarih@hotmail.com

¹ Şemsi Gök, *Adli Tıp*, İstanbul 1991, s. 36.

² Salih Yaşar Özden, *Adli Tıp El Kitabı*, İstanbul 1993, s. 65.

³ Adli Otopsinin önemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zeki Soysal-S.Murat Eke-A.Sadi Çağdır, *Adli Otopsi*, I, İstanbul 1999, s. 7-14.

katılıp katılmadığını, birden fazla alet kullanılıp kullanılmadığını, zehirlenme olgularında toksik maddeye ait kalıntıları ve diğer kanıtları ortaya koymaktır.⁴

A- Adli Tıp ve Otopsinin Tarihsel Gelişimi

Adli tıp; suçlunun toplum düzenine uymayan eylemlerini ve bu eylemler neticesinde ortaya çıkan hadiseleri (yaralama, ölüm, zehirlenme vs.) suçlunun hüviyetinin saptanması ve cezaî sorumluluk açısından inceleyen bir bilimdir.⁵ Ayrıca "*tıbbî bilgilerin, bu bilgilerle aydınlanması kabil durumlarda hukukî ve cinai hadiselerle uygulanması işi*" de adli tıbbın en genel tanımı olarak değerlendirilebilir. Daha Eski Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinde hukuk ve tıp ilişkisini gösteren işaretler varsa da, 16. yüzyıla kadar adli tıba ilişkin önemli bir uygulamaya rastlanılmamıştır. Ancak o yüzyılda, 1566'da Ambrois Pare Paris'te ilk otopsiyi yaparak⁶ adli tıbbın babası unvanını almıştır. Ardından 1602'de İtalyan Fortuna Fidelli bu konudaki ilk büyük eseri kaleme alacaktır. 17.yüzyıla gelindiğinde ise gerek Fransa'da gerekse Fransa dışında konuya dair pek çok eser neşredilecektir. Nihayet adli tıp dersleri ilk defa 1650 yılında Almanya'da Leipzig Üniversitesi Tıp Fakültesi ders programına girmek suretiyle okutulmaya başlanacaktır. Sistematik ve bilimsel anlamda adli tıp çalışmaları ise 19. yüzyılın ilk yıllarında başlayacak,⁷ bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler sayesinde de ayrı bir bilim dalı haline dönüşecektir.

B- Osmanlılarda Adli Tıp ve Otopsi

1) Kurumsal Gelişim

Osmanlılarda adli tıbbın batıyla hemen aynı tarihlerde başladığı ve bu hususta oldukça büyük bir mesafenin kat edilmiş olduğu mesele üzerine mesailerinin uzun bir kısmını ayırmış olan çoğu araştırmacı tarafından tarihî vesikalarla saptanmıştır. Adli tıbbın özüne uygun olarak; kişilerin ölüm sebeplerinin anlaşılabilmesi ve suçluların saptanabilmesinden imparatorluk idaresi kendisini mesul tutmuştur. Bu anlayış doğrultusunda girilen otopsi ameliyatları merkezi idare tarafından "*her şeyden evvel asayişin ve kamu hukukunun temin ve muhafazasında önemli bir nokta*"⁸ olarak tarif edilmiştir.

⁴ Metin Örsal-Ufuk Katkıcı, *Adli Rapor*, Sivas 1991, s. 27-28.

⁵ Adnan Öztürel, *Adli Tıp*, Ankara 1971, s.1; Adli tıbbın tanımı, sahası, mesleki ve sosyal yönleriyle ilgili olarak bkz. H. Cahit Özen, *Adli Tıp Ders Kitabı*, İstanbul 1980, s. 1-3.

⁶ Bazı kaynaklarda ilk otopsinin yine Fransa'da, ancak 1374 senesinde yapıldığına dair bir bilgi bulunmaktadır. Bkz. Öztürel, *a.g.e.*, s. 2.

⁷ Dünyada ve Türkiye'de adli tıbbın ayrıntılı bir tarihçesi için bkz. Özen, *a.g.e.*, s. 1-9.

⁸ BOA, DH.MKT, 569/37; 28 Cemaziyellevvel 1320/2 Eylül 1902.

Osmanlı "Adli Tıp Teşkilatı"nın kuruluş ve gelişimine yönelik idarî ve sosyal düzenlemeler ise II.Mahmud (1808-1839) döneminin sonlarında başlamıştır. Özellikle 1827'de kurulan Tıbhâne-i Amire ile 1832'de kurulmuş olan Cerrâhhane-i Âmire'nin 1836 yılında "Mekteb-i Tıbbiye" adıyla birleştirilmeleri Osmanlı tıp tarihine mükemmel bir ivme kazandırmıştır. 1839 senesinde Galatasaray'a nakledilen Tıbbiye Mektebi "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne" adını almıştır.⁹ Bu okulda, Viyana'dan getirilen Dr. Charles Ambroise Bernard¹⁰ adli tıp derslerini ilk kez 1841'de "Tıbb-ı Kanunî" adı ile vermeye başlamıştır.¹¹ Nihayet, Dr. Bernard'ın ısrarı üzerine Sultan Abdülmecid (1839-1861) 1841 yılında kadavra disseksiyonuna (*teşrih*/dissection: kesip ayırma/açıklama) ve Hristiyan ölülerinin otopsisine izin veren bir ferman yayımlamış ve böylece ilk otopsi başına sırık düşerek ölen bir işçinin cesedine uygulanmıştır. O yıllarda dinî kaygı ve korkular nedeniyle Müslümanlara ait cesetler üzerinde otopsi ameliyatı icra olunamamıştır.¹²

1857 yılına gelindiğinde Sultan Abdülmecid'in fermanıyla Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'ye¹³ bağlı "Tıbbî ve Adli Komisyon"un kurulmasıyla Türkiye'de adli tıp teşkilatının ilk adımı atılmıştır. Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876), 1867 senesinde ise ilk sivil tıp mektebi olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır.¹⁴ Açılış gayesi "*her şehir ve kasabada birer tabip bulundurarak halkın sıhhatine hizmet etmektir.*"¹⁵ Bundan iki yıl sonra neşredilecek olan İdâre-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizâmname'si ile de ülkedeki genel sağlık işlerinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre sivil sağlık hizmetleri için Nezâret-i Tıbbiye-i Mülkiye adıyla bir idare kurulmuş, bu idare-

⁹ E. Kadri Unat-Mustafa Samastı, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye", *I.Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara 1992, s. 11.

¹⁰ Dr. Bernard'ın Viyana'dan getirilmesi Türk tıbbını çağdaşlaştırma girişimleri bakımından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bkz. Esin Kâhya, "Bizde Disseksiyon Ne zaman ve Nasıl Başladı", *Belleten*, C.XLIII, S.172, Ankara 1979, s. 746.

¹¹ Bazı kaynaklarda ilk adli tıp dersinin yine bu okulda, ancak 1849 senesinde ve Dr. Serviçen Efendi tarafından verilmiş olduğu kayıttır. Bkz. Öztürel, *a.g.e.*, s.4.

¹² Şemsi Gök-Cahit Özen, *Adli Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması*, İstanbul 1982, s.1; Soysal-Eke-Çağdır, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹³ Mekteb-i Tıbbiye Şâhâne'nin kuruluşundan sonra, 1840 Mayıs ayı içerisinde Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şâhâne'de Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye namıyla bir meclis kurulmuştur. Bu meclisin kuruluş amacı gerek İstanbul'da gerekse taşrada bulunan bütün sıhhi sanat erbabının (tabib, eczacı, ebe, hemşire vs) ellerinde diplomaları olup olmadığını kontrol etmektir. Başlangıçtaki salt amacı bu olan meclise, sonradan bütün ülke düzeyinde sağlık memurlarının atanması kontrolü vb. görevler verilmiştir. Bunların yanı sıra önemli bir diğer görevi de "...Mahâkım-i Adliyeden gönderilen cerâm ve cinâyatın mesâil-i mühimme-i tibbiyesini hâl ve tedkik eylemek ve mesmûnen vefat edenlerin ahşâlarını teşrih ile semlerini taharri eylemek ve... bu babda taşrada etibba tarafından verilen raporları tedkik eylemekti." Bkz. Sedat Bingöl, "Tanzimat İlkeleri Işığında Osmanlı'da Adli Tababete Dair Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXVI, S.42, Ankara 2007, s. 39.

¹⁴ Gök, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁵ Feza Günergun-Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.III, S.1, İstanbul 2001, s. 20.

nin maiyetinde olmak üzere de "Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye" adında ayrı bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyete Mayıs 1840'ta kurulmuş olan Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye'nin rolü yüklenmiştir. Bütün bu düzenlemelerden sonra Osmanlı ülkesinde adli tıbbıya ilişkin şöyle bir yapı ortaya çıkmıştır: Başkent İstanbul'daki "Cemiyet-i Tıbbiye" adli tıp konularında en üst kontrol ve denetim organı konumuna yükselmiştir. Gerekğinde yetersiz görünen tabiplerin görevlerinden alınabilmesi veya yerlerinin değiştirilmesi yetkisi Tıbbiye Cemiyeti'ne verilmiştir. Bu yapı 1904 senesine kadar devam etmiştir. 1904'te ise Nezâret-i Tıbbiye-i Mülkiye yerine "Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye" kurulmuş ve kısa bir süre sonra ismi "Meclis-i Maarif-i Tıbbiye"ye tahvil edilmiştir. Bu kuruluş sivil sağlık ve belediyeyi ilgilendiren işlerde Dâhiliye Nezâreti'ne; askerî işlerde ise Umum-u Mekkâtib-i Askeriye Nezâreti'ne bağlı olmuştur. Bu kuruluş 1910 senesinde tekrar "Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye", 1912 yılındaysa "Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye" adını alacaktır. Oldukça karışık bir görünüm arz eden sağlık işlerine dair bu yapı içerisinde adli tıbbın çıkartılarak, bağımsız bir birime dönüştürülebilmesi ancak 22 Nisan 1917 tarihli kanunun 17. maddesiyle "Meclis-i Tıbb-i Adli ve Müessesesi"nin kuruluşuyla mümkün olabilmıştır.¹⁶ Aynı yıl adli tıp Adalet Bakanlığı'na bağlanmış ve bakanlık bünyesinde Adli Tıp Müessesesi Müdürlüğü ve Meclisi kurulmuştur.¹⁷

2) Uygulamada Otopsi

Bu kurumsal oluşum ve dönüşümlerden sonra bazı örnek hadiseler üzerinden otopsi uygulamaları esnasında Osmanlı idaresince nasıl bir tavır takınıldığına dair bazı bilgiler sunmak, devletin otopsi hususundaki hassasiyetinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Öncelikli olarak belirtmek gerekir ki; birkaç istisna dışında adli tıp konusunda çizilmiş olan resmî, hukukî ve tıbbî çerçevenin dışına gerek resmî görevliler gerekse halk tarafından herhangi bir taşma hareketinin yaşanmasına katiyen müsaade olunmamıştır. Aksi bir durumla karşılaşılması halinde ise gereken yasal tedbirler süratle alınmış ve aynı şekilde de uygulama sahasına aktarılmıştır. Mesela görevlendirildiği halde otopsi ameliyatını icrada herhangi bir gecikmenin yaşanmasına sebebiyet vermek veya vazifeye itaatsizlik göstermek tabipler için görevlerine son verilmesi gibi bir yaptırımla karşılaşmaları manasına gelmekteydi. Kalkandelen Belediye tabibi Mustafa Hilmi Efendi 1903 senesinde bunu çok acı bir şekilde tecrübe etmişti. Nitekim Hilmi Efendi, Kalkandelen'e bağlı köylerden birin-

¹⁶ Bingöl, a.g.m., s. 41-42.

¹⁷ Şemsi Gök, *Adli Tıp Dîni, Bugün ve Yarın*, İstanbul 1995, s. 1-5.

de öldürülen bir kıptinin cesedini keşif ve inceleme işini erteleyince hemen açığa alınmıştı. Tabip Efendi hadisenin ardından; ertelemeinin keyfi olmadığına, o zamana kadar vazifesini layıkıyla yerine getirdiğine, bundan sonra da bir dakika dahi mesaisini sarf etmekten geri durmayacağına, velhâsıl affedilmesine dair arzuhalini Rumeli Müfettişliği'ne sunmuşsa da artık çok geç kalmıştı.¹⁸

Mustafa Hilmi Efendi görevini uygulamada gösterdiği gevşeklikten ötürü açığa alınmışken; sıradaki Osmanlı tabibi de hızlı davranmanın cezasını çekecekti. Şöyle ki Osmanlılar zamanında otopsi ameliyatlarının icra olunabilmesi için ölüm hadisesinin üzerinden 24 saat geçmesi gibi fennen kabul görüp, hukuken de hüküm altına alınmış olan bir uygulamanın mevcudiyetine rağmen Hanya memleket tabibi Wom'un giriştiği bir otopsi ameliyatı sırasında usule riayet etmemesi sebebiyle azledilmesi gerektiğine dair Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'den bir açıklama yapılmıştı.¹⁹ Yine halk da gerekli adli ve tıbbi incelemeler gerçekleştirilmeden ölümlerini defnede-miyordu. Mesela 1905 senesinde, Manastır kazasının Bukovo köyünde ölen Elini adındaki kızını gömmek üzereyken, pederine cesedin bir tabipçe incelenmeden defnedilemeyeceği hatırlatılmıştı.²⁰

Osmanlı gibi çeşitli milletlerden müteşekkil bir imparatorlukta ve o milletleri imparatorluk mekanizmasıyla bir arada tutan bağların iyiden iyiye gevşediği, daha doğru bir ifadeyle gevşetildiği bir süreçte icra sahasına konulan bazı otopsi ameliyatları merkezi idareyi oldukça rahatlatan eylemlerden birisi olmuştur. Zira azınlıkları ilgilendiren bütün hadiselerde olduğu gibi onların şüpheli bir şekilde ölmelerinden de artık Osmanlı Hükümeti'nin mesul tutulduğu bir sürece girilmişti. Hal böyle olunca hükümet temsilcileri de haklı oldukları durumlarda çıkış yolunu otopsi ameliyatlarının icrasında bulmuşlardır. 1890 senesinde meydana gelen bir hadisenin akışında merkezi idareye söz konusu çıkışta rastlamak mümkün olmuştur. Nitekim o senenin 12 Ocak tarihine tesadüf eden Pazar günü Kaffafıyan Oseb Efendi'nin oğlu Aram Efendi, Damad Mahmud Paşa'nın kethüdası Salih Bey'in hizmetinde bulunanlardan birisi ile ayaküstü sohbet ederken birdenbire yere düşerek, oracıkta ölecektir. Ölümün beyin inmesi (*sekte-i dimağ*)²¹ kaynaklı olduğu ilk muayenesini gerçekleştiren tabip tarafından ifade olunacaktır. Ardından Aram Efendi'nin cesedi defnedilmek üzere Beyoğlu'nda, Balıkpazarı'nda bulunan Ermeni kilisesine kaldırılmıştır.

¹⁸ BOA, TFR.I.ŞKT, 5/478; 17 Zilhicce 1320/17 Mart 1903.

¹⁹ BOA, DH.MKT, 1342/5; 7 Muharrem 1301/8 Kasım 1883.

²⁰ BOA, TFR.I.MN, 72/7161; 26 Cemaziyelâhir 1323/28 Ağustos 1905.

²¹ *Sekte-i dimağ veya beyin inmesi*; beyin kan dolaşımındaki bir bozukluktan (kanama, tıkanma vb.) ileri gelen koma ve felç durumudur. Bkz. Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2004, s. 309.

İşte tam bu noktada Osmanlı hükümeti ve yukarıda işaret olunan kaygı devreye girecek ve kimsenin ölümle ilgili herhangi bir itham ve yorumda bulunmaması için pederi Oseb Efendi'ye ceset üzerinde otopsi icra olunması teklif edilecektir. Teklifin kabul görmesinden sonra seçilen tabiplerle cesedin kaldırıldığı kiliseye gidilecek ve otopsi ameliyatı gerçekleştirilecektir. Ameliyat sırasında ölünün beyninde ilk teşhisi doğrular bir alamet görülmemiştir. Aksine yüksek kan basıncından (*tehaciüm-ü dem*) dolayı akciğerindeki büyük damarlardan birinin tıkanarak nefesini kesmesi sebebiyle Aram Efendi'nin ölmüş olduğu tespit edilmiştir. Otopsinin ardından, pederini iknaya kâfi gelen bu tespitin diğer kimselerce de denilecek bir söz bırakmadığına dair bir açıklamada bulunma lüzumu hissedilmiştir. Bütün bu yaşananların ardından ceset kiliseden kaldırılarak Şişli'de bulunan Ermeni Kabristanına defnedilmiştir.²²

C- Osmanlılarda Otopsi Ameliyatları Nasıl İcra Edilirdi?

Otopsi ameliyatlarıyla ilgili olarak Osmanlı Ceza Kanunu'nda şöyle bir ifade vardı: Birinin şüpheli bir şekilde hayatını kaybetmesi üzerine ölümün yaralama, boğma, boğulma, zehirlenme veya diğer hangi surette meydana geldiğini saptamak için bir savcı veya sorgu hâkimi huzurunda Osmanlı tabipleri marifetiyle otopsi ameliyatı icra olunur.²³ Osmanlılarda otopsi ameliyatlarının ne şekilde uygulandığını daha iyi anlayabilmek içinse o devirde gerçekleştirilen ameliyatlara ilişkin ayrıntı arz eden otopsi raporlarından birkaçını incelemek yerinde olacaktır. Bu ayrıntılı raporlardan birisi Sivaslı Agop'a aittir. Agop'un otopsi ameliyatı bakteriyoloji laboratuvarında²⁴ yapılmıştır. 40 yaşlarında bir çiftçi olan Agop, 1894 senesi içerisinde Samsun'dan Gürcü kumpanyasına ait bir vapurla İstanbul'a getirilerek kaldırıldığı Yedikule Ermeni Hastanesi'nde ölmüştür. Ölümünün kolera tesirli olduğuna dair kimi şüpheler ortaya çıkınca cesedi üzerinde otopsi ameliyatı icra olunması lüzumu hâsıl olmuştur. Geç kalındığına dair tabipler arasında yaşanan oldukça sert tartışmalar arasında icra kılınan otopsi neticesinde ameliyata dair şöyle bir rapor hazırlanmıştır:²⁵

²² BOA, Y.PRK.ŞB, 5/21; 25 Cemaziyelevvel 1307/17 Ocak 1890.

²³ BOA, DH.HMŞ, 2/3-01; 11 Recep 1334/14 Mayıs 1916.

²⁴ Laboratuvar, mektepte öğrenim gören talebelere bakteriyoloji fennini uygulamalı olarak öğretmek üzere Tıbbiye civarında tesis olunmuştur. Evvela İstanbul sularını tahlil etmek, sonra; sebze, meyve, et ve diğer erzakların görülen lüzum üzere tetkiklerini gerçekleştirmek ve herhangi bir mahalde kolera, tifo ve kuşpalazı gibi hastalıklarla, hücre veya ruam gibi nadir hastalıklar ortaya çıktığında bunları teşhis etmek laboratuvarın kuruluş gayesi olarak izah edilmiştir. (BOA, A.MKT.MHM, 563/13; 25 Şevval 1311/ 1 Mayıs 1894).

²⁵ BOA, E.Mte, 95/43; 4 Zilhicce 1311/8 Haziran 1894.

Otopsisine ölümünden 45 saat sonra başlanılan Agop'un ilk bakışta güçlü bir bünyeye sahip olduğu ve bedeninin bazı bölgelerinde morluklar bulunduğu müşahade olunmuştur. Ardından tabip Koçoni tarafından gerçekleştirilen sondajla, tahlilleri yapılmak üzere vücudundan rengi koyu ve bulanık olarak 200 gr kadar idrar (*bevl*) çıkartılmıştır. Sondajdan sonra hastanenin tabiplerinden Kapril Efendi, cesedi, idrar kesesi civarından başlamak suretiyle göğüs boşluğuna kadar yarmıştır. Bunun ardından iç organların incelenmesine geçilecektir:

İç kaslar karaciğer (*kebed*) renginde, yani koyu kırmızı bir halde görülmüştür. Mide, karaciğer ve dalak (*thâl*) üzerinde kan toplanması (*ihlikan*) gibi herhangi bir anormalliğe rastlanılmamıştır. İnce ve kalın bağırsaktan (*em'â-i rakika ve galîza*) alınan parçalar da tahlil olunmak üzere bir şişeye konulup, mühürlenerek Tıbbiye Mektebi'ne gönderilmiştir. Ayrıca mide kısmen gaz kısmen de sıvı ile dolu bir vaziyette bulunmuştur. Böbreklerden (*kilye*) birisiyle karaciğerden alınan bir parça da ayrı birer şişeye konulup söz konusu mektebe gönderilmiştir. Kalın bağırsağın tortu kısmında ise açık renkte bir sıvıya rastlanılmıştır. Ayrıca ince ve kalın bağırsağın birer parçası açılıp yıkandığında bağırsak zarının üzerinde kan toplandığı görülmüştür. Ancak herhangi bir yaraya tesadüf olunmamıştır. Kalp çıkarılarak yarıldıkta birkaç küçük kan pıhtısından (*alakat*) başka kayda değer bir şeye tesadüf olunamamıştır. Beyin dahi yarıp incelendiğinde doğal halinde bulunmuş, yine böbreklerden birisi çıkarılıp yarıldıkta hakiki bir kan toplanması ile karşılaşılmamıştır. Alınan parçaların tahlilleri gerçekleştirildikten sonra da ölüme dair kesin teşhisin konulacağı ifade olunarak Agop'un cesedi Baklalı'da bulunan kabristana defnolunmuştur.²⁶

Ameliyatların icrasında nasıl bir yol izlendiğine ve kimlerin hazır bulunduğu na dair bir diğer ayrıntılı raporsa Hanya Liman Reisi Sami Kaptan'a aittir. Sami Kaptan 1883 yılında, 40 yaşındayken ölmüştür ve yine kolera şüphesiyle cesedi üzerinde otopsi ameliyatı icra olunmuştur. Sami Kaptan'a otopsi uygulayan Hanya memleket tabibi Wom tarafından hazırlanan otopsi raporundaysa şunlar kayıttır:

20 Temmuz'da ölen Sami Kaptan'ın otopsisini icra etmek üzere ölümünden üç buçuk saat sonra ve saat üç buçuk sularında hanesine gidilmiştir. Bir savcı, bir imam, bir müezzin ile İslam ahalisinden bazılarının yanı sıra²⁷ karantina tabibi Daston'a vekâleten tabip Mösyö Nikolaindi ve zabıta memurları otopside hazır bulunmuşlardır. Haneye varıldığında ceset; çarşafı örtülü, ayakları ve çenesi men-

²⁶ BOA, Y.PRK.ŞH, 4/83; 22 Şevval 1311/28 Nisan 1894.

²⁷ Bugünün anlayışına göre yetkisiz ve gereksiz kişilerin otopsi sırasında hazır bulunmalarına izin verilmemektedir. Bu sayede temelsiz iddiaların yanı sıra yanlış yorumlama ve anlama olasılığı da azalmaktadır. Bkz. Soysal-Eke-Çağır, a.g.e., s.101.

dille bağlı ve kibleye yöneltilmiş bir vaziyette görülmüştür. İlk bakışta kaptanın, sağlığında kanlı bir mizaç ile kuvvetli azalara sahip birisi olduğu müşahade olunmuştur. Ardından karın boşluğu yarılmıştır. İç organlarında tıbbi aykırı herhangi bir emare müşahade olunmamıştır. Lakin sadece ince bağırsağın içerisinde oldukça koyulaşmış bir vaziyette kan toplanmış olduğu görülmüştür.

Yine göğüs boşluğu (*cevf-i sadri*) muntazam bir halde bulunduğu gibi akciğer (*rie*) ve yürekte de herhangi bir şüphe alametine rastlanılmamıştır. Aynı şekilde, yarılan kalp içerisinde tıbben olumsuz bir durumla karşılaşılmamıştır. Kalp damarları (*uruk-u kalb*) ile zarı (*gışâ-i kalb*) arasındaki mahal de her bir hastalıktan salim olduğu gibi, söz konusu mahalde sıvı bir maddenin (*mevad-ı saile*) toplanmadığı görülmüştür.

Son olarak, bir testere vasıtasıyla yuvarlak bir şekilde açılan kafatasının (*kahf*) içini dolduran siyah kanın büyük bir kısmı akmıştır. Bundan sonradır ki Sami Kaptan'ın koleradan değil, beyinde şiddetli kan toplanmasından ölmüş olduğu kanısına varılmıştır. Ayrıca uyuşturucu bir maddenin cilt altına konulmasından dolayı basıncın şiddetinin artmış olduğu da ilave olunmuştur.²⁸

Ameliyatlar icra olunduktan sonra sıra otopsilere ait raporların hazırlanmasındadır. Son örnekte daha açık bir şekilde görüleceği üzere rapora; otopsinin nerede, ne zaman, kimlerin huzurunda ve kim tarafından yapılmış olduğuna dair bilgilerle başlanır. Bundan sonra uygulanan işlemler tek tek sıralanır. Sonuç kısmında ise eğer netleşmişse ölüm sebebi nakledilir, ayrıca tesadüf edilen belirtilerden yola çıkılarak ölüme dair bazı yorumlara yer verilir.²⁹

Görüldüğü üzere her iki otopsi ameliyatı sırasında kafa, göğüs ve karın boşluğu denilen üç boşluk da açılmıştır. Bugün de CMUK'un 81.maddesi uyarınca her üç boşluğun açılması gerekmektedir. Bu boşlukların açılma sırası yoktur. Hekim istediği boşluğu açarak otopsiye başlayabilir. Ancak bugün daha ziyade kafa boşluğunun açılması suretiyle başlanılan³⁰ otopsi ameliyatları Osmanlı hekimlerince bunun tam tersi bir istikamette icra olunmuştur. Burada hemen ifade etmek gerekir ki; teknolojik gelişmeler dışında tutulacak olursa Osmanlılar döneminde uygulanan otopsi ameliyatları ile bugünküler arasında çok büyük farklılıklar yoktur.

²⁸ BOA, DH.MKT, 1342/5; 7 Muharrem 1301/8 Kasım 1883.

²⁹ Otopsi raporlarının bugün ne şekilde hazırlandıkları ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi ve örnek raporlar için bkz. İhsan Sarıkardaşoğlu, *Adli Tıpta Ana Konular ve Örneklerle Rapor Yazma Tekniği*, Eskişehir 1990, s.22-78; Orsal-Katkıcı, *a.g.e.*, s. 27-51.

³⁰ Gök, *a.g.e.*, s.38; Otopsilerin bugün nasıl bir ortamda ve ne şekilde icra olunduğu ile ilgili olarak bkz. Öztürel, *a.g.e.*, s.224-231; Oğuz Polat-Mehmet Akif İnancıcı-Mustafa Ercüment Aksoy, *Adli Tıp Ders Kitabı*, İstanbul 1997, s.31-41; İ.Hamit Hancı, *Adli Tıp ve Adli Bilimler*, Ankara 2002, s. 308-309.

D- Osmanlılar Döneminde İddialar ve Otopsi

Otopsi sayesinde ölümü meydana getiren unsurlara, kimliğe ve varsa sanıklar hakkında önemli detay bilgilere ulaşılabilmekte ve dolayısıyla adaletin doğru bir şekilde ve zamanında yerine getirilmesi sağlanabilmektedir. Ölüm nedeniyle ilgili olmayıp, rastlantı sonucu bulunan ve önemsiz ayrıntı gibi görünen bir bulgu, olayın orijininin (intihar, kaza, cinayet, doğal) belirlenmesinde çok önemli olabilir. Bu bulgu ile ölümün nasıl, neden ve nerede meydana gelmiş olduğu belirlenebilir. Otopsi sayesinde ölüm nedenine ait kuşklar ile olgu hakkındaki gereksiz tahminler de ortadan kaldırılmış olur. Otopsi ile gerçek ölüm nedeni ve şeklinin belirlenmesi, ileride ortaya çıkabilecek sorunların aşılmasına ve soruların da cevaplandırılmasına olanak sağlar.³¹

İşte çalışmanın bu kısmında, incelenen 40'a yakın ölüm vakası; iddia ve şüphelerin yanında otopsi ameliyatından sonra ortaya çıkan kesin neticeler açısından ele alınmak suretiyle Osmanlı adli tıbbının söz konusu ölümlere dair şüpheleri ortadan kaldırma ve adaleti temin etme noktasında otopsi ameliyatlarından ne ölçüde istifade etmiş olduğuna dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Ancak hemen şunu da üzülerek ifade etmek gerekir ki incelenen bütün otopsi ameliyatlarının ayrıntılı raporlarına ulaşmak mümkün olamamıştır. Daha da kötüsü; resmi makamlar arasında gerçekleşen yazışmalarda otopsilere ait bir raporun mevcudiyetinden bahsediliyorken çoğu kez ilgili vesikalar arasında onlara tesadüf etmenin mümkün olmayışı; ölene, ölüm sebebine ve otopsi ameliyatının içeriği ile neticesinde ortaya çıkan görüntünün ölümle ilgili şüphe bulutlarını dağıtacak bir netliğe sahip olup olmadığına dair bilgilerden mahrumiyeti de beraberinde getirmiştir. Mesela 1908 senesinin Kasım'ında Zaptiye Nezareti'nden Beykoz Savcılığı'na çekilen bir telgrafta Anadolu Hisarı civarında sakin olan Ömer Efendi'nin ölen hanımının otopsi ameliyatının gerçekleştirildiğine dair Etibba Dairesi tarafından tanzim olunan bir raporun kendilerine gönderilmiş olunduğundan bahsedilmişse de söz konusu rapora ulaşamamıştır.³²

1) Darp ve Otopsi

İncelenen otopsi ilintili ölüm vakalarından beşinin darp tesiriyle vukua geldiği iddia olunmuştur. Darba maruz kaldığı iddia edilenler arasında iki aylık bir bebeğin³³ de bulunuyor olması oldukça esef verici olsa gerektir. Darp etmekle itham olunanlardan üçünün resmî görevliler olması ise dikkat çekicidir. Bunlardan birisi

³¹ Soysal-Eke-Çağdır, *a.g.e.*, s.7-14.

³² BOA, ZB, 492/3; 2 Kanunuevvel 1324/15 Aralık 1908.

³³ BOA, DH.MUİ, 43-1/11; 12 Zilhicce 1327/25 Aralık 1909.

Mirliva Sadık Paşa'dır. Onun tarafından maruz kaldığı darbın tesiriyle öldüğü iddia edilen İsmail isimli şahıs, neticesinin ne olduğuna dair herhangi bir bilgiden yoksun kalan otopsi ameliyatından ve ameliyata dair raporun da Zaptiye Nezâreti'ne³⁴ tesliminden sonra sessiz sedasız bir şekilde Üsküdar Kabristanı'na defnedilmiştir.³⁵ Lakin darp tesiriyle öldükleri iddia edilen şahıslardan diğer ikisinin Gayrimüslim tebaadan olmaları ise tarihinin son köşe başını tutmuş olan I.Dünya Savaşı arifesinde ve içerisinde en sıkıntılı demlerini yaşayan imparatorluk idaresini haylice zor bir durumda bırakmıştır. Üstelik idari birimlerce bütün örtbas etme gayretlerine karşın ölenlerin darp edildiklerine dair iddiaların haklılık yanlarının ağır basması merkezi idarenin işini bir kat daha zorlaştırmıştır. Osmanlı bürokrasisini terleten otopsi ameliyatlarıyla alakalı söz konusu gelişmeler hadiselerin seyri dikkatli bir şekilde takip edilince daha iyi anlaşılacaktır:

Bu hadiselerden ilki 1913 senesinde, Muş Sancağı'na bağlı Dartenis köyünde yaşanmıştır. İddiaya göre köyün davulcusu olan Milo adındaki Ermeni, Jandarmalarca maruz kaldığı darbın tesiriyle ölmüştür. Bunun üzerine bölge adliyesince başlatılan tahkikat kapsamında bir sorgu hâkimi, bir savcı muavin vekili ve bir de zabıt kâtabinin hazır bulunduğu sırada belediye tabibi tarafından Milo'nun cesedi üzerinde otopsi ameliyatı gerçekleştirilmiştir. Otopsi neticesinde davulcunun akciğer zarı iltihabından (*zât-ül-cenb* hastalığından) ölmüş olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ancak bölgedeki Ermeni Murahhası olan Nersisi Efendi otopsi neticesini doğru bulmamacaktır. Murahhas Efendi'ye göre Milo mültezim ambarının sevki sırasında jandarmalarca maruz kaldığı darptan dolayı 10 gün süren keyifsizliğin ardından ölmüştür. Muş Mutasarrıflığı'na göreyse Murahhas Efendi bir yalancıdır. Çünkü davulcu köyün en fakiridir. Dolayısıyla ne sevk edecek zahiresi ne de bir sevk hayvanı vardır. Murahhas Efendi böyle davranarak ahaliyi hükümetten ziyade sahiplendiğini gösterme gayreti içerisinde. Muş Mutasarrıflığı'nın açıklamalarını inandırıcı bulan Bitlis Valiliği tarafından, olayın tekrardan tahkikini isteyen Dâhiliye Nezâreti'ne bu tür sorunların insanları birbirine düşürmek için sağdan soldan esen bir cereyanın mahsulü olduğuna dair bir izahatta bulunulmuştur. Dâhiliye Nezareti ise her ihtimale karşın bu meselenin de diğerleri gibi İstanbul'daki Ermeni gazetelerinden birinde çarpıtılmış vaziyette neşredilme ihtimalini göz önünde bulundurarak, böyle

³⁴ 1879 senesinde, Zaptiye Nezareti bünyesinde de bir Zâbita Tababeti Adliye Şubesi kurulmuştur. Bu şubeye tayin edilen hekimler şimdiki adli tabiplerin yaptığı işlere bakmışlardır. Bkz. Gök-Özen, *a.g.e.*, s. 3.

³⁵ *BOA, ZB, 479/28; 23 Eylül 1323/6 Ekim 1907.*

bir haberle karşılaştığı takdirde tekzip edilmesi için Matbuat İdaresi'ne bir uyarıda bulunacaktır.³⁶

Otopsi ameliyatı adeta bir devlet meselesi haline dönüşen darp iddialı bir diğer ölüm vakası da 1915 senesinde İzmir'de yaşanmıştır. Maruz kaldığı darbin tesiriyle öldüğü iddia edilen Vasil ismindeki şahıs ise Rum milletindendir. Yunan sefaretinin de müdahil olmasıyla içinden çıkılmaz bir hal alacak olan hadise; İzmir'de bir bakkal dükkânı işleten Vasil'in bir hırsızlık olayından dolayı zanlı olarak bölgedeki polis memurlarınca tutuklanmasıyla başlamıştır. Akrabalarının iddialarına göre, Vasil gözaltı süresince şiddetli bir şekilde darba maruz kalmış, ardından sevk olunduğu hapishanede de her gün işkence görmüştür. Bu kadar işkenceye de dayanamayarak, ölümünden bir gün evvel kaldırıldığı Gureba Hastanesi'nde hayatını kaybetmiştir. Onun ölümünün darp kaynaklı olduğuna ilişkin akrabalarında şüphe uyandıran gelişmeler ise şunlar olmuştur: Evvela gerek hapishane gerekse hastane memurları akrabalarının Vasil'i uzaktan görmelerine dahi katıyen müsaade etmemişlerdir. Hatta vekâletnamesini hazırlamak için yanına varan adliye kâtibine dahi gösterilmemiştir. Ölümünden sonra da şehrin Tepecik Mahallesi'nde bulunan bulaşıcı hastalıklar hastanesine nakledilmiş ve orada ölenler hakkında eskiden beri uygulanmakta olan usullere uygun olarak hemen defnedilmiştir. Defin sırasında hazır bulunan Papaz Efendi'nin de Vasil'in tifo hastalığından ölmüş olduğunu ifade etmesi akrabalarına inandırıcı gelmemiş ve yaşananlardan İzmir Yunan Konsolosluğu'nu haberdar etmek suretiyle kendilerine devletçe tazminat ödenmesi taleplerini dile getirmişlerdir. Bunun üzerine konsolosluk tarafından Hariciye Nezareti'ne; akrabaların söz konusu taleplerinden başka ölüm vakasına dair hakikatin gün yüzüne çıkartılması için ceset üzerinde otopsi icra olunmasına, ameliyat sırasında kendileri tarafından tayin olunacak bir tabibin de hazır bulundurulmasına dair bir bildirimde bulunulmuştur.

Ancak yaşanan ve daha evvel yaşanmış olan şu gelişmeler Yunan konsolosluğunu da akrabalarla bir düşünmeye itecektir: Aydın Valiliği'nce icabının icrasına hemen girişileceğine dair bulunulan vaade rağmen otopsi ancak bu bildirimden altı yedi gün sonra uygulanmıştır. Üstelik ameliyata ve neticelerine dair konsolosluğa resmî bir tebligatta bulunulmadığı gibi, konsolosun daha evvelki isteğine uygun olarak ameliyatta Yunanlı bir tabibin de hazır bulundurulmasına dair herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. 26 yaşında olan Vasil'in gözaltına alındığı tarihe kadar zinde ve sağlıklı bir vücuda sahip olduğu, morfin ve benzeri bir maddeye bağımlılığının da

³⁶ BOA, DH.H, 15/10; 5 Mart 1329/18 Mart 1913.

bulunmadığı saptanmıştır. Ayrıca ölümüne kadar hapisanede bulundurulması ve sadece ölümünden birkaç saat evvel hastaneye nakledilmesi Vasil'in tutuklu bulunduğu süre zarfında bulaşıcı bir hastalığa yakalanmış olması ihtimalini bertaraf etmektedir. Çünkü Papaz Efendi'nin beyan ettiği gibi Vasil tifo hastalığına tutulmuş olsaydı günlerce hapisanede alıkonulmak yerine hemen doğrudan bulaşıcı hastalıklar hastanesine nakledilirdi. Son olarak Vasil'in akrabaları ile adliye kâtibine gösterilmemesi ve cenazesinin sürat ve telaşla kaldırılmış olması da göz önünde bulundurulunca ölümün darp ve işkence tesirli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Şimdi, Yunan sefaretinin Babıâli'den isteği Vasil'in ölümüne sebep olanların cezalandırılmaları ve ailesine tazminat ödenmesidir.

Yunan sefaretinin bu ısrarcı tutumundan sonra hemen ortaya çıkarılan otopsi raporunda ise şunlar kayıtlıdır: Divan-ı Harbe bağlı Eğin Gureba Hastanesi'nde ölüp, 12 Eylül'de defnedilen Vasil'in ölüm sebebinin kesin olarak tayini için ölümünden 4 gün sonra, yani 16 Eylül tarihinde, saat 12.00 civarında İzmir Divan-ı Harp savcılarından Hasan Fehmi, tahkik heyeti reisi Rıfat Bey, Kemer Polis Karakolu Komiser Muavini Yusuf Ziya Efendi, Süvari Polislerinden Refik Efendi ve İzmir Belediye Tabibi Mehmed Ali Beyle birlikte Tepecik'teki bir kilisenin avlusunda bulunan kabre varılmıştır. Mezarıcı tarafından gösterilen kabir açtırılıp,³⁷ ceset tabutuyla beraber dışarıya çıkartılmıştır. Ceset kefenden ayrıldıktan sonra gerçekleştirilen dış muayene neticesinde Vasil'in yaklaşık 35 yaşlarında ve orta ölçekli, zayıf bünyeli ve buğday renginde bir vücuda sahip olduğu kayıt altına alınmıştır. Kokmaya başlamış olan vücudunun dış kısmında darbe dair herhangi bir belirtiye rastlanmamıştır. Dış muayeneden sonra otopsi ameliyatına girilmiştir. Otopsi sırasında iç organların da gayet sağlıklı bir vaziyette bulundukları görüldükten sonra nihayet Vasil'in hapisanede duçar olduğu lekeli humma (*tifus-i nemeşt*) hastalığından öldüğü ortaya çıkmıştır.

Sıra hazırlanan raporun sert ifadelerle Yunan sefaretine tarafına takdimine gelmiştir. Öncelikli olarak, konsolosun bu gibi meselelere herhangi bir müdahalede bulunma gibi bir hakka sahip olmadığına dikkat çekilirken sadece yanlış anlaşılma-

³⁷ *Mezar açmalar (feth-i kabir)*, en sıklıkla, ailenin isteği doğrultusunda veya mezarlığın kapatılması veya yerinin değiştirilmesi gerektiğinde söz konusu olur. Bazen, ilk otopsinin tekrarlanması gerekebilir. Bu genelde, ölümün gerçek nedeni hakkında birtakım kuşku ve iddiaların gündeme geldiği durumlar için söz konusudur. Feth-i kabir sonucu elde edilen bulgular, her ne kadar taze bir cesetten elde edilenler kadar doyurucu olmasa da, oldukça uzun bir gömü süresinden sonra da bunlardan değerlendirmeye uygun veriler elde edilebilir. Çürüme hızı büyük değişiklikler gösterir; buna karşın aylar ve hatta yıllar sonra da, feth-i kabir ile çıkarılan ceset üzerinde değerlendirmeye uygun bir otopsi yapma olanağı vardır. Bu hususla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Cedric Keith Simpson, *Adli Tıp*, Ed. Bernard Knight, İstanbul 1995, s.32 (Bu kitap editörlüğünü Dr. Nur Birgen'in yaptığı bir ekipçe Türkçe'ye tercüme edilmiştir).

ları ortadan kaldırmak için otopsi ameliyatının gerçekleştirildiği ifade olunmuştur. Kendilerine sunulan rapor ve zabıt varakasının içeriğinden de anlaşılacağı üzere Vasil, Yunan sefaretinin iddia ettiği gibi ne 26 yaşındadır, ne de sağlıklı bünyeye sahip birisidir. Kendisinin ölürken 35 yaşlarında olduğu ve ölümcül bir hastalığa tutulduğu saptanmıştır. Otopsi sırasında yabancı birisinin varlığına ihtiyaç duyulmadığından konsolosluktan tabip talebinde bulunulmamıştır. Nihayet iddiaların aksine Vasil'in hapisteyken yakalandığı lekeli humma hastalığından öldüğü de gün yüzüne çıkmıştır. Dolayısıyla Vasil'in ne karakolda ne de hapishanede darp edilme gibi bir hadise ile karşılaşmış olması söz konusu olamaz.³⁸ Bu açıklamalar elbette konsolosluğun Yunan tarafını haklı çıkarmak için sıralamış olduğu iddiaları çürütmeye yetecek nicelik ve nitelikten, dolayısıyla inandırıcılıktan uzaktır. En basitinden Vasil lekeli humma hastalığından ölmüşse cesedinin ilk defni sırasında Papaz Efendi de dâhil herkesin ölüm sebebi olarak Tifo hastalığı üzerinde yapmış oldukları ağız birliği nasıl oluyor da otopsi ameliyatından sonra tamamıyla farklı bir mecraya kaydırılabiliyor? Dolayısıyla dönemin askeri ve siyasi atmosferinden kaynaklanan endişeler otopsi raporunun hazırlanışı sırasında tesirini fazlasıyla hissettirmiş olmalıdır. Yoksa 1916 senesinde Osmanlı ülkesinde ölen Alman bahriyesine mensup Dams'ın Alman tabipleri tarafından gerçekleştirilen otopsi ameliyatına mantıklı bir zemin bulmak oldukça zor olacaktır: Dams, Tarabya'da, Kalender civarındaki bir bahçede arkadaşlarıyla birlikte alkol alıyor, sonra aralarında baş gösteren kavganın sırasında bostan kuyusuna düşerek ölüyordu. Cesede otopsi uygulanması söz konusu olunca Osmanlı tabiplerinin sadece şahit sıfatıyla bulundurulacağı ameliyatın Alman tabiplerince icra kılınması yönündeki Alman tarafının isteği, bunun mevcut duruma muhalif bir hareket olduğunun üstüne basa basa kabul ediliyordu. Üstelik Alman askerinin imparatorluk ordusuna hizmet amacıyla Osmanlı ülkesinde bulunuyor olmasından dolayı buna herhangi bir itirazda bulunulmadığı da açıkça ifade edilmişti.³⁹

2) Zehirlenme ve Otopsi

Zehirlenme kuşku bulunan ölüm olaylarında şahsın gerçekten zehirlenip zehirlenmediğinin, zehirlenmişse toksik maddenin cinsinin tespiti yapılacak otopside alınacak olan numunelerin analizinden sonra mümkün olur.⁴⁰ Bugün⁴¹ olduğu gibi

³⁸ BOA, DH.EUM.3.Şb, 10/57; 13 Safer 1334/21 Aralık 1915.

³⁹ BOA, DH.HMŞ, 2/3-01; 11 Recep 1334/14 Mayıs 1916.

⁴⁰ Soysal-Eke-Çağdır, *a.g.e.*, s. 3-108.

⁴¹ CMUK'un 89.maddesi zehirlenme şüphesi olan hallerde yapılacak işlemlerle ilgilidir. Bkz. Yasemin Balcı, *Herkes İçin Adli Tıp Cep Kitabı*, Eskişehir 2008, s. 111.

Osmanlılar döneminde de zehirlenme iddiasıyla girilen otopsi ameliyatlarının neticeye ulaştırılmasında Kimyahaneler önemli bir rol üstlenmiştir. Osmanlılarda otopsi sırasında ölünün çıkarılan iç organları (*ahşâ'-i dâhiliye*) birkaç kavanoz, çömlek, şişe veya vazo içerisine konulur, ağzları da Etibba Dairesi mührüyle mühürlenmek suretiyle tahlil harçları olan 5 mecdiye⁴² ile birlikte görevli memura teslim edilerek Kimyahane'ye gönderilirdi. Ayrıca zehirlenmeye sebep olduğu iddia edilen hâlihazırdaki maddelerin de kesin neticeye ulaşılabilmesi için Kimyahane'ye gönderilmesi elzemdi. Bugün ise cesetlerden alınan parçaların laboratuarlara gönderilmesi aşamasında 4 kavanoz ve iki şişeden istifade olunmaktadır. Temizlenmiş kavanozlardan birincisine karaciğerden, böbrekten ve dalaktan parçalar; ikincisine mide ve muhteviyatı ile bağırsaktan parçalar; üçüncüsüne beynin hepsi ve son kavanoza ise akciğerden parçalar ve kalp konulmaktadır. Şişelere gelince; birisine kan, diğerine de kavanoz içine konan tespit solüsyonu yerleştirilir.⁴³ Osmanlılar da cesetten alınan iç organ numunelerini benzer bir tasnifle ve kavanozlar içerisinde Kimyahane'ye göndermekte ise de şişelerdeki kan ve tespit solüsyonundan istifadeyle tahliller yapmak ve bu sayede zehirli maddenin cinsini ve ölümle ilişkisini ortaya çıkarmak gibi bir gelişme gözlemlenememiştir. Ancak şurası kesindir ki; Osmanlı Kimyahanesi'nde zamanına göre ileri seviyede denilebilecek, detaylı kimyasal ve fizyolojik incelemelerle analizler yapılmıştır.

Bu çalışmaya konu olan otopsi ameliyatlarının büyük bir kısmı zehirlenme iddiası ile icra sahasına aktarılmıştır. İddiaların büyük bir kısmı da içilen bir ilaca veya tüketilen bir yiyeceğe dayandırılmıştır. Mesela 1905 senesinde, Üsküdar'da Bulgurlu Mescid Mahallesi'nde ikamet eden Kemal Efendi'nin zevcesi Ayşe Hanım'ın yediği yiyeceklerden dolayı zehirlenerek öldüğü iddia edilince girilen otopsi ve Kimyahane tahlilleri neticesinde vücudunda 2 santigram kadar cıvadan⁴⁴ başka mide ve idrar kesesinde (*mesâne*) zehre dair herhangi bir maddeye tesadüf olunamamıştır.⁴⁵ Aynı şekilde İranlı Süleyman adlı şahısça imal olunan bir ilacı içtiği günün ertesi öldüğü iddia edilen Lazari adlı şahsın yapılan tahliller neticesinde vücudunda herhangi bir zehirli maddeye rastlanmadığı Kimyahane memurları tarafından bildirilmiştir.⁴⁶

⁴² Düstur'da yayınlanan keşfiyât ve tahlilât tarifesinde, bu tür tahlilin ücreti 5 mecdiye gösterilmiştir. Bkz. Bingöl, a.g.m., s. 44.

⁴³ Gök, a.g.e., s. 39.

⁴⁴ Cıvanın zehirleyici dozu; genel olarak 0,2-1 gr olarak kabul edilmekle beraber, bunda vücut yapısının rolü de çok önemlidir. Bkz. İbrahim Tunali, *Adli Tıp*, Ankara 2001, s. 244.

⁴⁵ BOA, ZB, 302/39; 30 Temmuz 1321/12 Ağustos 1905.

⁴⁶ BOA, ZB, 40/99; 1 Teşrinisani 1323/14 Kasım 1907.

Kimyahane'de ne tarz tahlillerin yapıldığına dair bir iki misalle konuyu zenginleştirmek gerekir. Mesela, 1903 senesinde Karamürsel'de sakin Bosnalı Hacı Ali Efendi'nin bakkaldan aldığı müşhil haplarının kullanımını müteakip zehirlenmesi üzerine girilen otopsi sırasında midесinden çıkarılan 184 adet hap tanesi Kimyahane'de inceleme altına alınmıştı. Hangi maddeden mamul olduklarını anlamak için birkaçı kesildiğinde, hapların kokusuz⁴⁷ ve pek acı olmalarının yanı sıra beyaz, kırmızı ve sarı renkteki toz tanelerinden müteşekkil bir hamurdan imal edildikleri anlaşılmıştır. Tahlili yapılan hap hamurunun da nişasta hububatından başka sarısabır otundan⁴⁸ mamul tozla, anason ve kırmızı böceği tozlarının bileşiminden imal edilmiş bir karışım olduğu saptanmıştır. Hamurundan çıkarılan 15 santigram kadar sarısabır otundan başka, ne haplarda ne de iki kavanoz içerisinde Kimyahane'ye gönderilen vücudun iç organlarında ölüme sebep olacak başkaca bir zehirli maddeye tesadüf olunamamıştır.⁴⁹

Osmanlı Kimyahanesi'nde, otopsi kapsamında sıvı maddelerin tahlilleri de yapılmak suretiyle ölüm vakasının hangi sebepten kaynaklandığı saptanabilmiştir. Mesela, Silivri kuyusu civarında bulunan Hancı Karagöz mahallesinde zehirlenerek ölen Razi adlı çocuğun otopsi ameliyatından sonra alınarak, iki vazo içerisinde Kimyahane'ye gönderilen mide ve bağırsakları (*ema*) ile diğer iç organları arasındaki sıvının, fenni usullere uygun olarak gerçekleştirilen tahlil neticesinde arsenikten⁵⁰ başka bir şey olmadığı ortaya çıkarılmıştı.⁵¹

Katı veya sıvı maddeler üzerinden gerçekleştirilen tahlillerle, ölümlerin zehirlenmelere bağlı olarak meydana gelip gelmedikleri konusunda kesin neticelere ulaşma noktasında Osmanlı Kimyahanesi'nin oldukça başarılı bir çizgide bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Belki de bu çizgiyi koruma çabasıdır bilinmez; bazen Kimyahane memurları ile otopsi ameliyatlarını gerçekleştiren ta-

⁴⁷ Otopsi ameliyatlarında kokunun kendine has bir kıymeti vardır. Keskin amonyak kokusu şahsın üremiden öldüğünü, sarımsak kokusu fosforla zehirlendiğini, acıbadem kokusu da asit siyanidrik veya siyanürlerle zehirlenerek öldüğünü akla getirir. Bkz. Gök, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁸ *Sarısabır otu*; Müshildir, ancak fazla kullanılırsa diyareye neden olabilir. Midevidir; sindirimi kolaylaştırır. Safra söktürücüdür. Sarısabır ayrıca yaraları, küçük yanıkları, güneş yanıklarını ve böcek sokmalarını iyileştirir. (<http://www.ebitki.com> adresinden 25.07.2010 tarihinde erişilmiştir).

⁴⁹ BOA, ZB, 301/41; 21 Haziran 1319/4 Temmuz 1903.

⁵⁰ *Arsenik*; toz halinde, organik ve anorganik birçok bileşikler bulunan madensel toksik bir maddedir. Doğada ender olarak saf, daha çok diğer maddelerle birleşik halde bulunur. Arseniğin zehir gücünün yüksek olması, tedavisi için kullanılacak bir ilacın bulunmayışı, belirtilerinin besinlerle meydana gelen mide, bağırsak bozukluklarına benzemesi dolayısıyla uzun süre bu zehirlenmeler fark edilememiştir. Tarih boyunca cinayetlerden başka, alınan ilaç ve besinler yoluyla zehirlenmelere ve ölümlere sebep olmuştur. Bkz. Öztürel, *a.g.e.*, s. 349-351.

⁵¹ BOA, ZB, 302/33; 3 Ramazan 1321/23 Kasım 1903.

bipler arasında kimi sıkıntılarının yaşanmış olduğu da gözlemlenmiştir. Mesela, Mehmet adındaki bir çocuğun kendisine içirilen ve içeriğinde morfin bulunan 3,5 kaşık şurubun tesiriyle öldüğü şüphesi üzerine girilen otopsi ameliyatını icra eden tabiplerce hazırlanan raporun istenilen bütün ayrıntıları kapsıyor olmaması Kimyahane memurlarının tepkisine sebep olmuştur. Bu tepkiyi çocuğun tahlil neticeleriyle ilgili olarak hazırlamış oldukları rapordan sezinlemek mümkündür. Rapor da evvela; 3,5 kaşık, yani 5,5 gram şurupta 1,5 miligram oranında morfin bulunduğunu, ancak çocuğun hiçbir organında morfine rastlanılmadığı kaydedilmiştir. Ardından bu halin çocuğun afyonlu şuruptan içmediği, yani ölümün şuruptan kaynaklanmadığı anlamına gelmeyeceğine, ayrıca ölüm sebebinin tam olarak aydınlığa kavuşturulması için tesirli maddenin cins ve miktarının tayin edilmesinin de yeterli olmadığına dikkat çekilmiştir. Kesin neticeye ulaşabilmek, ancak çocuğun sağlık durumu ile afyona olan bağımlılık derecesinden başka otopsi esnasında organlar üzerinde görülmüş olan izlerin ne anlam ihtiva ettiklerinin de bilinmesi ile mümkündür. Dolayısıyla söz konusu hususları netleştirmenin otopsiyi uygulayan tabiplerin hazırlayacakları daha ayrıntılı raporlarla mümkün olacağı ifade edilmiştir.⁵²

Bunlardan başka Osmanlılar döneminde zehirlenme şüphesiyle otopsi ameliyatı icra olunan ölüm vakalarıyla ilgili olarak oldukça farklı, bir o kadar da ilginç iddialar ortaya atılmıştır. 1903 yılı kışında Tikveş'in Çarşı Mahallesi'nde ikamet etmekte olan Hüseyin kızı Ayşe böyle ilginç bir iddiayla mahkemeye başvurmuştu. Ayşe Hanım, pederi Hüseyin Ağa'nın nakit paradan müteşekkil olan servetine sahip olabilmek ümidiyle yakın akrabalarınca zehirlenerek öldürülmüş olduğu ve 4.000 lira civarındaki nakdinin de katillerce gasp edildiği iddiasındaydı. Bunun üzerine babasının cesedine otopsi uygulanmış ve iç organları da zehirlenme şüphesinde gerçeklik payı olup olmadığını gün yüzüne çıkarmak için kasabanın bağlı olduğu vilayetin Kimyahanesi'ne gönderilmiştir. Ancak Kimyahane tarafından hazırlanan rapora ulaşamadığından ölüm hadisesine dair başlatılan tahkikatın nasıl neticelendiği hakkında herhangi bir şey söyleme imkânından yoksun kalmıştır.⁵³ 1909 senesinde yaşanan benzer bir hadisede de Karcıklı Yusuf adlı birisinin Govast'dan Oseb ve Mursik isimindeki şahıslarca zehirlendiği iddia olunmuştu. Söz konusu şahıslar gözaltına alınmışken ölünün midesi de gerekli tahlillerin yapılması için Tıbbiye Mektebi'ne gönderilmişti.⁵⁴

⁵² BOA, ZB, 345/50; 27 Nisan 1322/10 Mayıs 1906.

⁵³ TFRİSL, 7/649; 29 Zilhicce 1320/ 29 Mart 1903.

⁵⁴ BOA, ZB, 349/94; 13 Haziran 1325/26 Haziran 1909.

Zehirlenme şüphesiyle girişilen en ilgi çekici otopsilerden birisi de 1905 senesinin Temmuz ayında, Meliha isimli bir kadının cesedi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ölümünden tam 6,5 ay sonra babası tarafından ortaya atılan iddiaya göre Vefa'da, Cemal Hanım'ın hanesinde kirayla ikamet eden Meliha Hanım hamileyken çocuğunu düşürmesi için kocası tarafından kendisine verilen karabaş⁵⁵ adında bir otun kullanımını müteakip ölmüştü. Kendilerine intikal eden bu iddiadan sonra İstanbul Bidayet Mahkemesi Savcılığı'nda görevli Simon, Dimitraki ve Feyzi Beyler ölüm sebebinin aydınlığa kavuşturulması adına ceset üzerinde otopsi ameliyatı icrasına karar vereceklerdir. Bu doğrultuda babasının kılavuzluğunda ve hep birlikte Meliha Hanım'ın defnedilmiş olduğu mahalle gidilmiştir. Kabrinden çıkarılan ceset tabutuyla uygun bir mahalle taşındıktan sonra kefeni açılmıştır. Vücudun bazı mahallerinin mumya⁵⁶ halinde bulunuyor olmasına rağmen büyük bir kısmının çürümüş olması sebebiyle bu durumdan pek bir şey istifade olunamayacağı ifade edilmiştir. Bu şartlar altında icra olunan otopsi ameliyatının ilk safhasına dair tutulan kayıtlar arasında ise şu bilgiler vardır:

Yumuşak dokular dövmüş, diğer azalar da birbirinden ayrılmıştır.⁵⁷ Gerek göğüs kafesi (*kavsara-i sadri*) içindeki organlar gerekse diğer iç organlar tamamıyla çürümüştür. Göğüs kafesi ve karın (*batn*) içinde, külçe ve sıvı halde bulunan göğüs kemiği (*azm-i kas*) ve bağırsak (*meâ'*) parçaları bir kavanoz içerisine yerleştirilmiştir. Ayrıca pamuklarla silinen kemiklerden (*izâm*) çıkan maddeler de ayrı bir kavanoza konulmuştur. Mühürlenmiş bu kavanozlar da karabaş maddesinin araştırılmasına yönelik tahliller için Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'ne, mezarın dört bir tarafından alınan numune topraklarla⁵⁸ birlikte gönderilmiştir.⁵⁹

⁵⁵ Osmanlılar döneminde kolera'nın tedavisinde bile yer almış olan karabaş lavantası eskiden anti-septik, yara iyileştirici, yatıştırıcı, balgam söktürücü, idrar yolları enfeksiyonlarını giderici, egzama yaralarını iyileştirici, sinirleri ve kalbi güçlendirici etkileri sayesinde sıkça kullanılırken, bugün daha seyrek kullanılır olmuştur. Karabaş otunu hamile kadınların kullanmasının sakıncalı olduğuna dikkat çekilmektedir. (<http://www.ebittki.com> adresinden 25.07.2010 tarihinde alınmıştır).

⁵⁶ Sıcak, kuru, cereyanlı havada ve açıkta bulunan cesetler suyunu kaybederek kururlar, tıpta bu hale *mumyalasma* ismi verilir. Mumyalasma cesedin tamamında meydana gelebileceği gibi burun, el, ayak gibi kısımlarda da görülebilir. Mumyalasma'nın adli tıp bakımından önemi pek fazladır. Cesette mevcut etken eylem belirtileri, yara, bere vs. uzun seneler hiç bozulmadan muhafaza olunurlar. Mumyalasma'nın gelişmesi için gerekli süre birkaç haftadan birkaç yıla kadar değişebilir. Dokular bir kere mumyalastıktan sonra çok uzun yıllar değişmeden kalabilmektedir. Nitekim, Mısırlıların binlerce sene önce yaptıkları mumyalar bugüne kadar hiç şeklini bozmadan saklanabilmiştir. Bkz. Oğuz Polat, *Adli Tıp*, İstanbul 2000, s.28; Polat-İnamcı-Aksoy, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁷ Mumyalasın cesetlerde eklem ilişkileri korunmuş bir vaziyette kahr. Yumuşak dokular yoğunluk kaybeder, ancak ortadan kaybolmazlar. Bkz. Hancı, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁸ Otopsi için mezarın dört bir tarafından toprak alınmasının sebebi cesette zehir olmadığı halde gömülü olduğu toprakta zehirli maddelerin bulunabilir olmasındandır. Bkz. Gök, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁹ BOA, ZB, 303/159; 7 Kânunusani 1321/20 Ocak 1906.

Erzurum'da yaşanan zehirlenme iddialı bir başka ölüm vakası Osmanlı otopsi tarihine ilişkin önemli ayrıntıları bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan birisi otopsi girişiminin -en azından bu çalışma için- 1846 gibi oldukça erken bir tarihe tesadüf etmesidir. Diğer ilginç nokta ise o tarihlerde Osmanlı ülkesinde ölen yabancılarla otopsi uygulamanın isteğe bağlı olduğudur. Arabistan Ordu Müşiri Ali Namık tarafından aktarılan söz konusu hadise genel hatlarıyla şu şekilde gelişmiştir: Erzurum İran maslahatgüzar vekili olan Ağa Hüseyin adındaki şahıs Erzurum müşiriyle gerçekleşen bir görüşmenin ardından konaklamakta olduğu Derviş Ağa Hanı'na giderken yolda bir ağrıya yakalanıyor, odasına vardığında ise safra ile karışık kan kustuktan on dakika kadar sonra ölüyordu. Hadise bölgedeki İran murahhasınca idarî makamlara bildirildiğinde hemen birkaç tabip tayin olunuyor ve ceset üzerinde gerçekleştirilen bazı incelemelerden sonra Ağa Hüseyin'in zehirlenmiş olabileceğine dair bazı alametler görüldüğü ifade ediliyordu. Bunun üzerine ölüm sebebinin kesin olarak ortaya çıkarılması için Erzurum karantina hekimi Dekimyon tarafından ceset üzerinde otopsi yapılması teklif olunmuştu. Ancak orada bulunan İranlı tacirlerin otopsiye rıza göstermemesinden sonra Ağa Hüseyin'in cesedi kenar şehirdeki kabristana defnedilmişti. Otopsi icra olunamayınca da tüccar arasında ölümle ilgili söylentilerin ardı arkası kesilmemişti. Kimilerine göre Ağa Hüseyin birkaç gün evvel *yüreğine giren yelden*, kimilerine göreyse bir gün önce İranlı Ağa Hekim adında birisinin kendisine ikram ettiği şerbetten zehirlenerek ölmüştü.⁶⁰ Dolayısıyla bu hadise yukarıda sunduğu önemli ayrıntıların yanında neticesiyle de otopsinin önemine işaret etmektedir.

3) Salgın Hastalıklar ve Otopsi

Tarihi boyunca birçok bulaşıcı hastalıkla savaş vermiş olan imparatorluk idaresi ile söz konusu savaşta aynı saflarda yer alıp, haylice bir kayba uğrayan imparatorluk halkında bulaşıcı hastalıklara karşı nasıl bir tepkimenin husule gelmiş olduğunu burada uzun uzadıya izaha gerek yoktur. Mesela otopsi raporu yukarıda incelenen Sami Kaptan'ın koleradan öldüğüne dair iddiaların ortaya çıkması bile Hanya ahalisi arasında büyük bir panik havası yaratmaya yetmişti.⁶¹ Bu panik ve korku havasındandır ki otopsiye sıcak bakmayan Osmanlı insanları ölüm şüphesi kolera, tifo gibi bulaşıcı hastalıklar olunca ameliyatların icra sahasına aktarılmasında herkesten daha istekli olmuştur. Hatta bazen söz konusu isteklilik ölümlerin kabirlerinden çıkarılmasına kadar uzanmıştır. Mesela, saray mutfağında misafir olarak kalan aşçı

⁶⁰ BOA, A.MKT, 35/87; 18 Safer 1262/15 Şubat 1846.

⁶¹ BOA, DH.MKT, 1342/5; 7 Muharrem 1301/8 Kasım 1883.

çırağı Bolulu Yunus'un cesedi, ölümünün ardından ortaya çıkan bazı şüpheler üzerine defnedildiği Maçka kabristanından çıkarılmak suretiyle üzerinde otopsi ameliyatı icra olunmuştu. Ancak vücudunda zerre kadar da olsa şüphe uyandıracak herhangi bir alamet görülmediği otopsi raporuna not edilmişti.⁶²

Merkezi idarenin bulaşıcı hastalıklara karşı büyük bir korku taşımının yanında daha başka endişeleri de vardı. Koleradan ölen Sivaslı Agop'un otopsi ameliyatının icrası sırasında söz konusu endişeleri görebilmek mümkündür: Nitekim ameliyatla ilgili süren tartışmalar arasında kolera gibi mevsim hastalıkları üzerine fennî tetkikler icra edilirken son derece dikkatli ve titiz davranılması gerektiği merkezi idare tarafından sık sık vurgulanmıştır. Çünkü Osmanlı ülkesinde böylesi hastalıkların varlığına ilişkin duyulacak en ufak bir haber dahi İstanbul'un dışarıda "bulaşık" olarak tanıtılmasına sebep oluyor, bu tanıtım ise Osmanlı başkentine gelecekleri yollarından alıkoyduğu gibi, kaldırılmasına çalışılan karantinaların süresini uzatıyordu. Böyle bir gelişme ise devleti madden ve manen zarara uğratmaktaydı. Bunun içindir ki öyle şüpheli hastaların hemen resmî bir müşavere heyeti ile sıhhiye dairesinden bir iki tabibin de hazır bulunduğu sırada, bakteriyoloji fennine uygun olarak ve hiç vakit kaybedilmeksizin tedavilerinin yapılması, ölüm halinde ise oldukça titiz bir surette otopsi ameliyatlarının icra olunması gerekmektedir. Hastalar veya ölümlerle ilgili sağlıklı bir karara varabilmek ancak bu takdirde mümkün olabilmektedir.⁶³ Üstelik daha 1853 senesinde yaşanan bir hadise sırasında devlet bu husustaki tutumunu açıkça ortaya koymuştu. Şöyle ki; Ohannes adındaki bir katoliğin bulaşıcı hastalıktan öldüğüne dair karantina idaresinin bildirimi üzerine cesedin Başpapaz nezaretinde defnedildiği Hariciye Nezareti'ne haber verilince hemen Katolik Patriği'ne hitaben bir tezkere kaleme alınmıştı. Tezkerede; bulaşıcı hastalıktan ölmüş oldukları iddia edilen şahısların keşif ve muayeneleri yapılmadan ve zabıtaya haber verilmeksizin defnedilmelerinin kanunlara aykırı⁶⁴ bir hareket olduğuna dikkat çekilmiş ve huzura çağırılacak olan Başpapaza da benzer bir hadisenin yaşanması halinde cezalandırılacağına sert bir dille tembih olunması gerektiği ilgililere bildirilmiştir.⁶⁵

Yine ağırlık bulaşıcı hastalıklarda olmak üzere ölüm sebeplerine dair duyulan şüpheler bazı ordu mensuplarının cesetleri üzerinde de otopsi ameliyatı icra olun-

⁶² BOA, Y.PRK.ÇB, 10/102; 12 Cemaziyelâhir 1310/1 Ocak 1893.

⁶³ BOA, Y.Mit, 95/43; 4 Zilhicce 1311/8 Haziran 1894.

⁶⁴ 24 Nisan 1930 tarih ve 1953 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 215.maddesine göre de defin ruhsatı alınmadıkça ve ibraz olunmadıkça hiçbir ceset gömülemez. Bkz. Polat-İnanıcı-Aksoy, a.g.e., s. 25.

⁶⁵ BOA, HR.MKT, 61/88; 29 Şevval 1269/5 Ağustos 1853.

ması lüzumunu ortaya çıkarmıştır. Mesela, Tırnovacı Hudut Bölüğü'nden Dereköy Kumandanlığı'na çekilen bir telgrafta bölükte ölen askerlerin otopsi ameliyatları icra olunduktan sonra o mahalde defnedildiklerinden bahsediliyordu.⁶⁶ Aynı şekilde Manastır Jandarma efradından olan Halil bin Hüseyin adlı asker de duyulan lüzum üzere gerçekleştirilen otopsi ameliyatından sonra defnedilmişti.⁶⁷

İşte Osmanlılardan bugüne, yaşanan bulaşıcı hastalıklar münasebetiyle kazanılan derin ve acı tecrübeler sayesinde ki Türkiye'de bulaşıcı bir hastalıktan öldüğünden şüphe duyulan şahıslar üzerinde yakınlarının rızası alınmaksızın dahi otopsi icra olunabilmiş ve bu hal 24 Nisan 1930 tarih ve 1953 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 70.maddesiyle de hüküm altına alınmıştır.⁶⁸ Buna göre; vakanın adli bir sorun taşımasının yanında diğer bütün durumlarda otopsi için hasta sahiplerinin yazılı izinlerinin alınması gerekmektedir.⁶⁹ Ancak yakın bir tarihte yapılan düzenlemelerle, ölüm sebebi kesin olarak anlaşılıncaya kadar cesetlerin adliyeğe ait olduğu hüküm altına alınmıştır. CMUK'un 79 ila 83. maddeleri böyle durumlarda nasıl bir yol izleneceğine dair hükümleri taşımaktadır.⁷⁰

4) Cinayet ve Otopsi

Osmanlılar döneminde otopsi ameliyatlarına konu olan ölüm vakalarına ait iddialar arasında cinayetler de yer almaktadır. Cinayet iddiasıyla cesedi üzerinde otopsi ameliyatı icra edilmesi isteminde bulunulan şahıslar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî idarenin tesisinde başlıca rolü oynamış şahsiyetlerden birisi olan Mithat Paşa da bulunmaktadır. Saray ile Hicaz valisi arasında Mithat Paşa'nın ölümünden (1884) hemen sonra gerçekleşen bir dizi yazışmadan böyle bir girişimde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Girişimin gayesi; Mithat ve Damat Mahmud paşaların hastalıktan değil de daha başka sebeplerden ölmüş olabileceklerine dair gerek yerli ve yabancı basında yer alan haberlerin, gerekse bazı ileri gelen devlet temsilcileri ile halk arasında yayılmakta olan dedikoduların önüne geçebilmektir. Bu doğrultuda göstermelik olma ihtimali yüksek olan bir dizi yazışmadan sonra Hicaz Valisi otopsi ameliyatlarını icra etmek üzere 20 Mayıs 1884 tarihinde Taif'e gitmiştir. 26 Mayıs'ta vali tarafından Yıldız'a takdim olunan bir tahriratta ise paşaların ölüm sebeplerine ilişkin ayrıntılı rapor ve mazbatalarla bazı jurnallerin Saray'a havale olunduğundan bahsedilecektir. Ancak Saray'dan mevzûbahis vesikaların kendilerine

⁶⁶ BOA, DH.EUM.6.Şb, 51/29; 24 Ramazan 1333/5 Ağustos 1915.

⁶⁷ BOA, TFR.LMN, 15/1421; 25 Cemaziyevvel 1321/19 Ağustos 1903.

⁶⁸ Gök, a.g.e., s. 49; Öztürel, a.g.e., s. 224.

⁶⁹ Talia Balı Aykan, *Otopsi Tekniği ve Yardımcı Bilgiler* (I.Kitap), İstanbul 1986, s. 13.

⁷⁰ Sarıkardaşoğlu, a.g.e., s. 38.

ulaşmadığına dair yapılan açıklamaya rağmen vali 13 Haziran tarihli cevabı yazısında bunları göndermiş olduğunu yineleyecek, daha sonraki yazışmalarda ise ölüm raporlarına ilişkin herhangi bir göndermede bulunulmayacaktır.⁷¹ Sarayın buradaki ısrarcı tutumunun paşaların ölüm sebeplerine ilişkin olarak kendisine atfedilen cinayet şüphelerini dağıtma gayesinden mülhem olabileceği akla gelmektedir. Söz konusu ölümlere dair çelişkilerin hala tam olarak bertaraf edilememiş olması elbette herhangi bir baskıya maruz kalınmaksızın ve tamamıyla fennî usullere uygun olarak girişilen bir otopsi ameliyatı ile yine aynı usul üzere hazırlanmış olan bir raporun mevcut olmayışından kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki örnek hadise otopsi ameliyatlarının önemine fazlasıyla vurgu yapmaktadır. Paşalar kadar meşhur olmasa da Hadimli Mustafa'nın 1919 senesinde, Konya'da, Zindankale civarında ve toprakla örtülü bir vaziyette bulunan cesedi üzerinde icra kılınan otopsi de, bu ameliyatların; ölüm sebeplerinin aydınlatılmasındaki önemini ortaya koymaktadır. Yoksa otopsisi icra olunmadan Mustafa'nın boğazından bir iple boğularak öldürüldüğü nasıl anlaşılacaktı? Cinayetin ortaya çıkmasından sonra olayla ilgisi olduğu iddia edilen ve gözaltına alınan iki şahıs -belki de- suçlu oldukları halde ellerini kollarını sallayarak ulu orta dolaşacaklardı.⁷² İskilavlı Gorgi, Siroz Mebusu Dalçof Efendi'ye sunduğu arzuhalinde tam da böylesi bir eksiklikten yakınıyordu. Çünkü Gorgi'nin kardeşi kasıtlı olarak öldürülmüşken, cesedi keşfe gelen memurlara nüfuz sahibi olan katiller tarafından kendi kendisini vurduğu şeklinde bir şerh düştürülmüştü. Şimdi ise Gorgi etrafta gezinmekte olan katillerin yakalanmasını, ayrıca tayin olunacak uzman tabipler vasıtasıyla kardeşinin cesedi üzerinde otopsi ameliyatı icra kılınmasını istiyordu.⁷³

Cinayet iddiasıyla girişilen son örnek otopsi ameliyatı ise 1906 tarihlidir. Otopsisi yapılsa Tuzla'da ikamet etmekte olan İran tebaasından Kasap Ali Rıza'nın üvey oğlu Mehmed Cemaleddin'dir. Ancak Etibba Dairesi tarafından hazırlanan otopsi raporunda vücutunda cinayete dair herhangi bir alamete tesadüf olunmadığı ve kendisinin beyin kanamasından (*ihhtikan-ı dimağîyye*) öldüğü kaydedilmiştir.⁷⁴

⁷¹ BOA, Y.EE.d, 1090.

⁷² BOA, DH.EUM.AYŞ, 5/94; 20 Recep 1337/21 Nisan 1919.

⁷³ BOA, DH.MUİ, 108-1/17; 19 Cemaziyelâhîr 1328/28 Haziran 1910.

⁷⁴ BOA, ZB, 468/55; 11 Mayıs 1322/24 Mayıs 1906.

5) Yanlış Tedavi/İlaç ve Otopsi

Osmanlılar zamanında otopsiye konu olan ölümlerden bazılarının da tabiplerin yanlış tedavisinden veya tavsiye ettikleri ilaçların yan etkisinden kaynaklandığına dair iddialar ortaya atılmıştır. Mesela, 1906 senesinde Tabip Aleksandros Efendi tarafından uygulanan yanlış ve kötü tedaviden dolayı bir kadının öldüğü iddiasıyla Zaptiye Nezareti'ne başvuruda bulunulmuştu. Bunun ne derece doğru olduğunu saptamak için de kadının cesedi üzerinde otopsi icrası lüzumu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda nezaret bünyesindeki tabiplerce uygulanan otopsi ameliyatından başka, tahlilleri yapılmak üzere kadının çıkarılan iç organları da Umum-i Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilmiştir.⁷⁵

Yanlış ilaç kullanımı neticesinde gerçekleştiği iddia edilen ölüm vakalarından biri ise 1902 senesinde, İstanbul'da yaşanmıştır. İddiaya göre Başibüyük Köyü'nde sakin olan Halil Çavuş adlı şahıs Kartal Belediye tabibi tarafından kendisine verilen ilacın kullanımını müteakip ölmüştü. Cesedin keşfine gönderilen memurun hazırlarak Üsküdar Mutasarrıflığı'na takdim ettiği raporda ölümün gerçek sebebinin anlaşılması için vakit kaybedilmeksizin otopsi ameliyatının icra olunması lüzumuna dikkat çekiliyordu. Bu raporla birlikte söz konusu ilaçlar da tahlilleri yapılmak üzere mutasarrıflık kanahıyla Zaptiye'ye, oradan da Tıbbiye Mektebi'ne havale olunmuştu.⁷⁶ Ancak tabiplerin yanlış tedavi ve tavsiyelerinden kaynaklandığı iddia edilen bu ölümler neticesinde girilen otopsi ameliyatlarına ilişkin raporlara ulaşmak mümkün olmadığından iddiaların doğruluk dereceleriyle ilgili herhangi bir yorumda bulunma imkânı da hâsıl olmamıştır.

Son olarak, incelenen vesikalar arasında bir de boğulma neticesinde girilmiş olan otopsi ameliyatı vardır. 1919 tarihli bu ameliyat Kalyos Köyü'nden Yorgioğlu Tanaş ismindeki ve 16 yaşındaki bir çocuğun Çekmece Gölü civarında, Niko Çeşmesi'nde ölmesi neticesinde gerçekleşmişti. Çekmece hükümet tabipleri ve Belediye tabibi tarafından icra kılınan otopsi ameliyatı neticesinde çocuğun boğularak ölmüş olduğu teyit edilmişti.⁷⁷ Belki sudan çıkarılan bir ceset için boğulmaktan başka bir ölüm sebebi aramak yadırganıp, otopsi ameliyatına girilmesi de gereksiz olarak değerlendirilebilir. Ancak boğulanlar üzerinde uygulanan otopsi; kişinin ölümünün suda boğulmaya bağlı mekanik asfiksi sonucu meydana gelip gelmediği, kişinin ölmeden evvel alkol, uyutucu veya uyuşturucu alıp almadığı, ölümüne tesir eden bir

⁷⁵ BOA, ZB, 345/108; 27 Haziran 1322/10 Temmuz 1906.

⁷⁶ BOA, DH.MKT, 501/53; 3 Safer 1320/12 Mayıs 1902.

⁷⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ, 5/101; 21 Receb 1337/22 Nisan 1919.

darp-cebir işaretine rastlanıp rastlanmadığı veya soğuk suyun aniden sinirlere bir inhibisyon yapıp yapmadığı gibi sorulara cevaplar üretebilmek,⁷⁸ dolayısıyla ölüm sebebini net bir şekilde açığa çıkarmak adına büyük bir öneme sahiptir.

E- Otopsi Ameliyatlarına İlişkin Mali Sorunlar

Osmanlılar zamanında en az otopsi ameliyatlarının uygulanması kadar üzerinde tartışılan meselelerden birisi de gerek ameliyatları gerçekleştiren tabiplere ödenecek ücretlerin, gerekse ameliyatlarda kullanılan malzeme bedellerinin hangi kanallardan karşılanıp, tabiplere ne şekilde tahsis edileceği olmuştur. Mesela, Ankara Vilayeti'nden Umum-u Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne çekilen telgrafla; belediye tabiplerinin otopsi ameliyatlarında kullanacakları sandık, çanta, özel sırtınga, kavanoz vs. malzemelerin hangi türden olmaları gerektiğinin, yerel idarî birimlerce nereden ve kaçır kuruşa temin edileceklerinin belirsizliğinden dem vurularak, kendilerinin bu hususta aydınlatılması istenilmişti.⁷⁹

Ücretlere dair hükümlerin belirsizliği ve süreklilik göstermemesi bu husustaki karışıklığı daima gün yüzüne çıkarmıştır. Denizli Sancağı Belediye Tabibi Şakir Efendi tarafından 1898 senesinde Adliye Nezareti'ne takdim kılınan arzuhalde, bazen mezarlıklardan çıkartılan çürümüş ve kokmuş cesetleri de kapsayan otopsi ameliyatlarının uygulanması meselesinin söz konusu açıklıktan uzak oluşu dile getirilecektir. Şakir Efendi, otopsi uygulamasında koku giderici olarak kullanılan ilaçlara ait ücretlerin kendilerine ödenmesi sırasında bir ikilem yaşanmakta olduğundan bahsederken, üç beş gün gibi kısa bir süre önce defnedilmiş olan cesetler üzerinde gerçekleştirilecek otopsi sırasında da bu ilaçların kullanımının söz konusu ücret kapsamına dâhil edilip edilmeyeceği hususunda kendisinin aydınlatılmasını talep etmektedir. Bunun üzerine Adliye Nezareti'nden Denizli'deki ilgililere; ölünün sadece bir uzvunun incelenmesinin dahi otopsi demek olacağına dair bütün vilayetlere tebliğ kılınmış olan bir kararnamenin mevcudiyeti hatırlatılırken, Şakir Efendi'nin mağduriyetinin de giderilmesi bildirilmiştir.⁸⁰ Anlaşılan o ki benzer hadiselerin yaşanmasından dolayı söz konusu kararname 1902 senesi içerisinde bütün vilayetlere ve mutasarrıflıklara hitaben bir kez daha gönderilmiştir. Buna göre alenen işlenen suçların incelenmesi için gönderilen tabip ve memurlardan başka kamu hukuku adına celp olunan şahitlere verilecek ücret ve harcırahlarla beraber otopsi ameliyatlarına ilişkin diğer harcamaların hemen ödenmesi gereken adli masraflardan olma-

⁷⁸ Sankardaşoğlu, *a.g.e.*, s.62; Balcı, *a.g.e.*, s.105.

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2461/86; 23 Zilkade 1318/14 Mart 1901.

⁸⁰ BOA, DH.MKT, 2110/105; 10 Cemazıyelevvel 1316/26 Eylül 1898.

sına binaen ödeme hususunda herhangi bir ertelemeye mahal vermenin uygunsuzluğuna dikkat çekilerek, bunların hemen ödenmeleri gerektiği ilgililere hatırlatılmıştır.⁸¹

Cinayet iddiasıyla girişilen otopsi ameliyatlarında kullanılan ilaçlarla, ameliyatları gerçekleştirmek üzere olay mahalline giden tabiplere ödenecek ücretlerin de daha sonra mahkeme kararı ile haksızlığı sabit olacak taraftan tahsil edilmek üzere mal sandıklarından karşılanması hükme bağlanmıştır. Ancak içinde bulunulan ekonomik güçlükler sebebiyle ücretlerin halk kesiminden tahsili o kadar da kolay olmamıştır. Mesela, kocası Palaz Ali tarafından maruz kaldığı darbin tesiriyle öldüğü iddia edilen Habibe Hatun'un otopsi ameliyatını icra eden tabipler mevzubahis zorlukla karşılaşmışlardır. Çünkü fakirliklerinden dolayı davalı ve davacı olan taraflardan ücret tahsiline gidilemeyince bahsolunan usul üzere mal sandığına başvurulmuştu. Ancak gereksiz akçe sarfına sebebiyet vereceği bahanesiyle sandık herhangi bir ödeme yapmaktan kaçınmıştı. Bunun üzerine Beykoz Kazası Kaymakamlığı'ndan Maliye Nezareti'ne sunulan tahriratta; ülkede süregiden bu çaresizliğin "*âdil ve hakkın vâsıta-i te'mîni olan ameliyyât-ı mukteziyyenin*" icrasını hem geciktirmekte hem de engellemekte olduğundan bahsedilerek, bunun kesin bir surette halledilmesi kendilerinden talep olunmuştur.⁸²

Fakat otopsi ücretlerini alamayan tabiplere yardımcı olunmasını isteyen vesikaların çokluğundan ve sıklığından anlaşılan o ki ücretlerin tahsis edilmesi problemi imparatorluğun çöküşüne kadar süregitmştir. Bu nedenle de devlet merkezi ile çeşitli vilayetler arasında ücret sorununa ve bu sorunun aşılması aşamasında neler yapılabileceğine dair yoğun bir yazışma trafiği yaşanmıştır. Mesela Edirne Vilayeti'nden Umum-u Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti'ne takdim olunan bir tahriratta Tıbbiye Cemiyetince kararlaştırılan otopsi ücretlerinin tabiplere sırf kamu hukukunu muhafaza adına eksiksiz ve peşin surette ödenmesinin gerekliliğinden, aksi takdirde onları vazifelerini ifaya zorlamanın uygunsuzluğundan bahsedilmişti.⁸³

Bazen de tabiplere hak ettikleri otopsi ücretlerinin ödenmesi aşamasında imparatorluğun en üst makamları dahi devreye sokulmuştur. Mesela, Fırta Nahiyesi tabibi, Alibey köyüne giderek gerçekleştirdiği otopsi neticesinde alması gereken ücretin ödenmesi aşamasında kendisine yardımcı olunmasını istediği Karesi Mahkemesi'nin umursamaz tavrıyla karşılaşınca mağduriyetini ifade eden arzuhalini

⁸¹ BOA, BEO, 1853/138937; 16 Safer 1320/25 Mayıs 1902; 1853/138904; 16 Safer 1320/25 Mayıs 1902.

⁸² BOA, DH.MKT, 2519/7; 20 Rebiyülâhir 1319/ 6 Ağustos 1901.

⁸³ BOA, DH.MKT, 569/37; 28 Cemaziyelevvel 1320/2 Eylül 1902.

evvela Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisliği'ne takdim etmiştir. Ardından arzuhalı bu kanalla Dâhiliye'ye, oradan da Adliye Nezareti'ne havale olunacaktır. Nihayet tabip efendinin mağduriyetinin ortadan kaldırılmasına dair Adliye Nazırı imzalı emir Karesi Ceza Mahkemesi Riyaseti'ne gönderilecektir.⁸⁴ Aynı şekilde Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Bolvadin'in Yakacık Nahiyesi'nde şüpheli bir şekilde öldüğü iddia edilen bir kadının cesedi üzerinde otopsi ameliyatı icra eden Aziziye Kazası Belediye Tabibi Hıfzı Nuri Efendi kadının kocasının fakir olmasından dolayı otopsi ücretinin tahsisi hususunda mağdur edilecektir. Bunun üzerine kendisine yardımcı olunması noktasında başvuruda bulunduğu yerel idari birimlerin aldırılmaz tavırlarıyla karşılaşınca -bir önceki misalde olduğu gibi- son çare olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisliği'ne halini arz edecektir. Belediye tabiplerinin bu şekilde kanuna muhalif muamelelere maruz kalmalarının uygunsuzluğuna dikkat çekilmek suretiyle mesele Dâhiliye Nezâreti'ne intikal ettirilecek, oradan da Hüdavendigâr Vilayeti'ne çekilen telgrafla Hıfzı Nuri Efendi örneğinden hareketle tabiplerin otopsi ameliyatlarını gerçekleştirmek için sarf ettikleri masrafları, geçimlerini ucu ucuna sağlamakta oldukları maaşlarından karşılamak mecburiyetinde bırakıldıklarından, bunun da kendilerini haylice geçim sıkıntısına düşürmekte olduğundan, dolayısıyla otopsi ücretlerinin derhal kendilerine ödenmesi gerektiğinden bahsedilecektir.⁸⁵ Oysa ki Adliye Nezâreti; cinayet, zehirlenme ve boğulma gibi sebeplerden kaynaklanan ölüm vakalarını incelemek için olay mahalline sevk olunan tabip, memur ve şahitlere verilecek ücret ve harcırahların yanı sıra otopsi masraflarının da ertelenmeden karşılanması gerektiğini her fırsatta bütün vilayetlere tebliğ etmekten geri durmamıştır.⁸⁶

Daha sonraki yıllarda ise tabiplere otopsi ücretlerinin tahsisi aşamasında hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle mal sandıklarından istifade olunması seçeneğinin devre dışı bırakılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü davacıların ödeme güçlerinin olup olmadığına bakılmadan otopsi masraflarının mal sandıklarından temini, ayrıca haksız çıkan tarafların uzun süre otopsi ücretlerini ödememeleri mal sandıklarının az zaman zarfında boşalması gibi bir neticeyi doğurmuştur. Bundan dolayıdır ki 16 Ekim 1902 tarihinde bütün vilayetlere gönderilen emirle mal sandıklarına ödenmemiş olan ücretlerin süratle tahsil olunması idarecilere bildirilmişti.⁸⁷

⁸⁴ BOA, DH.MUI, 21-2; 26 Ramazan 1327/11 Ekim 1909.

⁸⁵ BOA, DH.MUI, 58/50; 17 Muharrem 1328/29 Ocak 1910.

⁸⁶ BOA, BEO, 1935/145123; 14 Recep 1320/17 Ekim 1902.

⁸⁷ BOA, DH.MKT, 606/25; 1 Şaban 1320/3 Kasım 1902.

Merkezi idarenin yetersiz ve belirsiz tedbirleri karşısında tabiplerin bazen kendilerince çözüm yolları üretmeye çalıştıkları da görülmektedir. Hazırladıkları otopsi raporlarını mahkemeye teslim etmeme tabiplerin başvurduğu tedbirlerden birisi olmuştur. Mesela, Haymana kazasında 2 aylık bir bebeğin maruz kaldığı darbin tesiriyle öldüğü iddiası üzerine girişilen otopsi ameliyatını icra eden belediye tabibi otopsi ücreti olan 300 kuruşu almadan otopsi raporunu ilgililere vermeyeceğini ifade etmişti.⁸⁸ Bundan daha kötüsü ise ücretlerin ödenemediği durumlarda otopsi ameliyatlarının icra sahasına aktarılmaması gibi bir engelle karşılaşmak olmuştur. Nitekim, Ergiri Sancağı'nın Nepravişte köyünden olan Hasibe Hanım arzuhalinde kocası Ömeroğlu Vehbi'nin köylüleri Nafiz Ulvi tarafından yaralanmasından bir ay sonra öldüğünü ifade ettikten sonra tabibe ödenmesi gereken ücreti ödeyemediğinden otopsi ameliyatının, dolayısıyla hukukun uygulamaya konulamadığından yakınıyordu.⁸⁹ Aynı şekilde otopsi kapsamında girişilen tahlil harçlarının ödenmemesinin kaidelere aykırı olduğuna, tahlil için gönderilecek her bir parça için 5 meci diye ödenmesi gerektiğine ve bundan sonra harçların ödenmemesi durumunda tahlillerin yapılmayacağına dair Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin talebi üzerine 25 Aralık 1893 tarihinde Dahiliye Nezâreti'nden bütün vilayetlere hitaben bir bildirimde bulunulmuştu.⁹⁰

Konu sorunlardan açılmışken son olarak şunu da belirtmekte fayda var ki; tabiplerin ücretlerini alamamaktan başka otopsi ameliyatlarıyla ilgili olarak karşılaştıkları sorunlardan bir diğeri de vazife sahalarından oldukça uzak bölgelerde görevlendirilmeleridir. Sandıklı Kazasına bağlı Şeyhli Nahiyesi tabibi Yakup çalıştığı nahiyeden saatlerce mesafe uzaklıkta bulunan bir köydeki vukuatın keşfine gönderilince Adliye Nezareti'ne sunduğu arzuhalinde söz konusu sorunu dile getirmekten çekinmeyecektir. Tabip Yakup'un üst makamlardan isteği mecbur kalınmadıkça otopsi ve diğer adli hususların icrası için belediye tabipleri bulunan mahallere dışarıdan bir tabibin çağırılmamasıdır.⁹¹ Türkiye'de tabiplerin bu sıkıntıları 1953 tarihli Adli Tıp Müessesesi Kanunu'nun 13.maddesi ile giderilmiştir. Buna göre adli tabipler, bulundukları yer ve vazifeler dışında herhangi bir mahal ve görevde istihdam olunamazlar.⁹²

⁸⁸ BOA, DH.MUI, 43-1/11; 12 Zilhicce 1327/25 Aralık 1909.

⁸⁹ BOA, DH.MKT, 1045/24; 3 Zilhicce 1323/29 Ocak 1906.

⁹⁰ Bingöl, a.g.m., s. 44.

⁹¹ BOA, DH.MUI, 9-1/23; 27 Şaban 1327/13 Eylül 1909.

⁹² Öztürel, *Adli Tıp*, s. 15,17; Adli Tıp kurumunun yakın zamanlara kadar uygulanmakta olan otopsi tarifeleriyle ilgili olarak bkz. *Adli Tıp Kurumu Kanunu Döner Sermaye Yönetmeliği Ve Fiyat Listesi*, (Adli Tıp Kurumu Yayınları), İstanbul 1983, s. 25.

F- Merkezî İdarenin Otopsi İçin Uygun Ortamı Sağlama Çabaları

Osmanlılar zamanında gerçekleştirilecek otopsi ameliyatlarının daha rahat ve sağlıklı bir ortamda sürdürülebilmesi adına çeşitli binaların inşası lüzumu ortaya çıkmış ve bürokratlar arasında buna dair yoğun bir yazışma ve danışma trafiği yaşanmıştır. Yapımı düşünülen binaların başında otopsi ameliyathaneleri gelmektedir. Ameliyathanelerin yapılması lüzumu ilk olarak Umum-u Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâretî'nden Şûra-yı Devlet'e havale olunan bir tezkere ile gündeme getirilmiştir. Defnedildikten sonra ortaya atılan bir takım iddialardan dolayı kabirden çıkarılan cesetler üzerinde yapılacak otopsi ameliyatlarının öyle kabristanlarda, taş toprak içerisinde, birçok ahalinin gözleri önünde icra edilmesinin uygun olmayışı ve özellikle de diğer ülkelerin birçoğunda bu tarz yapıların mevcudiyeti, ameliyathanelerin inşasını gerektiren haller olarak sıralanmıştır. İkişer odadan ve kargir malzemedен müteşekkıl surette düşünülen ameliyathaneler İstanbul'da çeşitli mezheplere mensup kabristanlarda yapılacaktır. Bu kabristanlar ise şu şekilde sıralanmıştır: Üsküdar-Karacaahmed Kabristanı-Miskinler Tekkesi civarı, Kasımpaşa-Doymazdere, Topkapı Kabristanı içerisinde, Baklalı-Rum ve Ermeni kabristanları⁹³ ile Eyüp, Edirneyolu, Silivri Kapısı, Beykoz, Kadıköy, Rumelihisarı ve Beylerbeyi kabristanları.

Buraya kadar her şey yolunda gibi gözükmektedir. Lakin Osmanlı tarihini ilgilendiren hemen bütün meselelerde olduğu gibi konu binaların yapım finansmanını sağlamaya gelince işler sarpa saracaktır. Şöyle ki ameliyathanelerden her birinin 8936,5 kuruşla vücuda getirilebileceği hesap olunduktan sonra Şûra-yı Devlet bütün masrafın Zaptiye Nezâretince karşılanmasına karar verecektir. Buna karşın Zaptiye Nazırı 24 Haziran 1903 tarihli cevabî yazısında otopsi ameliyatlarının savcıların talep ve iddiaları üzerine icra edilmekte olduğu gerekçesiyle inşa masraflarının Adliye Nezâretî'nden karşılanması gerektiğine dikkat çekecektir.⁹⁴ Adliye nezaretiyse otopsilerin savcıların gösterdiği lüzum üzerine icra edildiğini teyit etmekle birlikte ameliyatların uygulama sahasına aktarılmasında Zaptiye'ye bağlı sağlık memurlarının görev aldığı bahane ederek masrafların Zaptiye Nezâretince karşılanmasının gerekliliğinden bahsedecektir.⁹⁵ Velhasıl her iki taraf da ödemeye yanaşmak niyetinde olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Üstelik Adliye Nazırı'nın ödeme yapmamak için elinde kendince haklı olan bazı kozları daha vardır. Mesela, savcılarca

⁹³ BOA, BEO, 1829/137151; 7 Muharrem 1320; 16 Nisan 1902; DH.MKT, 700/15; 2 Safer 1320/11 Mayıs 1902.

⁹⁴ BOA, BEO, 2111/158285; 13 Rebiyülâhır 1321/9 Temmuz 1903.

⁹⁵ BOA, DH.MKT, 700/15; 2 Safer 1320/11 Mayıs 1902.

kamu hukuku adına talep edilen otopsi ameliyatları o kadar sık değil, senede sadece birkaç defa gerçekleştirilmektedir. Bu ameliyatlarda kullanılan ilaçlarla diğer ameliyat malzemeleri için ödenmesi gereken 3 liranın karşılığı olmadığından bu, daha sonra haksız çıkan taraftan tahsil olunmak üzere nezâret gelirlerinden karşılanmaktadır. Dolayısıyla ameliyathanelerin yapımı için gereken meblağın, bütçesinde inşaat kalemi olmayan ve diğer gelir kalemleri de alabildiğine yetersiz olan Adliye Nezâreti yerine, Şura-yı Devlet'in de mevcut kararına uygun olarak Zaptiye veya Dâhiliye nezâretleri tahsisatından karşılanmasının mecburiyeti ortadadır. Lakin daha sonra buna benzer yazışmalardan anlaşıldığı üzere hayli zaman geçtiği ve ameliyathanelere ait hesap pusulaları ile resimlerin de Sadaret'e takdim kılındığı halde bu hususta herhangi bir somut adım atılmamıştır.⁹⁶

Otopsi ameliyatlarının daha rahat ve sıhhatli bir şekilde icra sahasına aktarılması için 1908 senesinde Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye teşkilatı içerisinde bir de morg idaresinin kurulması, buna bağlı olarak da bir morg binasının inşası lüzumu ortaya çıkmış⁹⁷ ve ameliyathanelerin aksine herhangi bir patrıtya mahal vermeksizin bu binanın yapımına girilmiştir. Buna göre inşa masrafları Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye bütçesinden karşılanacaktır. Gerekliliği ve önemi ayrıca belirtilmiş olan bu morg müessesesi için müstakil bir binanın inşasına kadar Haydarpaşa'da bulunan Tıp Fakültesi'nden ameliyathane olarak istifade olunacaktır. Dolayısıyla bundan sonra gerek emniyete gerekse adliye-ye ait olup otopsileri icap eden cesetlerin doğrudan Tıp Fakültesi'nde morg müessesesi olarak ayrılan bölüme nakledilmelerinin gerekliği Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nin isteği üzerine Dâhiliye kanalıyla Adliye Nezâreti ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tebliğ olunacaktır. Lakin bu tebligatın hemen ardından Etibba Dairesi kendilerine bir soru yöneltecektir: Peki defnedilen cesetlerin bir iddia veya ihbar üzerine o ölümle ilgili ortaya çıkan şüpheleri dağıtmak amacıyla kabirlerinden çıkarılarak, üzerlerinde otopsi ameliyatı icra etmek lazım gelse çürümeye ve kokuşmaya başlayanların uzak bir mahalden Tıp Fakültesi'ne sevk edilmeleri noktasında nasıl bir yol izlenecektir? Etibba dairesinin bu sorusuna verilen cevapsa; öyle cesetlerin yakın köylerle Eyüp ve Topkapı gibi memleketin oldukça uzak mahallerinden fakülteye sevk edilmeleri aşamasında sadece yaz mevsimlerinde biraz zorlukla karşılaşılacağı, bundan başka herhangi bir sıkıntının yaşanma-

⁹⁶ BOA, ŞD, 2731/26; 6 Recep 1321/28 Eylül 1903; BEO, 2197/164719; 25 Recep 1321/17 Ekim 1903; DH.MKT, 700/15; 2 Safer 1320/11 Mayıs 1902.

⁹⁷ Önceleri müstakil bir morg binasının bulunmayışından dolayı İstanbul'da adli otopsiler Askeri Tıbbiye Teşrihhanesi'nde (Patolojik Anatomi Enstitüsü'nde) yapılmıştır. Bkz. Gök-Özen, a.g.e., s. 1.

yacağı yönündedir.⁹⁸ Bugün cesetlerin memleket içinde taşınması sorunu Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 230.maddesine dayanılarak hazırlanan bir talimatname ile çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre; ceset, %5 asit fenikli suya batırılarak ısıtılan çarşafa sarılıp, lehimli teneke tabuta konulmak suretiyle taşınmalıdır.⁹⁹

G- Osmanlı Tıp Talebeleri ve Otopsi

Çalışmanın başında da dikkat çekildiği üzere, Doktor Bernard'ın girişimleriyle 1841 yılında yayımlatılan bir ferman sayesinde Avrupa'daki tıp okullarında olduğu gibi Türkiye'de de kadavralar üzerinde disseksiyon tatbikatı yapılmaya başlanmıştır.¹⁰⁰ Adli tıp dersleri de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ders programında "Tıbb-ı Kanunî" adı altında yer almış ve bu dersin ilk hocası da yine Doktor Bernard olmuştur. Ayrıca Türkiye'de 1909 yılından itibaren Hukuk Fakültesi ders programlarında adli tıp dersleri önceleri seçmeli, daha sonra da mecburî olmak üzere okutulmaktadır.¹⁰¹ Konunun uzmanlarının ortak görüşü; "tıbbî otopsilerin, ilmin gelişmesi için şahısların ölümüne sebep olan hastalıkları anlamak ve aynı zamanda tıp eğre-nimi gören talebelerin bilgi ve tecrübelerini artırmak için yapıldığı" yönündedir.¹⁰²

Osmanlı idaresi de Tıbbiye'de okuyan talebelerin otopsi ameliyatları için gerekli olan bilgi ve beceriyi eksiksiz olarak öğrenmelerine çaba göstermiş, bu doğrultuda derslerin uygulamalı bir şekilde sürdürülmesi için çeşitli kanallardan kadavra teminine çalışılmıştır. Bugün dahi, kitaplarda teorisini okurken gerçekte yüz yüze geleceğini o güne kadar düşünememiş hekimlerin varlığından bahsediliyor olması¹⁰³ bu girişimin yerindeliğine işaret etmektedir. Hekimbaşı'nın 1847 senesinde Sadaret'e takdim ettiği bir tezkereden anlaşıldığı üzere Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şahane teşrihhanesi için başlangıçta Sultan'ın iradesi doğrultusunda Tersane-i Amire Hapishanesi'nde ölenlerden istifade olunmuştur. Daha sonra bu usulden vazgeçilerek, uygulamalı otopsi derslerinde kullanılacak cesetlerin esir pazarından temini yoluna gidilmiştir. Lakin esir pazarının da ilga edilmesi sebebiyle uzunca bir müddet uygulamalı otopsi derslerine ara verilmek zorunda kalınmıştır. Bundan dolayıdır ki Hekimbaşı söz konusu tezkeresinde otopsi derslerini uygulamalı olarak anlatmadıkça, yani sadece kitap okumakla arzu edilen faydanın sağlanamayacağına dikkat çekiyordu. Ona göre; otopsi derslerindeki bu aksayışın ortadan kaldırılmasının yolu yine

⁹⁸ BOA, DH.MUİ, 114/57; 4 Şevval 1328/9 Ekim 1910.

⁹⁹ Öztürel, a.g.e., s. 231.

¹⁰⁰ Kâhya, a.g.m., s. 749-752.

¹⁰¹ Gök-Özen, a.g.e., s. 1, 26.

¹⁰² Tunali, a.g.e., s. 99.

¹⁰³ Sankardaşoğlu, a.g.e., s. 41.

ölen cariye ve gulamların düzenli ve sürekli bir vaziyette Tıbbiye'ye gönderilmelerinden geçmektedir. Bu gönderim işinin de belirli bir düzen içerisinde sürdürülebilmesi için ölenlerin hemen mektep idaresine bildirilmeleri gerekmektedir. Bu noktada kendilerinden istifade olunacak zümre esircilerdir. Onlara meseleye dair açık ve sıkı bir uyarıda bulunulacak, bu işi teşvik için ölenleri haber verecek olan her bir esirciye 30 kuruş "*ihbariye*" ödenecektir. Sadaret, Hekimbaşının bu tekliflerinden özellikle cesetlerin mektep tarafına sevkini oldukça yerinde bulmuş, ihbariye ücretlerinin ödenip ödenmemesi konusunda kesin bir hükme varabilmek için Sultan Abdülmecid'e danışmak gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁴

Daha sonraki yıllarda otopsi derslerine kadavra temininde istifade olunan bir diğer kaynak ise Darülaceze'de ölenler olmuştur. Mesela, 10 Nisan 1911 tarihli bir vesikada Darülacezede ölen Mişon Mandil isimli şahsa ait ceset üzerinde otopsi ameliyatı icra olunmak için cesedin Tıp Fakültesi'ne gönderildiği kayıtlıdır.¹⁰⁵ Ancak Darülaceze'den ceset temin etmek daima Mişon Mandil örneğindeki gibi her zaman sessiz sedasız gerçekleşmemiştir. Nitekim Hasköy'ün Hacı Şaban Mahallesi'nin Yahudi sakinelerinden olup, fukaralıktan Darülaceze'ye nakledilen ve 1914 senesinde orada ölen Yasef kızı Refika Hatun'un cesedinin Tıp Fakültesi'ne gönderildiğini haber alan akrabaları bir yaygara koparmış ve soluğu hemen Hahamhane'de almışlardır. Durumdan haberdar edilen Hahambaşı, derhal Adliye ve Mezahip Nezaret'i'ne başvuruda bulunarak; Yahudilerin öldükten hemen sonra kendi cemaatlerine mensup şahıslarca yıkanıp, kefenlenerek defnedilmelerinin gerekliliğinin¹⁰⁶ mezheplerinin bir hükmü olduğunun ve bundan sonra da Darülaceze'de ölecek olan Museviler hakkında bu hükme uyulması gerektiğinin ilgililere bildirilmesini istirham edecektir. Bunun üzerine Adliye ve Mezahip Nezareti yaptığı tahkikat neticesinde yakınları bulunan veyahut bir mahkeme kararıyla üzerinde otopsi ameliyatının icrası lüzumu hâsıl olmayan ölümlerin Tıp Fakültesi'ne gönderilmelerinin herhangi bir gerekçesinin olmadığı yönünde Dâhiliye Nezâreti'ne bir hatırlatmada bulunmak suretiyle Yahudileri haklı bulduğunu ortaya koyacaktır. Dâhiliye Nezâreti bürokratları ise kendilerini haklı çıkarmak için şöyle bir savunma hazırlamışlardır: Bu uygu-

¹⁰⁴ BOA, LDH, 144/7419; 6 Cemaziyelevvel 1263/22 Nisan 1847.

¹⁰⁵ BOA, MF.MKT, 1170/46; 27 Rebiyülâhır 1329/27 Nisan 1911.

¹⁰⁶ Gerçekten de Tevrat'ta cesedin muhakkak surette gömülmesi gerektiğinin haricinde; bir cesedin parçalanmasının veya rezil edilmesinin yasak olduğundan bahseden hükümler vardır (Tensiye, 21:22-23). Ayrıca bir cesetten herhangi bir çıkar elde etmek de yasaktır (Avoda Zara, 29b). Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, (Basım Yeri Belirtilmemiş), 2001, s. 464. Ancak İncil'de ve Kuran'da insanlar üzerinde otopsi yapılamayacağına dair bir kayıt olmamasına rağmen gerek Hristiyan gerek İslam âleminde ne ilmin ilerlemesine katkı sağlamak ne de adli olayların aydınlatılabilmesi adına uzunca bir süre otopsi ameliyatı icra olunabilmiştir. Bkz. Tunalı, a.g.e., s. 99.

lama bütün hastanelerde geçerlidir. Darülacezede kalırken bir hastalıktan ötürü ölenlerin ve ölmeden evvel hastalıklarına teşhis konulamayanların cinsiyet ve mezhep ayrımı söz konusu olmaksızın Tıp Fakültesi'ne sevk olunmaları genel bir kaidedir. Kaldı ki Refika Hatun, Darülaceze'nin Musevi müstahdemince ve mezheplerinin gereklerine uygun surette yıkanıp, kefenlendikten sonra fakülteye sevk olunmuştur. Ancak Osmanlı bürokratlarının savunma raporlarına sıkıştırdıkları bir nokta daha vardır ki o da böyle bir uygulamanın esas maksadını ele verecek türdendir: "Darülaceze'de ölenlerin cesetleri üzerinde gerçekleştirilen otopsi ameliyatları sayesinde Tıp Fakültesi'nde öğrenim gören talebelerin malumatları da artmaktadır."¹⁰⁷ Yoksa çok olağanüstü haller dışında Darülaceze'deki ölümlerin yaşlılık ve ona bağlı faktörlerden mütevellit olduğu aşîkârdır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile birlikte çağının değişmekte olan şartlarına uygun olarak idaresindeki bireyleri ve onların temel haklarını güvenceye almak istemiştir. Ülkedeki mevcut hukukî yapı da bunu tek başına sağlama noktasında kendisinden beklenileni karşılayamayınca hukuka yardımcı unsurların gelişmesi ve devreye girmesi gerekmiştir. İşte böylesi bir süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda adli tıp giderek önem kazanırken, aynı zamanda kökleşmeye de başlamıştır. Kimileri için bu sancılı bir süreç olmakla beraber, Tanzimat'ın getirdiği doğal bir zorunluluktan başka bir şey de değildir.¹⁰⁸ Osmanlı adli tıbbı ve onun çatısı altında girilen otopsi ameliyatları nasıl bir süreçte ve ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun metin içerisindeki örnek hadiselerde de görüldüğü üzere hem merkezi idare açısından hem de Osmanlı insanları için eşsiz bir hukukî güvence oluşturmuştur. Bu sayede ölümü meydana getiren unsurlara, kimliğe ve varsa sanıklar hakkında önemli detay bilgilere ulaşılabilmiş, dolayısıyla adaletin doğru bir şekilde ve zamanında yerine getirilmesi sağlanabilmıştır.

Osmanlı çağının otopsiyi ilgilendiren gelişmeleri bugünün modern ardılları için de sağlam bir altyapı oluşturmuştur. Bu sayededir ki; teknolojik ilerlemeler dışında gerek otopsileri icra eden Osmanlı tabiplerinin bilgi ve becerileri, gerekse öncesi ve sonrasıyla otopsi ameliyatları çağdaşlarından ve bugünkülerden çok geri bir seviyede bulunuyor olmak gibi bir yargıya mahkûm edilmekten kurtulmuştur. Nitekim otopsinin amaçlarından olan ölüm sebebinin ve biçiminin belirlenmesi noktasında Osmanlı tabipleri vazifelerini başarıyla yerine getirmişlerdir.

¹⁰⁷ BOA, DH.İD, 116/86; 6 Cemaziyelâhîr 1332/2 Mayıs 1914.

¹⁰⁸ Bingöl, a.g.m., s. 50.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

(Dosya No/Gömlek No; Hicri-Rumî/Miladi tarih şeklinde gösterilmiştir.)

A.Sadaret Evrakı**Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT. MHM)**

563/13; 25 Şevval 1311/ 1 Mayıs 1894.

Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri (A.MKT)

35/87; 18 Safer 1262/15 Şubat 1846.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO)

1829/137151; 7 Muharrem 1320; 16 Nisan 1902.

1853/138904; 16 Safer 1320/25 Mayıs 1902.

1853/138937; 16 Safer 1320/25 Mayıs 1902.

1935/145123; 14 Recep 1320/17 Ekim 1902.

2111/158285; 13 Rebiyülâhir 1321/9 Temmuz 1903.

2197/164719; 25 Recep 1321/17 Ekim 1903.

B.Yıldız Evrakı**Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)**

1090

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri (Y..PRK.ZB..)

5/21; 25 Cemaziyelevvel 1307/17 Ocak 1890.

10/102; 12 Cemaziyelâhir 1310/1 Ocak 1893.

Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.Mtv)

95/43; 4 Zilhicce 1311/8 Haziran 1894.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzâtı (Y..PRK.ŞH..)

4/83; 22 Şevval 1311/28 Nisan 1894.

C.Nezaretler Evrakı**Dâhiliye Nezareti (DH.)****Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.)**

501/53; 3 Safer 1320/12 Mayıs 1902.

- 569/37; 28 Cemaziyelevvel 1320/2 Eylül 1902.
 606/25; 1 Şaban 1320/3 Kasım 1902.
 700/15; 2 Safer 1320/11 Mayıs 1902.
 1045/24; 3 Zilhicce 1323/29 Ocak 1906.
 1342/5; 7 Muharrem 1301/8 Kasım 1883.
 2110/105; 10 Cemaziyelevvel 1316/26 Eylül 1898.
 2461/86; 23 Zilkade 1318/14 Mart 1901.
 2519/7; 20 Rebiyülâhir 1319/ 6 Ağustos 1901.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUİ.)

- 9-1/23; 27 Şaban 1327/13 Eylül 1909.
 21-2; 26 Ramazan 1327/11 Ekim 1909.
 43-1/11; 12 Zilhicce 1327/25 Aralık 1909.
 58/50; 17 Muharrem 1328/29 Ocak 1910.
 108-1/17; 19 Cemaziyelâhir 1328/28 Haziran 1910.
 114/57; 4 Şevval 1328/9 Ekim 1910.

Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı Belgeleri (DH.H).

- 15/10; 5 Mart 1329/18 Mart 1913.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube (DH.EUM.6.Şb)

- 51/29; 24 Ramazan 1333/5 Ağustos 1915.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3. Şube (DH.EUM.3.Şb)

- 10/57; 13 Safer 1334/21 Aralık 1915.

Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ.)

- 5/94; 20 Recep 1337/21 Nisan 1919.
 5/101; 21 Receb 1337/22 Nisan 1919.

İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD..)

- 116/86; 6 Cemaziyelâhir 1332/2 Mayıs 1914.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ.)

- 2/3-01; 11 Recep 1334/14 Mayıs 1916.

Dahiliye İradeleri (İ.DH)

144/7419; 6 Cemaziyelevvel 1263/22 Nisan 1847.

Zaptiye Nezareti (ZB.)

301/41; 21 Haziran 1319/4 Temmuz 1903.

302/33; 3 Ramazan 1321/23 Kasım 1903.

302/39; 30 Temmuz 1321/12 Ağustos 1905.

303/159; 7 Kanunusani 1321/20 Ocak 1906.

345/50; 27 Nisan 1322/10 Mayıs 1906.

345/108; 27 Haziran 1322/10 Temmuz 1906.

468/55; 11 Mayıs 1322/24 Mayıs 1906.

479/28; 23 Eylül 1323/6 Ekim 1907.

40/99; 1 Teşrinisani 1323/14 Kasım 1907.

492/3; 2 Kanunuevvel 1324/15 Aralık 1908.

349/94; 13 Haziran 1325/26 Haziran 1909.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT)

61/88; 29 Şevval 1269/5 Ağustos 1853.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

1170/46; 27 Rebiyülâhir 1329/27 Nisan 1911.

D.Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)**Manastır Evrakı (TFR.I..MN..)**

15/1421; 25 Cemaziyelevvel 1321/19 Ağustos 1903.

72/7161; 26 Cemaziyelâhir 1323/28 Ağustos 1905.

Selânik Evrakı (TFR.I..SL..)

7/649; 29 Zilhicce 1320/ 29 Mart 1903.

Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri (TFR.I..ŞKT.)

5/478; 17 Zilhicce 1320/17 Mart 1903.

E.Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD)

2731/26; 6 Recep 1321/28 Eylül 1903.

II. Araştırma-İncelemeler

Adli Tıp Kurumu Kanunu Döner Sermaye Yönetmeliği Ve Fiyat Listesi, (Adli Tıp Kurumu Yayınları), İstanbul 1983.

Aykan, Talia Balı, *Otopsi Tekniği ve Yardımcı Bilgiler (I.Kitap)*, İstanbul 1986.

Balcı, Yasemin, *Herkes İçin Adli Tıp Cep Kitabı*, Eskişehir 2008.

Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi, II*, (Basım Yeri Belirtilmemiş), 2001.

Bingöl, Sedat, "Tanzimat İlkeleri Işığında Osmanlı'da Adli Tababete Dair Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXVI, S.42, Ankara 2007, 37-65.

Gök, Şemsi, *Adli Tıp Dün, Bugün ve Yarın*, İstanbul 1995.

Gök, Şemsi, *Adli Tıp*, İstanbul 1991.

Gök, Şemsi-Özen, Cahit, *Adli Tıbbın Tarihçesi ve Teşkilatlanması*, İstanbul 1982.

Günergun, Feza-Yıldırım, Nuran, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.III, S.1, İstanbul 2001, 19-63.

Hancı, İ.Hamit, *Adli Tıp ve Adli Bilimler*, Ankara 2002.

Kahya, Esin, "Bizde Disseksiyon Ne zaman ve Nasıl Başladı", *Belleten*, C.XLIII, S.172, Ankara 1979.

Örsal, Metin-Katkıcı, Ufuk, *Adli Rapor*, Sivas 1991.

Özden, Salih Yaşar, *Adli Tıp El Kitabı*, İstanbul 1993.

Özen, H. Cahit, *Adli Tıp Ders Kitabı*, İstanbul 1980.

Öztürel, Adnan, *Adli Tıp*, Ankara 1971.

Polat, Oğuz, *Adli Tıp*, İstanbul 2000.

Polat, Oğuz-İnamcı, Mehmet Akif-Aksoy, Mustafa Ercüment, *Adli Tıp Ders Kitabı*, İstanbul 1997.

Sankardaşoğlu, İhsan, *Adli Tıpta Ana Konular ve Örneklerle Rapor Yazma Tekniği*, Eskişehir 1990.

Simpson, Cedric Keith, *Adli Tıp*, (Ed. Bernard Knight), İstanbul 1995.

Soysal, Zeki – Eke, S.Murat-ÇAĞDIR, A.Sadi, *Adli Otopsi, I*, İstanbul 1999.

Tunalı, İbrahim, *Adli Tıp*, Ankara 2001.

Unat, E. Kadri-Samastı, Mustafa, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye", *I.Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara 1992.

III. Başvuru Eserleri

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1993.

Dökmeci, İsmet, *Türkçe Tıp Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2006.

Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, II, III, İstanbul 1983.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2007.

Tuğlacı, Pars, *Tıp Sözlüğü*, İstanbul 1973.

Unat, Ekrem Kadri-İhsanoğlu, Ekmeleddin-Vural, Suat, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2004.

KULA'DA İNŞASI İSTENEN BİR KİLİSEYE DAİR OSMANLI ARŞİVLERİNDEKİ BAZI BELGELER

RÜSTEM BOZER*, SERKAN SUNAY**

14.yüzyılın ortalarında Germiyanogulları Beyliği'nin hakimiyetine, 1429 yılında II.Yakup Bey'in vefatı sonrasında da kesin olarak Osmanlı topraklarına katılan Kula, önce merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'nin Merkez Sancağı'na, 1864'te de Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanmıştır¹. Sıra dışı volkanik coğrafyasından dolayı çarpıcı silüete sahip mütevâzı bir Osmanlı kasabası hüviyetindeki kent, dini ve sosyal binalarıyla geleneksel Türk evlerinin meydana getirdiği rafine bir kentsel dokuya sahiptir. Bu bütünün içinde Rum cemaati tarafından yaptırılmış kilise binaları da yer tutar. Daha önceleri Kula hakkında çalışmalarımız olmuştu². Bu yazımızda 19. Yüzyıl sonunda Kula'daki Rum cemaatin bir kilise inşası isteğiyle ilgili bilgiler barındıran Osmanlı Arşivlerindeki bir grup belgeyi ele almaktayız.

Söz konusu belgeler, *T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Şıra-yı Devlet Evrakı, Dosya No: 2655, Gömlek Sıra No: 23, Tarih: 1313.M.27; Babıali Evrak Odası, Dosya No: 662, Gömlek Sıra No: 49639, Tarih: 1313.S.9 ve Dosya No: 711, Gömlek Sıra No: 53282, Tarih: 1313, C.16; İrade Adliye Mezahip, Dosya No:17, Gömlek Sıra No: 3, Tarih: 1313, C.2'de kayıtlıdır³. Belgeler, Rum cemaatin 1893 yılında Kula'da yeni bir kilise ve bazı müstemilat binaları yaptırmak istemesi ile başlayan süreçte makamlar arasında yapılan yazışmalar ile eklerindeki çizimleri konu alır.*

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, rbozer@ankara.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ssunay@ankara.edu.tr

¹ Bkz., Talip Yücel, "Kula", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, (1975), s. 336; Rüstem Bozer, *Kula'da Türk Mimarisi*, Ankara 1990, s. 2.

² Rüstem Bozer "Kula'da Türk Devri Mimari Araştırmaları I: Sivil Mimari", *D.T.C.F. Dergisi*, C. XXXII, s. 1 - 2, (1988), s. 3 - 21; *Kula Evleri*, Ankara 1988; *Kula'da Türk Mimarisi*, Ankara 1990.

³ Belgelerin temini için Osmanlı Arşivlerindeki çalışmalarından dolayı Şeyda ALPAY'a, metinlerin okunması hususunda yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR'a ve Doç. Dr. Mustafa UYAR'a teşekkür ederiz.

Belgelerden 14'ü, izin talebi ve değişik makamların görüşleri ile bunlara dair evrak kayıtlardır, üçü ise yapılması düşünülen söz konusu kilise ve diğer binalar ile kabristan düzenlemesini gösteren (*kilise resmi*⁴) projelerdir. Projelerde, kilise ve diğer binalar çevresiyle birlikte plan, cephe, örtü sistemi gibi mimari özellikleriyle çizilmiş; kullanım işlevleri de yazılı olarak belirtilmiştir. Sanat tarihi açısından ayrıca önem taşıdığını düşündüğümüz belgeleri kronolojik olarak şu şekilde ele alabiliriz:

1-Patrikhane'den⁵ Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'ne⁶ inşa ruhsatı için talep dilekçesi (11 Aralık 1893)⁷(Belge 1):

Bir sayfa hazırlanan metinde Patrikhane, Aydın ili, Saruhan Sancağı'na bağlı Kula Kasabası'nda kabristan yakınında boyu 17 (12,8 m.), eni 9 (6,8 m.) ve kubbesi de dâhil olmak üzere 16 zıra⁸ (12,1 m.) yüksekliğinde kârgir bir kilise ile söz konusu kabristanın *hademeliğine* tahsis edilecek üç odalı bir binayı *müceddeden*⁹ inşa etmek için ruhsat talep etmekte; yanı sıra defin işlemleri için ayrıca bir *mahâl* tahsisi ile kabristanın çevre duvarlarının tamirâtını yapabilmek için izin istemektedir.

Belgede bu faaliyetlerin keşif bedelinin üç yüz elli Osmanlı lirası olarak öngörüldüğü ve masrafın, aslen Kula'lı olup İzmir'de ikamet eden *Yavakim* oğlu *Hiralambo* ve biraderi *Nikola*¹⁰ tarafından karşılanacağı; yaptırılması teklif edilen kiliseye dair çizimlerin yazı ekinde sunulduğu bilgisi kaydedilmiştir. Elimizde üç çizim vardır. Birincisi çan kulesiyle birlikte tasarlanan kilisenin hem planı hem de cephesi aynı sayfada verilen çizimdir (Çizim 1). İkinci ve üçüncüsü ise aynı parsel ve çevre düzeni içinde kilise binasının farklı bir tasarımıdır. Bunlardan biri kilisenin planını (Çizim 2), diğeri cephelerini (Çizim 3) sunar¹¹.

⁴ Söz konusu belgelerde bu çizimler *kilise resmi* olarak adlandırılmıştır.

⁵ Yazının sağ üst kısmındaki mühürde *Patrikhane-i Millet-i Rum* ibaresi mevcuttur. İlgili dilekçe İstanbul'daki Patrikhane tarafından kaleme alınmış olup sayfa altına bizzat İstanbul patriğinin mührü vurulmuştur.

⁶ İlgili dilekçe Adliye Bakanlığı'nın Mezhepler Dairesi'ne hitaben yazılmıştır.

⁷ Patrikhanenin 457 sayılı yazısı BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

⁸ Osmanlı devrinde uzunluk ölçüsü birimi olan bir zira, mimari arşın karşılığında kullanılmakta olup, bir *zira-i mimari* 0,757728 metredir. Bkz., Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1997, s. 116.

⁹ *Müceddeden* yeniden, yenileyerek anlamına gelmektedir. Binaların tamir sürecinde ve yeniden inşasında bu tabir hem yenilemek hem de yeni baştan inşa etmek için kullanılmıştır. Bu hususta ayrıntılı bilgiler için bkz., Abdülkadir Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, I. Cilt, 11-13 Ekim 2000, (2001), s. 269-280.

¹⁰ İsimler Osmanlıca metinlerdeki okunuşlarına sadık kâlnarak aktarılmıştır. Fakat ele aldığımız belgelerde isimlerin yazılış bakımından bir birlik yoktur. *Yavakim* bazen *Ayvakim*, *Hiralambo* bazen *Hiratabos*, *Hirato*, *Hiratabo* gibi değişik şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

¹¹ Aşağıda da belirtildiği üzere çizimlerdeki tarihler Patrikhane'nin yazısından sonraya aittir. Bu tarihler muhtemelen çizimlerin onay tarihi olmalıdır.

Patrikhane'nin talep dilekçesinde inşa edilecek kilisenin ölçüleri verilirken kubbe yüksekliğinden de bahsedilir. Buna göre uygulanacak asıl proje “**Çizim 2**” ve “**Çizim 3**” olarak adlandırdığımız tasarımlardır. Dilekçe ekine konmuş “**Çizim 1**”deki farklı kilise projesinin hangi amaçla verildiği anlaşılamamakla beraber, bunun onay makamına muhtemel bir seçenek halinde sunulduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, Aydın Vilayeti Meclis İdaresi'nden *Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi*'ne gönderilen 10 Şubat 1895 tarihli yazıda 25 sene evvel ahalinin duvar ile kuşatılan bir kabristan yaptığı, bu sırada kilise inşası için durumlarının müsait olmadığından bahsedilir. “**Çizim 1**” belki de bu sırada hazırlanmış ve fakat uygulanamamış, yeni taleple birlikte tekrar alternatif proje gibi takdim edilmiş olabilir. Bu nedenle daha eski olduğunu düşündüğümüz bu projeyi öncelikle tanıtmayı uygun buluyoruz.

Çizim 1:

Çizimde inşa sahasına dair parselin siyah renkte taranan çevre duvarları ile kuşatıldığı görülür. Buna göre söz konusu arazi, kuzey-güney yönlerde uzandıktan sonra güneybatıya doğru bir kırlma yapar.

Esasen arazi sınırlarının, çevresindeki yol ve parselizasyona göre şekillendiği çizimde belirli alanlar üzerine yazılmış Osmanlıca açıklamalardan anlaşılmaktadır. Çizimin alt kısmında okunabilen ifadelerle göre parsel, *Kuzguncuk Mahallesi*'nde *Harım Arası* mevkiinde yer alır. Bu alan doğu ve güneybatı taraflarda birer *sokak*, kuzeybatı ve güney yönlerde ise *bahçe*, *kesik*¹² alanları ile kuşatılmış; doğu ve kuzey tarafların *yanık taş nam mevki* olduğu yazılmıştır.

Söz konusu parsel batı ve doğu taraftan iki kapı ile geçilir. Batı kapısının güney tarafındaki çevre duvarının üstüne, diğer çizimden fark edileceği gibi babalar yapılarak aralarına parmaklıklar konmuştur.

Çizimde parselin merkezine yakın bir kısmına kilise, batı tarafına yaklaşık kare biçiminde dört oda ve giriş mekânından oluşan bir bina, doğu tarafa ise hemen hemen eş büyüklükte yan yana iki kabristan işlenmiştir. Kilise hem plan hem de batı cephe görünüşüyle ölçekli verilmiştir. Planın üstünde *resm-i plan*, cephe görünüşünün üstünde ise *resm-i mücessem* yazılıdır.

Kilisenin adı, planın yukarısına düşülen notta *Aya Hiratabos Kilisesi* olarak belirtilmiştir. Cephe çizimi ve planın alt kısmına konulan ölçek çizgisinin¹³ hemen

¹² Bağ, bahçe, tarla anlamındaki *kesik* tabirinin yakın zamana kadar Kula'da sıkça kullanıldığı bilinmektedir.

¹³ Ölçek çizgisinin sağ tarafında *beş mil metro bir arşına mutabuktur* ibaresi görülür.

altında *Mühendis-i Belediye Manisa* ibaresi ve 14 *Teşrinisani 1310* (26 Kasım 1894) tarihi ile 1310 tarihli mühür yer alır.

Kilise, plan bakımından doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, tek nefli bir yapıdır. Doğu tarafta cephe aksı ortasından yarım daire biçiminde taşıntılı bir apsisi, kuzeybatı köşesinde de ayrı bir kütle halinde tasarlanmış çan kulesi yer alır. Kiliseye ve çan kulesine ait duvarlar kırmızı renkte taranmıştır.

Cephelerde kapı ve pencere açıklıkları vardır. Batı tarafta cephenin ortasına büyükçe bir kapı, güney cephenin doğu tarafına tâli bir kapı, kuzey cephenin batı tarafına da çan kulesiyle bağlantıyı sağlayan diğer bir kapı tasarlanmıştır. Güney ve kuzey cephelere açılan üçer pencere benzer karakterdedir. Apsise de bir pencere açıklığı düşünülmüştür.

Çan kulesi ile birlikte tasvir edilen batı cephe, iki katlı bir görünüme sahiptir. Bu düzende alt kata cephe aksı ortalanarak basık kemerli bir kapı yapılmış; her iki yanına da birer pencere yerleştirilmiştir. Bunların üstünde ikinci kat izlenimi veren yan yana üç pencere alt kattakilere göre daha küçüktür. Her bir pencere, sövesinden daha geniş ve taşıntılı birer denizliğe sahiptir. Cepheye, neo-klasik tarzda profilasyonlu silmelerle hareketlendirilmiş üçgen bir alınlık tasarlanmıştır. Alınlığın ortasına pencere (*oculus*) veya belki de madalyon olabilecek bir daire çizilmiş, tepesine ise bir haç oturtulmuştur.

Çan kulesinin kesme taş bloklarla inşa edileceği anlaşılır. Etkiyi güçlendirmek adına kat ayrımını vurgulayan taşıntılı frizler yapılmıştır. İkinci ve üçüncü kat seviyesinde yarım daire biçiminde kemerli birer pencere açıklığı tasarlanmış, kemer kavsini teşkil eden kesme taş blokların derzleri, duvar örgüsündeki yatay derz hizalarına uzatılarak bütünlük sağlanmıştır. Kule, tepesine oturtulan büyükçe bir haç ile son bulur.

Kabristan *hademeliğine* tahsis edilecek bina, parselin batı tarafında çevre duvarına bitişik vaziyette, kuzey-güney doğrultuda boyuna dikdörtgen bir oturum alanına sahiptir. Mekân taksimatı bakımından odalar, binanın kuzey ve doğu kenarları boyunca "L" biçiminde sıralanır. Kuzeydoğu köşedeki oda diğerlerine göre daha büyüktür. Odalar dikdörtgen planlı bir sofaya pencere ve kapı açıklığı ile bağlantılıdır. Sofa bölümünde *dubbât (bekçiler)* ibaresi yazılıdır. Bu ifadeden binanın hem hademelere hem de bekçilere tahsis edileceği anlaşılır.

Odaların parseli de çevreleyen kuzey duvarında bir açıklığı yoktur, batı duvarına ise iki pencere açılmıştır. Doğu cephesinde her bir oda için ikişer pencere

düşünülmüş; ayrıca sofanın doğusunda kalan odanın güney cephesine de iki pencere daha tasarlanmıştır.

Çizim 2:

Söz konusu çizim, aynı mahalle, mevki ve kilise adı bilgileri kaydedilerek yukarıda tarif edilen parseli tanımlamakla birlikte, bazı farklılıklara sahiptir.

Çizimde, yukarıda tarif edilen kilisenin oturma alanına, farklı mimari özellikler arz eden ve daha küçük görünen bir başka kilise planı yerleştirilmiş; parselin güney kenarı boyunca ve doğudaki kabristanların çevresine dar bir kuşak halinde bahçe alanları işlenmiştir. Ayrıca kilise binasının kuzeybatısı ile parselin güneybatı köşesine de birer bahçe yeri ayrılmıştır. Bahçe olarak belirlenen alanlar turkuvaz renkte beneklidir. Parselin tamamı kuşatma duvarı ile sınırlıdır. Çevre duvarındaki kapılar, kabristan *hademeliği*ne mahsus mekânlar, kabristanların yeri ve parsel çevresindeki yol ile bahçe ve kesiklerin konumları önceki çizimle uyumludur. Ancak bu çizimde, hademelere ait binada üstleri yazılı oda sayısı üçtür; bu durum üst yazıda belirtilen *üç bab oda* ifadesiyle örtüşür. Buna karşılık bir önceki çizimde görülen mekân bölümlenmesi tekrarlanmış; başka bir deyişle bina dört oda olacak biçimde çizilmiştir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen biçiminde tek neflidir. Doğu tarafa cephe aksından yarım daire biçiminde taşınıklı apsis; örtü sistemi için de büyükçe bir kubbe yapılacağı öngörülmektedir. Kubbenin ortasında daire içinde altıgen çizilidir. Bunun aydınlık fenerine ait bir çizim çabası olduğu bir sonraki (Çizim 3) projeden anlaşılır.

Kilisenin batı cephe ortasında ana kapı, güney cephenin doğu tarafında ise görevlilerin kullanabileceği daha küçük bir kapı vardır. Güney ve kuzey cephelerde ikişer mazgal pencere; apsisde de küçük bir pencere görülür.

Kilisenin iç mekânı bölüntüsüz bir hacimdir. Naosun batı tarafında kuzey ve güney duvarlara karşılıklı olarak bitleştirilen ve konsol gibi izdüşüm yapan detaylar vardır. Bunlar kemerle ilişkilendirilebilecek detaylar mı, yoksa mahfil gibi bölümlerin hazırlığı mı, anlaşılması güçtür.

Naos ile bema ayrımını vurgulamak üzere kilisenin zemini doğu tarafta üç basamak halinde yükseltilmiş gibidir. Basamakların orta kısmı yarım daire biçimindedir. Bu bölümde üzerine kapı ve pencere açıklıkları işlenmiş bir ikonostasis izlenimi veren çizgiler dikkati çeker. Apsisin her iki yanına sembolik birer pastophorium nişi yapılmış; bemanın kuzey duvarına ise doğudaki daha büyük olmak üzere iki niş daha konmuştur.

Çizim 3:

Bu pafta, Çizim 2’de sunulan mimari projedeki kilise ve hademe binası ile çevre duvarlarının cephe ve örtü sistemini yansıtır. Dolayısıyla aynı projenin parçaları olması münasebetiyle, kabristanlar, bahçeler ve kesikler bir önceki çizimle aynı düzendedir. Bu proje, bilhassa kilisenin birden fazla cephesini ve hatta örtü sistemini tek çizimle ve genel hatlarıyla sunmaktadır.

Çizimin altında sağda ölçek cetveli, solda ise üstteki Rumi olarak 29 Eylül 1310 (M.11 Ekim 1894), alttaki ise 1 Teşrinievvel 1310 (M.13 Ekim 1894) tarihleri ile yaklaşık aynı bilgileri veren iki tasdik notu ve iki mühür yer alır. Buradaki ifadelerde Kula Kuzguncuk Mahallesi, Harım Arası mevkiinde müceddeden inşa olunacak kilise, kabristan ve üç bab odanın işlendiği bu haritanın Kula Belediyesi Mühendisi tarafından tanzim edildiği belirtilir. Mühürlerden üsttekinde *Belediye Meclisi Kaza-i Kula*, alttakinde ise *Idare-i Meclis-i Kaza-i Kula* yazılıdır. Kilisenin adı güney cephenin hemen altına Aya Hiratabos olarak yazılmıştır.

Parsele irtibatı sağlayan basık kemerli kapı açıklıklarına üstte üçgen oluşturan parmaklıklı kanatlar takılıdır. Kapının güneyinde uzanan bahçe duvarı üstünde de benzer form meydana getiren parmaklıklar vardır.

Hademe binasının örtü sistemi kırma çatıdır.

Kilisenin batı ve güney cepheleri tek çizimde görülür. Duvar yüzeylerinin alt kısmı gri renkte yatay bir kuşakla vurgulanmıştır. Güney cephedeki pencereler yarım daire biçiminde kemerlidir. Malzemesi bakımından sövelerde ve kemerde taş kullanılacağına işaret eden bloklar detaylandırılmış; ayrıca kemeri meydana getiren taşlar iki ayrı renkte işlenmiştir. Pencereler taşıntılı birer denizliğe sahiptir. Cephe, üstte profilli bir saçak frizi ile sınırlanır.

Simetrik düzendeki batı cephe sahip olduğu dekoratif özellikleri ve yükselici karakteriyle öne çıkar. Burada dikkati çeken husus, plan çiziminde naosun ortasında yer alan kubbenin doğrudan cephe üstünde gösterilmesidir.

Alt kat seviyesinde cephenin ortasına basık kemerli bir kapı açıklığı yerleştirilmiştir. Kapı önüne bir çift basamak ya da kapı önü döşemesini çerçeveleyen taş dizisi olabilecek çizgiler konulmuştur. Cephe çatı formuyla uyumlu, profilasyonlu bir saçak frizi ile sonlanır.

Örtü sistemine ait veriler naos ve aydınlık feneri kubbelerinin yarım daire biçimindeki görüşlerinden ibarettir. Kubbelerin iki yanına saçak frizi ile benzer

tarzda taşıntılı frizler yapılmıştır. Aydınlık feneri kubbesinin tepesine ise alt kısmı yarım kürevi bir kaide üzerine oturtulmuş büyükçe bir haç yerleştirilmiştir.

2- Aydın Vilayeti Meclis İdaresi'nden Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen yazı (10 Şubat 1895)¹⁴(Belge 2):

Patrikhane'nin talebine istinaden kaleme alınan yazıda özetle, istekler belirtildikten sonra, inşaatın yapılacağı arazi özellikleri, cemaatin başka kiliselerinin olup olmadığı, kaç hane ve ne kadar nüfusa sahip oldukları, kilisenin inşasında bir sakınca bulunup bulunmadığı, harcanacak tutarın Patrikhane'nin dilekçesindeki miktarla mı sınırlı kalacağı gibi hususlar irdelenmiştir. Devamında kilise inşasıyla ilgili daha önce alınmış kararlara atfen kilisenin inşa edileceği arazinin devlet arazisi olduğu, söz konusu kabristan ile ilgili bundan yirmi beş yıl önce "...*düvar ile ihata olunarak kabristan...*" yapıldığı, fakat o vakit cemaatin kilise yaptırmaya "...*vakit ve hallerinin müsait olmadığı*", Rum cemaatinin beş yüz hane ve üç bin nüfusa havî iki mahallede sakin oldukları ve iki mahallede de birer kiliselerinin bulunduğu belirtilmiş; masrafların İzmir'de yaşayan Kula'lı kişilerce¹⁵ karşılanacağını taahhüt edildiği ve inşaatta bir mahsur olmadığı ifade edilerek *harita*¹⁶ ile birlikte makama sunulmuştur. Yazının altında (H.) 15 Şaban 312/ (R.) 29 Kanunisanı 310 tarihi ve Aydın Valisi ile azâların adları ve mühürleri vardır.

3- Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'nden Sadrazamlığa gönderilen yazı (17 Nisan 1895)¹⁷:

Yazıda özetle, Patrikhane'nin Aydın Vilayeti'ne sunduğu dilekçe ile Vilayet Makamı'nın tahkikatı neticesinde buna verdiği cevaba dair izahata atfen istenilen izin ile ilgili bir sakınca görülmediği belirtilmiş, ilgili yazışmaları ve ekleri beraberinde sunularak emir ve ferman üst makamın takdirine bırakılmıştır. Altta (H.) 22 Şevval 312, (R.) 5 Nisan 311 tarihleri ile *Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza* adı yazılıdır.

4- Sadrazamlıktan Divan-ı Hümayun'a gönderilen yazı (1 Mayıs 1895)¹⁸ (Belge 3):

Yazıda inşası öngörülen binalar ile ilgili daha önceki yazışmalarda belirtilen hususlar özetlenerek ruhsat izni kapsamında Patrikhane'nin yaptığı başvuru, Aydın

¹⁴ Aydın Vilayeti Meclis İdaresi'nin 424/46 sayılı yazısı BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

¹⁵ Masrafları karşılayacak kişiler yazının başında *Yavakim oğlu Hiratbo* ve *Nikola*, sonunda ise *Hiratbo* ve *Nikola* olarak ifade edilmiştir. Patrikhanenin dilekçesindeki yazılışlar aşına daha uygun olmalıdır.

¹⁶ Çizimler yazıda harita olarak adlandırılmıştır.

¹⁷ Adliye Bakanlığı Mezhepler Dairesi'nin 72 sayılı yazısı BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

¹⁸ Sadrazamlığın yazısı BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

Vilayeti'nin tahkikatı sonucu sunduğu mazbata, Adliye Mezahib Nezareti'ne sunulan tezkire Divan-ı Hümayun'a havale edilmiş; kasabada beş yüz hanede üç bin gayrimüslim bulunduğu, ilgili çizim ve eklerdeki kilise, hademe binası ve diğer inşaya dair masrafın daha önceki yazışmalarda belirttiğimiz zatlar tarafından karşılanacağı, bu uygulamada herhangi bir sakınca görülmediği belirtilerek ruhsat tahsisi için emir ve ferman Padişahın takdirine bırakılmıştır. Alta (H.) 6 *Ẓilkade* 312, (R.) 19 *Nisan* 311 tarihleri ve Divan-ı Hümayun Kalemî yazılı mühür bulunur.

5- Hülâsa-i Evrak (2 Mayıs 1895)¹⁹:

Konu hakkındaki evrak listesini gösteren yazıdır. İlgili ekler şu şekilde sıralanır:

Divan-ı Hümayun Kalemî Müzekkiresi (1 Adet)

Adliye ve Mezahib Nezareti Tezkiresi (1 Adet)

Aydın Vilayeti Meclis İdaresi Mazbatası (1 Adet)

Patrik Tahriri (1 Adet)

Harita (3 Adet)

Yazıda (H.) 7 *Ẓilkade* 312, (R.) 20 *Nisan* 311 tarihleri bulunur.

6- Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı (27 Haziran 1895)²⁰ (Belge 4):

Belgenin başında, Patrikhane isteklerinin Divan-ı Hümayun'da görüşüldüğü, bir karar verilmeden önce bu hususta Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nce bir müzakere yapılması istendiği, bu sebeple Divan-ı Hümayunca bir müzekkere hazırlatarak, ekine Aydın Vilayeti'nin mazbatasına ile Adliye ve Mezahib Nezareti'nin tezkiresinin konulduğu bilgisi verilir. Belgenin devamında Patrikhane taleplerinin uygulanmasında bir mahsur görülmediğini belirten Aydın Vilayeti'nin mazbatasına özetlendikten sonra ilgili dairenin konu hakkındaki görüşü şu şekilde aktarılmıştır:

Vakiyle Trabzon'da, Rum kabristanına "...*defin edilen emvalat için merasim-i mezhebiye icrası*"nı kolaylaştırmak adına bir kilise inşasına dair talep edilen ruhsat için 7 Eylül 1892 tarihli yazıda belirtildiği gibi, ölümler için merasimlerin mahallelerdeki kiliselerde icra edildiği ve her kabristanda bir kilisenin bulunmadığı, dolayısıyla böyle bir ihtiyacın gerekli olmadığı ifade edilmiştir. Buna bağlı olarak Kula'da da iki

¹⁹ Evrak bilgisini kaydeden yazı Dersaadet 15/789 sayısıyla BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

²⁰ Belge I.AZN-17-3 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

mahallede sakin cemaatin her iki mahallesinde de birer kilisesi olduğu vurgulanarak ilgili talebin bir gerekçeye dayanmadığı ve böyle bir kilisenin inşa edilmesine “...mahal görülememiğinin” Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi’ne tebliğ ve mahalline bilgi verilmesi için Dâhiliye Nezaret-i’ne havale edildiği yazılıdır. Üstte 949 sayısı, altta (H.) 4 Muharrem 313, (R.) 15 Haziran 311 tarihleri ve Dâhiliye Dairesi Reisi ile azaların adları ve mühürleri vardır.

7- Ekinde Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi Mazbatası Bulunan Belge (8 Temmuz 1895)²¹:

Belgede mazbatanın içeriği “Kula kasabasında Rum cemaatine mahsus kabristan derununa müceddeden inşası istenilen kilise için mezuniyet itasına mahal görülememiğinden beyanına dair” şeklinde özetlenerek, 949 numaralı bu mazbatanın ekte sunulduğu belirtilmiştir. Belgede (H.) 15 Muharrem 313 tarihi vardır.

8- Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi Mazbatasının Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi’ne gönderildiğine dair Evrak Müdüriyeti Belgesi (31 Temmuz 1895)²² :

Yazıda Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi’ne bildirilen mazbatanın özetle içeriği ve evrak bilgisi belirtilmiştir. Sağ üstte (H.) 8 Safer 313, (R.) 18 Temmuz 311 tarihleri bulunur.

9- Adliye Mezahib Nezaret-i Celilesi’nden Sadrazamlığa gönderilen yazı (15 Ağustos 1895)²³ (Belge 5):

Yazıda Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi’nin olumsuz görüş bildiren mazbatası özetlendikten sonra, gayrimüslim cemaatin ihtiyaçlarına dair daha önce alınmış bir karara atıf yapılarak, kilise inşası için devletçe bir masraf olunmayacağı, ruhsat verilmesinin İslahât Fermanı usullerine aykırı olmadığı, mahalli idaresi tarafından da bir mahsur görülmediği beyan edilerek arz-ı mütealaya mahal olmadığı, yani inşaatta bir sakınca bulunmadığı belirtilmiş, ancak karar üst makamın takdirine bırakılmıştır. Sağ üstte 353 sayısı, altta (H.) 24 Safer 313, (R.) 3 Ağustos 311 tarihleri ve Adliye ve Mezahib Nazırı ibaresi vardır.

Konuyla ilgili olarak bir de Kasım 1895 tarihli Evrak Katipliği kayıt belgesi vardır²⁴.

²¹ İlgili yazı Dersaadet 15/789 sayılı olup BOA, ŞD/2655-23 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

²² Belge BEO 662-49639 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

²³ Belge İ.AZN-17-3 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

²⁴ Belgede dosya ile ilgili giden bazı yazıların sayı ve tarih bilgisi bulunur. Bunlar: Ortada *Divan-ı Hümayun’a*, (H.) 15 Cemaziyellevvel 313 (M. 3 Kasım 1895), 1092; sol altta *Adliye ve Mezahib* 3, (H.) 9 Cemaziyellevvel 313 (M. 27 Kasım 1895); sol üstte *Emr-i Ali’si*, (H.) 4 Cemaziyelahir 313’de (M. 22 Kasım 1895).

10-Divan-ı Hümayun Kararı (17 Kasım 1895)²⁵:

Belgenin sol üstüne düşülen notta, öncelikle mevzuata göre konunun Şura-yı Devlet'çe ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'nce tetkiki istendiği belirtilmiştir. Tarih (H.) 12 Muharrem 313 (M. 5 Temmuz 1895)²⁶.

Belgede ayrı bölümler halinde iki karar vardır.

Üstte, Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi konu hakkındaki görüşünü tekrarlamış, Trabzon'daki benzer talep için verilen kararla uyumlu bir karar verilmesi²⁷ istenip takdir üst makama bırakılmıştır. Yazının bitiminde (H.) 27 Muharrem 313, (R.) 8 Temmuz 311 (M.20 Temmuz 1895) tarihi ile Şura-yı Devlet Dâhiliye Reisi ve azaların mühürleri vardır.

Alttaki bölüm, konu hakkında Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nin mazbatası ile Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'nin tezkiresinde belirtilen karşıt görüşleri zikrederek son sözü Padişaha bırakan bir karardır. Kararın altında (H.) 29 Cemaziyelvel 313, (R.) 5 Teşrinisani 311 (M.17 Kasım 1895) tarihleri ile Sadrazam ve Divan-ı Hümayun üyelerinin²⁸ adları ve mühürleri bulunur.

11-Sadrazamdan Padişaha sunulan yazı (17 Kasım 1895)²⁹ (Belge 6):

Belgede konu ile ilgili Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi'nin mazbatası ile Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi'nin tezkiresi Padişaha arz edilmiş ve karar takdirine bırakılmıştır. Altta (R.) 5 Teşrinisani 311, (H.) 29 Cemaziyelvel 313 tarihi ve Sadrazam yazısı yer alır.

Bunun altında başkatip tarafından konu hakkındaki kararın Padişah iradesine bırakıldığı kaleme alınmıştır. Altta (H.) 2 Cemaziyelahir 1313, (R.) 7 Teşrinisani 1311, (M.19 Kasım 1895) tarihi ile Başkatip yazılıdır.

12- Evrak Defteri Sayfası (2 Aralık 1895)³⁰:

Bu yazıda Padişahın konuyla ilgili bir karar verdiği ve bunun icrası için Adliye

1895); sağda Adliye ve Mezahib Nezaretine buyuruldu (H.) 16 Cemaziyelahir 313 (M. 4 Kasım 1895) 53282 ibareleridir.

²⁵ Belge İ.AZN-17-3 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

²⁶ Yazının orta kısmında 949 sağda ise 1236 sayısı dikkati çekmektedir.

²⁷ Buradaki "...Trabzon hakkındaki karar-ı esasiye tefik muamele olmasına karar verilmesi..." ibaresinden Trabzon'da Rum kabristanına inşa edilmesi istenen kiliseye izin verilmediği anlaşılmaktadır.

²⁸ Toplantıya Sadrazam, Şeyhülislam, Meclis-i Mülkiye Memuru, Adliye Nazırı, Serasker, Bahriye Nazırı, Şura-yı Devlet Reisi, Hariciye Nazırı, Dâhiliye Nazırı, Tophane-i Amire Müşiri, Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Maarif Nazırı, Sadaret Müsteşarı, Maliye Nazırı katılmıştır.

²⁹ Belge İ.AZN-17-3 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Aynı yazı BEO 711-53282 numarada da kayıtlıdır.

³⁰ Belge BEO 711 -53282 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

ve Mezahib Nezareti'ne, gereği için ise Dâhiliye Nezareti'ne buyurulduğu ifade edilir. Sağ üstte (R.) 20 *Teşrinisani* 311, (H.) 15 *Cemaziyelahir* 313.

Belgelerin bütünü göz önüne alındığında ilgili süreç şu şekilde değerlendirilebilir. Patrikhane tarafından *Adliye ve Mezahib Nezareti Celilesi*'ne isteklerinin dile getirildiği yazı gönderilmiş; *Adliye ve Mezahib Nezareti Celilesi* bu hususta önce Aydın Valiliği İdare Meclisi tarafından bir tahkikat yapılmasını istemiştir. Tahkikat sonucunda isteklerin uygulanmasında bir sakınca görülmediği Bakanlığa iletilmiş; böylece Bakanlık ve Sadrazamlık makamlarınca da isteklerin Divan-ı Hümayun'a havale edilmesinde bir mahsur görülmemiştir. Divan-ı Hümayun talebin Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi ile Adliye ve Mezahib Nezareti'nce müzakere edilmesini istemiştir.

İlgili çalışmalar neticesinde iki kurum da karşıt görüş bildirmiştir.

Adliye ve Mezahib Nezareti, kilise için hazineden bir masraf olunmayacağını, Rum cemaatin ihtiyaçlarına dair alınmış karara ve İslahât Fermanı'na atfen ruhsat verilmesinin usullere aykırı olmadığını, mahalli idaresi tarafından da bir mahsur görülmediğini beyan eder.

Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi ise, mevta için merasimlerin mahallelerdeki kiliselerde icra edildiğini, her kabristanda bir kilise olmadığını, Kula'da iki mahallede yerleşmiş cemaatin iki mahallede de birer kilisesi bulunduğunu vurgulayarak Patrikhane'nin isteğinin bir gerekçeye dayanmadığını, kilisenin inşa edilmesine lüzum olmadığını ifade eder. Ayrıca Trabzon'daki bir Rum kabristanında aynı amaçla bir kilise inşa edilmek istendiğini, bu hususta 7 Eylül 1892 tarihli mazbatalarıyla daha önce de benzer görüşlerinin sunulduğunu belirtir.

Divan-ı Hümayun toplantısında olumlu ya da olumsuz bir karar alınmadan iki ayrı görüş Padişaha sunulur ve son karar onun iradesine bırakılır.

İzin talebiyle ilgili Padişahın bir karar verdiğini 12 numaralı belgeden anlıyoruz; fakat kararın ne yönde alındığını şimdilik belgeleyemiyoruz. Bununla birlikte, Padişahın takdirinin ne yönde olabileceği, Divan-ı Hümayun toplantısında kayda geçen Şura-yı Devlet kararından anlaşılabilir. Yazıda "...*Trabzon hakkındaki karar-ı esasiye tevfik muamele olmasına karar verilmesi...*" ibaresi dikkati çekmektedir. Burada Kula'daki kabristana inşa edilecek kilise için, Trabzon'da alınan kararın emsal teşkil etmesi gerektiği, bir başka ifadeyle alınacak kararların birbiriyle uyumlu ve tutarlı olmasının altı çizilmiştir. Bu ifadeden de anlaşılmaktadır ki Padişah Trabzon'da aynı amaçla inşa edilecek kiliseye ruhsat vermemiştir. Gerek Kula'nın

sözlü tarihinden ve böyle bir mimari dokunun günümüze hiç ulaşamamasından gerekse emsal karardan dolayı Padişahın bu inşaatı onay vermediğini söyleyebiliriz.

Patrikhane'nin 11 Aralık 1893 tarihli müracaatı ile başlayan sürecin en geç 2 Aralık 1895'te karara bağlandığı, başka bir deyişle konunun yaklaşık iki yılda sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Belgelerde Kula'daki Rum cemaati hakkında nüfus, hane, kilise sayısını içeren bilgiler yer alır. Bu bilgilere göre anılan dönemde Kula'da yaklaşık beş yüz hanede üç bin nüfus mevcuttur. Bunların iki mahallede yoğunlaştıkları ve her iki mahallede de birer kiliseleri olduğundan bahsedilir. Bu kiliselerden birisi Meryem Ana Kilisesi, diğeri ise Aya Yorgi Kilisesi olmalıdır. Bununla birlikte Kula'da bazı yayınlarda da sözü edilen³¹ ve halk arasında bilinen üçüncü bir kilise vardır; ancak bulunduğu yer dışında gerek tarihi gerekse mimarisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yazımızda tanıttığımız belgelerde, 1895'te Kula'da iki kilisenin varlığından bahsedilmesi üçüncü kilisenin o tarihlerde mevcut olmadığını gösterir³².

Çizimlerde Kuzguncuk Mahallesi Harım Arası olarak nitelenen mevkinin sınırlarını bugünkü Kula kentinin fiziki dokusu içinde tam olarak belirlemek güçtür. Buna karşılık eskiden Kuzguncuk Mahallesi olan ve fakat savaştan sonra değiştirilen adıyla Zaferiye Mahallesi sınırları dâhilinde kalan, halk arasında halen *Harım* veya *Harım Meydanı* olarak adlandırılan bir mevkii bulunur. Burada vaktiyle Rum cemaatin yoğun olarak yerleştiği belgelerimizden de bilinmektedir. Bu mevkinin güney ucunda kitabesine göre 25 Mart 1837'de inşa edilen³³ ve yakın zamanlarda restorasyonu yapılan Meryem Ana Kilisesi yer alır.

Bu kilisenin doğu tarafında bulunan bazı mezar taşlarından ve halkın hafızasına dayanan söylemlerden, vaktiyle burada bir kabristan olduğu bilinmektedir. Ayrıca, güneybatıda biraz da kiliseye doğru yaklaşan bir ev bulunmaktadır. Bu evin parseli Çizim 2 ve Çizim 3'te belirtilen ve bahçe alanı olarak ayrılan saha ile benzerlik gösterir. Bu haliyle Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu parsel, çizimlerde yer alan parselde ortak özellikler taşır. Bundan dolayı çizimlerdeki yapının Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu parselde inşa edilebileceği

³¹ Bkz., Ela Çil, "Kula Tarihsel Kentinin Yirminci Yüzyıldaki Fiziksel Dönüşümünün Mekân Dizim Yöntemiyle İncelenmesi", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, No.2, (2008), s. 283-293.

³² Şemseddin Sami'nin 1898'de yayınlanmış *Kâmûsu'l- A'lâm* kitabının Kula maddesinde de sadece iki kiliseden bahsedilir. Ayrıntılı bilgiler için bkz., Şemseddin Samii, *Kâmûsu'l- A'lâm*, C.5, İstanbul 1314, s. 3766-3767.

³³ Kilise hakkında bkz., Fügen İler, "Korun(a)mayan Bir Kültür Varlığımız: Kula-Meryem Ana (Theotoku) Kilisesi ve Ahşap Kapısı", *Günışığında Anadolu Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar, Daylight in Anatolia Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu*, (Ed: C.Özgünel-O.Bingöl-V.İdil, vd.), (2001), s. 139-155.

akla gelse de, hem arazinin iki kilise inşası için yetersiz kalmasından hem de parsel çevresinde 19. yüzyılda yapıldığı belli olan evlerden dolayı bu mümkün gözükmemektedir.

Meryem Ana Kilisesi'nin kuzeyinde eski kent dokusuna göre büyükçe sayılabilecek *Harım Meydanı* uzanır. Meydanın kuzey tarafında bir-iki ev sırasından sonra da bugün *Karataş* diye anılan, çizimlerde ise *Yanık Taş* olarak ifade edilen volkanik arazi vardır. İnşa edilecek kilise yerinin ve dolayısıyla o gün için mevcut olan mezarlığın bu civarda bulunması beklenir. Ne var ki mezarlıktan günümüze bir iz kalmamıştır.

Çizimdeki parsel, doğu ve kuzey taraflarda *yanık taş nam mevkü*, diğer kısımlarda ise *bahçe* ve *kesikler ile* çevrelenerek kentin mimari unsurlarından arındırılmış bir görüntü sunar.

Söz konusu projeler, çizimlerin üzerine düşülen notlarda *harita*, Patrikhane'nin yazısında ise *kilise resmi* olarak adlandırılır.

Patrikhane'nin yazısı, ekinde kiliseye dair projenin sunulduğu belirtilerek 11 Aralık 1893 tarihinde kaleme alındığı halde, çizimler üzerinde 26 Kasım 1894 (Çizim 1) ve 11 Ekim 1894 (Çizim 3) tarihleri vardır. İşte bu tarih farkının sebebini şimdilik tam olarak çözemesek de, çizimlerin üstündeki tarihlerin, sonradan yapılan tahkikat sırasında yerel idarelerce incelendiği ve konu hakkında görüş bildirildiği sırada düşüldüğü, bir nevi onay zamanını gösterdiği söylenebilir. Başka bir deyişle ilk olarak Patrikhane tarafından hazırlatılan çizimler, tahkikat sırasında yerel yönetimlerce onaylanmış olmalıdır.

Çizimlerin hepsinde kilisenin adı *Hiratabos* olarak yazılıdır. Buna karşın yazışmalarda kilise adından bahsedilmez. Fakat Patrikhane'nin dilekçesinde yapılacak inşaatın masrafını karşılayacaklardan *Hiralambo*'nun diğer yazılarda *Hiratbo*, *Hiratabo* gibi değişik türde yazılması, kilise adında da bir yazım veya ifade hatası olabileceğini düşündürür. Zirâ kiliseler azizlik mertebesine yükselenler adına yapılmaktadır. *Hiratabos* adında böyle bir aziz olduğuna dair elde bilgi bulunmadığına göre, bu isme en yakın aziz adı *Hiralambo*'dur³⁴. Dolayısıyla, yeni kanıtlar bulununcaya kadar kilisenin bu azize atfen adlandırılacağı varsayılabilir.

İnşa edilmesi tasarlanan kilise, plan, cephe ve dekoratif özellikleri dikkate alındığında 19. yüzyıl sonu kilise beğenisini ve üslubunu açıkça yansıtan niteliktedir. Bu dönemde üç nefli ve kubbeli bazilikalar ile tek nefli, kubbe ve tonozla örtülü

³⁴ Belki de bir tesadüf eseri olarak kilisenin inşa masraflarını karşılayacak kişilerden birinin adı da *Hiralambo*'dur.

bölüntüsüz bir iç mekâna sahip eserler ağırlıklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mimaride simetriyi esas alan bu tarz binalar, genellikle inşa edildikleri bölgenin yerel malzemesini ve tekniğini gösterirler. Bugün Kula'da mevcut Meryem Ana Kilisesi'nde uygulandığı gibi bazen bağdadi tekniğinde inşa edilen tonozlu örtü sistemleri, Kapadokya bölgesinde kesme taş malzemeye, sık aralıklı takviye kemerleriyle desteklenmiş masif tonozlara, kubbelere dönüşebilmektedir. İnşa edilmesi düşünülen kilise, planı bakımından bu kriterlere uymaktadır. Boyuna dikdörtgen biçiminde tek nefli, iç mekâna hakim kubbesiyle benzerlerini çok farklı yerlerde bulmak mümkündür. Kayseri Surp İstepanoz (Evkere/Efkere) Kilisesi³⁵ (1871) ile Aksaray Güzelyurt Analipsis (Yüksek) Kilisesi³⁶ (1894) sadece plan ve örtü sistemi bakımından benzemekle kalmaz; aynı zamanda batı cephede esas olarak belirlemekle birlikte, cephe düzenlemesi ve neoklasik bir üslupta yorumlanabilecek estetik anlayışı ile de ortak zevkler taşımaktadır.

19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi durum çerçevesinde yapılan reformlar, memleket dâhilinde yaşayan gayrimüslimlere ve diğer zümrelere verilmiş haklar, sadece Batı Anadolu'da değil, başta Anadolu olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında yankı uyandırmış; bu kapsamda anılan dönem içerisinde çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Kula'da kabristan yanında inşası istenen kilise ise "...mevtaya dua okumaya mahsus", "...yalnız mevtâ zuhurunda ayin-i ruhani icrası için..."³⁷ tasarlanmış, fakat proje aşamasında kalmıştır.

Yazışmalarda mahalli idarelerce onaylanan projelerin biçimi, boyutu, yeri ve düzeni ile ilgili bir tartışmanın bulunmadığı, asıl olarak böyle bir ibadethaneye ihtiyacın olup olmadığı üstünde durulduğu dikkati çeker. Bilinen bir husus olmakla birlikte burada tekrar etmekte bir sakınca yoktur. Yazışmalar en alt makamdan Padişaha kadar hiyerarşik bir düzen içinde ve son derece titiz bir şekilde yürütülmüş; her kurum bir üst makama ve nihai olarak karar Padişahın takdirine bırakılsa bile görüşler gerekçeli bir şekilde açık ve serbest bir irade ile ifade edilmiştir.

Kilise inşaatı için nüfus, hane ve diğer kiliselerin sayısının araştırılması ihtiyacı karşılayacak kadar kilise inşasına izin verildiği yönünde izlenim uyandırır. Bu türden

³⁵ F. İltar, "Kayseri'de XIX. Yüzyıldan İki Kilise", *Anadolu (Anatolia) Akurgal'a Armağan, Festschrift Akurgal*, XXII, 1981/1983, (1989), s. 363; G. Sağır, "Kayseri'de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi II", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Yıl 2005, S. 5, (2005), s. 31-32.

³⁶ S.Sunay, "Aksaray Güzelyurt Manastır ve Kilise Binaları Hakkında Bir Mimarî Değerlendirme" (Editör: Yrd.Doç.Dr. Adem Oger), *1.Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 7, (2012), s.207-230.

³⁷ Aydın Vilayeti Meclis İdaresi tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen yazıda kilisenin inşa gerekçesi bu ifadelerle belirtilmiştir.

izin talepleri sadece kiliselere has bir durum değildir. Memleketin çeşitli yerlerinde inşa edilecek cami ve mescitlerde, hatta bunların onarımlarında dahi benzer kriterlerin gözetildiği arşiv kayıtlarından öğrenilmektedir³⁸.

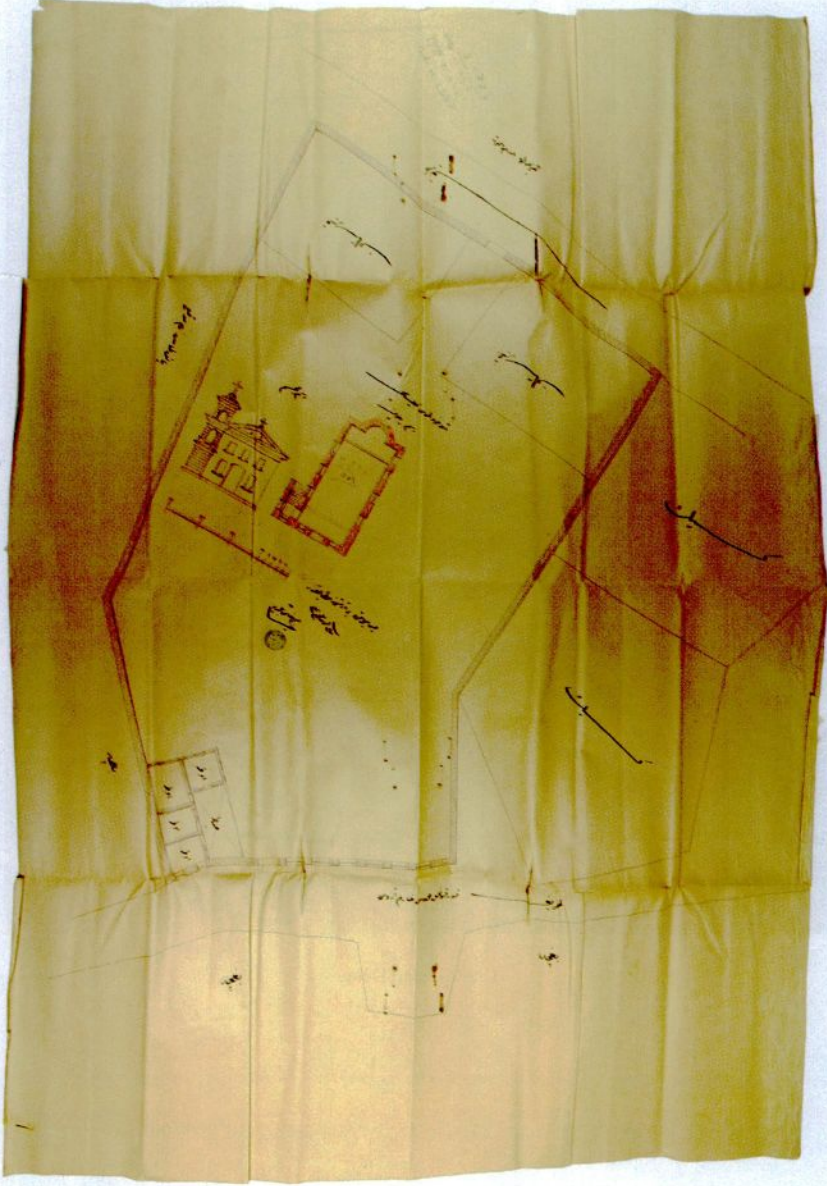
KAYNAKÇA

- Bozer, Rüstem, “Kula’da Türk Devri Mimari Araştırmaları I: Sivil Mimari”, *D.T.C.F. Dergisi*, C. XXXII, s. 1 - 2, (1988), s. 3 – 21.
- Bozer, Rüstem, *Kula Evleri*, Ankara 1988.
- Bozer, Rüstem, *Kula’da Türk Mimarisi*, Ankara 1990.
- Çil, Ela, “Kula Tarihse Kentinin Yirminci Yüzyıldaki Fiziksel Dönüşümünün Mekân Dizim Yöntemiyle İncelenmesi”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, No.2, (2008), s. 283-293.
- Dündar, Abdülkadir, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII-XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2000.
- Dündar, Abdülkadir, “Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, I. Cilt, 11-13 Ekim 2000, (2001), s. 269-280.
- İlter, Fügen, “Kayseri’de XIX. Yüzyıldan İki Kilise”, *Anadolu (Anatolia) Akurgal’a Armağan, Festschrift Akurgal*, XXII, 1981/1983, (1989), s. 353-373.
- İlter, Fügen, “Korun(a)mayan Bir Kültür Varlığımız: Kula-Meryem Ana (Theotoku) Kilisesi ve Ahşap Kapısı”, *Günışığında Anadolu Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar, Daylight in Anatolia Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu*, (Ed: C.Özgünel-O.Bingöl-V.İdil, vd.), (2001), s. 139-155.
- Sağır, Güner, “Kayseri’de Osmanlı Döneminde İnşa Edilmiş Bir Grup Ermeni Kilisesi II”, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, Yıl 2005, S. 5, (2005), s. 29-44.
- Sönmez, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1997.
- Sunay, Serkan, “Aksaray Güzelyurt Manastır ve Kilise Binaları Hakkında Bir Mimari Değerlendirme” (Editör: Yrd.Doç.Dr. Adem Öger), *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 7, (2012), s. 207-230.

³⁸ Bu konuda bkz., Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII-XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2000.

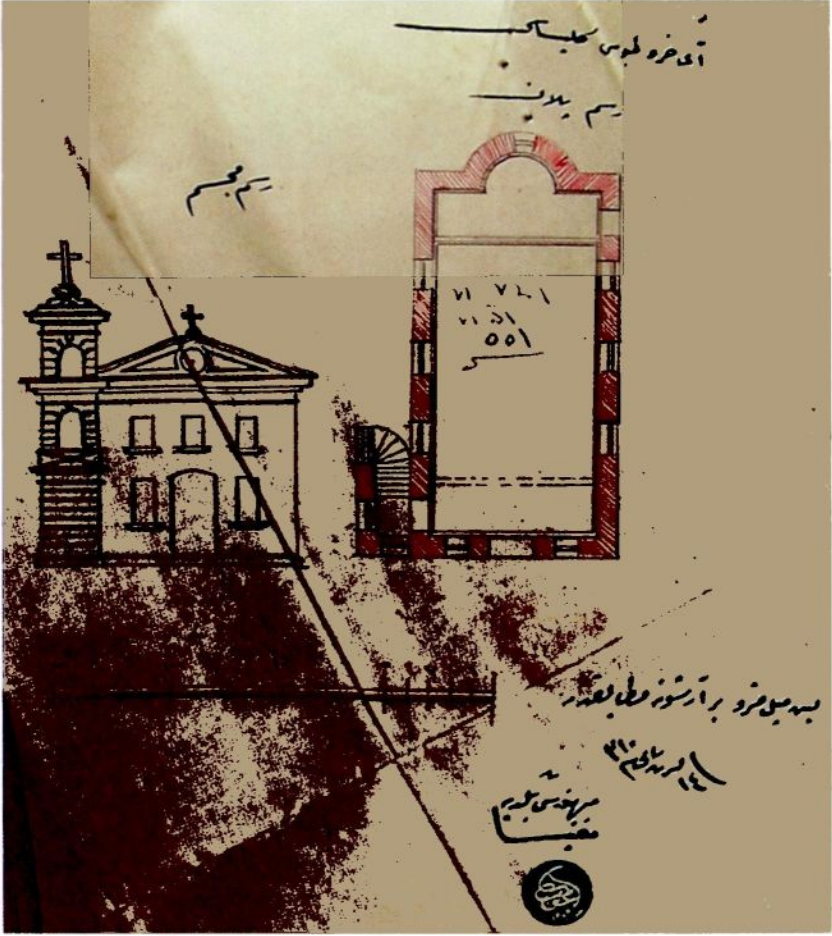
Şemseddin, Sami, *Kāmūsü'l- A'lām*, C.5, İstanbul 1314.

Yücel, Talip, “Kula”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXII, (1975), s. 336.

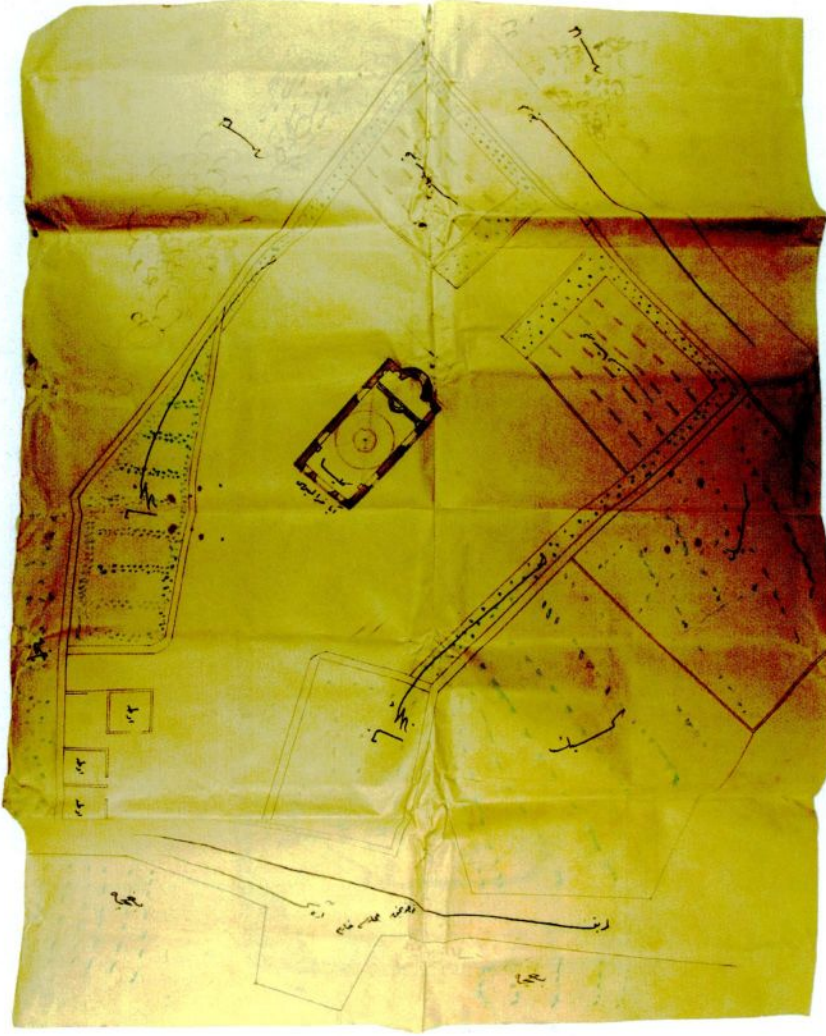

Çizim 1

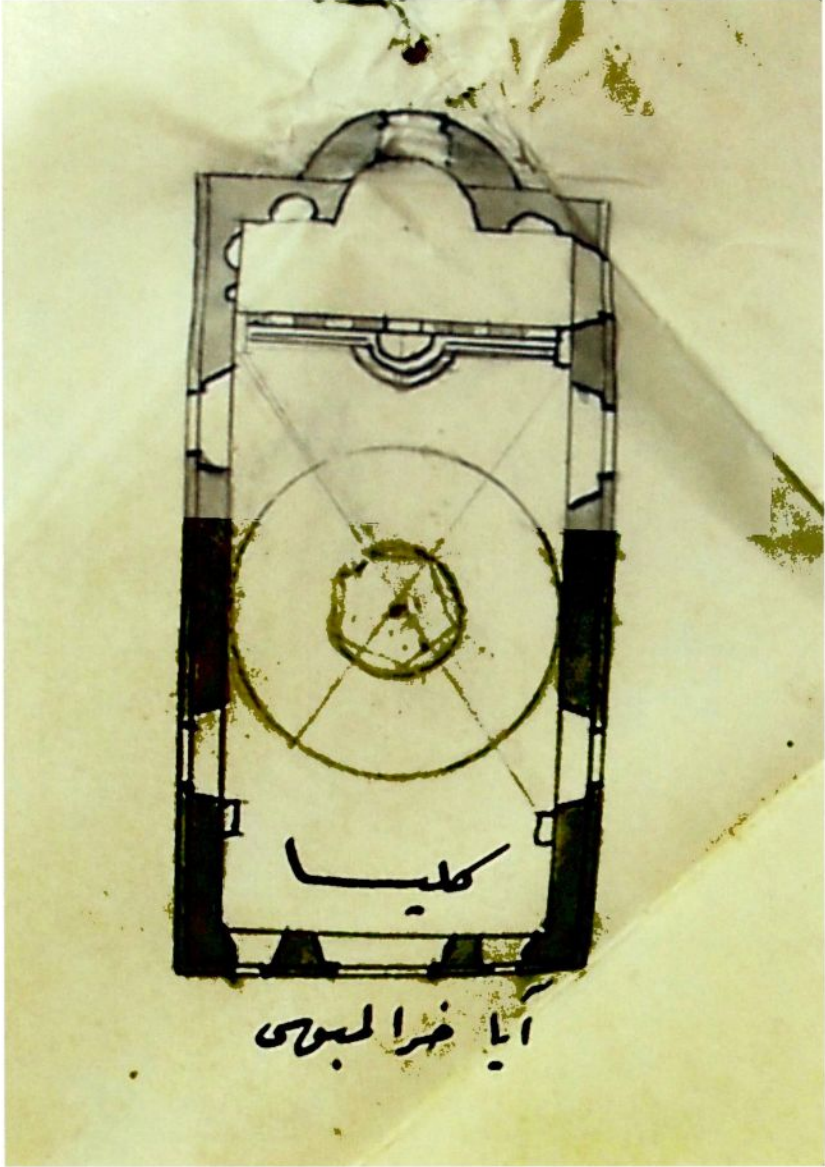
Rüstem Bozer - Serkan Sunay

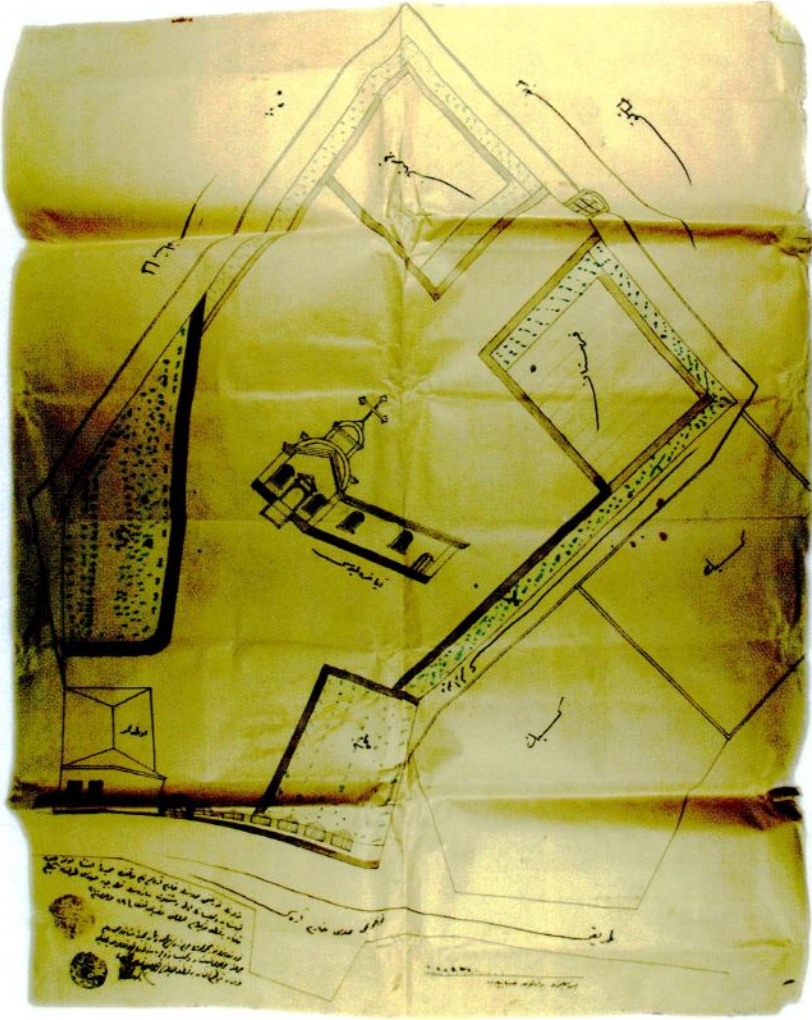
Çizim 1'den Detay

Çizim 2

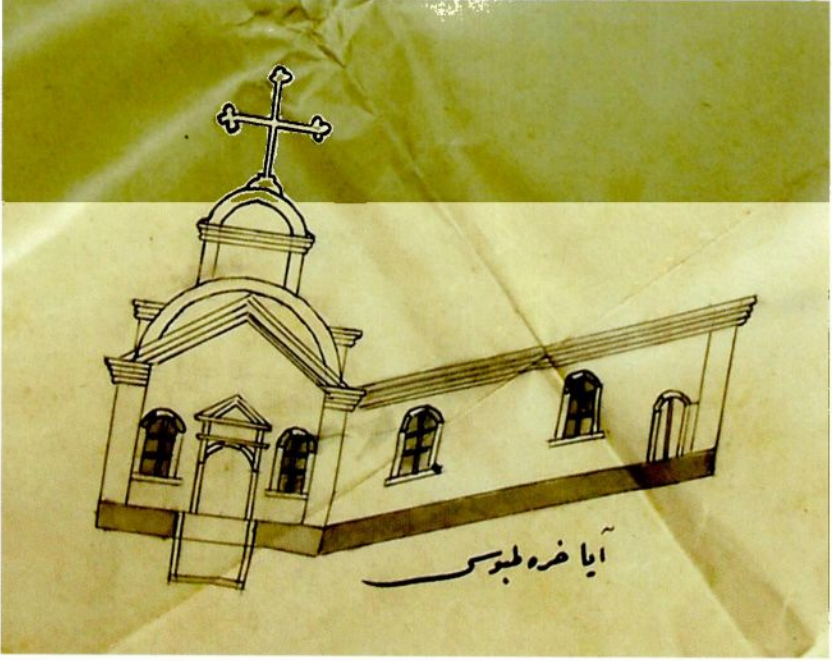

Çizim 2'den Detay

Çizim 3

Rüstem Bozer - Serkan Sunay

Çizim 3'den Detay

KANÛNÎ DEVRİNDE VÜZERÂ GÖLGESİNDE “VAKFA İLÂVE MÜLKÜN SATIŞI” ÜZERİNE BİR HUKUKÎ TARTIŞMA: “DA‘VÂ-YI ÂSİYÂB”

MEHMET GEL*

GİRİŞ

Kanûnî Sultan Süleyman devri içtimâî, dinî, ilmî ve hukukî boyuta sahip birçok hararetlî dava ve tartışmaya sahne olmuştur. Söz gelimi Molla Kâbız (ö.1527), Oğlan Şeyh İsmâ‘il-i Ma‘şukî (ö.1539), Şeyh Muhyiddin-i Karamanî (ö.1543) davaları ve para vakıfları tartışması bu çerçevede ilk akla gelenlerdendir. Merkezî iktidar, ulemâ, sûfiler ve toplum ilişkileri açısından dikkat çekici olan bu vakalar tabii olarak değişik araştırmalara konu edilmiştir¹. Elbette o devirde söz konusu dava ve tartışmalar gibi dikkat çekici olmakla birlikte bugüne kadar yeterince araştırılmayan başka vakalar da yaşanmıştır ki, bu makalenin konusu işte böyle bir davadır.

Kaynaklarda “Da‘vâ-yı meşhûre-i âsiyâb” yahut “Da‘vâ-yı âsiyâb” (Değirmen vak‘ası) ismiyle zikredilen bu dava, aslında şimdiye kadar hiç değinilmeyen, tamamen dikkatlerden kaçmış bir konu sayılmaz. Zira Hüseyin Gazi Yurdaydın *Matrakçı Nasîh ve İslâm Tarihi Dersleri* adlı kitaplarında², Mehmet İpşirli de “Anadolu Kazas-keri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımın-

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın/TÜRKİYE
mehgel@bartin.edu.tr.

¹ Molla Kâbız, Oğlan Şeyh İsmâ‘il-i Ma‘şukî ve Şeyh Muhyiddin-i Karamanî vb. davalar hakkında bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)*, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 203-327. Bu hususlarda bazı değerlendirmeler için ayrıca bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, c.II, ed. Sina Akşin vd., Cem Yayınları, İstanbul 2002, s. 209-271. Para vakıfları tartışmaları için bk. Jon E. Mandaville, “Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması”, çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 51, 1998, s. 129-144; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

² Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Matrakçı Nasîh*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963; aynı yazar, *İslâm Tarihi Dersleri*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

dan Önemî" adlı makalesinde³ bu davaya -kısmî bir unsuruyla da olsa- değinmişlerdir. Fakat açıkça söylemek lâzım gelirse, gerek Yurdaydın gerekse İpşirli zikredilen çalışmalarında bu davayı herhangi bir boyutuyla tam olarak tahlil etmiş değillerdir⁴.

İşte bu makalede biz, onların söz konusu çalışmalarından farklı olarak, tarihsel ve biyografik kaynakların yanı sıra özellikle bunlara yansımamış olup yaptığımız araştırmalar sırasında tespit ettiğimiz dava hakkında yazılmış hüccet, arz ve risâle gibi çeşitli evrakın içerdiği bilgiler zemininde vakayı bütün boyutlarıyla tahlil etmeye çalışacağız. Bu sayede, âsiyâb davasının bize Kanûnî Sultan Süleyman devrin de merkezi iktidar ile ulemâ yahut siyaset ile hukuk/ilim ilişkilerini ve daha geniş ölçekte "devrin bürokratik nizamı"nı anlamak bakımından çok ilginç bir kapı araladığını görmüş olacağız.

I. DAVANIN ARKA PLANI: VÜZERÂNIN "NÜFUZ VE MENFAAT" MÜCADELESİ

Âsiyâb davasını tam manasıyla anlamak için, öncelikle bu davada karşıt cenahlarda yer alan vüzerâdan Rüstem Paşa (ö.968/1561) ile Haydar Paşa'nın dava öncesi yıllardaki faaliyetlerine ve ilişkilerine bakmak gerekir. Zira aşağıda davanın mâhiyeti incelenirken görüleceği üzere, aslında bu vakanın arka planında söz konusu vezirlerin "nüfuz ve menfaat" mücadelesinin yattığı rahatlıkla söylenebilir.

M.Tayyib Gökbilgin'in vaktiyle bir çalışmasında inceleyerek neşrettiği bazı belgelerden anlaşılıyor ki, gerek Rüstem Paşa gerekse Haydar Paşa vezirlikleri esnasında (1540'lar) şahsî güç ve nüfuzlarını artırmak için kimi zaman şikâyet konusu olan bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardı. Konumuzu ilgilendirenleri itibariyle daha ziyade ekonomik kazanç sağlama amaçlı olan bu tür faaliyetlerden Haydar Paşa'ya ait mühim bir örneği, durumun yaratacağı mahzurları belirtmek üzere

³ Mehmet İpşirli, "Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, c.VIII, cüz: 1-4, İstanbul 1984, s. 205-218.

⁴ Yurdaydın, söz konusu eserlerinde bu dava kapsamında yaşananlardan sadece biri olan Rumeli ve Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısının azli vakasından bahsetmiştir. Bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasîh*, s. 65-67; *İslâm Tarihi Dersleri*, s.117-119. İpşirli ise, zikredilen makalesinde âsiyâb davasının yalnızca bir kısmının görünen yüzünü özetlemekle yetinmiştir. Zaten onun çalışmasının asıl odağı, bu dava sürecinde azledilmiş olan Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi hakkındaki "şikâyetler"i içeren "Tahkikat Defteri"ni ilmiye teşkilâtı bakımından değerlendirmektir. Bk. İpşirli, a.g.m., s. 208-211. İpşirli'nin incelediği âsiyâb davasıyla da ilgili olan "Mecmu'a-i Muhâkemât-i Defter-i Eslâf" isimli 30 varaklı 1178/1764-1765 istinsah tarihli defter, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde R.1506 (mükerrer) numarada kayıtlıdır. Bk. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, haz. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961, s. 600.

Kanûnî Sultan Süleyman’a yazdığı bir “arıza”sında bizzat vezir-i âzam Rüstem Paşa dile getirmişti. Bu arızada Rüstem Paşa’nın ifade ettiğine göre, dördüncü vezir Haydar Paşa “tereke”sinin yani kendisine ait “hububat”ın Karadeniz’de ticaret yapan Avrupalılara satulmasını Kanûnî’nin verdiği bir emirle temin etmiş, Rüstem Paşa da bu emrin gereği olan Haydar Paşa’nın Karadeniz veya Akdeniz limanlarında mevcut olan zahiresinin satulmasına dair müsadeyi içeren hükmü ilgililere havale etmişti. Bununla birlikte Rüstem Paşa bu durumdan rahatsızdı. Çünkü ona göre bu şekilde “İstanbul’un kileri” durumundaki Karadeniz’den bu zahire Avrupalılara gittiği takdirde, devletin merkezinde “ziyâde müzâyaka” yani “iâşe darlığı” yaşanabilirdi. Ayrıca Rüstem Paşa’ya göre, Haydar Paşa bu tür faaliyetlerde bulunurken yalnızca kendi terekelerini satmakla yetinmiyor; bu bahane ile reyânın ve diğer birçok kimsenin terekelerini de ucuz fiyatla alıp yüksek fiyatla yabancılara satma yoluna gidiyordu. Böylelikle kendisi büyük kazanç sağlarken, “ülkeyi” aynı oranda zarara uğratiyordu⁵.

Rüstem Paşa’nın kanaatince Haydar Paşa’nın terekeleri İstanbul’a yakın olmayıp Akdeniz taraflarında uzak bir yerde olsa ve “deryâyâ satılsa”, bu durum bir dereceye kadar ma’zur görülebilirdi. Ama bu tereke merkeze yakın olup nakil imkânları varken ve “bu vilayetin fakirleri muhtaçken”, satılarak Avrupalıların yahut Rüstem Paşa’nın ifadesiyle “düşmanın kuvvetlendirilmesi” yapılabir iş değildi. Üstelik Rüstem Paşa’nın söylediğine göre, Haydar Paşa’nın yanı sıra ikinci vezir Ahmed Paşa, üçüncü vezir İbrahim Paşa ve Yeniçeri ağası da aynı işi yapmaya yönelerek kendi terekeleri için hüküm istemeye başlamışlardı. Öyle ki bu hükmü elde etmek için Rüstem Paşa’yı bir ay boyunca hayli huzursuz etmişler; nihayet bu sürenin sonunda Paşa daha fazla dayanamayarak durumu Kanûnî’ye arz etmiş ve ondan Divân-ı Hümayûn’da Avrupalılara satılacak tereke hususunu müzâkere ettirerek emirlerinin ne yönde olduğunu herkese bildirmesini, böylelikle kendisinin mezkûr kişilerin baskısından ve taleplerinden kurtulacağını ifade etmek zorunda kalmıştı⁶.

Rüstem Paşa’nın konumuz bakımından dikkat çekici olan bu iddialarını tahlil eden Gökbilgin’e göre Paşa, Kanûnî nezdinde dile getirdiği Avrupalılara satılan bu zahire hususundaki kaygılarında haklıydı. Çünkü gerçekten de XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile iktisadî ilişkilerinde zaman zaman Anadolu ve Rume-
li’deki mahsullerin ülkenin ihtiyacı düşünülmeden dışarıya “satulması veya kaçırıl-

⁵ M. Tayyib Gökbilgin, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.VIII, sayı:11-12, (Eylül 1955), 1956, s. 32-33.

⁶ Gökbilgin, a.g.m., s. 32-33.

ması” şeklinde İstanbul’da ve başka yerlerde gıda darlığı meydana getiren bazı menfi faaliyetler görülüyordu. Bu yüzden Gökbilgin’e göre, “hasisliği bilinmesine ve diğer vezirlere karşı garezkarlık göstermesi de muhtemel olmasına rağmen” Rüstem Paşa’nın bu meselede, “memleketin iktisadi vaziyetini sorumlu bir devlet adamı sıfatı ile sâlim bir istikamete yöneltmek ve lâzım gelen tedbirleri zamanında almak istediği” söylenebilir⁷. Dolayısıyla bu çerçevede Rüstem Paşa’nın Haydar Paşa’yla ilgili olarak dile getirdiği iddiayı değerlendirdiğimizde, son tahlilde Haydar Paşa’nın vezirliği esnasında kendi terekisinin yanı sıra *başka kimselerin terekelerini de ucuz fiyatla alıp yüksek fiyatla Avrupalılara satarak şahsî menfaat elde etme* tarzında bir takım faaliyetlerde bulunmuş olduğu sonucuna varılabilir ki, bu durum âsiyâb davası bakımından oldukça manidardır.

Gökbilgin’in incelediği diğer belgelere göre Rüstem Paşa, Haydar Paşa’nın “şahsî çıkar amaçlı” bu tür faaliyetlerini Kanûnî’ye arz ederek “ülkenin aleyhine” olacak fiillerin önüne geçmeye çalışmasına rağmen kendi menfaatleri söz konusu olduğunda ise, Haydar Paşa ile benzer yöntemleri kullanarak iş yapmakta bir beis görmüyordu. Söz gelimi padişaha hitaben yazılmış dikkat çekici bir şikâyetle iddia edildiğine göre, Rüstem Paşa başka vezirlerin olmadığı kadar “zâlim ve tama’kar” bir vezir olup, her kimde *“eğer yarar çiftlikdir, eğer yarar atdır ve eğer sâir yarar esbabdır”* bilse hemen satın alma yoluyla ona tâlip olur, kimse de bu talebe “muhâlefet” edip vermemelik edemezdi. Nitekim o, vezir-i âzamlığı sırasında zamanın Rumeli kazaskeri Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi’nin defterdar olan kardeşi Çivizâde Abdi Çelebi’nin -içindeki davaları ve diğer eşyası ile birlikte- “iyi bir çiftliğine” tâlip olarak elinden almıştı. Keza, iddiaya göre İstanbul kadılığından ma’zûl olup Edirne’de Sultan Bayezid Medresesi tevcih olunan bir âlim, başkentte evleri ve emlakı bulunması sebebiyle bu vazifeyi kabul etmekten imtina etmiş ve Rüstem Paşa’ya “200 flori nakit rüşvet” vererek başka bir vazife ile yine İstanbul’da kalmayı başarmıştı⁸. İşte bu tarz faaliyetlerinin de katkısıyla olmalı ki, Rüstem Paşa öldüğünde geride 1700 köle, 2900 savaş atı, 780.000 hasene altın, 1000 yük nakit para, *Anadolu ve Rumeli’de 815 çiftlik, 76 su değirmeni*, 5000 ciltten fazla çeşitli kitap ve daha birçok değerli eşyayı ihtiva eden 15 milyon dukalık büyük bir miras bırakmıştı⁹.

Rüstem Paşa ayrıca, söz konusu işleri yaparken öyle anlaşıyor ki hakka, hukuka ve usûle çok fazla riâyet eden birisi değildi. Diğer bir deyişle o, istediği sonucu elde etmek için yeri geldiğinde ilgili kişileri baskı, teftiş vb. gibi yöntemlerle etkile-

⁷ Gökbilgin, a.g.m., s.12-15.

⁸ Gökbilgin, a.g.m., s.19-20.

⁹ Erhan Afyoncu, “Rüstem Paşa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35, İstanbul 2008, s. 288-290.

meye çalışmaktan yahut onlar üzerinde nüfuzunu kullanmaktan geri durmuyordu. Nitekim bunun bir örneği, kendisi hakkında yazılan ilgi çekici bir ihbar mektubunda dile getirilmiştir. Bu mektupta iddia edildiğine göre, Rüstem Paşa vezir-i âzam olabilmek için “entrika çevirerek” Süleyman Paşa’yı o makamdan “azl ettirdiği” gibi, “türlü türlü iftiralara müstehak” ederek onun Mısır beylerbeyliği zamanındaki icraatlarını da teftiş ettirmişti¹⁰. Dahası o, bununla yetinmeyerek sonucu etkilemek için teftiş sürecine de müdahale etmişti. Zira iddiaya göre Rüstem Paşa, Süleyman Paşa teftiş edilirken, teftiş heyetinde yer alan Mısır beylerbeyi Davud Paşa’ya, Mısır kadısı Ma’lûl Emir’e¹¹ ve Mısır nâzırı’na (Mehmed Çelebi) “*ümiddir ki bizi hacil düşürmeyüb murâdumuz üzere itmeye sa’y ü ikdamlar idesiz’ deyu mektub mektub üzerine irsâl*” etmişti¹². Eğer iddia doğruysa, onun bu girişiminin heyet üzerinde nasıl bir etki yaratacağını tahmin etmek zor değildir. Nitekim mektup sahibi bu etkiyi kendince, “*eğer (teftişi) hak üzere görüb murâdı üzerine itmezlerse ahvâllerî nice olacağın hod bilirlerdi, ol sebebden hakkı koyub bâtil üzere yürürler...*”¹³ şeklinde dikkat çekici ifadelerle belirtir.

¹⁰ Hadım Süleyman Paşa’nın vezir-i âzamlıktan azlinin 951/1544’te (Edirne’de) Sultan’ın huzurunda vezir Deli Hüsrev Paşa ile Mısır beylerbeylikleri dönemi salyâneleri üzerine yaptıkları münakaşa yüzünden vuku bulduğu bilinmektedir. Bk. M.Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 125. Ayrıca bk. Erhan Afyoncu, “Süleyman Paşa, Hadım”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul 2010, s. 96-98.

¹¹ Hadım Süleyman Paşa’nın teftişi için (Mısır Kadısı ve) müfettişlerden biri olarak Ma’lûl Emir Efendi görevlendirilmiştir. Bk. *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, yay. haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 2002, s. 63-64. Bu görevlendirme Hadım Süleyman Paşa ile Ma’lûl Emir, Hadım Süleyman Paşa ile Rüstem Paşa ve Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir arasındaki ilişkiler açısından dikkat çekici bir manzara arz eder. Zira Kefevî’ye göre Hadım Süleyman Paşa ile Ma’lûl Emir, beylerbeyi ve kadı sıfatıyla Mısır’da bir müddet beraber çalışmışlar ve öyle görünüyordu ki pek anlaşılamamışlardır. Bk. Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ’ibu A’lâmi’l-Ahyâr Min Fukahâ’i Mezhebi’n-Nu’mânî’l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nu.690, vr.411a. Bundan dolayı mânidardır ki, iddiaya göre Hadım Süleyman Paşa’nın vezir-i âzamlıktan azlinda ve Mısır beylerbeyliği icraatlarının teftiş ettirilmesinde rol oynayan (ikinci vezir/vezir-i âzam) Rüstem Paşa, Ma’lûl Emir’in de içinde yer aldığı teftiş heyetini -gönderdiği mektuplarla- Hadım Süleyman Paşa aleyhine etkilemeye çalışmıştır. Daha açık bir şekilde ifade edersek, bu olaylarda Hadım Süleyman Paşa’ya karşı Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir -en azından şeklen- aynı safta yer almış gibi görünmektedir. Buna mukâbil bu makalede ele aldığımız âsiyâb davasında ise, Rüstem Paşa ile Ma’lûl Emir bu defa karşıt cenahlarda yer alırlar.

¹² Gökbilgin, a.g.m., s. 18-19,36. Ma’lûl Emir Efendi’nin müfettişlerden biri olarak görevlendirildiği bu teftiş ilişkin 11-12,18 Şevval 951/ 26-27 Aralık 1544, 2 Ocak 1545 tarihli otuz üç adet hükmü, H. 951-952 tarihli Mühimme Defteri’nde yer almaktadır. Bk. *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 7-11, 51-65, 79-80, 83-89, 101-103.

¹³ Mektup sahibinin böyle bir etki düşüncesini neye bağladığını görmek bakımından ifadenin evvelini de aktarmakta yarar var: “...Öyle olsa hem vezir-i âzam ola ve hem Sultanının oğlu gibi makbûlü olduğundan ol cânibde olan kullarımızın dahi ne mikdarları vardır ki mektub-ı şeriflerine muhâlefet eyleyüb kendü murâdı üzere itmeyeler...” Bk. Gökbilgin, a.g.m., s. 36.

Hülâsa bu ilginç birkaç misalden anlaşılacağı üzere, gerek Rüstem Paşa gerekse Haydar Paşa vezirlikleri esnasında şahsî güç ve nüfuzlarını artırmak için zaman zaman usûle, hak ve hukuka muğâyir olarak addedilebilecek bir takım işler yapmaktan çekinmemişlerdi. İşte onların bu eğilimleri, kanaatimizce “da’vâ-yı âsiyâb”ın ortaya çıkması bakımından oldukça açıklayıcı olsa gerektir. Başka bir deyişle, Haydar Paşa ile Rüstem Paşa’nın sütte gerisinden başrolü oynadıkları âsiyâb davası, aslında böyle bir arka plan yahut zemin üzerinde neşvünema bulmuş gibi görünüyor.

II. DAVANIN MÂHİYETİ: MEVKÛFÂTCI MUHAMMED’E AİT “VAKFA İLÂVE MÛLK”ÜN VEZİR HAYDAR PAŞA’YA SATIŞI SORUNU

Âsiyâb davası hakkında yazılmış metinlerden anlaşılıyor ki, davanın temeli peş peşe Rumeli kazaskerliği yapan Ebu’s-Su’ûd Efendi (ö.982/1574) ve Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi’nin (ö.954/1547) kazaskerlik yıllarına dayanmaktadır. Söylenildiğine göre davaya konu olan Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman’a ait “Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsı”ndaki¹⁴ vakfin önce Rumeli kazaskeri Ebu’s-Su’ûd Efendi tarafından “sıhhati”ne, daha sonra ise Çivizâde tarafından bazı menkul cinsinden malların akara tâbi kılınmaz bir biçimde vakfedilmiş olduğu ve vakfin “halt-ı mezhebeyn” (iki mezhebin görüşlerinin birleştirilmesi) tarzında yapıldığı gerekçeleriyle “bâtıl” olduğuna hükmedilmiştir¹⁵. Öyle anlaşılıyor ki Mevkûfâtçı’nın vakfinin davalık olmasının yolunu da Çivizâde’nin 953/1546-47 yılında verdiği bu hüküm açmış gibi görünmektedir. Zira Ma’lûl Emir Efendi’nin (ö.963/1555-56) hüccetinde davayı doğuran mesele olarak tezâhür eden Mevkûfâtçı’nın vakfinin satılması olayı, Taşköprizâde’nin (ö.968/1560-61) ifadele-

¹⁴ “Yalak-Âbad Kazâsı”, XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı’na bağlı bir yerleşim yeridir. Bk. Ahmet Güneş, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 9-10.

¹⁵ “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü’l-Evvel Efendi’lerin Arzları”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.311b-312b (Bu arz, -herhangi bir başlık taşımadığı için- tarafımızdan bu şekilde isimlendirilmiştir). Taşköprizâde âsiyâb davası hakkında Kanûnî Sultan Süleyman’ın emriyle yazdığı risâlesinde bu hususu isim zikretmeksizin, “...sonra başka bir hâkim şuna binden onun (bu vakfin) bâtil olduğuna hükmetti: Binaların -hakkında nassın gelmediği menkulattan olmasından dolayı- İmam Ebu Yusuf’a göre ancak bir akara tâbi olarak vakfedilmeleri sahih olur, bizim ele aldığımız konuda cihet-i kurbet ihtilafının buna mâni olmasından dolayı onun tâbiyyeti yoktur; İmam Muhammed’e göre her ne kadar hakkında teâmülün var olduğu menkullerin vakfi asâleten câiz olsa da kişinin kendisine vakfi câiz değildir. Galleyi kendine şart koşması da bu şekildedir. Zikredilen hüküm hakkında iki mezhep arasında birleşme (halt) vardır ve o gayr-ı sahihtir” ifadeleriyle dile getirir. Bk. Taşköprizâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey’i’l-Mülki Dumme ilâ Vakfi’l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.108a.

rine göre, Çivizâde'nin bu hükmünden sonra vuku bulmuş olmalıdır¹⁶. Bununla birlikte bu satış işleminin ilkin “mülk/vakıf davası”na konu olmasının, Çivizâde'nin 953/1546-47 yılındaki hükmünden hemen sonra mı, yoksa daha sonraki yıllarda mı gerçekleştiğini bilemiyoruz. Yalnız şu çok açık ki, o vakitler Ma'lûl Emir'in dânişmendi olan *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr* müellifi Mahmud b. Süleyman el-Kefevî'nin (ö.990/1582) verdiği ayrıntılı bilgilere göre bu dava, “vakıf/mülk davası”ndan “vakfa ilâve mülkün satışı davası”¹⁷ şekline dönüşmüş bir biçimde asıl olarak Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 958/1551 yılında Anadolu kazaskerliğinden “mütেকâid” (emekli) olan Ma'lûl Emir Efendi'ye görev verilmek suretiyle “dinlenmeye” başlanmıştır. Kefevî bu durumu Kanûnî'nin Ma'lûl Emir'e “vezir” (vezir-i âzam) Rüstem Paşa ile “vezir” Haydar Paşa arasındaki ihtilafta bir mektup yazarak mürâcaat ettiği, hocasının da konuyu tetebbu edip “hak, Haydar Paşa cânibindedir” diye “cevap” yahut “hüccet” yazdığı şeklinde belirtir¹⁸. Nitekim Ma'lûl Emir de el'an Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir yazma mecmua içerisinde bulunan bu hüccetinde davayı dinlemesi için Kanûnî'den emir geldiğini ifade eder¹⁹.

Ma'lûl Emir'in hüccetinde verdiği bilgiler çerçevesinde âsiyâb davasının mâhiyetine bakıldığında -vezir Haydar Paşa'nın vekili Mevlânâ Sinan b. Muhammed'in, Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'e ettiği “takrîr-i da'vâ”ya göre- sürecin şöyle cereyan etmiş olduğu görülmektedir:

¹⁶ Taşköprizâde sorunun gelişimini, “...O vakitte bir hâkim bu vakfın sıhhatine ve lüzumuna hükmetti. Sonra başka bir hâkim şuna binâden onun bâtlı olduğuna hükmetti (...) İkinci hâkimin vakfın bâtlı olduğuna ilişkin hükmünden sonra vakfedenin vasîsi zikredilen evkâfı bir başkasına sattı. Sonra vereseden bazıları ilk hükmün sahih olduğunu iddia ettiler. Üçüncü hâkim ise vakfın sahih olduğu yoluna gitti, şuna binâden ki, (...) Sultan'a (bu durum) arz edildiğinde ise o, vakfın sıhhatini emretti...” şeklinde özetler. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr.107b-108a.

¹⁷ Ma'lûl Emir'in hüccetindeki bilgilerden ve Taşköprizâde'nin ifadelerinden anlaşıyor ki, bu dava önce Çivizâde'nin Mevkûfâtçı'nın vakfını-içerdiği menkul mallar nedeniyle- iptal etmesi üzerine “vakıf/mülk davası” şeklinde yürümüş, daha sonra ise vakıf olduğu iddia edilen muhallefâtın bir kısmının aslında miri arazi üzerinde olduğu tespit edilince “vakfa ilâve mülkün satışı davası”na dönüşmüştür. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 107b-109a.

¹⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b-413b. Kefevî'nin vakayı anlatış biçimi, Kanûnî ile Ma'lûl Emir arasında önce bir mektuplaşmanın gerçekleştiği, daha sonra ise davanın dinlenmesi emrinin verilip Ma'lûl Emir'in bu emirden sonra “hüccet” hazırladığı biçiminde olmakla birlikte, sanırsız o, bu ifadelerinde aynı süreçten yani davanın dinlenmesi emrinden bahsediyor olmalıdır.

¹⁹ Ma'lûl Emir'in bu ifadeleri şöyledir: “Südde-i seniyye-i Sultâniden hük-m-i şerif ... vârid olub ...sâbıkan müteveffâ olan Mevkûfâtçı Muhammed dimekle ma'rûf kimesnenin Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsında vâkı' olan muhallefâtından vakf-ı müseccele munzamın olub sa'ka-i vâhîde ile ale'l-ıtlâk bey' olunan emlakının husûsunda esahh-ı akvâl ile hükmedesin deyu fermân olunmuş, imtisâlen li'l-emri'l-âltı ...”. Bk. “Hüccet-i A'lemi'l-Ulemâ'i'l-İzâm Ma'lûl Efendi fi Husûsi't-Tâhûn”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu. 2752, vr. 304a.

Davanın taraflarından biri olan Haydar Paşa'nın vekili Mevlânâ Sinan b. Muhammed'in iddiasına göre, vaktiyle Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman'ın "Anadolu tarafında Yalak-Âbad kazâsı"nda bulunan eşyasının tamamını²⁰, Mevkûfâtçı'nın işlerine "vasî" olan Sinan Beg b. Abdullah hâkim mârifetiyle - Mevkûfâtçı'nın borçlarını ödemek için- Haydar Paşa'ya üç bin dinara satar. Haydar Paşa'nın vekili Sinan Çelebi de bu parayı karşı tarafa öder ve malların tamamı bir müddet Haydar Paşa'nın tasarrufunda kalır. Ancak bu mallar o esnada Mevkûfâtçı'nın çocukları tarafından Haydar Paşa'nın elinden alınarak tasarrufuna mâni olduğu için, Sinan Beg b. Abdullah bunların, müvekkili Haydar Paşa'nın mülkü olduğunu iddia ederek "akar" hükmünde olan binaların ve "gasp yoluyla" alınan menkullerin "a'yân"ını talep eder.

"Hasımlar"ın (Mevkûfâtçı'nın çocukları)²¹ akar hükmünde olan binaları tasarruf ettikleri "şer'" ile sâbit olduktan sonra, Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'den bu konuda cevap istenir. Muhammed b. Karagöz, bu malların müvekkillerinin tasarrufunda bulunduğunu kabul eder; fakat aynı zamanda zikredilen alım-satım işlemlerinin tamamını inkâr ederek söz konusu muhalefâtun hepsinin "akar ve menkul" vs. olarak Mevkûfâtçı'nın "vakfı" olduğunu söyler. Bunun üzerine iddiacı Sinan b. Muhammed'den iddiasına muvâfık bir delil (beyyine) talep edilir. Sinan b. Muhammed bu talebe yönelik olarak Çivizâde imzalı 953 (1546-47) tarihli bir "şer'i hüccet" ibraz eder. Bu hüccet padişah nezdinde kabul görerek hasıma tebliğ edildikten sonra, dava olan bütün malların Mevkûfâtçı'nın "vasî muhtârı" Sinan Beg b. Abdullah tarafından Mevkûfâtçı'nın borçlarını ödemek için vekil Sinan Çelebi vasıtasıyla Haydar Paşa'ya üç bin dinara satılıp bedelin teslim edildiği (teslim-i semen) ve satılanların teslim alındığı (kabz-ı mebi'at) hâkim huzurunda sâbit olur.

Bu sefer hasım, dava konusu olan satılan muhalefât (mebi'at) hakkında vakıf davasına teşebbüs ederek bir "vakıfnâme" ibraz eder. Fakat muhtemelen karşı

²⁰ Bu eşya şunlardan oluşmaktaydı: Doğancı köyünde olan evler, damlar, bağlar, deniz kenarında "Şehzâde Sultan Mehmed Han bin Sultan Bayezid Han Türbesi" maslahatı için vakıf olan yerler üzerinde bulunan evler, bağlar, bahçe, fırın, kenif, dükkân, mahzen, adı geçen köyün yakınında nehr-i Mınsak diye bilinen su üzerinde üç oda yedi göz değirmen, zikredilen çiftlikte menkulât kabilinden muayyen yetmiş yedi baş su sığırı, kırk bir baş kara sığır, on dört at, değirmenlere hizmet eden öküzleriyle birlikte on iki araba, yüz müd buğday ve altı yüz araba taş.

²¹ Ma'lûl Emir'in hüccetindeki "hasımlar" ifadesinden ve bilhassa Taşköprizâde'nin "*vereseden bazıları (...) iddia etti*", "*vereseden başka bazıları tarafından da vekil olan vasî (...) iddia etti*" gibi, iddialar arasında ayırım yapan ifadelerinden anlaşılıyor ki, muhtemelen Mevkûfâtçı'nın vârisleri/çocukları arasında da bir anlaşmazlık vardı ve bu da tabiatıyla dava sürecinde etkili olan faktörlerden bir diğeri olmalıdır.

tarafca, bu vakfiyenin içeriğinin sâbit olmadığı, aslında ve şartlarında da birçok hata bulunduğu iddiasıyla padişaha defaatle arzda bulunulur ve onun, durumu açıklığa kavuşturmak için “hâkim”e emir vermesi sağlanır. Hâkim de bu emir sonrası yaptığı incelemede vakıf davasının “bâtlı”, söz konusu satışın ise “sahih” olduğuna hükmeder.

Bu durum karşısında Muhammed b. Karagöz, iddiacının hüccetini inkâr ederek hüccetin içeriğinin ispat olunmasını ister; böylelikle iddiacıdan delil talep edilir. İddiacı Sinan b. Muhammed bu talebi, İstanbul Murad Paşa Medresesi’nde müderris olan Mevlânâ İbad (ö.984/1576-77), daha önce Mudurnu Medresesi’nde müderris olan Mevlânâ Hüsrev ve “âsitane-i saâdet”de mülâzım olan Mevlânâ Abdülganî bin Mirşâh’ın (ö.995/1586-87), “meclis-i şer’-i şerîf”de hasmın yüzüne karşı hüccetin içeriğine ilişkin tafsilatlı olarak şahâdet etmeleriyle karşılar.

Hasıma şahitlerin durumunu araştırmak (teftiş ve tefahhus) için talepten sonra üç gün süre verilip bu sürenin bitiminde şahitliklerin çürütülmesini veya reddini (ta’n ve cerh) sağlayan bir delil ortaya konamayınca, hüccetin içeriği sabitlik kazanır ve ona “def’in ve cevâbın var mı” diye sorulur. Bu soruya hasım, “daha önce bu da’vayı hâlen Rumeli kazaskeri olan Bostan Efendi emr-i şerif-i hâkâniye uyarak şer’ gereğince dinleyip vakfa hükmetmiştir” mealinde bir cevap verir; fakat bu iddiasının doğruluğuna “beyân-ı şer’î” talep olunca bunda âciz kalır ve “adı geçen kazasker Efendi’den sual olunmasını” talep eder.

Bu talep üzerine durumun hakikatini öğrenmek için Ma’lûl Emir Efendi, kazasker Bostan Efendi’yle bir araya gelerek ona söz konusu iddiayı sorar. Bostan Efendi bu soruya, “sâbıkan da’vâ-yı mülk olan muhallefâtıdan vakıf olanlar, zikredilen arazi üzerinde bulunan iki oda dört göz su değirmeni evi (âlât ve esbâbı ile), iki karşulu ortası suffalı iki ev, (üzerleri çardak) iki anbar, münferit bir anbar, bir fırın, bir ahır, civarında kiler, üç su sığırı damı, samanlık yanında bir oda, bir mahzen, esbhane (ahır), evler civarında bağ, bahçe ve bir nalbant dükkanından oluşan mallar” olup, bunlar “Mevkûfâtçı Muhammed Beg İbn Süleyman’a intisapla mahallinde ma’rûf ve meşhûrdur; bizim huzûrumuzda tarîk-i şer’î ile (bunların) Mevkûfâtçı’dan vakıf olduğu sâbit olup vakfa hükmetmişizdir” der ve bu tafsil üzere hüccet üslubunda bir tezkere kaleme alarak, üstüne isimlerini yazarlar²².

²² Taşköprizâde de dava sürecini özetlerken Mevkûfâtçı’dan vakıf olan ve olmayan malları kabaca şöyle açıklar: “...Sonra vereseden başka bazıları tarafından da vekil olan mezkûr vasf, başkası için vakfedilen arazi üzerinde olanların, bu değirmenlerden dördü ve bu binalardan bazıları olduğunu, bunlardan geriye kalanların ise beytü’l-mal arazisi üzerinde olduğunu, bu yüzden bu geriye kalanların aslen tebiyyetlerinin yokluğundan dolayı vakıf olamayacağını, bu nedenle de zikredilen satışın sahih olacağını iddia etti...”. Bk. Taşköprizâde, a.g.r., vr. 108ab. Bu son cümle

Ma'lûl Emir'e göre böylelikle -bir dava hakkında önceki kadı'nın haber verdiği bilgiye göre sonraki kadı'nın "takdîr-i adâlete amel etmesi" sahih olduğu için- dava olunan eşyanın içinden Bostan Efendi'nin zikrettiklerinin "vakıf" olduğu, bunların dışında kalıp mirî arazi üzerinde bulunan Doğancı köyündeki evler, bağlar, damlar, köyün yakınındaki bir oda üç göz su değirmeni, yetmiş yedi baş su sığırı, kırk baş kara sığır, (arabaları ile) on iki çift öküz, on dört at, yüz müd buğday ve altıyüz araba taşdan oluşan emlâkın ise, Mevkûfâtçı'ya intisap ile târiften ayrı olması nedeniyle zikredilen hüccetin içeriği gereği Haydar Paşa'nın "kabz" edilmiş mülkü olup "vakfa ilâve satılmış mülk" kabilinden olduğu ortaya çıkar.

Sonuç olarak Ma'lûl Emir, -Sinan b. Muhammed'in "kalan emlâk" hakkında söz konusu hüccetin yürürlüğe konmasını (tenfiz) talep etmesi nedeniyle- vakfa ilâve olup hepsi birden (şafka-i vâhide) mutlak olarak satulan mülkün ulemâ nezdinde toplam (cümle) bedelden hissesi miktarı bedel ile satışının sahih olduğunun mu'teber kitaplarda yazdığını söyleyerek, hüccetin "kalan emlâk" hakkında yürürlüğe konmasına, o emlâkın Mevlânâ Sinan'ın müvekkili Haydar Paşa'nın toplam bedelden hissesi miktarı bedel ile mezkûr satış tarihinde mülkü olmasının sâbit olduğuna, zikredilenlerden akar hükmünde olan borcun hasmın eline teslim edilmesine (def), gasb edilen menkullerin "a'yân"ının (a'yân-ı menkûle-i mağsûbe) beyan edilerek getirilmesine (izhâr ve ihdâr) ve hasımların bunda "aczi" ortaya çıkınca ise zorla alınmasına 958/1551 yılı Şevval (Ekim) ayının başında (evâil) hükmeder²³.

III. DAVA SÜRECİNDE ULEMÂNIN TAVRI VE MERKEZİ İKTİDAR

Kefevî'ye göre Ma'lûl Emir'in bu hükmü Kanûnî'ye ulaştıktan sonra, o bunu "arz günü" Rumeli kazaskeri Bostan Efendi (ö.977/1569-70) ve Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi (ö.986/1578-79) ile müşâvere eder. Bu müşâvereden çıkan sonuç, Kanûnî'nin Ma'lûl Emir'in görüşü ile kazaskerlerin görüşünü birbirine "muvâfık" bulması ve kazaskerlere bu davayı dinleyip doğruyu tespit etmek için kendisine bir "tevkî" yazmalarını emretmesidir²⁴. Âsiyâb davasına dair evrak arasında tespit ettiğimiz bir belgeden anlaşılıyor ki Kanûnî'nin verdiği bu emir, kazas-

risâlenin "Yeni Câmi" nüshasında "...bu nedenle de zikredilen satışın sahih olamayacağını iddia etti" şeklinde yazılıdır. Bk. (Taşköprizâde), "Risâle fi Vakfi't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr", Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmi, nu. 376, vr. 169b.

²³ Dava sürecine dair nakledilen bütün bu bilgiler için bk. "Hüccet-i A'lemi'l-Ulemâ'î'l-İzâm Ma'lûl Efendi fi Husûsî't-Tâhûn", vr. 304a-306b.

²⁴ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b.

kerler Bostan Efendi, Muhaşşi Sinan Efendi ve İstanbul kadısı Saçlı Emir Efendi (Muhammed b. Abdü'l-Evvel et-Tebrizî) tarafından ortak bir “arz” yazılarak yerine getirilmiş gibi görünmektedir. Nitekim bu arzda söz konusu âlimler Sultan'ın konuya ilişkin kendilerine verdiği emri şöyle ifade ederler:

“Merhûm Mevkûfâtçı Muhammed'in vakfı husûsunda sâbıkan kâdî'asker olanlardan Mevlânâ Ebu's-Su'ûd ...sıhhatine eylediği hükm ile, merhûm Mevlânâ Şeyh Muhammed butlânına eylediği hükmün kangısı savâbdır, kemâ yembegi emân-ı nazar ile görölüb lâyh olduğu üzre arz olunsun deyu fermân olunmagn, her birisinin sebeb-i hükmünde te'emmül olundukda lâyh olan budur ki...”²⁵.

Görüldüğü üzere bu âlimlere verilen emir, davanın başlangıçtaki temel ihtilaf noktasını teşkil eden Ebu's-Su'ûd Efendi ve Çivizâde'ye ait daha önceki zıt görüşler bağlamında Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olup olmadığı, yani muhalefâtın Haydar Paşa'ya satılacak nitelikte olup olmadığı hususuyla ilgilidir. Bu hususa üç âlimin verdiği cevap, bazı çekinceler taşımakla birlikte esasta Ebu's-Su'ûd Efendi'nin görüşünün doğru olduğu, diğer bir deyişle Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olduğu mealindedir²⁶. Davanın tarafları açısından bunun anlamı, kazaskerlerin ve İstanbul kadısının görüşünün -Kefevî'nin Kanûnî'ye atfen söylediğinin aksine- Ma'lûl Emir'in görüşü ile bütünüyle uyumlu olmadığıdır. Bununla birlikte Ma'lûl Emir'in aslında -hususen Rumeli kazaskeri Bostan Efendi'nin ifadeleri temelinde- Mevkûfâtçı'ya mal edilen muhalefâttan sadece bir kısmının vakfa dâhil olmadığını, bu yüzden bunların satışının sahih olduğunu iddia ettiği ve zikredilen üç âlime sorulan hususun Ma'lûl Emir'in iddiası değil, davanın ilk şekli olan “vakıf/mülk davası” hakkında olduğu düşünüldüğünde, her iki görüş birbirine bütünüyle zıt da değildir. Öyle ki -aşağıda bahsedileceği üzere- gerek davanın bundan sonraki sürecinde yaşananlar, gerekse Mecdî'nin iki kazaskeri Ma'lûl Emir'in tarafında konumlandırması bu durumu doğrulamaktadır.

Öyle anlaşıyor ki Kanûnî'nin davayı Ma'lûl Emir'e dinlettiği, kazaskerlerden görüş sorduğu ve belki de Mecdî'nin ifadesine göre bunların tarafına “mâil olub

²⁵ “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, vr. 311b-312b.

²⁶ Mesela onlar bu çekincelerinden birini şöyle ifade ederler: “...(Mevlânâ Şeyh Mehmed /Çivizâde) zıkr olan vakfiyede ba'zı kütüb-i şurûta mezkûr olan şerâyite muhâlif nesne var dir imiş, nazar olunub eğerçi ba'zı nesneler var amma binâda hükm-i şer'i ibtâl ider nesne değildir...”. Bk. “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, vr. 311b-312b.

kuvvet” verdiği²⁷ bu aşamada, bizim makaledeki asıl problematiğimiz olan durum yani vezir-i âzam Rüstem Paşa’nın davaya müdahale etme süreci başlar. Zira Kefevî’ye göre Rüstem Paşa bu gelişmelere vâkıf olur olmaz, Ma’lûl Emir ile iki kazaskere “kızarak”, konuyu bu davada “Rüstem Paşa cânibinde olan” müftî Ebu’s-Su’ûd Efendi ile müşâvere eder ve ona davayı dinlemeye İstanbul kadısı Saçlı Emir’i de katmasını “tavsiye” eder²⁸. Nev’izâde Atâî’ye göre ise, Ma’lûl Emir’in Haydar Paşa tarafını haklı bulan bu hücceti karşısında “mahkûm aleyh” tarafı yani Mevkûfâtçı’nın çocukları müftî Ebu’s-Su’ûd Efendi’ye başvurarak muradlarına muvâfık bir cevap alırlar²⁹. Öyle görünüyor ki aynı amaca ma’tuf bu girişimlerden özellikle Rüstem Paşa’ya ait olanı, muhtemelen onun siyâsî gücünün ve Ebu’s-Su’ûd Efendi’nin geçmişte Mevkûfâtçı’nın vakfını “tescîl” yönünde verdiği hükmün etkisiyle başarıya ulaşır. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman -Atâî’nin ifadesiyle- “istınaf” emri vererek, -iddiaya göre Rüstem Paşa’nın Ebu’s-Su’ûd Efendi’ye “tavsiye ettiği” gibi- davanın Ma’lûl Emir ile İstanbul kadısı Saçlı Emir arasında yeniden görülmesini ister³⁰. Kefevî’ye göre bu girişimin arkasında Ma’lûl Emir ile Saçlı Emir’in dava hakkında ihtilafa düşecekleri hesabı çerçevesinde konunun müftî Ebu’s-Su’ûd Efendi’nin önüne gelmesini sağlayarak meramlarına uygun bir fetvâ alma fikri yatmaktaydı³¹.

Bu emir üzerine her iki âlim Fâtih Câmii’nde bir araya gelerek içlerinde Kefevî’nin de bulunduğu bir topluluk önünde konuyu müzâkere ederler. Müzâkere esnasında Ma’lûl Emir, Saçlı Emir’e “bu meselede bize muvâfık ve muhâlif olarak gelen görüşlerden daha güzeli hakkındaki görüşün nedir” diye sorar. Saçlı Emir

²⁷ *Şakâ’îk* metnine zeylinde Mecdî Mehmed Efendi, Saçlı Emir’in azlinden bahsederken Kanûnî’nin tavrına ilişkin şöyle der: “*Mervûdîr ki, ... ol asırda olan sanâdîd-i ulemâ ve ekâbir-i fudalâ bir mes’elede ihtilâf idüb iki cânib oldular, ekser mevâlî-i izâm ... müftî ... Ebu’s-Su’ûd Efendi cânibine olub Rumîlî Kâdî’askeri Bostan Çelebi Efendi ile ve Anadolu Kâdî’askeri Sinan Çelebi ile birkaç kişi başka bir cânibe oldular. Ol cem’-i kestr ve cemm-i gafır ta’addüd-i ârâ ve tadd’üf-i eşhâsla kuvvet bulub ol ictimâ’ icmâ’-ı ümmetden sehl-i berî idi. Lâkin Sultan Süleyman merhûm hakka ol cem’-i kalîl cânibindedir deyu i’tikâd itmegin ol cânibe mâ’îl olub anlara kuvvet virmiş idi. Bu esnada Saçlı Emir Efendi ol mes’eleye müte’allik nakiller yazub pâye-i serîr-i a’lâya arz eyledükde ol risâlenin zeylinde bu kat’ayı yazmışıdı...*”. Bk. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadd’îku’ş-Şakâ’îk*, (Şakâ’îk-i Nu’mâniye ve Zeyilleri, c.I), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 483-484.

²⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 412b.

²⁹ Nev’izâde Atâî, *Hadd’îku’l-Hakâ’îk fî Tekmiletî’ş-Şakâ’îk*, (Şakâ’îk-i Nu’mâniye ve Zeyilleri, c. II), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 253-254.

³⁰ Atâî, *a.g.e.*, s. 253-254.

³¹ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413a. Atâî, Kefevî’nin bu ifadelerini şöyle nakleder: “*Ketâ’ib sâhibi Kefevî Mahmud Efendi kitabında nakl ider ki... Çünkü müddeâ-yı müddeiyan fetvâ-yı cenâb-ı şeyhülislâmî ile kuvvet ve (...) zafer buldılar. Kâh tezyîf kâh tahrif iderek bilâhîre Saçlı Emir Efendi ile ma’an istimâ’ ve Camî’-i Sultan Muhammedî’de ictimâ’ fermân olunur...*”. Bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 255.

kanaatinin “şeyhülislâmın fetvâsına muvâfık olarak gelen” olduğunu, Ma'lûl Emir ise kendisinin o görüşe “mu'hâlîf” olduğunu söyler. Böylece -“beklendiği gibi”- iki âlim hükümde ihtilafa düşerler³². Kendisine arz edilen bu ihtilaf hâli karşısında Kanûnî Sultan Süleyman ise bu sefer her iki âlime görüşlerini delil ve dayanaklarıyla birlikte yazıp göndermelerini emreder. Bu âlimler de konuya ilişkin birer risâle yazıp gönderdikten sonra, Kanûnî her birinin risâlesini diğerine havâle ederek cevap ve açıklama talep eder³³. Yani Sultan bu âlimlere iddialarının hukukî temellerini ilmi olarak tartışır. Nitekim bu tartışma çerçevesinde Ma'lûl Emir'in yazdığı risâle³⁴ ve Saçlı Emir'in buna verdiği cevap³⁵ hâlen âsiyâb davasına dair evrâkı barındıran Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma mecmua içerisinde mevcuttur. Bu noktada, iki âlimin dava hakkındaki iddialarının esasını ortaya koymak üzere bu risâlelerin mâhiyetlerine temas edecek olursak, kısaca şu kadarını söyleyelim ki Ma'lûl Emir risâlesinde, hüccetinde ileri sürdüğü ana tez olan “vakf-ı müseccelle ilâve olan (munzamm) emlâkın satışının sahih olduğu” görüşünü kaynaklardan yaptığı nakillerle temellendirmeye çalışarak buna yönelik eleştirileri reddeder³⁶. Saçlı Emir ise cevabî risâlesinde Ma'lûl Emir'in bu iddiasına, “vakfa ilâve mülkün

³² Kefevî, *a.g.e.*, vr.413a. Atâî, Kefevî'ye istinaden vakanın müzâkere kısmını şöyle nakleder: “... Ma'lûl Efendi hitâba mübâderet idi bu mes'eled e iki kavil vardı; ikisi dahi kavil-i sahih-i makkûl ve meslek-i rehni-mâyân-ma'kûl ve menkûldür; evvelâ bilelim sizin re'yiniz kangı tarafa münâk olmuşdur didükde, Emir Gîsûdâr fetvâyı şeyhül-islâm te'yid eylediği kavil ile amele câzım olduğun izhâr itmeğin, buyurdular ki taraf-ı âharın edilmesinde ziyâde kuvvet nümâyân olmagla fakir ol mesleğe revân olmuşdur. İmdi kütüb-i mu'tebere beyân olduğu üzere iki kâdî bir maddeye mevlâ oldıkda re'yleri muhtelif olsa ikisinin dahi hükmi nâfiz olmaz. Garad-ı ulû'l-emre itâ'at olıcak bu mertebe kifâyet eder; min-ba'd lağve-i iştiğâlde taziyâ-i evkât itmeğelim deyu tahrîme bend-i sâlât olurlar. Ba'dehu halka selâmlayub sa'âdet-hânelerine revân ... olmuşlar idi”. Bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 255.

³³ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413a.

³⁴ Ma'lûl Emir Efendi mukaddimede kendisine verilen emri şöyle ifade eder: “Âsitâne-i felek-medâr ve gerdun-i iktidârdan emr-i âlî cârî olub vakfa munzamm olub safka-i vâhîde ile bey' olunan emlâk hakkında bey' sahih midir, bâtlı mıdır görülsün deyu emr olunub kütüb-i şer'iyeden aynı ile nakl idiub yazub âsitâne-i âlem-penâhuma gönderülsün deyu fermân olunmuş, imtisâlen li'l-emri'l-âlî bey'-i mezkûr emlâk hakkında sahih idüğüne kütüb-i mu'tebere den ulemâ-i insâf ve meşâyih-i fukahâ-i kibâr nakillerini yazub ma'nâları makkûr olduğunca beyân olunub âsitâne-i merâm bahşa arz olundu”. Bk. Emir Çelebi Efendi, “Vakfa Munzamm Olub Safka-i Vâhîde ile Bey' Olunan Emlâk Hakkında”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 59b-61b.

³⁵ Saçlı Emir risâlesini, Ma'lûl Emir'in görüşlerini değerlendirmesinin emr edilmesi üzerine yazdığını şöyle ifade eder: “...arz-ı bende-i kemîne ve dâî-i dirîne budur ki, Mevlânâ Emir Çelebi du'âcılar yazdığı nakillerde hâlel var ise yazılsun deyu fermân olunmuş, imdi (...) nakilleri vakf-ı müseccel husûsunda olmamagın Mevlânâ-yı mezbûrın nakilleri (...) imtisâlen li'l-emri'l-âlî ...”. Bk. “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 63b.

³⁶ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b-61b.

satışının sahih olduğuna” yönelik kaynaklardaki “rivâyetler”in “vakf-ı müseccel” değil, “vakf-ı gayr-ı müseccel” hakkında olduğunu savunarak karşı çıkar³⁷.

Ma'lûl Emir ve Saçlı Emir'in bu risâlelerini Kanûnî'ye göndermelerini müteakip oldukça etkili ikinci bir *siyasî müdahale* ile dava zemininin yeniden şekillendirildiği görülmektedir. Zira Kefevî'nin söylediğine göre davanın bu aşamasında “Rüstem Paşa'nın ruhsatıyla” birçok “topluluk” Rumeli kazaskeri Bostan Efendi ile Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi'nin bazı faaliyetleri hakkında “şikâyet”te bulunurlar³⁸. Bunun üzerine Kanûnî, Rüstem Paşa'yı çağırarak durumu müşâvere eder ve Kefevî'nin ifadesiyle Rüstem Paşa'ya “fırsat doğuran” bu müşâvereden, 17 Şevval 958/18 Ekim 1551 tarihinde kazaskerler Bostan Efendi ile Muhaşşî Sinan Efendi'nin azli, yerlerine de Edirne'den Abdurrahman Çelebi (ö.983/1575-76) ile Dımaşk kadısı Cafer Çelebi (ö.978/1570-71)'nin atanması kararı çıkar³⁹. Yine bu müşâvere esnasında Kanûnî, -Kefevî'ye göre “Rüstem Paşa'nın murâdının hilâfına olarak”⁴⁰ -risâlesine eklediği Farsça bir rubâî nedeniyle İstanbul kadısı Saçlı Emir'i de azleder⁴¹. Dahası bu azil kararlarıyla yetinilmeyerek üç ma'zûl âlimin teftiş edilmeleri de emredilir⁴². Atâî bu durumu Bostan Efendi için “da'vâ-yı meşhûre-i âsiyâb”da,

“...Bir taraftan Rüstem Paşa'nın seyl-i küh-endâz himmeti, cânib-i âhardan Haydar Paşa'nın sarsar-ı hevl-engiz savleti tesâdüm idüb tevrika sa'y iden vesâit-i hâr-ı tâhune gibi sergerdan lakkala-i vekil Sinan hod degirmen çakıldâğı gibi tanîn-endâz ekvân olmuş idi. El-kıssa müddeâ-yı âsafîye muhâlif

³⁷ “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, vr. 63b-67a.

³⁸ Matrakçı Nasuh bu hususu Rüstem Paşa'nın ismini vermeksizin şöyle dile getirir: “*Sene-i mezbûre (958/1551) şevvalinin on altısında Rumeli kâdî'askeri Bostan Çelebi ve Anadolu kâdî'askeri Sinan Çelebi Efendi ile İstanbul kâdîsi Emir'den ba'zı kimesnelerin gözleri remed-i garaz-ı rû'yet-i hakk-ı sarîha mâni' ve garaz-ı nisbete tâbî' olup, 'hakka müstehakkına icrâ itmezler' diyü pâdişâh-ı addâlet-âyine nice def'a şikâyet idüp kağıtlar sundular*”. Bk. İpşirli, a.g.m., s. 210. Ayrıca bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh*, s. 66-67. Ali b. Bâli de Muhaşşî Sinan'ın biyografisinde bu durumdan, “*kalplerinde hastalık (maraz) olan bazı erbâb-ı arzın onun hakkında harekete geçtiği*” ifadesiyle bahseder. Bk. Ali Çelebi, *el-İkdu'l-Manzûm fî Zikri Efâdulâ'r-Rûm, (Şakâdyku'n-Nu'mânîyye fî Ulemâ'î'd-Devleti'l-Osmânîyye* ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975, s. 489-490. Bu şikâyetler çerçevesinde Anadolu kazaskeri Muhaşşî Sinan Efendi hakkında yapılan teftiş sırasında şikâyetçilerin kazaskere sorduğu sorular ve onun bunlara verdiği cevaplarla ilgili olarak bk. İpşirli, a.g.m., s. 211-218.

³⁹ Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴⁰ Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴¹ Mecdî, a.g.e., s. 483-484. Mecdî'nin naklettiği “rivâyet”e göre Kanûnî bu emrin arkasına “her ayb ki...” diye başlayan bir “kit'a” yazmıştır. Kefevî, Saçlı Emir'in “rubâî”sinden bahseder ama bunu açıkça azil sebebi olarak zikretmeyip bir nevi îma eder. Bk. Kefevî, a.g.e., vr. 413ab.

⁴² Kefevî, a.g.e., vr. 413ab; Atâî, a.g.e., s. 130-131, 249.

hareket buyurmaları ile azille kanâ‘at itmeyüb teftüşine himmet ve ol tarikle itmâm-ı eziyet”⁴³

edilmesi; Muhaşşî Sinan Efendi için de “*vezîr-i gadr u âyin Rüstem-i kemîn bu mertebe cevri ile sûret-i gadabın teskîn idemeyüb hançer-i sührâb-efken teftiş ile dibrîş itmiş idi*”⁴⁴ şeklinde dikkat çekici ifadelerle açıklar. Yani Atâi’ye göre bu iki kazaskerin azl ve teftiş edilmelerinin arkasında Rüstem Paşa bulunmaktaydı.

Bu teftiş emri çerçevesinde Bostan Efendi’ye “Ahmed bi’l-Kaf” diye meşhûr Mevlâ Şemseddin⁴⁵, Muhaşşî Sinan Efendi’ye Martolos Efendi (ö.975/1567-68)⁴⁶ ve Saçlı Emir’e de “Aliyyü’l-Mecnûn el-Manavî” diye meşhûr Mevlâ Alâeddin⁴⁷ müfettiş olarak tayin edilir. Bu âlimlerin teftişlerinin çoğuna şahit olduğunu söyleyen Kefevî, teftiş için “müderris zümresinin sefihlerinin ve alt seviyede olanlarının” belirlendiğini, bu süreçte Rüstem Paşa’nın iki ma‘zûl kazaskerle ilgili “zırvalara yöneldiğini ve bunların arzlarını kırıdığını” iddia eder⁴⁸. Fâtih Câmî’inde yapılan bu teftişlerin sonucunda, Matrakçı Nasuh’un ifadesiyle “*âhirü’l-emr ol teftişlerde nesne zâhir olmayup (teftiş edilen âlimlerin) beriyü’s-sahh çıkduklarına*” hüküm olunur⁴⁹. Bununla birlikte, Atâi’nin bilâhîre Bostan Efendi’nin (tekâüd) vazifesinin yirmi akçe azaltılıp yüz otuz akçe olarak belirlendiği mealindeki ifadesine bakılırsa, yine de bu âlimlerden kimisinin maddî olarak cezalandırıldığı anlaşılmaktadır⁵⁰.

Biraz önce ifade ettiğimiz gibi davaya yapılan –kuvvetle muhtemel Rüstem Paşa menş‘eli- bu müdahale gerçekten son derece etkili olan planlı bir hamleye benzetilmektedir. Zira bu kritik hamle ile davada rol alıp Rüstem Paşa-Ebu’s-Su‘ûd Efendi-Mevkûfâtçı âilesi “cânib”inde yer almadıkları anlaşılan Bostan Efendi ve Muhaşşî Sinan Efendi gibi ana aktörler tasfiye edilmiş ve yerlerine getirilenler de muhtemelen söz konusu cânibin beklentileri istikametinde görüş sahibi olanlardan ya da böyle tavır takınacağı düşünülenlerden seçilmiş gibi görünmektedir. Nitekim Bostan Efendi yerine “Edirne hükûmetinden” Rumeli kazaskerliğine atanan Mevlâ

⁴³ Atâi, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁴⁴ Atâi, *a.g.e.*, s. 249-250.

⁴⁵ Biyografisi hakkında bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁶ Biyografisi hakkında bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁴⁷ Biyografisi hakkında bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413ab.

⁴⁹ İpşirli, *a.g.m.*, s. 211. Ayrıca bk. Yurdaydın, *Matrakçı Nasîh*, s. 67.

⁵⁰ Atâi, Bostan Efendi’nin eksiltile “vazife”sinin Rüstem Paşa’nın azlinden sonra 960/1552-53 yılında vezir-i âzam olan Ahmed Paşa tarafından iki senelik kayıp kısmı da dâhil olmak üzere “itmâm” edildiğini belirtir. Bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 130-131.

Abdurrahman b. Seyyidi Ali⁵¹, müftî Ebu's-Su'ûd Efendi'nin amcasının oğlu olup 958/1551 Muharrem'inde atandığı “Şam kazâsı”ndan dokuz ay gibi çok kısa bir süre sonra Anadolu kazaskerliğine terfi eden Mevlâ Ca'fer b. Abdü'n-Nebi/Şeyh Nebi el-İmadî⁵² ve Sahn müderrisliğinden Saçlı Emir'in yerine İstanbul kadılığına atanıp, üstelik bizzat Kanûnî'nin emriyle dava konusuna ilişkin bir risâle yazan⁵³ meşhûr *Şakâyku'n-Nu'mâniyye* müellifi Taşköprizâde⁵⁴, bu davada “vakf-ı müseccel ilâve mülkün satışının sahih olmadığı” görüşünü savunarak söz konusu cânibde yer almışlardır. Keza tasfiye edilenlerden Bostan Efendi'nin teftişiyle görevlendirilen Ahmed bi'l-Kaf'ın Şam kazâsı'ndan ma'zûlken müfettiş yapılması⁵⁵, Muhaşşî Sinan'ın teftişiyle görevlendirilen Martolos Efendi'nin o yıl (958/1551) Fudayl Efendi yerine Sahn müderrisliğine⁵⁶ ve Saçlı Emir'in teftişiyle görevlendirilen Mevlâ Alâeddin el-Manavî'nin (Ebulleys Ali'si) -bu dava vesilesiyle İstanbul kadılığına getirilen Taşköprizâde yerine- Sahn müderrisliğine terfi ettirilmesi⁵⁷ zamanlaması itibariyle özel bir *kadro dizaynı*ı aklı getirmektedir. Dahası Atâî'nin -Perviz Efendi'nin Sahn müderrisiyken âsiyâb davasında Ma'lûl Emir'in “hüccetini te'yîd eden nakiller cem'eylemesini” Saçlı Emir'in öğrenmesi üzerine, “*taraf-ı hilâf ashâbı(nn), re'y-i şeyhülislâmîye muhâlefet eyledü deyu arz-ı pişkâh-ı vezâret-penâh eyleyüb medreseden azille mücazât ve nâfile-i teberriâtına mükâfât*”⁵⁸ edildiği şeklindeki- ifadelerine bakılırsa, Rüstem Paşa cânibinin davayı kazanmak için zaman zaman karşı tarafta yer alanları âdeta sindirmeye çalışır tarzda davranmış olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim

⁵¹ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁵² Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 136.

⁵³ Risâlede Taşköprizâde'nin savunduğu görüşün özü şudur: Ona göre âsiyâb davasında Mevkûfâtçı'nın “vakfı” “hür kişi”, bu vakfa “ilâve olan mülk” ise “köle” konumundadır. Fikhi olarak böyle bir satış işleminde “hür”ün “köle”ye eklenmesi köle hakkındaki akdi bozar. Mevkûfâtçı'nın “vakfa ilâve mülkünün satışı” da “hürün köleye eklenmesi” gibi olduğu için “fâsid”dir. Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 111b-115b. Taşköprizâde'nin söylediğine göre, kendisi “müseccel vakfa ilâve mülkün satışının sahih olmadığını” savunan bu risâlesini yazınca, bazı âlimler (fudalâ) “müseccel vakıfla takyid olmaksızın bu satışın sahih olduğuna yönelik kitaplardaki görüşlere istinaden” bunu kabul etmemişlerdir (enkere aleyh). Bunun üzerine o da, “vakf-ı müseccel” ile “takyid”in gerekliliğini beyan etmek için ikinci bir risâle daha kaleme almıştır. Bu risâle için bk. Taşköprizâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'ül-Mülki Dumme ilâ Vakfi'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.116b-123a. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'da “Risâletün fi'l-Vakf” başlığı altında Taşköprizâde'ye atfettiği vakfa dair iki risâle, bizim bu makalede incelediğimiz mezkûr iki risâle olmalıdır. Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüşti Balcı, c. II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 730.

⁵⁴ Mecdî, *a.g.e.*, s. 526.

⁵⁵ Atâî, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁶ Atâî, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁵⁷ Atâî, *a.g.e.*, s. 109.

⁵⁸ Atâî, *a.g.e.*, s. 253-255.

Kefevî'nin, Rüstem Paşa'nın Ma'lûl Emir hakkında müftî Ebu's-Su'ûd Efendi'nin “aklımı karıştırarak” iki âlim arasında “düşmanlığın artmasına” neden olduğu, Rumeli kazaskeri Mevlâ Abdurrahman ile Ma'lûl Emir arasında “iftira” içeren konuşmalar nedeniyle “münâferet” olduğu, hatta bu münâferetin geniş çerçevede Ma'lûl Emir ile diğer kanatta yer alan ulemânın maiyetlerini de içine alacak şekilde “husûmet”e dönüştüğü mealindeki ifadeleri⁵⁹ bu bağlamda oldukça mânidardır.

İşte dava zemininin bu şekilde yeniden *dizayn edilmesiyle* birlikte Rüstem Paşa cânibi için davayı kazanmak üzere artık son hamleleri yapmanın şartları oluşmuştu. Kefevî'nin verdiği bilgilere göre bu doğrultuda hamlelerden ilkinin yeni Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi ve vezir-i âzam Rüstem Paşa, müftî Ebu's-Su'ûd Efendi'nin Mevkûfâtçı âilesi tarafını haklı bulan “re'y”ini Kanûnî'ye arz etmek suretiyle yaparlar. Kanûnî ise “arz”ı müteakip zamanla bu görüşe “meyl” eder ve onların “merâmına uygun şekilde emir (mersûm) şeyhülislâm”a gelir. Böylelikle Rüstem Paşa da ikinci hamleyi gerçekleştirme imkânı bularak, “Ma'lûl Emir”in vezir Haydar Paşa'ya vekili eliyle verdiği hücceti, üzerine fesâdına ilişkin yazıyı (“hat”) yazmaları için Mollalardan ve müderrislerden her birine gönderir⁶⁰.

Âsiyâb davasına dair evrak arasında Ma'lûl Emir'in hüccetinin bitişiğinde yer alıp “*İşbu hüccet sahîh midir, şer'-i şerîfe mutâbık mıdır?*” sualiyle başlayan belgeye göre Rüstem Paşa'nın bu emri, başta müftî Ebu's-Su'ûd Efendi ile Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi ve Anadolu kazaskeri Mevlâ Ca'fer Efendi olmak üzere Ahmed b. Muhammed es-Samisunî (ö.978/1570-71)⁶¹, Semâniye müderrisi Mustafa el-Mekki bi-Ibnî'l-Mi'mâr⁶² (ö.971/1563-64), Davud Paşa Medresesi müderrisi

⁵⁹ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b.

⁶⁰ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b. Ebu's-Su'ûd Efendi yazdığı bir metinde bu durumu, “...*merhûm Mevkûfâtçı Muhammed'in muhallefâtı husûsunda ibrâz olunan hüccetin sekâmeti görüleb mevâzi'-i halli beyân olunmak âmme-i ulemâya emr olunduğuna binâ'en hüccet-i mezbûreden nakl olunan sûrete nazar olunub ...*” şeklinde ifade eder. Bk. “Min İnşâ'î'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmadi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu. 2752, vr. 308a.

⁶¹ Biyografisi hakkında bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁶² Âtâî'nin Mi'mârzâde olarak bilinen bu âlimin biyografisine kaydettiği, Sahn müderrisliğine (âsiyâb davasının görüldüğü) 958/1551 yılında atandığı ve bunun Rüstem Paşa âsitânesine intisap etmiş olmasıyla bağlantılı olduğuna yönelik şu dikkat çekici ifadeleri, Rüstem Paşa'nın davaya *kadro dizayn* eksenindeki müdahalesini göstermesi bakımından çok mânidardır: “(el-Mevlâ Mustafa bin Mehmed): (...) elli yedi hilâlinde Emîr Hasan Niksârî yerine Hasköy pâyesine gelüb *elli sekizde* Garîk Arabzâde yerine *Sahn müderrisi* oldu. *El-hâletü hâzihî Rüstem Paşa âsitânesine intisâb itmekle şerefât-ı menâr-ı iştihârî gerdün-cenâb ve şevk-ı behâr-ı iltifât ile nevâ-yı hezâr-ı tab' nükte-güzârenden kîbâb-ı medrese-mânend kâse-i rebâb olmuşidi...*”. Bu ifadeler ve Mi'mârzâde'nin Rüstem Paşa ile yakın ilişkisiyle ilgili diğer bazı bilgiler için bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 39-42.

Abdullah bin Mircan (ö.977/1569-70)⁶³, “Hazret-i Paşa Medresesi” müderrisi Mehmed Şah ve Sultâniyye (Kostantîniyye) Medresesi müderrisi Ali Efendi'den oluşan sekiz âlim tarafından yerine getirilmiş görünüyor⁶⁴.Verdiği fetvâ yanında Ma'lûl Emir'in hüccetini en ince ayrıntısına kadar inceleyip yirmi bir adet “hata” yahut “kusur” tespit etmiş olan⁶⁵ bu âlimlerden müftî Ebu's-Su'ûd Efendi'ye göre hüccet, “*vakf-ı müsecccele zamm olunan mülkün bey'i sahih*” olmadığından, “*faraza sahih olsa dahi semenden hissesi ta'yîn olunmadın hükm olunmak aslâ meşrû*” olmadığından, “*bu husûsda semenden hisse ta'yîn mümkün olmamagın sıhhat-ı bey'a min-ba'd hükm olunmağa dahi tarik-i şer'i*” yokluğundan ve “*bu bâbda gasb mülâhaza olunmak husûs-ı mes'ele fehm olunmamakdan nâşi*” olduğundan dolayı “sahih” değildir⁶⁶. Ebu's-Su'ûd Efendi'nin bu tezini âdeta farklı ifadelerle tekrarlayan diğer yedi âlime göre de “vakf-ı müsecccele munzamm olunan mülkün bey'i sahih” olmadığı için Ma'lûl Emir'in hücceti “şer'-i şerife muvâfık” değildir⁶⁷.

Kefevî'ye göre işte böylece Ma'lûl Emir'in hücceti “fâsîd” oldu; (tekâüd) “vazifesi” de “otuz dirhem” azaltılarak “yüz yirmi dirhem”e indirildi. Yani Haydar Paşa-Ma'lûl Emir Efendi tarafı âsiyâb davasını kaybetmişti ve bundan dolayı Ma'lûl Emir maddi olarak cezalandırılmıştı. Kefevî, hocasının bu cezalandırma karşısında kendisine bırakılan miktarı kabul etmeyerek hiçbir şey almama cihetine gittiğini, fakat bu durumun çok uzun sürmediğini; zira bir müddet sonra Rüstem Paşa'nın azl edildiğini, üç yıl sonra tekrar vezir-i âzamlığa getirildiğinde ise yaptığından pişman olduğu için durumu Sultan'a arz ederek Ma'lûl Emir'in vazifesini -eksiltilen günden güne kadarki de dâhil olmak üzere- noksansız olarak verdiğini ve zikredilen “kadri” için özür gönderdiğini, Ma'lûl Emir'in de bundan sonra 963/1555-56 yılındaki

⁶³ Biyografisi hakkında bk. Atâi, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁶⁴ Bu fetvalar için bk. “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr. 306b-308a.

⁶⁵ Bunlar için bk. “Min İnşâ'il-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdî”, vr. 308a-311a. Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında “Risâle fi Vakfi't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr” adlı bir risâle Ebu's-Su'ûd Efendi'ye atfedilmekteyse de (bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nu. 1152, vr. 156b-158b; Yeni Câmi, nu.376, vr.168b-177b; bu son nüshanın Ebu's-Su'ûd Efendi'ye atfına ilişkin ayrıca bk. Abdullah Demir, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebu's-Su'ûd Efendi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 43), aslında bu risâle Taşköprizâde'nin konuya ilişkin yazdığı ve kendisine ait risâlelerin toplandığı Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3274 numarada kayıtlı *Mecmû'a*'da 107b-115b varakları arasında yer alan evâsıt-ı Receb 969/1562 istinsah tarihli risâlesinin diğer nüshalarıdır.

⁶⁶ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 306b-307a.

⁶⁷ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 306b-308a.

ölümüne kadar “muazzez ve muhterem” olarak yaşadığını belirterek âsiyâb davasına dair verdiği bilgileri sonlandırır⁶⁸.

IV. DAVAYI KAZANAN TARAF GERÇEKTE “HAKLI” MIYDI?

Kefevî'nin verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, sürecin sonunda davayı Rüstem Paşa-Ebu's-Su'ûd Efendi-Mevkûfâtçı âilesi cânibi kazandı. Acaba Rüstem Paşa cânibi bu sonucu gerçekten “haklı” olduğu için mi elde etti; yoksa bu sonuç dava sürecini inşa ederken yer yer değindiğimiz üzere *siyasî müdahale* neticesinde mi ortaya çıktı? Böyleyse bu müdahale ne düzeyde gerçekleşti? Diğer bir deyişle siyasî müdahale sadece *kadro dizaynı* ile mi sınırlı kaldı; yoksa bazı âlimlerin tavırlarının şekillendirilmesine kadar vardı mı?

En başta şunu açıkça belirtelim ki, -davanın taraflarından biri olan Ma'lûl Emir'in talebesi olması nedeniyle- konuya ilişkin bilgilerimizin asıl kaynağı durumundaki Kefevî'nin süreçle ilgili zaman zaman subjektif bilgiler vermiş olma ihtimaline rağmen, özellikle Kanûnî'nin dava hakkında “istinaf” emri vermesi, kazaskerlerin azli ve yeni kazaskerlerin seçimi gibi kritik hususlarda daha ziyade Rüstem Paşa menşeli *siyasî tasarruflar* açıkça görülebildiği için, davaya yönelik olarak *kadro dizaynı* düzeyinde siyasî müdahalenin varlığını sorgulamanın gereği yoktur. Kanaatimizce yukarıdaki sorular bağlamında burada asıl tahlil edilmesi gereken husus, davada ulemânın iki cânibe ayrılmasında yalnızca hukukî/ilmi faktörlerin mi etken olduğu ve taraflardan hangisinin tezinin daha sağlam yahut hangi tarafın haklı olduğudur. Zira bu hususun ele alınması davaya yönelik siyasî müdahalenin sınırlarını belirleyecek ve ilgili Osmanlı âlimlerinin bu davada hangi sâiklerle hareket ettiklerini ortaya koyacaktır.

Daha önce belirtildiği üzere bu davada tartışma konusu olup ulemâyı iki “fırka”ya ayıran ana mesele, Mevkûfâtçı'nın vakfının kapsamı çerçevesinde “vakfa ilâve mülkün satışının sahih olup olmadığı”dır. Tarafların tavrı bağlamında bu meselenin menşesine baktığımızda, henüz işin başında ilk hâkim tarafından Mevkûfâtçı Muhammed'in vakfı tescil edilirken bunun kapsamıyla ilgili bir hata yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Ma'lûl Emir'in hüccetinde Mevkûfâtçı âilesinin vekili Muhammed b. Karagöz'ün ağzından aktarıldığına göre, Çivizâde'nin Mevkûfâtçı'nın vakfını iptalinden sonra gündeme geldiği anlaşılan “mülk davası”nı ilkin Bostan Efendi dinleyip Mevkûfâtçı'nın muhalefâtının “vakıf” olduğuna hükmetmiş; fakat Muhammed b. Karagöz bu durumu belgeleyemeyince Ma'lûl Emir, Bostan Efendi ile yüz yüze

⁶⁸ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 411a-414a. Kefevî'nin ifadelerine istinaden vakanın bir kısmının kısa bir nakli için bk. Atâî, *a.g.e.*, s. 253-255.

görüşmüş ve sonuçta onun Mevkûfâtçı'nın vakfı olarak tescil ettiği muhalledâtın - Muhammed b. Karagöz'ün iddia ettiği gibi - eşyanın "tamamı" değil, sadece "bir kısmı" olduğu ortaya çıkmıştır. Davayı "vakfa ilâve mülkün satışı" biçiminde yenden gündeme getiren sebep durumundaki bu kritik hata, Bostan Efendi, Muhaşşî Sinan Efendi ve Saçlı Emir'e ait arzda yer alan Mevkûfâtçı'nın vakfiyesini Ebu's-Su'ûd Efendi'nin "tevki' ettiği" bilgisinden⁶⁹, Kefevî'nin Ma'lûl Emir'den naklettiği "o (Ebu's-Su'ûd Efendi), bu mesele hakkında insanî hükümle ilkinde hata yaptı, bu yüzden (hata-sından) geri dönmedi"⁷⁰ mealindeki ifadelerden, Ebu's-Su'ûd Efendi'nin "...zîrâ mesmû'umuz olan budur ki hâkim-i evvelin lüzûm-ı vakfa hükmi a'yân-ı mevkûfenin mecmu'ası arâzî-yi mevkûfe üzerinde olmak i'tikadı ile olup, ba'dehu ba'zısı arz-ı mirî üzerinde olduğu zâhir olcaktır..."⁷¹ şeklindeki ifadelerinden ve Taşköprizâde'nin muhtemelen Ebu's-Su'ûd Efendi'ye ait bu ifadelerle atfen söylediği, "(ilk hâkimin hükmünü muhtemel kalan) üçüncü veche, -hâkimin itiraf ettiği gibi binaların tamamının vakıf arazi üzerinde olduğu zannıyla- İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed mezhebine göre -burada o ikisinin ittifak ettiğini zannederek ve zikredilen şartın sıhhati hakkındaki ittifaklarından dolayı- onun (hükümün) birlikte binâ edilmesidir..."⁷² mealindeki ifadelerden anladığımız kadarıyla, Ebu's-Su'ûd Efendi tarafından yapılmış gibi görünmektedir.

Şu halde denebilir ki âsiyâb davasında Ebu's-Su'ûd Efendi, en başta hatalı bir vakfiye tescil etmekle bir bakıma davanın müsebbiblerinden biri durumundaydı ve bu münasebetle Ma'lûl Emir'in "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu" tezine karşı tavır alırken sorunun bir parçası olarak ister istemez "taraf"tı. Başka bir ifadeyle Ebu's-Su'ûd Efendi bu davada tamamen objektif/tarafsız bir biçimde yalnızca hukukî/ilmî bir perspektiften meseleye yaklaşma şartlarından biraz uzaktı. Üstelik vezir-i âzam Rüstem Paşa, Mevkûfâtçı'nın muhalledâtının Haydar Paşa'ya satılmasını istemiyordu ve belli ki satışın önüne geçmek için müftü Ebu's-Su'ûd Efendi'yi etkileyerek onun otoritesinden yararlanmaya çalışıyordu. Rüstem Paşa'nın etkileme çabası, yeni kazaskerler, İstanbul kadısı ve davada bir şekilde rol alan diğer ulemâ için de söz konusu olmalıdır. Dolayısıyla âsiyâb davasını sonuçlandırmak üzere görev alan ulemâdan Ebu's-Su'ûd Efendi cânibini oluşturanlar, açıkçası meseleyi sadece hukukî/ilmî bir çerçevede ele alacak durumda değillerdi. Diğer bir deyişle öyle anlaşıyor ki onlar için bu davada hukuk/ilm, bütün etkilerden âzade şekilde hakikati gösteren bir *hareket noktası* veya *mihenî taşı* yahut kendisine göre şekillenilen

⁶⁹ "Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları", vr. 311b-312b.

⁷⁰ Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b.

⁷¹ "Min İnşâ'î'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmadi", vr. 310b.

⁷² Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 114a.

bir “özne” değil, belirtilen etkilerin gölgesinde bir nevi gâyeye ulaştıran, hatta kısmen gâyeye göre *yorumlanan* bir *vasıta* yahut “nesne”ye benzer bir işlev görecektir gibiydi.

Ma'lûl Emir'in başat rol aldığı diğer cânibe gelince, münhasıran Ma'lûl Emir açısından onun davayı hukukî/ilmî bir perspektifin dışında etkilerle ele almasını gerektirecek bir sebep olarak görünürde yalnızca Haydar Paşa faktöründen söz edilebilir. Zira Ma'lûl Emir bu davayı dinlerken “ma'lûliyet”ten “mütekâid” olduğu için⁷³ muhtemelen herhangi bir beklenti içinde olmamalıdır. Zaten o, davayı dinleme emrini bizzat Kanûnî'den almıştı⁷⁴. Dava sürecinde kısmen yer alıp kazaskerlikten azledilen Bostan Efendi ve Muhaşşî Sinan Efendi üzerinde ise, -Atâî'nin “*diğer cânibden de Haydar Paşa'nın çok şiddetli korku kıpıran rüzgârı saldırısı*” mealindeki ifadelerinden anlaşılacağı üzere- yine Haydar Paşa'nın etkileme çabası var olmalıdır. Bu etki dışında onların davada sergileyecekleri tavırdan pek bir beklentilerinin olmaması daha ma'kul görünüyor. Zira bu iki ma'zûl kazaskerin davadan herhangi bir müspet beklentileri olmuş olsaydı, vezir Haydar Paşa'nın tarafında oldukları algısına yol açacak şekilde tavır almayı değil, en azından kudretli vezir-i âzam Rüstem Paşa'nın karşındaymış gibi görünmemeyi tercih etmeleri gerekirdi. Bununla birlikte sonuç itibarıyla bu taraftaki ulemâ için de Haydar Paşa çerçevesinde -diğer cânibe nazaran kuvveti daha az olsa da- bir *siyasî etki*den söz edilebilir.

İşte âsiyâb davasında ortaya çıkan iki farklı hukukî/ilmî tez böyle bir atmosfer içerisinde neşvünema buldu. Yani esasen her iki tarafta yer alan ulemâ da, ikinci taraf daha az etki altında olmuş olsa da, meseleye sırf hukuk/ilim açısından bakacak rahatlıkta değildi. Buna göre acaba söz konusu taraflardan ikincisi “vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu”, birincisi ise “sahih olmadığı” şeklinde birbirine tezat teşkil eden iki farklı tezi biraz da bu yüzden mi savundular?

Açıkkası bu mühim soruya cevap vermek, başta Ma'lûl Emir ile Ebu's-Su'ûd Efendi olmak üzere ilgili ulemânın “vakfa ilâve mülkün satışı” hakkındaki kanaatlerinin kaynaklarını ve delillerini fikhî perspektiften derinlemesine etüd etmeyi gerektirir. Böyle bir etüd ise tabiatıyla fikhî uzmanına düşeceği için çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte biz bu hususta genel bir fikir edinmek üzere

⁷³ Biyografisi için bk. Kefevî, *a.g.e.*, vr. 411a-412b.

⁷⁴ Bu noktada Kanûnî'nin bu davadan yıllar önce (1544'te) Hadım Süleyman Paşa'nın teftişi için de -her ne kadar Mısır kadısı olması nedeniyle tabii bir durum olsa da- Ma'lûl Emir'i görevlendirdiği hatırlanacak olursa, Kefevî'nin belirttiği gibi hocası Ma'lûl Emir'in Kanûnî Sultan Süleyman nezdinde mu'teber bir âlim olduğu anlaşılıyor.

tarafların birbirlerinin farklı yaklaşımlarını nasıl değerlendirdiklerini ele almak istiyoruz.

Öncelikle Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinde yer alan ulemânın Ma'lûl Emir'in "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu" tezine karşı yönelttikleri eleştirilere baktığımızda, onların temelde Ma'lûl Emir'in fikhî kaynaklardan getirdiği delillerin dava konusu olan "vakf-ı müseccel ilâve mülkün satışı"yla ilgili olmayıp "vakf-ı gayr-ı müseccel"e yönelik olduğunu iddia ettikleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle onlar Mevkûfâtçı'nın vakfını "vakf-ı müseccel" olarak kabul edip, kaynaklardaki "vakfa ilâve mülkün satışının sahih olduğu"na yönelik ifadelerin ise -"vakf-ı müseccel"- "vakf-ı gayr-ı müseccel" ayrımı çerçevesinde- "vakf-ı gayr-ı müseccel" ile "mukayyed" olduğunu söylerler. Mesela Ebu's-Su'ûd Efendi bu hususu şöyle ifade eder:

“...Kütüb-i mu'tebereden münfehim olan oldur ki, arz-ı mirî üzerinde vâki' olan a'yânda dahi (hâkim-i evvelin) hükümleri İmâm-ı A'zam'dan Hasan b. Ziyâd rivâyeti üzere nâfiz olur... Bu takdirce cümlesi vakf-ı müseccel olur (...) Pes böyle olıcak, arz-ı mirî üzerinde vâki' olan a'yân gayr-ı müseccel olmuş olur, vakfa munzamm olub satılmış mülk olmaz; belki vakf-ı gayr-ı müseccel, vakf-ı müseccel munzamm olub satılmış olur. Allâhu a'lem”⁷⁵.

Bu çerçevede söz konusu ulemâ, Ma'lûl Emir'in getirdiği delillerin aslında doğru olmadığını iddia eder. Örneğin Ebu's-Su'ûd Efendi bu hususta, Ma'lûl Emir'in “...kütüb-i mu'teberede musarrah ve mansûsdur didüğü vakf-ı gayr-ı müsecceldedir, müseccelde sahih olmak musarrah değildir, heman sahih diyenler müdebhire ve mükâtebe ve ihvâna kıyâs eylemek kıyâs-ı ma'a'l-fânkıdır” der⁷⁶. Keza Rumeli kazaskeri Abdurrahman b. Seyyidi Ali Efendi'ye göre, Ma'lûl Emir'in iddia ettiğinin aksine “...vakf-ı müseccel munzamm olunan mülkün bey'i sahih idüğüne kâvil olmuş e'immeden bir ferd yokdur ve sıhhati beyân ider bir kitâb yokdur, bu husûsda kavl-i za'îf dahi yokdur...”⁷⁷. Yine Anadolu kazaskeri Mevlâ Ca'fer el-İmâdi'ye göre de “...ulemâ-i kibâr ve fukahâ-i ebrârdan” Ma'lûl Emir'in iddia ettiği hususun “sıhhatine kâ'il ve mâ'il olmuş bir ferd” yoktur ve onun hüccetinde tezini desteklemek üzere “kütüb-i mu'teberede musarrah ve mansûsdur didüğü dahi buhtân-ı mahz ve iftirâ-i sırf”dır⁷⁸. Yani özetle Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin bu davadaki temel yaklaşımı ve tavrı, konuya ilişkin kaynaklardan getirilen delillerin “vakf-ı gayr-ı müseccel”

⁷⁵ “Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdi”, vr. 310b. Taşköprizâde'nin tartışma konusu olan “rivâyetler”de “vakf-ı gayr-ı müseccel takyid”inin var olduğuna yönelik ifadeleri için bk. Taşköprizâde, a.g.r., vr. 119ab.

⁷⁶ “Min İnşâ'i'l-Merhûm Ebi's-Su'ûd el-İmâdi”, vr. 310b.

⁷⁷ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 307a.

⁷⁸ “İşbu Hüccet Sahih midir, Şer'-i Şerife Mutâbık mıdır?”, vr. 307ab.

ile ilgili olduğunu tespit etmek yahut bunları “vakf-ı gayr-ı müseccel” ile *sınırlandırılmış* (takyîd) bir tarzda *yorumlamak* suretiyle karşı tarafın tezini geçersiz kılmak şeklinde-
dedir.

Bu yaklaşım ve tavra Ma'lûl Emir Efendi cânibinin verdiği cevap ise tam tersi istikamettedir. Mesela Ma'lûl Emir'e göre “kavl-i sahîh” yahut “esahh-ı akvâl” kendi söylediği gibi “vakfa ilâve mülkün satışının sahihliği” yönünde olup, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin yaklaşımı ise “kavl-i za'îf”dir:

“...Bu mes'elelerden murâd bu makamda bize mühtem olana oldur ki vakfa zamm olub safka-i vâhîde ile satılan mülkte ulemâ ihtilaf eylemişlerdür, ba'zı mülkte dahi bey' fâsîd olur, hür ile abd gibi dimişler; amma âmmeye ulemâ mülkte bey' sahihdür, kavl-i sahîh dahi budur dimişler, zirâ...”⁷⁹.

“...Bu nakilden tansîs ve tasrîh olunmuşdur ki vakfa zamm olunub safka-i vâhîde ile bey' olunan mülk hakkında bey' bâtuldur demek kavl-i za'îfdir, esahh-ı akvâl oldur ki bey'-i mezkûr sahîh ola, dahi vakıfdan murâd vakf-ı gayr-ı müsecceldir dimeğe aslâ mecâl yokdur ...”⁸⁰.

Ma'lûl Emir bu iddiasının doğruluğundan o kadar emindir ki, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin iddiasını bırakın “ehl-i ilm”i, “ehl-i akl”ın bile dile getirmeyeceğini savunur⁸¹. Ona göre Ebu's-Su'ûd Efendi'nin böyle bir duruma düşmesinin sebebi ise, yukarıda belirtildiği üzere onun önceki hatasından dönmek istememesidir⁸².

Taşköprizâde'nin ifadelerinden anlaşılıyor ki, Ma'lûl Emir cânibinde yer alan bazı âlimler de bu meselede vakfa ilâve mülkün satışının sahîh olduğuna yönelik “rivâyetler”i “vakf-ı gayr-ı müseccel” ile “takyîd” etmenin doğru olmadığını düşünmüşler⁸³ ve “takyîd”i savunan Taşköprizâde'yi -fikhî açıdan dikkat çekici bir iddia niteliğindeki- “re'y ve arzu edilen ile” görüş beyan etmekle itham etmişlerdir⁸⁴.

⁷⁹ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 60a.

⁸⁰ Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b-61b.

⁸¹ Ma'lûl Emir bu savunusunu şöyle dile getirir: “...Şol kimesneler ki bu cins mes'ûlde vakıfdan murâd, vakf-ı gayr-ı müsecceldir dilerler, anlara lâzım gelir ki tarik-i âmmadan ve mekâbirden murâd gayr-ı müseccel olandır dilerler; bu sözi ehl-i akl söylemez, fe-keyfe ki ehl-i ilm ola?” Bk. Emir Çelebi Efendi, *a.g.r.*, vr. 59b.

⁸² Kefevî, *a.g.e.*, vr. 413b.

⁸³ Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 116b-123a.

⁸⁴ Taşköprizâde kendisine yönelik bu iddiayı şu cümlelerle ifade eder: “...Bil ki zamanımız ehlinden fi-kahta sağlam bilgisi (kadem-i râsîh) bulunmayan kişilerden çoğu, bu meselenin tahkiki konusunda beni re'y ile fetvâlar vermeye (iftiyât), başına buyruk davranmaya (istibdâd) ve istenilen/arzu edilen ile görüş söylemeye nisbet ettiler. Durum onların zannettikleri gibi değildir. Aksine benim bu meseleyi ele alışım (nazar) İmamlar'ın usûlüne riâyet üzere câri oldu...” Bk. Taşköprizâde, *a.g.r.*, vr. 122ab.

Ma'lûl Emir cânibinin görüşünü doğru bulup konuya ilişkin "İzhâru'l-Hakk ve Faslu'l-Hilâf fi Mes'leti's-Şer'iyye" adıyla bilinen bir risâle yazan kimliğini tespit edemediğimiz bir âlime göre ise, "müseccel vakfa ilâve mülkün satışı" sahih olup, Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin aksini iddia etmesi onların mevzûya tam vâkîf olmalarından dolayıdır:

"...Bu meselede ulemâ iki fırka oldu, bir fırka (vakfa ilave mülkün satışına ilişkin) 'evet' cevabını verdi, diğer fırka ise 'hayır' cevabını verdi. O günlerdeki şeyhülislâmın bu (hayır diyen) fırka için muvâfakatı rivâyet olunur. Zannedirim ki bu, onların ('hayır' cevabı veren ulemânın) çeşitli ilimlerde ders, fetvâ, te'lif, tedvîn maslahatı için kâim olmaları nedeniyle, bu mahalde iltifatlarının yokluğundan ve bu mahalli temyizde hüsn-i zan sahibi kimselere itimad etmelerindendir...Fakirin kelâmı ise onlarla birlikte değildir...."⁸⁵.

İşte görüldüğü üzere bu kaydedilenlerden anlaşılıyor ki, Ma'lûl Emir cânibinin Ebu's-Su'ûd Efendi cânibi hakkındaki değerlendirmesi, onların meseleyi ilmi bir yaklaşımla değil, subjektif bir yaklaşımla ele aldıkları istikametindedir. Fikhî açıdan bu değerlendirmenin mi, yoksa Ebu's-Su'ûd Efendi cânibinin değerlendirmesinin mi daha isabetli olduğu meselesi ise, yukarıda belirtildiği üzere çalışmamızın kapsamı dışında kalmaktadır.

SONUÇ

Bu tahliller ışığında sonuç itibariyle âsiyâb davası hakkında şunları söyleyebiliriz: Bir defa bu dava esasen vezir Haydar Paşa ile "vakıf/mülk" sahibi Mevkûfâtçı Muhammed'in âilesi arasındaki ihtilâflı bir alım-satım işleminin, vezir-i âzam Rüstem Paşa ile vezir Haydar Paşa'nın nüfuz ve menfaat mücadelesi çerçevesinde büyümesiyle teşekkül etmiş olan güncel tabirle ilginç bir "hukuka müdahale" vakasıdır. Bu niteliğiyle vaka üç veçheden anlamlıdır:

Evvelâ, bu davada merkezi iktidarın kazâ/hukuk sürecinin her türlü (özellikle siyasi) etkiden âzâde bir şekilde işlemesi ve bu çerçevede adâletin tahakkuku açısından iyi bir sınav ver(e)mediğini söylemek mümkündür. Zira davaya, merkezi iktidarın padişah'tan sonraki en yetkili/etkili unsuru olan vüzerâ eliyle -kendi lehlerine müdahale edildiği görülmektedir. Bu tür müdahalelere engel olup adâletin tahakkuku temin edecek birinci güç olan zamanın padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'ın da -başlangıçta doğru bir yöntem izlemiş gibi görünmesine rağmen- süreç içerisinde

⁸⁵ "İzhâru'l-Hakk ve Faslu'l-Hilâf fi Mes'leti's-Şer'iyye", Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr. 90b.

özellikle Rüstem Paşa’nın davanın gidişatını değiştiren arka plan hamlelerine engel olamayarak/olmayarak adâletin temini yolunda hakkıyla başarılı olmadığı anlaşılmaktadır.

İkinci olarak, Osmanlı düzeninin “patrimonyal yahut merkezîyetçi” karakteri nedeniyle rahatlıkla sonuç alabilir olan bu müdahale karşısında hukuku uygulayan ulemâ da iyi bir duruş sergileyememiş gibi görünmektedir. Zira öyle anlaşıyor ki bu davada ulemâdan kimisi vüzerânın etkileme/yönlendirme teşebbüslerine sed çekememiş, kimisi de sunulan fırsatlardan yararlanmak suretiyle söz konusu teşebbüslerin sonuç almasına imkân yaratmıştır. Bu hareket tarzlarıyla ilim ve hukuku temsil eden bir zümre olarak onlardan bir kısmı, ellerinde tuttıkları “ilim meş’alesi”nin ve “adalet terazisi”nin işlevini -siyaset yahut iktidar gücünden koruyamayıp- sağlıklı bir şekilde yerine getirememiş olmaktadır. İşte bu anlamda âsiyâb davasının bir bakıma gerçek kaybedeni, “salt hukuka/ilme göre söz söyleme irâdesi”ni tam manasıyla gösteremeyen ulemâdır denebilir.

Üçüncü olarak da şunu belirtmek gerekir ki, iktidar sahiplerinin nüfuz ve menfaat amaçladığı, bu uğurda hukuku etkilemeye çalıştığı ve ulemânın da bu teşebbüslere engel olmadığı bir ortamda adâlet bekleyen toplum fertlerinden kimileri elbette mağdur olacaktır.

KAYNAKÇA

A.Yazma Eserler

Emir Çelebi Efendi, “Vakfa Munzamm Olub Safka-i Vâhide ile Bey’ Olunan Em-lâk Hakkında”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.59b-61b.

“Hüccet-i A’lemî’l-Ulemâ’îl-İzâm Ma’lûl Efendi fi Husûsî’t-Tâhûn”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.303b-306b.

“İşbu Hüccet Sahih midir, Şer’-i Şerife Mutâbık mıdır?”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.306b-308a.

“İzhârul-Hakk ve Faslu’l-Hilâf fi Mes’ele’i’ş-Şer’iyye”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.90b-100b.

Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ’ibu A’lâmî’l-Ahyâr min Fukahâ’i Mezhebi’n-Nu’mânî’l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nu.690.

“Min İnşâ’i’l-Merhûm Ebi’s-Su’ûd el-İmadi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.308a-311a.

- “Mustafa, Yusuf ve Muhammed b. Abdü'l-Evvel Efendi'lerin Arzları”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nu.2752, vr.311b-312b.
- “Reddiye li-Risâleti Emir Çelebi”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nu.1051, vr.63b-67a.
- “Risâle fi Vakfî't-Tavâhîn ale'l-Arzi'l-Mevkûfe li'l-Gayr”, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmi, nu.376, vr.168b-177b; Reşid Efendi, nu.1152, vr.156b-158b.
- Taşköprizâde, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'i'l-Mülki Dumme ilâ Vakfî'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.107b-115b.
- _____, “Risâle fi Ademi Sıhhati Bey'i'l-Mülki Dumme ilâ Vakfî'l-Müseccel”, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nu.3274, vr.116b-123a.

B. Basılı Kaynaklar

- Ali Çelebi (Ali b. Bâli), *el-Ikdu'l-Manzûm fî Zikri Efâdîl'r-Rûm, (Şakâ'yuku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'î'd-Devleti'l-Osmâniyye* ile birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1975.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı, c.II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik, (Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, c.I), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Nev'izâde Atâi, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmîleti's-Şakâ'ik, (Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, c.II), nşr. haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E.12321 Numaralı Mühimme Defteri*, yay. haz. Halil Sahillioglu, IRCICA Yayınları, İstanbul 2002.

C. Modern Araştırmalar

- Afyoncu, Erhan, “Rüstem Paşa”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35, İstanbul 2008, s.288-290.
- _____, “Süleyman Paşa, Hadım”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38, İstanbul 2010, s.96-98.
- Demir, Abdullah, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Güneş, Ahmet, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Gökbilgin, M.Tayyib, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.VIII, sayı:11-12, (Eylül 1955), 1956, s.11-50.

- _____, *Kanunî Sultan Süleyman*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- İpşirli, Mehmet, “Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, c.VIII, cüz: 1-4, İstanbul 1984, s.205-218.
- Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c.I, haz. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Matrakçı Nasûh*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- _____, *İslâm Tarihi Dersleri*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

MEBUSÂN-I KİRÂMIN TERCEME-İ HÂL VE SERGÜZEŞTLERİ: MEŞRUTİYET DEVRİNDEN UNUTULMUŞ BİR BİYOGRAFİ RİSALESİ

SERHAT ASLANER*

Osmanlı son dönemini ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi anlama ve anlamlandırılmamıza imkân verecek çalışmaların en önemlilerinden birisi de biyografik çalışmalardır. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki mevcut literatür pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da yeterli seviyeye ulaşabilmiş durumda değildir. Bununla irtibatlı olarak Osmanlı son dönem ve erken cumhuriyet devri çalışmaları açısından fevkalade ehemmiyetli olan II. Meşrutiyet dönemi mebuslarının biyografilerini yeterli ölçüde bilemiyor oluşumuz, pek çok soru işaretinin yerini korumasını beraberinde getiriyor.¹

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte açılan meclise mebus olarak seçilen zevatın hikâyelerini bilmek, devr-i sâbıkta Jön Türklük faaliyetlerine katılıp katılmadıklarını, ilişki ağlarını tesbit etmek sadece Meclis-i Mebusan'ın işleyişini ve yapısını değil, aynı zamanda modern siyasi/sosyal fikirlerin tedavüle giren unsurlarını ve düzeyini, modern siyasi kültürün taşraya nasıl intikal ettiğini anlayabilmek açısından da önemlidir.² Öte yandan Zürcher'in çalışmalarında da ortaya koyduğu üzere; II. Meşrutiyet devri ricali üzerine yapılacak çalışmalar yalnızca bu dönemi değil, Cum-

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Sakarya/TÜRKİYE, serhataslaner@gmail.com

¹ Biyografik eserlerin ve bunlardan hareketle yapılacak prozopografik çalışmaların önemi ve buna mukabil sınırlılığı hakkında bkz. Eldem Edhem, "Oliver Bouquet'nin Kitabı Vesilesiyle Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında", *Tophumsal Tarih*, 190 (2009), ss. 44-48. Ayrıca; biyografik çalışmaların Osmanlı tarihçiliğine ve tarih yazımına yapacağı katkı ve "ezber bozucu" etkilere dair bkz. Kafadar Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Metis Yayınları, Ankara 2008.

² İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan ve dolayısıyla mebuslar üzerinde tahakküm kurmaya çalıştığını/kurduğunu hatırdan çıkarmamak kaydıyla mebusların bilhassa seçim bölgelerinde İttihat ve Terakki ve savunduğu fikirler lehine ciddi propaganda faaliyeti yaptıklarını ve taşrada yaşanan sosyal/siyasal dönüşüme ciddi etkide bulunduklarını burada kaydetmemiz gerekiyor. Örneğin İttihat ve Terakki Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi 1910 yılında İstanbul'dan dönerken Kastamonu merkez ve kazalarında tamamı siyasete müteallik -ve bir kısmı camilerde olmak üzere- toplam yirmi iki konuşma yapmıştı. Bkz. "Ahmed Mahir Efendi Hazretleri", *Köroğlu*, (Kastamonu), sy. 92, 2 Eylül 1326, s. 1-2.

huriyet'in politik elitlerinin siyasi, sosyal, ekonomik kökenlerini, zihniyetlerini ve elbette bu kadroların siyaset etme biçimlerini çözümlemek açısından da önemli ipuçları sağlayacak ve verilen hükümleri çok daha muhkem hale getirecektir.³ Ne var ki çağdaş Türk siyaseti üzerine oluşan literatürün, Zürcher'in Selanik merkezli ve sınırlı sayıdaki İttihatçı üzerinden yaptığı çalışmalar bir tarafa bırakılırsa, bu konuyu yeterince önemsemediği söylenemez. Gerek Osmanlı gerekse cumhuriyet devri meclisleri/mebusları üzerine yapılan çalışmalar; mebusların eğitim durumları, etnik kökenleri, yaş dağılımı ve meslek durumlarına inhisar etmektedir.⁴ Söz konusu literatürün gözardı ettiği temel sorulardan birisi ise mebusların siyasi geçmişleri ve konumuz açısından ele alacak olursak mebusların Jön Türk olup olmadıklarıdır. Üstelik bu husus; Mustafa Fehmi Gerçeker, Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı [Hakkı Kılıçoğlu], Ahmet Hilmi Kalaç, Atıf Kamçıl, Mahmut Soydan, Sırrı Bellioğlu, Mehmet Ali Okar vb. örneklerde görüleceği üzere Jön Türk olmakla beraber II. Meşrutiyet devrinde değil de Cumhuriyet döneminde mebus olan kişilerin varlığı göz önünde bulundurulursa, sadece Meşrutiyet meclisleri için değil, Cumhuriyet meclisleri için de sorulması ve cevaplanması gereken sorulardan birisidir.⁵ Bizce; son dönem Türk siyasi hayatını ve aktörlerini Yeni Osmanlılık/Jön

³ Bkz. Zürcher Erik Jan, "Jön Türkler: Sınır Bölgesinin Çocukları", *Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 139-154 ve Zürcher, "Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyona ve Jön Türklere Dair Bir Grup Biyografisi Denemesi", *Mele Tunçay'a Armağan*, haz. Mehmet Ö. Alkan - Tanıl Bora - Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, ss. 539-571. Keza Zürcher'in 1977'de tamamladığı master tezine dayanan *Millî Mücadelede İttihatçılık* (Bağlam Yayınları, İstanbul 1987) kitabı da bu literatürün erken örneklerinden birisidir.

⁴ Örnek olarak bkz. Avcı Cemal, *III. Dönem TBMM'nin Yapısı ve Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000; Güneş İhsan, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", *Birinci Meclis*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998, s. 25-45; Tokat Ömer, "IX. Dönem TBMM Çorum Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri", yüksek lisans tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; Çakan Işıl, "2. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısal-İşlevsel Analizi", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1998. Bu arada I. TBMM ve özellikle söz konusu meclisteki muhalif gruplara yönelik çalışmalar yapan Ahmet Demirel'in özellikle *İlk Meclis'in Vekilleri* (İletişim Yayınları, İstanbul 2010) adlı kitabının, yukarıdaki çalışmalarla örtüşen kısımlar içermesine rağmen, yanıt aradığı farklı sorular da olması itibarıyla farklı bir değerlendirme hakkı ettiğini belirtmek gerekiyor.

⁵ Hasan Kendirci'nin; Fevzi Demir nezaretinde hazırlanan ve Kitap Yayınevi tarafından yayınlanan yüksek lisans tezi, her ne kadar isminin hakkını verememiş olsa da, Cumhuriyet meclisleri içerisindeki Osmanlı kökenli mebuslara dair istatistikler içermesi açısından kaydedilmelidir. Bununla beraber mebusların Jön Türk olup olmadıkları Hasan Kendirci'nin cevap aradığı sorular arasında yer almamaktadır. Bkz. Kendirci Hasan, *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Köprü ve Süreklilikler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009. Bu kitapta yer alan bilgi ve istatistiklerin benzerleri için ayrıca bkz. Demir Fevzi, "Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 243-259. Fevzi Demir söz konusu makalesinde ayrıca Osmanlı mebuslarının, Osmanlı sonrası yıllarda Balkanlar ve Arap coğrafyasında teşekkül eden devletlerdeki rolleri üzerinde de durmakta ve örnekler vermektedir; bkz. Demir, "Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan", s. 250-253.

Türklük üzerinden okumak ve dolayısı ile I. Meşrutiyet dönemi mebusları/ricali ile II. Meşrutiyet dönemi mebusları/ricali arasındaki organik ilişkileri tesbit etmek, Jön Türklerin Cumhuriyet devrindeki serüvenlerini takip etmek 1908-1950 arasında var olduğu ortaya konan süreklilik hatlarının I. Meşrutiyet'e dayandığını⁶ ve şayet Jön Türklerin evlad u iyali hesaba katılacak olursa 1950 sonrasında da devam ettiğini görmemizi kolaylaştıracak ve ilgili analizleri daha kapsamlı hale getirecektir. Bu cümleden olarak birkaç örneği hatırlamak gerekirse; İttihat ve Terakki'nin kurucularından 1908 Meclis-i Mebusan başkanı Ahmet Rıza Beyin babası [İngiliz] Ali Bey I. Meşrutiyet'te Meclis-i Ayan üyesiydi. Keza 1876 Meclis-i Mebusan üyelerinden Ömer Şevki Paşa'nın oğlu Azmi Bey de benzer şekilde hem Jön Türklere katılmış hem de, sonradan istifa etmekle beraber, II. Meşrutiyet'te mebus seçilmişti. Diğer taraftan; Jön Türk ve İttihatçı mebuslardan Ürgüplü Hayri Efendi'nin oğlu Suat Hayri Ürgüplü'yü, Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden ve 1908 mebuslarından Ebuzziya Tevfik Bey'in yeğeni Ziyad Ebuzziya'yı ve yine Abdülhamid dönemi siyasi muhaliflerinden ve 1912'de Aydın mebusu seçilen Yunus Nadi [Abaloğlu] ile oğlu Nadir Nadi'yi, Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden Tevfik Nevzat'ın kızı Benal Nevzat İstar Arınan'ı 1950 sonrasında da devam eden politik çizginin temsilcileri olarak zikredebiliriz.⁷

Mebuslar hakkında yapılan çalışmalarda Jön Türklük hususunun göz ardı edilmesinin arkasında yatan temel faktör bizce soruya Jön Türkler açısından değil İttihat ve Terakki açısından yaklaşmış olması ve -kısmen anakronik bir şekilde- 1908 Meclis-i Mebusan'ının daha teşekkül sürecinde dahi İttihat ve Terakki'yi hakim kılma arayışıdır. 1908 Meclis-i Mebusan'ında ne kadar İttihatçı olduğu sorusu önemli olmakla beraber en azından 1908 seçimleri için -sonrası için değil- bu soruyu sormak bizi ister istemez Sina Akşin tarafından ortaya atılan ve literatür tarafından da yaygın olarak kabul edilen, Meclis-i Mebusan'ın Jön Türk/İttihatçı olarak nitelendirilebilecek mebuslardan ziyade yerel seçkinlerden oluştuğu yönündeki yar-

⁶ Hakkında yapılmış en nitelikli çalışma halen Devereux'un 1963 tarihli *The First Ottoman Constitutional Period* (The Johns Hopkins University, Baltimore 1963) olan I. Meşrutiyet devrine ilişkin çalışma sayısı bu çalışmanın odaklandığı mesele merkezli olarak yok mesabesindedir. Bununla beraber son dönemde hem I. Meşrutiyet hem de bu konuyu ele alan önemli bir çalışma yayınlanmıştır: *The First Ottoman Experiment in Democracy*, haz. Cristoph Herzog ve Malik Sharif, (Ergon, Würzburg 2010).

⁷ Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan sürekliliğe taşradan örnekler için bkz. Meeker Michale, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardarlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005; Eruz (Esen) Sakine, *Kastamonulu Olmayı Ayrıcalık Sayan Bir Sülalenin 17. Yüzyıldan Günümüze Gelen Öyküsü*, yy. 2003 [Eserin fotokopi nüshası 171131 demirbaş numarasıyla İSAM'da bulunmaktadır.]; Demirağ Banu, *Manolya Ağacının Kökleri: Dün Bursa*, yy. İstanbul 2000.

gıyı kabule sevk edecektir.⁸ Aslında gerek Osmanlı siyaset geleneği, gerek o dönemde etkili olan elitist fikirler ve gerekse seçim mevzuatı göz önünde bulundurulduğunda yerel seçkinlerin mebus olmasında şaşırtıcı hiçbir husus yoktur. Diğer taraftan doğrudan İttihatçı diyebileceğimiz kesimlerin de Jön Türklere⁹ nazaran hem sayı hem de teşkilat açısından zayıf olduğunu¹⁰ hesaba katarsak Meclis'in İttihatçılarıdan teşekkül etmemesi de anlaşılabilir bir olgudur. Son olarak şunu da vurgulamak gerekirdi; Meclis-i Mebusan üyelerinin siyasi geçmişlerine biraz daha yakından bakacak olursak Meclis'teki Jön Türk sayısının hiç de azımsanamayacak derecede olduğunu görebiliriz¹¹, ki yapılan tartışmaların da gösterdiği gibi Meclis'in de mebuslarda aradığı özelliklerin başında devr-i sabık ricalinden olmamak gelmektedir.¹²

Daha önce zikredildiği üzere II. Meşrutiyet devri mebuslarına ve Meclis-i Mebusan'a ilişkin çalışmaların¹³ yer vermediği temel hususların başında mebusların siyasi geçmişleri gelmektedir ki, -şimdilik eksik de olsa- burada metnini vereceğimiz

⁸ Akşin Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 107-108.

⁹ Burada Jön Türk tabiri ile 1908 öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının yanı sıra Cemiyet'e resmen üye olmamış ancak -örgütsüz de olsa- muhalif siyasi gruplarla irtibat halinde olan, onların yayınlarını okuyan, dağıtan, propagandalarını yapan, Meşrutî idareye geçilmesi hususunda onlarla hemfikir olan farklı kesimlerden oluşmuş daha geniş bir kitleyi kast ediyorum.

¹⁰ İttihat ve Terakki özellikle Balkanlar'da ciddi anlamda örgütlenmiş bunun dışındaki bölgelerde ve bilhassa Anadolu'da ise teşkilat ve şubeler açısından ciddi bir ilerleme kat edememişti. Cemiyet'in Anadolu'da şubeler açması ancak 1906 sonrasında gerçekleşmiş; İzmir'in yanı sıra Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon'da da örgütlenmeyi başarmıştı ki bu oluşum telgrafhane baskınları ve vergi ayaklanmalarını organize etmek suretiyle ürünlerini vermişti. *İttihat ve Terakki Cemiyeti Muhaberat Köhya Defteri* c. 2'den aktaran Bayur Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940, s. 405; ayrıca Bayur, *a.g.e.*, s. 242.

¹¹ 1908'de mebus seçilenlerin tamamının siyasi geçmişlerine dair bilgi vermek bu mütevazı giriş yazısına konu olamayacak ve müstakil bir çalışmayı hak edecek kadar önemli ve geniştir. Bununla beraber, bir örnek olarak Konya'daki Jön Türkler ve bunların 1908 sonrası siyasi kariyerleri için bkz. Aslaner Serhat, "Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya'ya İntikali", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, (2008), ss. 75-99.

¹² Örneğin Ergani'den mebus seçilen Niyazi Bey, bölge eşrafından olduğu halde II. Abdülhamid devrinde jurnalcilik yaptığı için -kendisinin de hazır bulunduğu oturumda- şiddetli tenkitlere maruz kalmış, nihayet mazbatası oy birliği ile onaylanmamıştı. Niyazi Bey'in ismi daha sonraki oturumlarda Jurnalcı Niyazi olarak geçecektir. Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Cidesi*, haz. Mustafa N. Ünver, c. 1, TBMM Matbaası, Ankara 1982, s. 526-535. "Jurnalcı" sıfatının kullanıldığına örnek olarak ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 630.

¹³ II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ı hakkında bkz. Ahmad Feroz - A. Dankwart Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, (1976), ss. 245-284; Hanioglu Şükrü, "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Meclisleri", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Yıllığı*, 4, (1989), ss. 61-78. II. Meşrutiyet dönemi meclislerinde Arap mebuslar ve etkilerine dair bkz. Prator Sabine, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik: Eine Studie Zum Osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)*, Klaus Schwarz, Almanya 1993. II. Meşrutiyet dönemi Ayan Meclisi hakkında bkz. Demirci Aliyar, *II. Meşrutiyette Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

eser, bu boşluğun kısmen doldurulmasına yönelik atılmış erken bir adım olarak değerlendirilmelidir. Bununla beraber, aradan geçen yüz yıl içerisinde literatürde kayda değer bir gelişmenin olmadığını, bu risaleyle açılan vadinin pek de takip edilmediğini tekrar vurgulamak gerekiyor.¹⁴ II. Meşrutiyet devri mebus biyografilerini bir arada bulunduran yegâne eser olarak *Türk Parlamento Tarihi*'nin ilgili döneme has cildi, bahsettiğimiz analizlere imkân vermesi açısından, son derece yetersiz ve yer yer hatalı bilgiler vermektedir.¹⁵ Bunun dışında mebus biyografilerini takip edebileceğimiz temel metinler sınırlı sayıdaki biyografik kitap/makale, Osmanlı/Cumhuriyet devlet arşivleri, bir kısmı gayrimatbu¹⁶ hatırat ve taşrada ve İstanbul/Ankara'da neşredilen terâcim/meşahir kitapları¹⁷, bilhassa cumhuriyet devri

¹⁴ Bu noktada biyografi vadisinin istisnai bir kalemi olan Ali Birinci'nin ve çalışmalarının önemine bir kere daha işaret etmek gerekiyor.

¹⁵ Güneş İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997. Eserin mebus biyografilerine ayrılan ikinci cildinde bazı mebuslar hakkında verilen bilgi kaç oyla seçildiğinden ibarettir. Birkaç örnek vermek gerekirse; bkz. Abdullah Faik Efendi (s. 225), Mehmet Reşit Bey (s. 227), Çayırhazade Hilmi Efendi (s. 251), Refet Efendi (s. 303), Mehmet Sıtkı Bey (Bursa) vd. Bunun dışında Sofuzade Mehmet Tevfik Efendi gibi 1912 seçimlerinde Kastamonu'dan aday olmasına rağmen seçilemeyen zevat da bu ciltte mebus olarak gösterilmiştir (bkz. a.g.e., c. 2, s. 421). Söz konusu sayfadaki bilgiler de fotoğraf da Sofuzade'ye değil Kastamonu Vilayeti Kanunî Sancağı mebusu Tevfik [Durlanık] Efendi'ye aittir. Sofuzade hakkında bkz. Demircioğlu M. Ziyaeddin, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1961 ve Demircioğlu Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir: 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1980, s. 62-63; Tevfik [Durlanık] Efendi hakkında bkz. Başer Tayyip, *Karatekin Uluları*, Ankara: Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1966, s. 43-44.

¹⁶ Sözgelimi, II. Meşrutiyet devri mebuslarından Böküzade Süleyman Sami (Isparta), Ağlarlızade Mustafa Hakkı (Isparta), Vehbi Çelik (Konya), Ahmet Mahir (Kastamonu) efendiler hatıratları okuyucu ile buluşmamış ricalden sadece bir kağıdır. Süleyman Sami Efendi'nin 2 ciltlik hatıratı olduğu bilgisi için bkz. Babacan Hasan - Servet Avşar, "İkinci Meşrutiyet Seçimlerinde Bir Mebus Portresi: Böküzade Süleyman Sami ve Seçim Beyannamesi", *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, haz. Zekeriya Kurşun - Cemil Öztürk - Yasemin Tümer Erdem - Arzu M. Nurdogan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 341. Böküzade'nin hatırat ve görüşlerini içeren *Üç Devirde Gördüklerim* adlı kitabı Kültür Bakanlığı tarafından e-kitap olarak TTK tarafından kitap olarak yayınlanmıştır (TTK, Ankara 2011). Ayrıca aynı müellifin *Isparta Tarihi* adlı eseri de Abdülhamid ve II. Meşrutiyet devrine ait hatıralar içermesi bakımından önemlidir. Bkz. Böküzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, haz. Suat Seren, Serenler Matbaası, İstanbul 1983. Safa Ağlarlı tarafından yayına hazırlanan şu kitap büyük ölçüde Ağlarlızade Mustafa Hakkı'nın yayınlanmamış defterlerine dayanmaktadır: Ağlarlı Safa, *Ağlarlı(ca)zade Ispartalı Hakkı (Isparta 1867- 5 Şubat İstanbul 1923): Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaşamış, Düşünleri ve Savaşımıyla Zamanın Aşmasına Karşın Gizli Kalmış Bir Türk Aydın: Yazıda, Dilde, Eğitimde, Siyasette Reformcu Bir Kişilik*, (Isparta: Göltaş Kültür Dizisi, t.y.). Hadimli Vehbi Çelik'in yayınlanmamış hatıraları olduğu bilgisi için bkz. Ahmet Atalay, *Milli Mücadelede Konya Kişisi-yi Milliyeçileri*, c. 1, Damla Ofset, Konya 1997, s. 70. Ahmet Mahir Efendi'nin hatıratı olduğu bilgisi ve söz konusu metinden parçalar için bkz. Abdulkadiroğlu Abdülkerim, "Ahmed Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcâzetler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hatıratı Üzerine Notlar", *Kültürümüzden Esintiler*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 471-490.

¹⁷ Eldem'in "meşhur bilmem nereliler" olarak tavsif/tahfif (?) ettiği (Eldem, a.g.m., s. 47) bu eser grubunun bilhassa 1970 öncesinde telif edilmiş olanlarının ikâmesi güç bilgiler içerdiğini vurgulamamız gerekiyor. Birkaç örnek olarak bkz. Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Karesi Meşahiri*, Karesi Vilayet Matbaası, Balıkesir 1339-1341; Aslanoglu İbrahim, *Sivas Meşhurları*, Sivas Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü,

matbuatında yer alıp kisve-i tab'a bürünmeyi bekleyen tefrikalar ve tüm dağılmışlığına rağmen oldukça fazla (oto)biyografik veri içeren *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*¹⁸ olmaktadır.

Esere Dair¹⁹

Atuf Efendi Kütüphanesi Zeki Pakalın bölümünde yer alan²⁰ ve metnini burada yayınlayacağımız eser İbnü'r-Raci Nuri²¹ tarafından 1909'un hemen başlarında [21 Kânun-i Evvel 1324 / 3 Ocak 1909] yayınlanmıştır. Eserin giriş kısmından anlaşılacağı üzere İbnü'r-Raci Nuri, Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra (17 Aralık 1908) mebuslardan biyografilerini yazmalarını istemiş ve kendisine gelen metinleri geliş tarihlerine göre düzenleyerek eseri hazırlamıştır.²² İbnü'r-Raci Nuri, eserin birkaç satırlık giriş kısmında, kendi değerlendirmelerine kitabın sonunda yer vereceğini ifade etmekle beraber elimizdeki nâtamam nüshada söz konusu değerlendirmeler bulunmamaktadır. İbnü'r-Raci'nin bu ifadelerinden hareketle elimizdeki, 8 mebu-

Sivas 2006; Beysanoğlu Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, İstanbul 1957; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. 2, (İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı, 1959); Koçer Mehmet Zeki, *Kayseri Uleması*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1972; Uluçay Çağatay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa Lisesi Yayınları, Manisa 1946.

¹⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* bildiğim kadarı ile bu zaviyeden herhangi bir çalışmaya konu olmamıştır. Ancak; konumuz açısından çok önemli bilgiler içerdiğini bir kere daha vurgulamak gerekiyor. Örnek olarak; Kerek Mebusu Tevfik Efendi hakkında bkz. *MMZC*, c. 1, s. 150; Kangırı Mebusu Tevfik Efendi hakkında bkz. *MMZC*, c. 1, 390 ve a.g.e., c.4, s. 467; Taşlıca Mebusu Vasfi Bey ve Meclis-i Ayan üyesi Ethem Paşa hakkında bkz. *MMZC*, c. 1, s. 630, 637; Kastamonu mebusu Necmeddin Molla hakkında bkz. *MMZC*, c. 1, s. 619-620

¹⁹ Bu eser Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi bünyesinde Doç. Dr. Macit Kenanoğlu nezaretinde yürüten 19. Yüzyıl Hukuk ve Siyaset Düşüncesi atölyesi çerçevesinde yapılan katalog/kaynak taramaları sırasında ortaya çıktı. İsmail Kara hocam hem "Giriş" ve hem de latine bölümleri ile ilgili önemli tavsiye ve katkılarda bulundu. Değerli hocalarım Ayhan Aktar, Mehmet Alkan, Nurullah Ardic, Ali Birinci, Yücel Bulut, Şükrü Hanioglu ve Akşin Somel çalışmanın giriş bölümünü okuyarak bir takım hususlara dikkatlerimi çektiler. Abdülhamit Kırmızı ve Ali Adem Yörük metnin latine edilmesi sırasında katkılarını esirgemediler. Eserin devamına ulaşabilme ümidiyle yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerin taranmasında en az benim kadar Mehmet Ali Doğan da emek sarfetti. Hepsine medyun-i şükranım.

²⁰ M. Zeki Pakalın *Sicill-i Osmanî Zeyli*'ni (Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008) hazırlarken bu eserden istifade etmemiştir.

²¹ Yaptığımız araştırmalar neticesinde ne yazık ki müellif hakkında bir bilgi edinemedik. Ancak Preveze mebusu Azmi Bey'in biyografisinin yer aldığı bölümün girişinde, yazar kendisinin Azmi Bey'in pederi ve I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ında Kosova mebusu olan Ömer Şevki Paşa'dan bir yıl evvel, yani Rûmî 1311 yılında Kastamonu'ya sürüldüğünü belirtmektedir.

²² Mustafa Sabri Efendi'nin otobiyografisine başlarken kullandığı şu ifadeler de bu tesbiti doğrulamaktadır: "Haslatımı asâkir-i Osmanîyeye alınacak hediye-i şitaiyeye sarf etmek üzere terâcim-i ahvâl-i mebusânî cem' ve neşr etmek arzusunda olduğunuzdan bahisle tarafıma mürsel varaka üzerine terceme-i halimi bervec-i zir tahrir ediyorum" (s. 21). Ayrıca Üsküp mebusu Said Efendi'nin II. Abdülhamid devrinde yaşadığı problemleri anlatmaya başlamadan önce "mademki isteniliyor, icmalen bir ibret için arz edeyim" (s. 12) ifadesini kullanması İbnü'r-Raci Nuri'nin sadece biyografik bilgi istemediği ihtimalini akla getiriyor.

sun biyografisine yer veren, 32 sayfalık nüshanın eksik olduğunu düşünebiliriz. Metnin iki tam forma olarak çıkmış olması, eserin forma forma yayınlandığı ihtimalini akla getirmektedir. Zeki Pakalın koleksiyonunda yer alan bu nüshanın bir mütenevvîa içerisinde, konu ile alakalı başka risalelerle birlikte ciltlenmiş oluşu ve kapak sayfalarının olmaması da, kesin bir hükme varmamızı engellemektedir. Dolayısıyla eserin devamının olup olmadığı, forma forma basıldı ise müteakip formların akıbetleri şimdilik meçhulümüzdür.

Elimizdeki nüshada yer alan 8 adet biyografik/otobiyografik metin içerisinde bir kısmı (Üsküp Mebusu Said Efendi, Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi, Preveze Mebusu Azmi Efendi) aynen derc edilmiş, diğerleri ise İbnü'r-Raci tarafından yeniden düzenlenerek neşredilmiştir. İsminden de anlaşılacağı üzere eserin amaçlarından birisi Abdulhamid idaresinin/istibdadın yol açtığı problemleri mebus biyografileri üzerinden ortaya koymaktır. Bu eserde yer alan biyografik metinler hiç şüphesiz mebusların hayat hikâyelerinin tamamını içermemekte ancak 1908 yılına kadar olan serüveni bir ölçüde vermektedir.²³ Diğer taraftan bilhassa Abdülhamid idaresini anlatmak amacıyla kurulan cümleler oldukça subjektiftir.²⁴ Ancak metnin bir tarafı ile dezavantajı gibi görülen bu yönü aynı zamanda -bazı metinlerin aynen yayınlandığını da hesaba katacak olursak- onu daha da değerli kılan bir husus olmakta ve dönemin ruhunu anlamamıza da imkân vermektedir.²⁵ Bu bağlamda otobiyografileri aynen neşredilen Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi, Üsküp Me-

²³ Hiç şüphesiz burada yer alan hikâyelerin arşiv belgeleri ve ikincil literatür ile desteklenerek bir değerlendirmeye tabi tutulması çok anlamlı olurdu. Zira gerek arşiv belgelerinde ve gerekse ikincil literatür üzerinde yapılacak çalışmalar mevcut hikâyeleri tahkim edeceği gibi, burada zikredilen hususların sağlamlarının yapılmasına ve dolayısıyla yeni değerlendirmelerin ortaya çıkmasına kapı açacaktır. Burada sadece bir örnek olarak Preveze Mebusu Azmi Bey'in serencamına işaret etmekle iktifa edeceğiz. Krş. Çankaya Ali, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s.159-160.

²⁴ Üsküp mebusu Said Efendi'nin Abdülhamid devri din politikalarını da kapsayan ve Abdülhamid ve memurlarını din karşıtı/düşmanı bir yere konumlandırmaya çalışan yorumları bu cümledendir: "Biz İslâm-Hristiyan birkaç bin kişi ile en büyük camilerimizden olan Sultan Murat Cami-i şerifimizde ictima ettik. (...) O vakte göre Müslüman camilerini topla yıkmak cüret edilemeyecek bir şey değildi. Bereket versin ki, memleketimiz ve orası ecânibin cevalangâhı bir mahal idi. Yıkamadılar, toplanmış olan o mazlum ve adalet teşhelerini dağıtmadılar." (s. 13)

²⁵ Mustafa Sabri Efendi'nin otobiyografisinde zikrettiği aşağıdaki cümleler dönemin ruhunu ve Mustafa Sabri Efendi'nin şahsında ilmiye sınıfının tereddüt ve tedirginliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir: "Üçyüzondörtte huzur-i hümayun dersine muhatablıkla dahil olarak üçüncü senenin dersinde küttabî-i şehriyârî 'idâdına idhal edildim. Dokuz on sene kadar muayyen günlerde mabeynin kaldırımlarını çiğnedim. Oraca ihraz ettiğim ehemmiyetin derecesini şundan anlamalı ki o kadar müddet devam eden memuriyetimde kapıcılar şahsımı tanımaya ve memuriyetimi hatırlarında tutmaya muvaffak olmadımlardır. Daima saraya girerken "Hoca efendi isminiz nedir? Kimi görmeye gidiyorsunuz?" sualini irada lum görmüşlerdir. On sene evvel mabeyne dahil olduğum zaman rütbem, rütbe-i ilmiyenin en küçüğü olan müderrislik derecesinde bulunuyordum. Lehü'l-hamd bugün yine öyledir." (s. 22)

busu Said Efendi ve Preveze Mebusu [daha sonra Bursa valisi] Azmi Efendi bölümleri daha da önemli hale gelmektedir.

Not: Metin aynen latif harflerine aktarılmış, matbu metindeki sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir. Orijinal metin içerisindeki dipnotlar İbnü'r-Raci Nuri Bey'e aittir.

***Mebusân-ı Kirâmın
Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri***

Hâsılât-ı sâfiyesi asker kardaşlarımızın hediye-i şitaiyelerine mahsustur.

İbnü'r-Raci Nuri

**Dersadet
Artin Asaduryan Matbaası
1326**

Artin Asaduryan Matbaası

52 - Babı Ali Caddesinde - 52

Bu kitaba mukaddime yazmayı münasib görmedim. Sonunda bir muahhire tabir-i diğerle mütemmimesi bulunacaktır. Esbabı izahat-ı saire ile orada görülecektir.

Burada yalnız teracim-i ahvâlin tarih hatta saat-i tevarüdleri sırasıyla derc edildiğini arz ederim.

İbnü'r-Raci Nuri

21 Kânun-i Evvel 1324 [3 Ocak 1909]

Kastamonu Mebusu Şükrü Efendi Hazretleri

İsimleri Ahmed Şükrü'dür. Pederleri İbrahim Bey, büyük pederleri Hacı Mustafa Bey merhumlardır. Şeyh Şemsizadeler denmekle marufturlar. Bu hanedan Kastamonu'nun en kadim ve maruf bir ailesidir. Cedd-i âlileri Hacı Mustafa Bey Kastamonu mebusân-ı sâlifesindendir.

1288 sene-i hicriyesinin şehr-i Zilkadesinde Kastamonu'da dünyaya gelmiştir. Sıbyan mektebinde durûs-i ibtûdaiyeyi bade't-tahsil Kastamonu rüşdiye-i mülkiyesine dehaletle müddet-i tahsiliyesini bi'l-ikmâl sınıf birinciliğiyle neşet etmiş ve rüşdiye-i askeriyeye girip orada da ikincilikle şehadetname ahzına muvaffak olmuştur.

Rüşdiye-i askeriyeden sonra yine Kastamonu idadi-i mülkiyesine devama başlayıp ulûm-i tabiiyeden idadi programlarına münderic dersleri bi't-tahsil gayet parlak bir imtihan vererek şehadetname almıştır.

Bundan sonra medreseye devam ile binüçyüz yirmi dört sene-i kameriyesi hilalinde Kastamonu müftüsü üstad-ı fezail-nihad Hafız Mehmed Emin Efendi Hoca-dan ahz-ı icazet eylemişlerdir.

Medreseye devam ettikleri anda bir müddet menşeleri bulunan idadi mektebinin hendese muallimliği vazifesini deruhde ve ifa buyurmuştur. [5] Tekmil-i nüshah ile icazetten sonra da müderris bulundukları Nasrullah el-Kadı ve Atık medreselerinde talebe-i ulûmu tedris ile iştigal buyururlardı.

Bir iki defa merkez bidayet ve istinaf mahkemeleri azalığına intihab ve tayin olunup sene-i hazırada yine istinaf azası iken bi'l-istifa bera-yı seyahat Dersaadet'e gelmiş idi. Burada bulundukları esnada Meclis-i Mebusan'a aza intihab olunmuşlardır.

Ziraatın terakkisine fevka'l-gaye heveskârdırlar. Kastamonu'da semere-i mesaileri olarak bir gülistan yetiştirip gülyağı istihsaline müvaffak olmuştur. Ve bir çok kimselerin kendilerine peyrev olarak gülistan yetiştirmelerine badi bulunmuşlardır.

Asaletleri nisbetinde afif, halûk, nezahet-i fikriyeye mâlik, daima mütalâa ile meşgul muhibb-i vatan bir zât-ı âli-kadrdir. [6]

Bursa Mebusu Hacı Hafız Ömer Fevzi Efendi Hazretleri

Peder-i cennet-makarrları Kırımı el-Hac Said Efendi merhumdur. Bulgaristan'ın Varna dairesine muzaf Hacıoğlu Pazarcığı kasabasında mutavattın idiler.

Müşarünileyh hazretleri kasaba-i mezkurede 1279 tarihinde mehd-ârâ-yı vücud olmuşlardır.

Hacıoğlu Pazarcığı'nda ulûm-i ibtidaiyeyi tahsil ve hıfz-ı Kuran-ı Kerimi tek-mil ettikten sonra ulûm-i Arabiyye tahsiline ibtidar buyurmuşlardır.

Osmanlı-Rus seferinin nihayetlerinde Bursa'ya bi'l-muhaceret orada tavattun ettiler. Bursa'da tarik-i tahsili takip ile beraber 1295 senesi hilalinde ve ilk teşkilât-ı adliyyede mukayyidlik ve zabıt kitabetiyle silk-i adliyyeye bi'l-intisab beş sene sonra bidayet baş katibi ve mukâvelât muharrirliğine irtikâ etmişler, bir aralık istinaf zabıt kitabetine nakl-i memuriyetle onsekiz sene kadar adliyyede muhtelif kitabetlerde kemal-i iffet ve istikametle ifâ-yı hizmet eylemişlerdir.

Fitraten mesaiperver bir zât-ı sûtûde-sıfat oldukları hasebiyle on beş sene müddet kitabette beraber tahsilini de idame ederek Bursa'da şeref-mûkim üstad-ı muhterem sahibü'l-feyzi ve'l-irfan Kırşehrî Hacı Yusuf Efendi hazretlerinden ahz-ı icazet buyurmuşlardır. [7] Ferdası sene heman neşr-i uluma bi'l-ibtidar teşne-gân-ı zülâl-i takrirlerini iskâ ve halka-i tedrisinin müdaviimlerine feyz u marifet ilkâ etmişler ve on sene sonra itâ-yı icazet eylemişlerdir.

Feyz-i celil-i üstadanelerinin tamîmi garazıyla tedrise ibtidarlarının üçüncü senesi talim-i kâmile mani addettiklerinden dolayı medâr-ı maişetleri olan memuriyetlerini terk ederek sırf neşr-i ulûma hasr-ı nefis etmek ulviyyetini ibraz eylemişlerdir.

Bir müddet sonra emr-i inti'âşda düçar oldukları muzayaka bazı kadirşinâsının nazar-ı hamiyetlerine tesadüfle müşarünileyhi rüşdiye-i askeriyenin ulûm-i arabiyye muallimliğine tayin ettirmişlerdir. Sekiz sene kadar rüşdi ve idadi-i askerî mekteplerinde ulûm-i arabiyye ve diniye dersleri göstererek o cihetten de tamim-i maarife muvaffak olmuşlardır.

Fazl u kiyasetleri ve min külli'l-vücûh mehâsin-i ahlâk u siretleri Bursa havali-since cümleden musaddak olup kendilerini mebus intihab etmek suretiyle mükafât-ı celile-i milliyemize mazhar etmişlerdir.

"Cenâb-ı Hak muvaffakiyet-i sübhaniyesine mazhar buyursun" daavâtı vird-i zebân-ı fâzılânelerdir. [8]

Konya Mebusu Hacı Hafız Mustafa Lutfi Efendi Hazretleri

Müşarünileyhin mevlidi Akşehir'dir. Akşehir müftü-i esbakı Harputî Hoca Ömer Efendi merhumun necl-i necilleri olup Harputîzade denmekle marufdurlar. 12 Rebiülevvel 1283 tarihinde Akşehir'de tevellüd etmişlerdir.

Orada Cami-i Kebir Sıbyan Mektebi'nde durûs-ı ibtidaiyeyi gördükten sonra ve hıfz-ı Kur'an eyledikten sonra bir müddet mekteb-i rüşdiye devam etmişlerdir. Badehu pederleri merhum-i müşarünileyhten, Akşehir müftü-i esbaki füzela-yı asırdan Burdurî Salim Efendi Hoca'dan ve Karbasanî Hacı Osman Efendi merhumdan sarf, nahv, mantık ve bazı fıkıh dersleri görüp 1301 senesi Konya'ya azimet buyurmuşlardır. Ziyaiye Medresesi'nde Konya müftü-i esbaki efâzıl-ı ulemâ-yı benamdan Kadınhanlı Hacı Hüseyin Feyzi Efendi hazretlerinin derslerine mülazemetle tekmil-i nüsah ederek 1311 senesi Receb-i şerifinde ahz-ı icazet eylemişlerdir.

Bu hılâlde Konya Darümuallimin'inden aliyyülala derecesinde şahadetname aldıkları gibi fuzela-yı asırdan bir çok zevattan bazı cüziyyât-ı ulûm tederrüs etmişlerdir.

Bade'l-isticaze Akşehir'de müderris bulundukları Dede Paşazade İbrahim Bey Medresesi'nde neşr-i ulûm ile meşgul olmuşlar ve her ne kadar [9] henüz icaze vermemişler ise de icaze ahzına şayan bir hayli müsta'iddânın iktisâb-ı feyz ü hünerlerini temin buyurmuşlardır.

Müşarünileyh bütün evkât-ı âlimânelerini mütalâa ve telifâta hasr edip âti'z-zıkr âsâr-ı mergûbeyi telif ile ebnâ-yı cinslerine hamiyet-i meşkûre-i üstadânelerini teslim ettirmişlerdir.

1. *Tahkîkî's-sıfât*
2. *Tahkîkî'l-ilm*
3. *Tahkîkî'l-vücud hel hüve aynü'l-mevcûd*
4. *Tahkîkî'l-ef'âli'l-ihtiyariye*
5. *Haşiyesi* (Risaletpenah Efendimiz Hazretlerinin hatemü'l-enbiya olduklarına dair delâil-i akliye ve berâhîn-i nakliye müeyyid mübahesât-ı dakikayı şamildir).
6. *De'âvî-i aşere*
7. *Mühezzeb* (ilm-i sarfıtan)
8. *el-Tırazü'l-Müzehheb ale'l-Kıtabi'l-mühezzeb*
9. *Samî ale'l-Camî*
10. Celal Gelenbevi'nin Mevâzı'-ı Mu'dale ve Hudüs bahsine talikât
11. İmam Fahr-ı Razi'ye Allame Taftazani'nin *Ecvibe*'sine Reddiye

Müşarünileyhin şu on bir kıt'a telifât-ı mübecceleleri fazl u irfanlarının bir şâhid-i adlileridir.

Ulûm-i arabiye ve fıkhiyede bî-nazîr bir üstad-ı kâmil oldukları gibi riyaziyât ve lisan-ı Farisî'yi de mükemmel denecek derecede tahsil etmiş, hatta kırk yaşlarından sonra Fransızca tahsiline heves edip haylice ilerletmiş bulunmaları "Utlubu'l-ilme mine'l-mehdi ile'l-lahd..." [10] kelâm-ı hikmet-ittisâminin tamamıyla mütemessik bir fâzıl-ı gayyur bulunduklarını isbat için kâfidir.

Şeref-i muhatabalarıyla müşerref olduğum keremnamelerinde "milletimin ulviyyeti hususunda feda-yı câna âmade bir aciz" cümleleri fart-ı hamiyet ve uluvv-i kiyâset-i celîlelerini tamamıyla ifham etmektedir.

1309'dan 1313 senesine kadar Akşehir'de rüşdiye muallimliğinde bulunmak suretiyle feyz-i üstadânelerinden evlâd-ı vatânı müstefid etmişler, bir hayli zaman evkâf ve maarife aid komisyonlarda riyaset-i fahriyede bulunmuşlardır. [11]

Üsküp Mebusu Said Efendi Hazretleri²⁶

Terceme-i Hâlim yahud Sernüvişt-i Siyahım

İsmim Said. Şöhretimiz Pürezadeler. Pederim Arnavutluk ulemasından Üsküplü İdris Efendi'dir. Tarih-i veladetim 93. Mahall-i tevellüdüm Kosova Vilayeti merkezi Üsküp şehridir. Tahsilim mekâtüb-i ibtidaiyeden sonra medaristedir. Hocam evvelâ vilayetimiz dersiamlarından Süleyman Zeki Efendi, sâniyen Nabi Efendi, sâlisen ve mütemadiyen pederimdir.

Medar-ı fahr-i tefeyyüzüm olan müşarünileyh Fatih [Medresesi] mezunlarından idi. Hocası âhiren Mısır mollahığıyla irtihal eden hâce-i şehîr, üstad-ı bî-nazîr Hafız Şakir Efendi merhum idi. Pederimin mahall-i tahsili tamamen İstanbul, kendimin ise pek garip bir sergüzeştin safahatıdır.

Tavır ve evda'-ı hak-perestânemizi beğenmeyen veya beğenip de öyle bir reng-i nâ-sâzı in'ikâs ettirmek cilvesinde görünen felek bizi baba oğul bir pîr-i sal-hurde ve bir şâbb-ı belâ-dide beraber olarak Türkiye'nin enhâ-yı garbindan aksa-yı şarkına doğru atmıştı. Yine ona da doymamıştı da bir zaman sonra vasat-ı kiti-i İslamiyân ve metâf-ı menkubin-i Osmanîyan olan Konya'da da bir külâh giydirmeye muvaffak olmuştu. Bunun esbabı ise devr-i sabıkta söylenemeyen ve şimdi saye-i

²⁶ Müşarünileyh hazretlerinin zâde-i kalem-i irfan-penahileridir. Aynen derc ile müftechirim.

[12] hürriyet-i millette setrine lüzum görülmeyen bazı hakikatlerdir. Mademki isteniliyor, icmalen bir ibret için arzedeğim.

Midhat Paşa merhumun emeldaş-ı ahrarânesi, Süleyman Paşa mağfurun da karin-i hâss u halisi olup mesai-i milliyet-küsterisinden dolayı fidyeye-i meşrutiyet olan vücudunu tufanlı günlerde İstanbul surlarından yuvarlayarak bir zaman çoban kisvesiyle hazreti Halil'e hemrah olan ve geçen Sırbıye ve Rusya muharebatında Fatih'te davul çaldırarak bin kişiden mürekkep gönüllü ilmiye taburu teşkil eden ve ilâ maşallah Şipka'da İsvoti Nikola fedai hücumlarında pişvâ-yı akranı olarak Gran Dük'ün [Grand Duke] güllelerini sine-i himmetiyle karşılayan Kemal'in kalemi kadar vatan için kavi bir kılınç savuran pederim İdris Efendi vakta ki sergerdeleri bulunduğu üç dört yüz muavinesiyle Yunan muharebesinden Üsküb'e avdet etti. Daha o günden itibaren bu zat idare-i acize ve müstebiddenin Teselya ve Girit zayıatı gibi misâl-i şüm-emsâlini kendisine bir ders-i intibah ve çare-endiş görerek memleketde surette ders okutur, sirette ebna-yı vatani kılâ'-ı istibdada karşı silahlandırmaya sa'y ederdi.

Bir zaman sonra ki benim de devr-i mübahatımın gurre-i garrâsı olan üçyüzonaltı senesi evaili, onbeşinin de evahiri idi, merhum bir emr-i mukadder-i manevî ile merkez-i vilayette ahali beyninde bir ittifak tesisine kalkışmış idi. Ve buna iştirak eyleyeceklerine dair İpek, **[13]** Yakova cihetlerindeki bazı hamiyetperverandan da vaad-i muvafakat alınmıştı.

Evvela memleketimizde bazı münasebetsiz icraatı vesile edinerek bunların men'ini, ve yavaş yavaş tevsi'-i mikyas ederek şu günki netice-i maksudeye destres olmanın esaslarını kurmaya başlamış idik. Bu hali sevmeyen hükümet memurları, ki biri o vaktin mümtaz valilerinden sayılan Hafız Paşa merhumdur, birkaç kişiden toplanma bir kuvvetü'z-zahr ile bu hareketimize karşı şedid bir reaksiyon teşkiline var kuvvetiyle çalışmış idi. Biz İslâm hristiyan birkaç bin kişi ile en büyük camilerimizden olan Sultan Murat Cami-i şerifimizde ictima ettik. Müracaatlara başladık. Kısmen de harekâtımızı elbette o nuru söndürmeye kıyam eden kuvvetin tefrikine döndürdük. Evvelce niyette yok iken muahharen bilmeceburiye Hafız Paşa'nın da tebdili istirhamına koyulduk. Ve ısrar ettik. Bu hal ve hareket serkeşâne bir surette vaki olmuş değil belki namuskarane ve mutazallımane bir tavırda cereyan etmişti. On iki gün heman umum denecek derecede ehl-i belde camilere iltica etti, çıkmadı. Çünkü çıkıldığı taktirde bâ-defter ahali-i muti'adan yetmiş seksen kişinin teb'id ve hanümanlarının söyündürülmesi [söndürülmesi] için şimendüfer lokomotifleri sitim [istim] üzerinde bekliyordu.

O sırada payitahttan birkaç müfettiş gelmişti. Bunların biri saye-i istibdadda hoca idi. Birisi de şimdi Roma sefir-i müniri **[14]** ğubarsız ahrârımızdan Hakkı Bey idi. İşin başka türlü fasl edilmek hilelerinden peşin Hafız Paşa'yı sonra bizi kaldırmak yolunu tercih ettiler. O vakte göre Müslüman camilerini topla yıkmak cüret edilemeyecek bir şey değildi. Bereket versin ki memleketimiz ve orası ecânibin cevelangâhı bir mahal idi. Yıkamadılar, toplanmış olan o mazlum ve adalet teşnelelerini dağıtamadılar.

Vali Üsküp'ten alındı. Altı gün geçince de bizi nefy u teb'id etmek için tedâbir düşünüldü. Şu kadar ki ondan evvel Hakkı Bey İstanbul'a istenmiş ve gitmiş idi. Malum Reşad Bey o vakitte Hafız Paşa'nın vazife-i mevkulesini ifâ etmekte idi. Gaynmeşru vekaletini nâ-makul bir asalete rabt etmek için "nice ki etti"; bunun fırıldaklarına zemin olan zamanın yardımıyla İstanbul'a aldırılmamıza irade-i seniyye çıktı. Pederim bütün gün hükümette ve oradaki makamında gezip dururken adalete ve adete yakışırmasına çağırıp bir şey söylemeden ansızın bir akşam nısfü'l-leyden sonra bir bölük jandarma ile menhus bir ayak evimize bastı. (O heyecanı insanlar, hemşehrilerim bilirler.) Ders mütalaasıyla meşgul aynı zamanda hasta bulunan merhum evvela, ben de akabinde yatağımızdan çıkarıldık. Yalın ayak, çıplak, hükümete götürülmek üzere bir kuvve-i azime önüne düştük. -Kısa geçiyorum- O halde **[15]** bizi görenler bir gazetede resmini gördüğüm bir mescûnun hapishanedeki vaziyet-i dilhırâşından fark etmez idiler. Bu suretle sabaha karşı hükümet konağına götürüldük ki vatanperver bir âlim değil, belki bir hâin, hunhâr, bir bağı-i sitemkâr dahi öyle mehinâne götürülmezdi.

Merhumun tığ-i bülendi altından geçen Moskof casusuna bile öyle işkence reva görülmezdi. Kisvemize, azametimize hürmeten azıcık insaf edilmek lazım gelirdi. Gerçi ben hiçbir şey değilim ve değil idim²⁷ fakat babam, bir alim, bir kamil hoca kılıklı muhteşem bir mücahid, bir kumandan idi. Ma'a-zâlik o hengâmda o mevkib-i kahr u endûhun süfliyetinden pek âli bir alemde zann ederim ki bize nazır pek çok ervah-ı eslâf, belki melaikeden de bir cemm-i gafır tevâf [halinde] bulunuyordu. Çünkü maksadımız büyük ve ulvi idi. Böyle haşere hazır olurcasına şimendüfere bindirildik. Hususi trenle Selanik'e, oradan da Dersaadet'e gönderildik. Doğruca makamımız [olan] Bab-ı Zabtiye'nin üst katındaki mermer ocaklı [yer] memerr-rical-i gayb oldu. Elli gün orada oturduk. Yekdiğerine benzemez bir takım emirler, sahte iradeler tebliğ olundu. Bunların hepsi iğfalât olduğu ahiren sabit oldu. Hûlasatü'l-hûlâsa bazı tuhafıklar ve mûcib-i taaccüb ahvalden **[16]** sonra bizi vapura i'zâm ettiler. Nimet-i Hüda menfilere mahsus bir vasıta-i nıkmetsi idi. Burada

²⁷ Haşa.

İsmail Safa Bey merhum ile Zehavîzade Cemil hem-hallerimi tahattur ederim. Dokuz günde bizi Trabzon'a îsâl ettiler. Buna makîs vesait-i sa'be ile Bitlis'e gittik. Oradaki memuriyetimiz Darülmuallimin muallimliğı idi. İki sene oradaki vaziyetimiz hükümetin maksadına bir aksülamel tesiri icra ettikten sonra Arnavutluk'tan vaki olan müracaatlar üzerine güya bir kayd-ı muvakkat emriyle Konya'ya getirildik. Kürdistan, Harput, Sivas dağlarında aldığı soğukların tesiriyle o mücahid-i muhlis, o pîr-i hürriyet ruh-i pürfütuhunu arzın o zamanki sath-ı melunundan pervaz ettirdi²⁸ gitti. Konya'da medfun, Şemsi Tebrizi'nin peyk-i merkadi olmakla bahtiyardır. Biz daha bir çok sene kaldıktan sonra âtiye muterakkib olan bazı ashab-ı gayretin delâletleriyle -mevhum günahımızın afv edildiğine dair- aldığımız emr üzerine me'vâ-yı kadimimiz Üsküp'e geldik. İşte şu altı sene seyahat-i mecburiyemiz esnasında dahi ulûm-i diniye ve dünyeviyeyi mütehassıslarından tahsile muvaffak olmuştur.

Pederim merhumun veled-i âmâlî, varis-i hüsn-i niyeti olmakla iftihar eder, fakat meziyetlerindeki noksanî-i tecellîme müteessif bulunurum. Tekmil-i nüsah [17] eylediğime dair icazetnamem Konya ahrar ulemasından hoca-i şehir, fakihü'd-dehr Tavasî Osman Fevzi Efendi hazretlerinin halka-i tedrisinden nasib olmuştur.

Bugün milletin nail olduğu iyd-i ekbere eriştiğime şükren, mâ-sebak-ı sergüzeştimin vebalini bütün fail ve müsebbiblerine kalben ve cidden helal etmiş ve unutmuşum!..

İdris Efendi merhumun meziyyât-ı vatanperverânesi tarih-i Osmanî'mizin en muazzez sahaifini tezyin edecek mertebede iktisab-ı sümûvv-i marufiyet eylemiştir. Millet, milliyeti baki oldukça o pîr-i kahraman-meşrebi hürmetle yad edeceklerdir. Ruh-i pür-futûhları Şemsi â'lâ-yı Tebrizi'ye karîn olmuşsa da istihlaf buyurdıkları mîhr-i müstenirleri elyevm vatanına, vatandaşlarına ifâza-i envâr-ı hürriyetle memurdurlar. Mübarek, mesud kalblerini tamamıyla Said Efendi hazretlerine bıraktıkları aşikardır. Müşarünileyhin mesai-i vatanperveranelerinden mütehassıl tekrimât-ı milliye a'la-yı illiyyine kadar urûc eder, pîr-i muhteremî bulur, evzâk-ı kudsiyelerini okşar. Bu şüphesizdir. [18]

Sivas Mebusu Hüsnü Bey Efendi

Müşarünileyhin peder-i muhteremleri Mustafa Vasıf Efendi'dir. Binikiyüzyetmiş sene-i hicriyesi Zilhiccesinin onuncu kurban bayramı günü Sivas'ta Ece Mahallesi'nde tevellüd etmişlerdir.

²⁸ Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsia

Mekteb-i İbtidai'de bir miktar ders gördükten sonra Sivas Rüşdiye-i Mülkiye-sine girip şahadetname almışlar ve müteakiben medreseye devama başlamışlardır. Fitraten bir zekâ-yı harikulâdeye malik ve tarîk-i feyz-refik-i sa'y u ikdama salık bulundukları cihetle üç dört sene zarfında Arabî ve Farisî lisanlarını tekellüm edebilecek mertebede ibraz-ı asâr-ı zeka ve isti'dad eylemişlerdir.

Binikiyüzaltı senesi Dersaadet'e gelerek Mayısın beşinci günü Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye dahil oldular. Yedi sene devam eden müddet-i tahsilinde her sene gayet parlak imtihanlar vermiş ve akranına reşk-âver olmuştur. Doksanüç senesine kadar Mekteb-i Tıbbiye'de tahsili mukarrer olan ulûm-i tabî'îye ve tıbbiye'yi bi'likmal yüz başlıkla da doktor ünvanının ihraz etmişler ve heman o sene Rus muharebesi esnasında Erzurum'a gönderilmişlerdir.

Muharebenin hitamından sonra da dördüncü orduda kalıp otuz sene kemal-i ikdam ve hazakatle asker kardaşlarına müdâvât ve muavenetlerde bulunmuşlar ve mensub oldukları tabur ve alaylarıyla beraber o havalinin [19] berf u burûdeti tafsilden azade olan dağlarından bin türlü mezâhim-i askeriye'yi ihtikar eylemişlerdir.

Hilkaten mehâsin-i ulviye-i hürriyeti mukaddir bir vatanperver-i muktedir olduğu cihetle tababet-i askeriye'yi üzerinde icra-yı ahkâm eden meş'um istibdadın daimâ hilaf-gîri bulunuyorlardı. Mecâlis-i sıhhiyenin bir bezm-i baziçe ve durûğ olduğunu söylemekten, yazmaktan çekinmezlerdi. Fikr-i ahraranelerini işgal eden hayal-i müessirin her zaman nâşir-i bi-pervâsı olmakla iftihar ederlerdi. O hayali hakikaten inkılabı en büyük arzularından bulunuyordu. İşte ona da muvaffak oldular. Şimdi millet o muvaffakiyetin netayic-i ulviyesini kendileriyle rûfêkâ-yı zevî'l-ihtiramlarından bekliyor.

Tebâbet-i askeriye üzerindeki müessirât-ı mütebiddeden münfailen milletin âtisini daha şugûlsüzce düşünebilmek üzre binüçyüzyirmiiki senesi tekaüdlerini istida ettiler.

O esnada devren Sivas cihetlerinde bulunan müfettiş müteveffa Şakir Paşa'nın inhâsıyla kaimmakamlık rütbesine irtifa etmişler idiyse de icra-yı tekaüdlere talebinde ısrar eylediler. Maa't-teessüf Sadeddin Paşa'nın ma'hud nizamname-i muharreri mantukunca maa't-tahsil kırkbeş seneye karîb bir mesainin mükafatı altıyüzon sekiz kuruştan ibaret kalmış idi.

Müşarünileyhin elsine-i erbaaya vukufu, hazakat-i müsellemlerine inzımm [20] eden hüsn-i ahlak ve şöhret şayiaları hiçbir vakit kendilerini istiğna-yı maddî

ve maneviden ayırmamış ve her nerede bulunurlarsa vatandaşlarından gördükleri rağbet ve hürmet nisbetinde ebna-yı cinslerinin muavenetlerine şitâbân olmuşlardır.

“İnşaallah millete hidemât-ı nafiada bulunur da kesb-i fahr eylerim” temenniyât-ı halisaneleri, hürriyet-i vicdaniyelerinin âtiye racî kuvve-i satî’asını izhara kâfidir. [21]

Tokat Mebusu Hafız Mustafa Sabri Efendi Hazretleri²⁹

Efendim,

Hasılâtını asâkir-i Osmaniye alınacak hediye-i şitaiye sarf etmek üzere terâcim-i ahvâl-i mebusânı cem’ ve neşr etmek arzusunda olduğunuzdan bahisle tarafıma mürsel varaka üzerine tercüme-i halimi bervech-i zir tahrir ediyorum.

Pederimin ismi Ahmed’dir. Binikiyüzdoksanaltı senesi Rebiülevvelinin onikinci günü Tokat’ta tevellüd etmişim. Maskat-ı re’simde gördüğüm tahsil-i ibtidai meyanında bilhassa hıfz-ı Kur’an-ı Kerim’e muvaffak olduktan sonra medarisde tedrisi mutad olan ulûm-i âliye ve aliyeyi tahsile hasr-ı evkât ederek bir müddet memleketimde, bilahare Kayseri’de, daha sonra İstanbul’da bu maksadı takip eyledim.

Kayseri’de meşahir-i ulemâdan merhum Emin Efendi ile İstanbul’da sabık ders vekili Ahmed Asım Efendi’den³⁰ icazetnameler aldım. Şeyhülislam-ı sabık Bodrumî Ömer Efendi zamanında açılan ruûs imtihanında birinci sınıf meyanında ibraz-ı ehliyet ederek yirmi iki yaşında olduğum halde Fatih Cami-i Şerifinde tedris-i ulûma başladım. Onüç sene devam eden müddet-i tedrisiyemin nihayetinde ikmal-i nüsah [22] eden elliyi mütecaviz talebe-i ulûma icazet verdim.

Üçyüzondörtte huzur-i hümayun dersine muhatablıkla dahil olarak üçüncü senenin dersinde kitabî-i şehriyârî ‘idâdına idhal edildim. Dokuz on sene kadar muayyen günlerde Mabeyn’in kaldırımlarını çiğnedim. Oraca ihraz ettiğim ehemmiyetin derecesini şundan anlamalı ki o kadar müddet devam eden memuriyetimde kapıcılar şahsımı tanımaya ve memuriyetimi hatırlarında tutmaya muvaffak olmamışlardır. Daima saraya girerken “Hoca efendi isminiz nedir? Kimi görmeye gidiyorsunuz?” sualini îrada lüzum görmüşlerdir.

²⁹ Üstad-ı muhteremin tezkire-i mersûleleri aynen derc olunmuştur.

³⁰ Bu zat bilahare kaimpederim olmuştur.

On sene evvel Mabeyn'e dahil olduğum zaman rütbem, rüteb-i ilmiyenin en küçüğü olan müderrislik derecesinde bulunuyordu. Lehül-hamd bugün yine öyledir.

Nişanlarıma gelince: Huzur dersine dahil olduğum sene alelusul verilen dördüncü Osmanî ve Mecidî nişanları ile icazet verirken yine alelusul alınan altın liyakat madalyasından ibarettir. Evvelden haiz olduğum dördüncü Osmanî nişanından bir küt'a da esna-yı icazette verilmiş ve bu suretle aynı derece ve cinsten olmak üzere ta'ddüd ve tekerrür eden nişanlarımın üçüncü[sünü] Osmanîye tahvilini talep etmeğligimi tavsiye edenler bulunmuş ise de fitrî bir ilişkisizlikle meseleye ehemmiyet vermemişdim. Arabî, Türki gayrimatbu âsârım vardır.

Fî 14 Kanun-i Evvel 1324 [27 Aralık 1908]

Tokat Mebusu Mustafa Sabri [23]

Müşarünileyh hazretlerinin kudret-i alimane ve kuvve-i tahrirâneleri Beyanül-Hakk'da hak gibi mütezahir ve müncelidir. Efkâr-ı ahraraneleri bâlâda beyan buyurdıkları mücanebet-i hülkiye ve azâdegî-i fitriyeleriyle müstedeldir. Feyz-i irfanları istikbal-i milletin kâfilî bulunan zevat-ı ilmiyedendirler. [24]

Preveze Mebusu Azmi Beyefendi Hazretleri

Müşarünileyhin pederleri Ömer Şevki Paşa merhum Narda eşrafındandır. Binikiyüzdoksandört senesi ictima eden Meclis-i Mebusan'da Kosova mebusu olarak bulunmuşlardı. Merhum-ı müşarünileyh binüçyüzoniki sene-i maliyesi evasıtında Kastamonu'ya nefy edildiler. Hakîr bir sene daha evvel sürülmüşüm. Kendilerine hoş yahud nâhoş amedi resmini ifa için görüştüğümde teselliyet-âميز birkaç söz söylemek istedim. Teessürlerini tahrik etmiş oldum. Nur gibi beyaz sakallarının üzerine döküliveren damlaları görünce son derece bir rikkatle sözü değiş-tirmeye mecbur olmuşum. Bilahare Sinop mutasarrıflığına tayin olunmuşlardı (rahmetullahi aleyh).

Azmi Beyefendi Hazretlerinin isimleri Mustafa'dır. Binikiyüzyetmiş sene-i maliyesinde Dersaadet'te tevellüd etmişlerdir. Terceme-i hal-i âlilerini kendi kalemleyle şöylece tahkiye buyuruyorlar:

“Tahsil-i ibtidaiyi mekâtib-i mahsusunda ve hususî bir surette hane-i pederde gördüm. Priştine Mekteb-i Rüşdiye'sinden aliyyülâlâ derecede şehadetname aldım. Mekteb-i Sultanî'de üçüncü sınıfa kadar bulundum. Binikiyüzdoksanbeşte Mekteb-i Mülkiye'ye duhûl ile binikiyüzdoksandokuzda aliyyülâlâ derecede “mülâzemet ruusu” ve “ulûm-i siyasiye şehadetnamesi” ile mezun oldum. [25]

99 Ağustosunun onbeşinde mülazemeten Maarif Nezareti Mekatib-i Rüşdiye idaresine devama başladım. Sene-i mezkûre Eylûl'ünde dörtyüz kuruş maaşla Mekteb-i Sultânî Lisan-i Osmani muallimliğine ve 1300 senesi Mayıs ibtidasında zamîmeten 500 kuruşla Darümuallimin Coğrafya muallimliğine tayin olundum.

1300 senesi Haziran'ının altıncı günü 1000 kuruşla Ticaret Nezareti'nde tercüme-i funûn kalemine nasb olundum. Binüçyüziki Kânun-i Evvel'in otuzbirinci günü bu kalem lağv edilmekle üçyüzüç senesi Teşrin-i Sânisî ibtidasından itibaren maaşım binikiyüz kuruşa iblağ olundu. Sene-i mezkûre Şubatının onikisinde ikibin kuruşla Mekâtib-i İbtidaiye ve üçyüzdokuz Şubatı ibtidasından Mekatib-i Rüşdiye müdiriyetlerine tayin olundum.

1310 senesi Kânun-i Sânisinde 300 kuruşla Ticaret Mektebi Coğrafya muallimliği ilave edildi. Bu maaş 1311 senesi Ağustosunun onbeşinden itibaren 600 kuruşa iblağ ve 1313 senesindeki te'cîlât hasebiyle 540 kuruşa tenzil edildi. Üçyüzoniki senesi Eylülü ibtidasında 2500 kuruş maaşla Mekâtib-i İdadiye İdaresi müdiriyetine terfi edildim. Bu maaş 1313'te hasbe't-te'cîlât 2250 kuruşa tenzil etti. Binüçyüzdokuz senesi Haziranında ilave-i memuriyet olarak Maarif Nezareti namına Ziraat Bankası Meslis-i İdare azalığına tayin olundum. [26]

1313 senesi Temmuzunda gece yarısı ma'a-aile ikamet eylediğim hane bir cemm-i ğafir tarafından basılmak istenilmiş ise de karanlıkta kim olduklarını tanımadığım ve bir emir ibraz edemeyen adamlara sabaha kadar kapıyı açmadım. Gece hanemi kuşatmış olanların bir çok polis ve komiser efradı olduklarını sabahleyin görerek kapıyı açtım. Ne istediklerini sordum. Hanemi taharriye geldiklerini söylediler. Bu misilli memurların girdikleri hanelere evrâk-ı muzırâ atarak badehu bulmak suretiyle ibraz-ı hüner ü marifet ve izhar-ı sadakat eylediklerini işittiğim için haneme girmezden evvel üstlerini başlarını aramaktaki mecburiyetimi anlattım. Zarurî muvafakat ve her tarafı aramak sureti ile ifâ-yı vazife-i sadakat ettiler. Kendilerince mechul Fransızca ve fen kitaplarıyla mektepteki not ve yazı defterlerini ve bazı resimleri aldılar. Torbalara doldurdular. Mühürlettiler. Beraberce Bâb-ı Zabtiye'ye gittik. Bir iki saat intizar odasında yalnızca bekledikten sonra Zabtiye Nazırı Şefik Paşa'nın yanına götürüldüm. Sakallı Mehmed Paşa da orada idi. Kapıyı açmadığının esbabını sordular. Cevaplarını aldılar. İsticvab tabii tahriri idi.

Merkez komiserliği odasında sefilâne bir iki saat bekledikten sonra Taşkılla'ya götürüldüm. Orada Reşid Paşa tarafından isticvâb olundum. Muhakkak olarak tahliye olunacağım tebşiriyle bir kaimmakam beyin odasına misafir edildim. Ertesi günü [27] heyet-i isticvâbiyece tekrar istintakım icra olundu. Ve "afv"ım arz edildiğinden derhal çıkmak ihtimalim olduğu tekrar tebşir edildi. "Afv ile mahkum" ol-

malıym ki Taşkışla'da üç gün ikametten sonra tahliye olunacak iken Bâb-ı Zabtiye'ye iade olundum. Bâb-ı Zabtiye'de bulunduğum müddet zarfında polis heyetince iki defa isticvab olundum. Hep "tebşîr" olunuyordum. Hep bugün yarın çıkıyordum. Bâb-ı Zabtiye'de tercüman beyin odasına misafir edildim. Burada üç aylık hayatımı imate eyledim. Oda kapılarında bi'l-münâvebe polis efendilerle zabtîyeler bekliyordu. İhtilâttan memnu' idim. Beni görmeğe gelen biraderlerimle uzaktan temas ediyor, teati-i müjde-i afiyet eyliyorduk.

Gazete okumağa nasılsa müsaade olunmuştu. Oturduğum, yattığım o küçücük odanın tathîr ve tanzifi bizzat bana ait idi. Hariçten yemek getirmekliğime de yine her nasılsa müsaade edildiğinden lokantadan yemek geliyordu. Her gün ailemin akrabamın afiyetleriyle mübeşşer olduğum vesâit bana üç ay sonra Konya'ya nefy olunacağımı, orda Maarif Müdürlüğü'ne tayin edildiğimi bildiriyordu. Nihayet İstanbul'dan yevm-i mufarakat geldi. Hayat-ı sa'iyânemden üç mahı gasb eden hücre-i sefilâneme veda' ederek Bâb-ı Zabtiye'den polis refakatiyle çıktım. Haneme uğratılmadan nefy ve tağrib olunuyordum. **[28]** Haydarpaşa İstasyonu'nda yine nasılsa akrabamla veda edebilerik polis refakatiyle "memuriyetime" gidiyordum. Hanesine uğratılmadan paltosuz bir redingotla eşyasız, uşaksız Kastamonu'ya nefy olunan pederimden bir sene sonra ben de Konya'ya Maarif Müdüriyeti'ne 1313 senesi Eylülün yirmidokuzunda mahfuzen i'zam olunuyordum.

Müdüriyet maaşım 1800 kuruş idi. Konya İdadisi'nde 31 kuruşluk Kitabet-i Resmiye muallimlikleri de ilave edilmişti. Müdüriyet maaşıma 1314 Haziranında ve 1315 Martında ikiyüzelli kuruş daha ilave edildi.

Konya Mekteb-i Sanayi Komisyonu riyasetinden dolayı Matbaa-i Vilayet hasılatundan Meclis-i İdare kararıyla 1316 Nisanında 300 kuruş tahsis edildi. Mekteb-i İdadi Ziraat Şubesi Coğrafya-yı Ziraî muallimliği de seksen kuruş maaşla 1318 Teşrin-i Evvelinde ilave edildi.

1316 Ağustosunda 900 kuruş humus maaşla Niğde mutasarrıflığı vekaletine tayin olundum. Kânun-i Evvelde halefım geldi. İnfikâk ettim. Vilayet Meclis-i İdare-si'nin yedimde mahfuz mazbatasında Niğde mutasarrıflığı vekâletinde "îfa-yı hüsn-i hidmet ve ibrâz-ı meâsir-i kâr-güzârî ve memduhiyet eylediğim" takdiren tasdik olunmuştur. **[29]**

Konya'da ilk defa olarak 30 Nisan 1317 tarihinde küşad olunan halı ve kilim sergisi komisyonu riyasetinde fahriyyen bulundum. Mahfuz olan Meclis-i İdare-i Vilayet mazbatasının bir fıkrasından "gerek serginin emr-i küşâdı ve küşadından sonra temin-i hüsn-i intizamından, gerek tevdî olunan eşyanın hüsn-i muhafazası ve

nukûdunun telef ü sarftan vikâyesiyle masarîfin taklilinde ifâ-yı hüsn-i hidmet ve ibrâz-ı âsâr-ı himmet eylediğim” tasdik olunmuştur.

Altıbuçuk sene kadar Konya’da bulundum. Bu müddet zarfında dahil-i vilayet-te mekâtibin tezyid u ıslahına bilâ-ye’s u fütur son derece bir faaliyetle ve kemal-i ciddiyetle çalıştığımı ve lehü'l-hamd muvaffak da olduğumu kemal-i fahr ile arz edebilirim. Yedimde mahfuz evrak da bu ifademi müeyyid ve musaddıktır. Ahval-i sıhhiyemin gösterdiği lüzum üzerine lede'l-müraca'a Hüdavendigâr Maarif Müdü-rüyle 13 Kânun-i Evvel 1319'da beca-yiş-i memuriyet eyledik. Aleyhimde verilen jurnaller üzerine Bursa'ya muvasalatının üçüncü günü tekrar Konya'ya avdetim emri verildi. Musırrâne müracaat ve istirhâmâtta bulundum. İzmir ile Bursa'dan maada diğer bir vilayete i'zam ve tayinim emr olundu. Müracaatımı te'kid ve ısrar eyledim. Ankara'ya tayinim münasip görüldü. Oraya da gitmeyerek Bursa'da istirdâd-ı meşrutiyet [ve] hürriyet zamanına kadar dört buçuk sene bulundum. Bur-sa'da bulunduğum müddet zarfında “terakki-i maarif **[30]** uğrunda ciddi ve semeredar hidemât-ı ber-güzide ifâsına muvaffak olduğum” ve “Bursa'da küşad olunan serginin tertib ve tanzimine ve müddet-i devamı zarfında dahi inzibat ve idaresince ibraz-ı meâsir-i rüyet u hasafet ve ifâ-yı hüsn-i hidmet eylediğim” yedim-de mevcut Meclis-i İdare mazbatalarıyla musaddaktır.

1322 Teşrin-i Evvelinden Kânun-i Sânisine kadar zamîmeten memuriyet ola-rak Karahisar-ı Sahip mutasarrıf vekâletinde dahi 900 kuruş maaşla bulunarak Vilayet Meclis-i İdare “muamelât-ı livâyı mecrâ-yı salim ve nizamîsine irca' ile hidemât-ı hasene ibrazına muvaffakiyetim” tasdik olunmuştur. Müdüriyet maaşım 7 Temmuz 1321'de üçbin kuruşa iblağ olundu.

Kânun-i Esasî'nin ilanından sonra İstanbul'a gelerek dörtbinbeşyüz kuruş ma-aşla Mekteb-i Sultânî müdüriyetine tayin olundum. Muahharen Preveze Livası mebusluğuna intihap olunmaklığım münasebetiyle Meclis-i Mebusan'ın yevm-i küşadı olan 4 Kanun-ı Evvel 1324 tarihinde Kanun-i Esasî ahkâmına tevfikân mekteb-i mezbur müdüriyetinden istifa eyledim.

Yirmibeş senelik memuriyetim zamanında mesai-i maruzama mükafaten tedri-ci olarak sâlise, sâniye, ûlâ sanîsi ve ûlâ rütbeleri ve üçüncü ve ikinci Osmanî ve ikinci Mecidî nişanlarıyla altın ve gümüş Hicaz Demiryolu madalyaları verildi. Fransa hükümetinden **[31]** “officier de l'instruction publique” nişanı ita olunmuş-tur. Bervech-i bâlâ keyfi olarak habs ü nefy olundum ise de lehülhamd taht-ı muha-kemeye alınmadım. Mahkum olmadım. İştin dahi el çektilimdim.”

Müşarünileyh hazretlerinin iktidâr-ı ilmi ve fennileri cümlece müsellemdir. Fazl u kıyasatleri cihetiyle her türlü telakkiyâtan azade bulundukları halde pederleri

merhum-ı müşarünileyhten ırsen ve devr-i menhustan zulmen bir ders-i hamiyet almışlardır ki teali-i mülk ü millete hidmetleri[ni] her vakit temine kâfildir.

Bu müsveddedâtın dizilip tab‘ olunduğu gün Hüdavendigâr Valiliği’ne tayin olunmuşlardır. Tebrik ve muvaffakiyetlerini temenni ederiz. [32]

Mamuretülaziz Mebusu Asım Bey Efendi Hazretleri

Binikiyüzseksendokuz sene-i maliyesinde Mamuretülaziz Vilayeti muzafâtından Harput kasabasında tevellüd etmiş bulunan müşarünileyh hazretlerinin şöhretleri Çötelizade ve peder-i muhteremlerinin isimleri Hacı Mustafa Bey’dir.

Kasaba-i mezburede Mekteb-i Rüşdiye derslerini bilikmal şadname ahzından sonra hususi muallimlerden bi’t-tedris iktisab-ı ilm ü hüner eylemiş ve tezyin-i zât u sıfat etmişlerdir.

Geçen üçyüzsekiz üçyüzdokuz senelerinde ehliyet-i musaddakalarına mebnî Duyun-i Umumiye Mektubî ve Kontrol Kalemlerinde bir müddet ifâ-yı kitabet ettikten sonra mesâlih-i zatiyeleri ilcâsıyla bi’l-ihiyar memuriyetlerinden infikâk ederek Mamuretülaziz’e azimet buyurmuşlardı.

Liyakat-ı müsellemleri hasebiyle orada Evkâf ve Meclis-i Maarif komisyonlarında bi’l-istihdam ibrâz-ı âsâr-ı hamiyet ettikleri gibi intihab-ı ahali ile ve sırasıyla Meclis-i Beledî, Meclis-i İdare-i Vilayet azalıklarına ve en sonra merkez-i vilayet Mahkeme-i İstinafiye azalığına tayin olunup rüyet-i hasene, mesai-i müstahseneleri görülmüş ve İstinaf azalığında iken memleketçe müsellemler olan fart-ı hamiyet ve liyakatlerinden dolayı Meclis-i Âli-i Mebusân azalığına intihab olunmuştur. [33]

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, “Ahmed Mahir Efendi’nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcâzetler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hâtratu Üzerine Notlar”, *Kültürümüzden Esinler*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.
- Ağlarıcı, Safa, *Ağlarıcı(ca)zade Ispartalı Hakkı (Isparta 1867- 5 Şubat İstanbul 1923): Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaşamış, Düşünleri ve Savaşımıyla Zamanın Aşmasına Karşın Gizli Kalmış Bir Türk Aydını: Yazıda, Dilde, Eğitimde, Siyasette Reformcu Bir Kişilik*, Göltaş Kültür Dizisi, Isparta, t.y.
- Ahmad, Feroz - A. Dankwart Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, (1976), ss. 245-284.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Aslaner, Serhat, “Taşrada Jön Türklük yahut Meşrutiyet Fikrinin Konya’ya İntikali”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, (2008), ss. 75-99.
- Aslanoğlu, İbrahim, *Sivas Meşhurları*, 2 c., Sivas Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Sivas 2006.
- Atalay, Ahmet, *Milli Mücadelede Konya Kuwa-yı Milliyecileri*, c. 1, Konya: Damla Ofset, Konya 1997.
- Avcı, Cemal, *III. Dönem TBMM’nin Yapısı ve Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- Babacan, Hasan – Servet, Avşar, “İkinci Meşrutiyet Seçimlerinde Bir Mebus Portresi: Böcüzâde Süleyman Sami ve Seçim Beyannamesi”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, haz. Zekeriya Kurşun - Cemil Öztürk - Yasemin Tümer Erdem - Arzu M. Nurdoğan, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Başer, Tayyip, *Karatekin Uluları*, Ankara: Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1966.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940.
- Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İstanbul: Diyarbakır’ı Tanıtma Derneği, İstanbul 1957.
- Böcüzâde, Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, haz. Hasan Babacan - Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Böcüzade, Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, haz. Suat Seren, Serenler Matbaası, İstanbul 1983.

- Çakan, Işıl, “2. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Yapısal-İşlevsel Analizi”, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1998.
- Çankaya, Ali, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Demir, Fevzi, “Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan”, *II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Demirağ, Banu, *Manolya Ağacının Kökleri: Dün Bursa*, yy. İstanbul 2000.
- Demirci, Aliyar, *II. Meşrutiyette Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Demircioğlu, M. Ziyaeddin, *Kastamonu’da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1961.
- Demircioğlu, Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir: 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1980.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclis’in Vekilleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, The Johns Hopkins University, Baltimore 1963.
- Eldem, Edhem, “Oliver Bouquet’nin Kitabı Vesilesiyle Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, 190 (2009), ss. 44-48.
- Eruz (Esen), Sakine, *Kastamonulu Olmayı Ayrıcalık Sayan Bir Sülalenin 17. Yüzyıldan Günümüze Gelen Öyküsü*, yy. 2003. [Eserin fotokopi nüshası 171131 demirbaş numarasıyla İSAM’da bulunmaktadır.]
- Güneş, İhsan, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Toplanması ve Nitelikleri”, *Birinci Meclis*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Hanioğlu, Şükrü, “Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Meclisleri”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Yıllığı*, 4, (1989), ss. 61-78.
- Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Metis Yayınları, Ankara 2008.
- Kendirci, Hasan, *Meclis-i Mebusan’dan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Kopuş ve Süreklilikler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Koçer, Mehmet Zeki, *Kayseri Uleması*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1972; Uluçay Çağatay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa Lisesi Yayınları, Manisa 1946.

- Meeker, Michale, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus: Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardarlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Pakalın, M. Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Prator, Sabine, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik: Eine Studie Zum Osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)*, Klaus Schwarz, Almanya 1993.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, 2 c., Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı, İstanbul 1959.
- Tokat, Ömer, “IX. Dönem TBMM Çorum Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri”, yüksek lisans tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Uluçay, Çağatay; *Manisa Ünlüleri*, Manisa Lisesi Yayınları, Manisa 1946.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Karesi Meşahiri*, Karesi Vilayet Matbaası, Balıkesir 1339-1341.
- Zürcher, Erik Jan, “Jön Türkler: Sınır Bölgesinin Çocukları”, *Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- , “Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyona ve Jön Türklerle Dair Bir Grup Biyografisi Denemesi”, *Mete Tunçay’a Armağan*, haz. Mehmet Ö. Alkan - Tanıl Bora - Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, ss. 539-571.
- , *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.
- The First Ottoman Experiment in Democracy*, haz. Cristoph Herzog - Malik Sharif, Ergon, Würzburg 2010.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, haz. Mustafa N. Ünver, c. 1, TBMM Matbaası, Ankara 1982.
- “Ahmed Mahir Efendi Hazretleri”, *Köroğlu*, (Kastamonu), sy. 92, 2 Eylül 1326, ss. 1-2.

KIRIM HARBİ SIRASINDA RUSYA'DAKİ ESİR OSMANLI VE MÜTTEFİK ASKERLERİ (1853-1856)*

İBRAHİM KÖREMEZLİ**

GİRİŞ

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yaklaşık her yirmi yılda bir yenisi patlak veren Osmanlı-Rus harplerinin neticesinde Karadeniz ve çevresindeki Rus nüfuzu tedricen artmıştır.¹ Bu uzun soluklu mücadeleler sadece siyasi sınırları değiştirmemiş; savaşın tabii sonuçları olan ölüm, sürgün, göç ve esaret bölgedeki Müslüman halkın hayatının bir parçası haline gelmiştir. Kırım Harbi (1853-1856) sırasında Rusya'nın iç kesimlerindeki şehirlerde yabancı ve düşman bir toplumun arasında yıllarca yaşamak mecburiyetinde kalan Osmanlı savaş esirleri, bu sosyal neticelerin göz ardı edilmiş misâllerinden birisidir. Diğer Osmanlı-Rus harplerinde olduğu gibi bu harpte de Osmanlı esirlerinin tamamı vatanlarına dönmemiş ya da dönememiştir. Bunların bir kısmı esaret sırasında hayatlarını kaybederken, gönüllü veya zorunlu olarak Hristiyanlığa intisap eden bazıları ise Rusya'ya yerleşerek Rus halkına karışmıştır.²

* Değerli yorum ve katkıları için Hakan Kırımlı, Nur Bilge Crisi, Hasan Ali Karasar, Gültekin Yıldız, Cenap Çakmak, Mesud Küçükcalay ve Oktay Özel'e teşekkürü bir borç bilirim.

** Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Eskişehir; Doktora Öğrencisi, Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Ankara/TÜRKİYE, koremezli@yahoo.com

¹ 1711, 1736-39, 1768-1774, 1787-1792, 1806-1812, 1828-29, 1853-56, 1877-78.

² Siyasi ve askeri tarih çalışmaları içerisinde genelde göz ardı edilen Osmanlı-Rus savaş esirleri üzerine, son yıllarda özellikle Rusça literatürde kayda değer çalışmalar ortaya çıktı. Neredeyse tamamen Rusça kaynaklara dayanmakta olan bu çalışmaların maalesef pek çoğu tirajı düşük, dağıtımı kısıtlı kitap ve dergilerde basılmışlardır. Kırım Harbi esirleri üzerine neşredilmiş makaleler şöyle sıralanabilir: B[oris] P[avloviç] Milovidov, "Russkie voennoplennnye v godi Krimskoy voyni", *Vestnik molodih ucyonih*, no. 5 (2002), ss. 28-36; Aynı yazar, "Inostrannie voennoplennnye i rossiyskoe obşchestvo v godi Krimskoy voyni", *Rossiyskaya istoriya*, no. 5 (2010), ss. 153-164; O[leg] Şkedy, "O turetskih voennoplennnih v Rossii vo vremya Krimskoy voyni", *Military Krim*, no. 9 (2008), ss. 23-25; V. V. Poznahirev, "Turetskie voennoplennnye v Kurskoy gubernii v period Krimskoy voyni 1853-56 gg", *Kurskiy kray. Naučno-istoričeskij jurnal*, no. 126 (2010), ss. 32-39. V. A. Bessonov, "Çislennost i sostav voennoplennnih Krimskoy voyni 1853-1856 gg. v Kalujskoy gubernii", *Voprosi arheologii istorii, kulturni i prirodi Verhnego Pooçya: Materiali XI vserossiyskoy naučnoy konferentsii 5-7 aprelya 2005 goda* içinde (Kaluga, 2005), ss. 151-154; Aynı yazar, "Voennoplennnye Krimskoy voyni 1853-1856 v Kalujskoy gubernii", *Trudi regionalnogo konkursa naučnih proektov v oblasti gumanitarnih nauk*, no. 7 (Kaluga, 2006), ss. 51-63. XIX. yüzyıldaki diğer Osmanlı-Rus savaşlarının esirleri hakkındaki bazı çalışmalar için ise bkz., B[oris] P[avloviç] Milovidov, "Turetskie

Osmanlı askerlerinin esaretleri sırasında maruz kaldıkları muamele ve esaret hayatına karşı geliştirdikleri tavır, devletlerarası münasebetlerin ötesinde Osmanlı ve Rus toplumlarını anlamak adına da kayda değer ipuçları sunmaktadır. Bu makalede, başta Osmanlı askerleri olmak üzere, Rusya ile savaş halindeki müttefik İngiliz ve Fransız orduları mensuplarının esarete yolculukları ve esaret hayatları dönemin Rus kanunları ışığında ele alınmaktadır.³ Osmanlı esirlerinin arkalarında haura ve günlük bırakmamış olmaları hikâyelerini ortaya koyma adına mühim bir engeldir. Bu eksiklik, arşiv vesikalarından ve İngiliz askerlerinin matbû hatıralarından istifade edilerek giderilmeye çalışılmıştır.⁴ Söz konusu hatıralar, hem Osmanlı savaş tutsak-

voennoplenne v Rossii v 1812 g.", *Voprosi istorii*, no. 10 (2008), ss. 91-100; A. L. Samoviç, "Turetskie voennoplenne 1877-78 gg.: opit razmeşçeniya, soderjaniya i trudovogo ispolzovaniya na territorii Rossii", *Vestnik Ekaterinskogo Instituta*, no. 10 (2002), ss. 54-60; V. V. Belyaevskiy, "Voennoplenne egiptyane v Rossii. 1877-1880 gg.", *Voennno-istoričeskij jurnal*, Nisan (2007), ss. 34-37. XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Rus harplerinin esirleri üzerine bazı genel çalışmalar da yapılmıştır. V. V. Poznahirev, "Kurskaya guberniya i Turetskie voennoplenne voyn XIX veka", *Naučne vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya İstoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, no. 17 (2011), ss. 151-155; Aynı yazar, "Evolyutsiya polojeniya Turetskih voennoplennih v Rossii v kontse XVII – naçale XX v.", *Elektronny nauçny jurnal Kurskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, no. 19 (2011), <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf>. (Söz konusu elektronik dergide sayfa numarası kullanılmamaktadır.)

Diğer taraftan, Kırım Harbi esirleri üzerine Rusça dışında analitik bir çalışma malûmumuz değildir. Osmanlı Devleti'nde savaş esiri kavramının dönüşümü ve savaş esirlerine muamelenin değişimi üzerine son yıllarda bazı çalışmalar yapılmıştır. Will Smiley, "When Peace is Made, You Will Again Be Free": Islamic and Treaty Law, Black Sea Conflict, and the Emergence of "Prisoners of War" in the Ottoman Empire, 1739-1830", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge Üniversitesi (Cambridge, 2012). Aynı yazar, "Let Whose People Go? Subjecthood, Sovereignty, Liberation, and Legalism in Eighteenth-Century Russo-Ottoman Relations", *Turkish Historical Review*, cilt III, no. 2 (2012), ss. 196-228; Aynı yazar, "The Meanings of Conversion: Treaty Law, State Knowledge, and Religious Identity among Russian Captives in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *The International History Review*, cilt XXXIV, no. 3 (2012), ss. 559-580; Kahraman Şakul, "What Happened to Pouqueville's Frenchmen? Ottoman Treatment of the French Prisoners during the War of the Second Coalition (1798-1802)", *Turkish Historical Review*, cilt III, no. 2 (2012), ss. 168-195.

³ Osmanlı ve Rus orduları arasındaki savaş 1853 yılının Ekim ayında başlamıştı. Fransa ve İngiltere Mart 1854'te, Sardunya ise Ocak 1855'te Rusya'ya savaş ilan etti. Dolayısıyla, XIX. yüzyıldaki diğer Osmanlı-Rus savaşlarından farklı olarak Osmanlı ve Rus orduları arasındaki bu mücadele bir Avrupa savaşına dönüştü. Sonuç itibarıyla, Tuna ve Kafkasya cephelerindeki muharebeler, başta Kırım Yarımadası olmak üzere Pasifik, Baltık ve Beyaz Denizi de içine alan geniş bir coğrafyaya yayıldı. Savaşa en son dâhil olan Sardunyalı savaş esirleri hakkında malumata ulaşılamamış, dolayısıyla Osmanlı savaş esirleri İngiliz ve Fransız müttefik askerler ile birlikte ele alınmıştır.

⁴ Bu hatıraların bir kısmı daha fazla savaş devam ederken yayınlanmış, bazıları ise savaştan çok sonra gün yüzüne çıkmıştır. Bu çalışmada yararlanılan esirlere ait haura ve mektuplar şunlardır: Alfred Royer, *The English Prisoners in Russia: A Personal Narrative of the First Lieutenant of H.M.S. Tiger* (Londra, 1854); [William Burckhardt Barker], *Odessa and its Inhabitants* (Londra, 1855); Colonel Atwell Lake, *Kars and our Captivity in Russia* (Londra, 1856); [Timothy Gowing], *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks* (Nottingham, 1892) [James Walsh'a ait esaret hatıraları "A Peep behind the Scenes" başlığıyla bu kitabın 187-203 sayfaları arasında dercedilmiştir. Bundan sonra "A Peep behind the Scenes"]; *The Prisoners of Voroneş. The diary of Sergeant George Newman, 23rd Regiment of Foot, the Royal Welch Fusiliers, taken prisoner at Inkerman*, hazırlayan David Inglesant (Old Woking, Surrey, 1977) [Bundan sonra *The Prisoners of Voroneş*]; Richard Denis Kelly, *An Officer's Letters to his Wife during the Crimean War* (2009).

larından bahsettikleri hem de İngiliz askerlerinin tecrübeleri Osmanlı esirlerinin içinde bulundukları şartlar hakkında bazı genellemelere imkân tanıdığı için önemlidir. Diğer taraftan, Osmanlı askerini hikâyenin merkezine yerleştirme uğraşındaki bu çalışmada, İngilizlerin sesi zaman zaman daha çok duyulur olmuştur. Neyse ki, beş Mısırlı esir subayın beraberce ailelerine yolladıkları bir mektubun Rusça tercümesi, onların St. Petersburg'da Çar tarafından kabullerinden ve sıra dışı esaretlerinin muhtelif ayrıntılarından bahsetmemizi mümkün kılmaktadır.

KIRIM HARBİ SIRASINDA SAVAŞ ESARETİNE GENEL BİR BAKIŞ

Rus Hukukunda Savaş Esiri

Kırım Harbi, diplomasinin tamamen kesintiye uğramadığı, savaş müddetince bazen zayıflasa da barış girişimlerinin devam ettiği, hedefleri itibarıyla sınırlı bir savaştır. Dönemin uluslararası konjonktürü içerisinde esirlerin daha önceki ve hatta sonraki savaşlara kıyasla şanslı oldukları söylenebilir. Rus resmi yazışmalarına bakıldığında zaman savaş tutsaklarının pek de kötü şartlarda yaşamadıkları ve genel itibarıyla iyi muamele gördükleri anlaşılmaktadır. İngiliz esirlerin yayınlanmış hatıraları ve dönemin gazetelerinde çıkan konuyla ilgili haberler de bunu teyit eder niteliktedir.

Rusya'da savaş esirlerine yönelik muameleler, daha XVIII. yüzyıldan itibaren diplomasinin ve uluslararası hukukun gelişimiyle birlikte insani bir karakter kazanmaya başlamıştı. Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi savaş esirine köle nazarıyla bakılmamakta, yiyecek ve giyecek ihtiyaçları asgari düzeyde de olsa karşılanmakta idi. Kanunlara göre, din değiştirerek Rusya'da kalmak esirler için bir tercih meselesiydi ve gönüllülük esasına dayanmaktaydı.⁵ Buna paralel olarak, harp esirlerinin bedelsiz ve şartsız olarak serbest bırakılması hususundaki maddeler, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı-Rus anlaşmalarında yer almaya başlamıştı.⁶ Ancak her olumlu hukukî düzenlemenin pratığe geçtiğini söylemek de mümkün değildir. Zira Osmanlı sefirlerinin ifadelerine göre Müslüman esirler dinlerini değiştirmeye zorlanmaktaydılar.⁷

⁵ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii* (Bundan sonra PSZ)'de 1736-39, 1768-74 ve 1787-92 Osmanlı-Rus Savaşlarının esirleri hakkındaki muhtelif maddeler için bkz., 1. Seri, cilt XI 8030, 8434, 8435; cilt XIX 13450, 13839, 14095; cilt XX 14238, 14444; cilt XXI 15263; cilt XXII 16176; cilt XXIII 17023.

⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt III, 5. kısım (Ankara, 1971), ss. 311-312. Burada sehven on sekizinci yerine on üçüncü yüzyıl yazılmıştır.

⁷ 1757-58 yıllarında Rus Payitahtına yollanan Şehdi Osman Efendi ve 1775-76 yıllarında sefirlik yapan Abdülkerim Paşa Osmanlı esirlerini geri getirmek için teşebbüslerde bulunmuşlar; ancak Rus Hükümeti gönüllü olarak Hristiyanlığa geçtiğini iddia ettiği bu esirleri artık Osmanlı tebaası olmadıkları gerekçesiyle iade etmeye yanaşmamıştır. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seafirleri ve Sefaretnâmeleri*, 4. baskı (Ankara, 2008), ss. 107-111, 129-132.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Rus hukukunda savaş esirliği kavramı ayrıntılı hükümlere bağlanarak daha açık bir hâl aldı. Napolyon muharebeleri sırasında ve 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'nde, daha önce olduğu gibi muhtelif hususlarda müteferrik kanunlar çıkarılmaktayken, 1828-1829 Harbi'nde esirler hakkında muassal bir tüzük (*polojenie o plennuh*) hazırlandı.⁸ Kırım Harbi ve 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde çıkan tüzükler 1829 esirler tüzüğü'nün biraz değiştirilmiş veya geliştirilmiş halidir. XIX. yüzyılın ortalarında, henüz uluslararası esir hukukunun teşekkül etmediği, esir kamplarının kurulmadığı ve esirlere muamelenin sistematikleşmediği söylenebilir. Bununla birlikte, Rusya'da esaret mevzuunda hemen her konuya açıklık getiren bir hukuki metin kullanılmaktaydı.

Kırım Harbi'nin hemen başlarında Savaş Bakanlığı, Rus Hariciyesinden Avrupa hukukuna göre esirlere nasıl davranılması gerektiğine dair görüş istemişti. Önde gelen uluslararası hukukçulardan alıntılarının da yapıldığı cevabî mektup esaret mevzuuna bakışı sarîh bir şekilde ortaya koymaktaydı: "...günümüzde savaş esaretinin esasını, sadece [esirin] düşman devlete dönmesine, dolayısıyla harbe iştirâkinin devamına mâni olmak için hürriyetini fiilen sınırlandırmak oluşturmaktadır."⁹ Kısa-cası savaş esareti hususunda Avrupa devletlerinin anlayış ve teamülü, Rusya Hükümeti ve kurumlarınca takip edilmeye çalışılmış, esirler tüzüğü de bu minvalde tesis edilmişti.

Savaşın ilk aylarında yeni tüzük oluşturulana kadar istifade edilecek bazı muvakkat düzenlemelere gidildi. Bunlardan biri Memleketeyn'i işgal eden Rus orduları kumandanı Mihail Dmitriyeviç Gorçakov'un, esirlerin ordugâhlarda ikametleri ve Rusya sınırına nakilleri sırasında alacakları istihkak üzerine yayınladığı bir emirdi.¹⁰ Savaş Bakanı Vasiliy Andreyeviç Dolgorukov da, Rus Gizli Polisinin başında bulunan Graf Aleksey Fyodoroviç Orlov'a ve İçişleri Bakanı Dmitriy Gavriloviç Bibikov'a esirlerin Rusya sınırlarında yolculuklarının ve şehirlere nakillerinin ne şekilde olması gerektiğini açıklamıştı.¹¹ Savaşın kısa sürede bitmeyeceğinin anlaşıl-

⁸ PSZ, 2. seri, cilt IV (1829), 2977.

⁹ Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv [Rusya Devlet Savaş Tarihi Arşivi, Moskova. Bundan sonra RGVIA], f. 1, op. 1, tom 7, d. 21249, l. 37'den aktaran Milovidov, "Inostrannye voennoplennye i rossiyskoe obşçestvo v godi Krımskoy voyni", s. 29.

¹⁰ "3. , 4. ve 5. Ordular Kuvvetlerine Emir. Bükreş Karargâhı", 20 Aralık 1853 [1 Ocak 1854], RGVIA, f. 9196, op. 4-257, d. 4, l. 254.

Dipnotlarda Osmanlı ve Rusya devletlerinin kullandığı Hicrî ve Jülyen tarihlerin yanında, köşeli parantez içerisinde bu tarihlerin Gregoryen karşılıkları verilmiş; metin içerisinde ise sadece Gregoryen takvim kullanılmıştır.

¹¹ Knyaz Dolgorukov'dan Jandarma Genel Komutanı'na, 22 Aralık 1853 [3 Ocak 1854], Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskiy Federatsii [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Moskova. Bundan sonra GARF], f. 109, op. 359 ch. 1, l. 7-8ob.; Knyaz Dolgorukov'dan İçişleri Bakanı'na, 22 Aralık 1853 [3

ması ile 1853 yılının Aralık ayında tüzüğü hazırlayacak komisyonun teşkili için çalışmalarına başlandı. Başkanlığını General Aleksandr Andreyeviç Katenin'in yaptığı komisyonun çalışmaları ile hazırlanan tüzük, 29 Mart 1854'te yürürlüğe girdi ve 26 Nisan tarihinde kitapçık olarak basıldı.¹² Bundan sonraki uygulamalarda bu kurallar esas alınacak ve Savaş Bakanlığı Teftiş Departmanının başkanı olarak General Katenin esirlerden sorumlu olacaktı. Sonradan Fransa, İngiltere ve Sardunya'nın savaşa girmeleriyle söz konusu devletlerin esirleri hakkında bazı emirler çıkarılarak birtakım düzenlemelere gidildi; fakat yeni bir tüzük hazırlanmadı.

Kırk altı maddeden oluşan tüzük, savaş esirinin tanımını içeren bir bölümün akabinde, esirlerin cepheden ikamete mecbur tutuldukları şehirlere nakillerini, harçlık, istihkak ve iskânlarını ve nihayet genel kuralları açıklayan toplam dört bölümden müteşekkildi. Esirler, silahlı ele geçirilenler ve gönüllü teslim olan asker kaçakları olmak üzere iki gruba ayrılmakta; muharip olmasa dahi Türk birlikleri içerisinde görev alan yabancılar ile gemi mürettebatı ilk gruba dâhil edilmekteydi. İkinci bir sınıflandırma ise esirlerin rütbesine mukabildi. Esirler Rus askerî hiyerarşisine göre dörde ayrılmıştı: er ve erbaşlar (*nijnie çini*), onbaşından yüzbaşıya kadar küçük rütbeli subaylar (*ober-ofitsen*), kolağasından miralaya kadar subaylar (*ştab-ofitsen*) ve paşalar, yani mirliya ve daha üst rütbeli komutanlar (*generaller*). Esirlere verilen istihkak ve harçlık ile esirlerin tâbi oldukları yolculuk ve ikamet şartları tahmin edileceği üzere rütbeden rütbeğe değişiklik göstermekteydi.

Tüzük, esareti üç aşamaya ayırmaktaydı. Muhtelif birliklerin ele geçirdiği esirler öncelikle karargâhlarda toplanacak, sorgularının akabinde haklarında oluşturulmuş ayrıntılı bir kayıtlı başkumandanlık karargâhına teslim edileceklerdi. Bu künyeler, esirin ismi, dini, milleti, birliği, rütbesi ile ele geçirildiği mahal ve muharebe gibi pek çok malûmatı ihtiva edecekti. Esirler hakkındaki bu listelerin bir kopyası gerekli kontroller yapıldıktan sonra Savaş Bakanlığı Teftiş Departmanına da yollanacaktı. Bu arada tüzüğe göre, esirin sahip olduğu eşya ve paraya el konulacak ve muhafazasına azamî dikkat sarf edilecekti.¹³ Rusya sınırlarına götürülen esirler elli kişilik gruplara ayrılacak ve her grubun içinden düzeni sağlamakla sorumlu birisi seçilecekti. Yolculuğun düşmanla çevrili bölgelerde gerçekleştirilmesi durumunda, esirler ile daha iyi iletişim kurulması için tercüman kullanılacaktı.¹⁴ Bu şekilde, muayyen

Ocak 1854], Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv [Rusya Devlet Tarih Arşivi, St. Petersburg. Bundan sonra RGIA], f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 18-19.

¹² Knyaz Dolgorukov'dan İçişleri Bakanı'na, 22 Aralık 1853 [3 Ocak 1854], RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 29; PSZ, 2. Seri, cilt XXIX (1854) 28038, ss. 261-268; *Polojenie o plennih* (St. Petersburg, 1854).

¹³ *Polojenie o plennih*, madde 5. Ne var ki hırsızlık olaylarına her zaman mâni olunabildiğini söylemek zordur. Royer, *a.g.e.*, ss. 17-18.

¹⁴ *Polojenie o plennih*, madde 9 ve 10.

sınır noktalarına (Reni, Leova ve Skulyani) teslim edilen esirler karantinaya alınacaklardı.¹⁵

Düşman askerlerinin, sınır noktalarında kabul edilip, buralardan devletin iç bölgelerindeki sürgün mahallerine götürülmeleri ise ikinci aşamayı oluşturuyordu. Seyahatin bu ikinci aşamasında da Tatar tercümanların istihdam edilmesi istenmekteydi.¹⁶ Kafiler, büyüklüklerine mukabil bir muhafız birliğinin gözetiminde ilerliyorlar, dinlenecekleri zaman ya evlere taksim ediliyorlar ya da yol üzerindeki bir tutukevine yerleştiriliyorlardı. Diğer taraftan rütbeliler daha küçük ekipler halinde arabalarla seyahat ediyorlar, gözetimleri daha gevşek bir şekilde düzenleniyordu.¹⁷ Dinlenecekleri zaman ise genelde yerel eşraf tarafından misafir ediliyorlardı. Rusya sınırları dışında ve içinde gerçekleşen bu uzun yolculuğun nihayetinde askerler, esir değişimine kadar kalacakları şehirlere ulaşıyorlardı.

Esaretleri sırasında askerler, Rusya Devleti'nin en temel teşkilatları olarak tanımlanabilecek Savaş Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Gizli Polisin (*Tret'e Otdelenie*) takip ve sorumluluğundaydı. Zaten bu kurumlar esaretin her safhasında -en azından teoride- birbirlerini bilgilendirmekteydiler. Esirler hakkındaki bilgiler cepheden hemen Savaş Bakanlığına ulaştırılmaktaydı.¹⁸ Eyalet (*guberniya*) valileri (*gubernator*) ve gizli polis yakında ulaşacak yeni misafirler hakkında önceden haberdar edilirken, valiler de eyaletlerindeki esirlere ilişkin Savaş Bakanlığı Teftiş Departmanına her ay rapor göndermek zorundaydı.¹⁹ Burada, tüzüğün maddelerinin gereği gibi uygulanması için gösterilen çabanın altı çizilmelidir. Zira bütün bu yazışmalar Rusya Devleti'nin sadece esirleri değil, esirlerden mesul olanları da kontrol etmek istediğini göstermektedir. Hükümet merkezinin esirler üzerindeki tasarrufu "Esir devlet malıdır." anlayışını beraberinde getirmekte, "Bir şey olursa hesabını vermek gerekir." düşüncesi her şeyden önce Rus devlet görevlilerine karşı esirlerin sigortası haline gelmekteydi.²⁰ Bu sebeple "St. Petersburg'a mektup yazacağım." yahut "Çar'a şikâyet edeceğim." şeklindeki ibareler esirler için sorunları çözen anahtar kelimeler işlevini görmektedir.²¹ Ancak yine de ulaşım ve iletişimin yeterli olmadığı geniş Rusya coğrafyasında beklenmedik aksilikler meydana geliyor, yanlış anlaşılmalara veya sıklıkla görülen suistimaller uzun süre düzeltilenmiyordu. Tüzüğün diğer mad-

¹⁵ *Polojenie o pleniih*, madde 8, 12 - 20.

¹⁶ *Polojenie o pleniih*, madde 21.

¹⁷ *Polojenie o pleniih*, madde 7 ve 21.

¹⁸ *Polojenie o pleniih*, madde 5.

¹⁹ *Polojenie o pleniih*, madde 38.

²⁰ Milovidov, "Inostrannie voennoplenenie i rossiyskoe obşçestvo v godi Krımskoy voynı", s. 159.

²¹ *The Prisoners of Voronezh*, ss. 131-133, 152.

delerine ve bu maddelerin uygulanmasındaki aksaklıklara ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Kırım Harbi'nde Esir Sayısı

Harbin genelinde savunmada ya da sınırlı bir taarruz halinde olan Rus ordusu, Kafkasya Cephesi bir yana bırakılırsa, az sayıda esir alabildi. Tuna Cephesi'nde Olteniçe, Çatana ve Yergöğü muharebelerinde genel itibarıyla Osmanlı üstünlüğü söz konusuydu. Bu cephede, Dobruca'nın işgali sırasında küçük kale ve müstahkem mevkiileri savunan Osmanlı askerleri Rusların eline geçti. Keza, Rus Kazaklarının keşif hareketleri ve süvariler arasındaki mücadeleler de bazen esir alınmasıyla neticelenmekteydi. Kırım'da Alma, Balaklava, İnkerman, Gözleve (Kızilev - Yevpatoriya) ve Çyornaya (Çorgun) muharebelerinde genel itibarıyla başarısız olan Rus ordusuna, bu muharebeler neticesinde esir düşen asker miktarı da oldukça sınırlıydı. Sivastopol'ün bir yıl süren kuşatması sırasında ise ileri karakol ve istihkâmlardan zaman zaman tutsak alınmaktaydı. Diğer taraftan, Kafkasya Cephesi'ndeki durum farklıydı: Rus ordusunun buradaki başarısı, doğal olarak aldığı esir sayısına da yansımıştı.

Savaş esirleri muhtelif cephelerde ele geçirildiği, farklı güzergâhlardan birçok şehre gönderildiği ve en önemlisi savaşan taraflar muharebeler devam ederken mübadeleye olumlu yaklaşımları için esir düşenlerin toplam sayısı ve bunlardan ne kadarının geri dönebildiği gibi konularda kesin rakamların verilmesi güçtür. Bununla beraber, Rus ordusunun elindeki savaş tutsaklarının sayısı hakkındaki en güvenilir veriler, Rusya İmparatorluğu'nun esirlerden sorumlu birimi olan Savaş Bakanlığı Tefiş Departmanının kayıtlarında bulunabilir. Rusların 1856 yılı kayıtlarına göre, savaş müddetince İngilizlerden 47 subay ve 595 er²², Fransızlardan 72 subay ve 1353 er ve Sardunya ordusundan 4 subay ve 63 er esir alınmıştı. Aynı kayda göre Osmanlı ordusundan esir düşenler çok daha yüksek bir sayıya ulaşmış, toplam 958 subay ve 11.431 er Rus ordusunun eline geçmişti.²³

²² İngiliz esirlerin isimlerini ve durumlarını muhtevî yazışmalar İngiliz resmi gazetesi *London Gazette*'nin muhtelif sayılarında çıkmıştı. İngiliz ordusunun Mayıs 1855 kayıtlarına göre Rusların elinde 10 subay 10 çavuş ve 170 erden müteşekkil 190 İngiliz esir mevcuttu. Nisan 1855'de kendisi de esir olan Yüzbaşı Montagu hastanelerde ölen 26 İngiliz askerinin ismini yollarken, başkalarının da olduğunu belirtmektedir. "War Department, June 1, 1855", *London Gazette*, 1 Haziran 1855, no. 21723, ss. 2103-2104. Ekim 1855'te 132 İngiliz esiri Odesa üzerinden geri dönmüş, Voronej'de 2 hasta ve 51 asker kaçağı kalmıştı. "James Simpson'dan Lord Panmure'a, 27 Ekim 1855, Sivastopol", *London Gazette*, 8 Kasım 1855, no. 21811, s. 4123.

²³ Bu kayıt, Patrona Osman Paşa ve General William Fenwick Williams gibi bazı yüksek rütbeli subayları ihtivâ etmemektedir. RGVA, f. 395, op. 325, d. 40, l. 127-129'dan aktaran Milovidov, "Inostrannie voennopleniye i rossiyskoe obşchestvo v godi Krimskoy voyny", s. 154.

Osmanlı esirlerinin müttefikleri ile kıyaslandığında bu denli fazla olmasının yegâne sebebi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Cephesi'nde uğradığı mağlubiyetlerdir. Zira söz konusu esirlerin 8000 kadarı 28 Kasım 1855'de teslim olan Kars Kalesi müdafileri idi.²⁴ Bu rakama bir de Kafkasya'daki diğer muharebelerde (özellikle Ahıska, Başgedikler ve Kürekdere) Rusların eline geçenler eklenince, 10.000'den ziyade esirin sadece bu cephede verildiği anlaşılmaktadır. Buna mukabil, 400 kadar Osmanlı askeri Tuna Cephesi'nde²⁵, 300'den fazla Osmanlı denizcisi Karadeniz'de düşman tarafından ele geçirilmişti. Kırım'da verilen esir sayısı net olmamakla birlikte, müttefiklerinden daha küçük bir kuvvetle ve ikincil bir rolle yarımadada bulunan Osmanlı ordusu, burada İngiliz ve Fransızlardan daha az esir vermiş olmalıdır.

Osmanlı askerlerinden 823 subay ve 9146 er Odesa üzerinden vatanlarına dönerken, 127'si subay olmak üzere 1800'ü esarete vefat etmiştir. Osmanlı esirleri arasında hayatını kaybedenlerin sayısı neredeyse müttefik orduların toplam esir sayısı kadardır. Nitekim kuşatma sırasında açlıktan ve hastalıktan bitap düşmüş ya da yaralanmış olan ve zorlu Kafkasya yollarından geçmek durumunda kalan Kars Kalesi askerleri esarete uzun süre dayanamayacak ve 1500 kayıp vereceklerdi.²⁶ Zaten XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, özellikle kalelerin teslim olmasıyla Rusların eline geçen Osmanlı birlikleri, savaş alanından uzaklaştırılırken her seferinde çok büyük zayıflatlar vermektedir. Sonuçta Rus ordusu binlerce esirin sağlık, yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede bir lojistik yetkinliğe sahip değildi.

Diğer taraftan Ruslar da 8000 civarında esir vermişlerdi. Bunların ehemmiyetli bir kısmı Bomarsund, Kılburun ve Kerç'e düzenlenen amfibik operasyonlarda alınmıştı.²⁷ Kırım'da Fransızlar ve İngilizler tarafından ele geçirilen Rus esirler önce

²⁴ Sayıları çok olduğu için Kars esirleri beş parti halinde birbirini takip eden günlerde yolculuk etmişlerdi. Söz konusu 8000 asker sadece nizam ordusuydu. Başbozuk ve redif birlikleri gibi ikincil güçlerin teşkil ettiği 6000 kişi ise kaleyi teslim eden anlaşma gereği evlerine gönderilmişti. Bu esirler arasında, Müşir Mehmed Vâsî Paşa, Ferik Abdülkerim Paşa ve General William Fenwick Williams gibi üst rütbeli kumandanlar da bulunmaktaydı. N[ikolay] N[ikolayevič] Muravyov, *Voyna za Kavkazom*, cilt 2 (St. Petersburg, 1877), s. 224; "General Williams'tan Clarendon'a, 29 Kasım 1855, Kars", *Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey, and Defence and Capitulation of Kars* (Londra, 1856), ss. 340-341.

²⁵ RGVIA, f. 9196, op. 4-257, d. 1, l. 1-50. Bu listede Tuna Cephesi'nde silahlı ele geçirilen esirler yer almaktadır. Bunlar 10'u subay olmak üzere 380 kişiden ibarettir. Asker kaçakları için ise ayrı bir kayıt tutulmuş olmalıdır.

²⁶ Milovidov, "İnostrannie voennoplenenie i rossiyskoe obşchestvo v godı Krımskoy voyny", s. 154.

²⁷ Savaş Bakanlığı'nın Rus esirleri için kayıtlarına baktığımızda, esaretten Rusya'ya dönenler iki general, 15 *ştab-ofitser*, 166 *ober-ofitser*, 6187 er ve 1267 gayri-muharıpten müteşekkildi. Esaret sırasında 2 subay ve 213 er ise hayatını kaybetmiştir. Bu kayda göre toplamda 7812 kişi esir düşmüştür. Fakat geri dönmeyen asker kaçaklarını, bilhassa Leh kökenli askerleri, hesaba katarsak bu rakam çok daha yukarılara çıkabilir. Esir alınmasıyla neticelenen bazı önemli hadiseleri şöyle sıralayabiliriz: İngilizler, Bomarsund'da Fin ve Ruslardan müteşekkil iki binin üzerinde esir almışlardı. Bunların içinde 51 subay,

İstanbul'a getirilmekte, yaralıları burada tedavi altına alınmaktaydı. Bunların önemli bir kısmı daha sonra İngiltere veya Fransa'ya yollandı.²⁸ Fakat İstanbul'da geçici ya da devamlı olarak tutulan esirlerin sayısı hiç de az değildi. 1855 senesinin yazında Büyükkada'da yaklaşık 3500 tutsak asker vardı.²⁹ Osmanlı ordusunun elindeki az sayıdaki esir ise İstanbul'da Tersane-i Âmire'de yahut Kütahya sancağında bulunan devlet çiftliğinde ikamet etmişti.³⁰

SAVAŞ ESARETİNİN MAHİYETİ VE SAFHALARI

Rusya'da İlk Savaş Esirleri: Osmanlı Denizcileri

Rus ordusu, ilk esirlerini Tuna ve Kafkasya cephelerinde almıştı, ancak bunların Rusya'ya gönderilmeleri için önlerinde uzun bir yol vardı. Rusya şehirlerine ilk ulaşanlar ise Karadeniz'deki mücadelelerin sonucunda ele geçen denizcilerdi.

Rus donanması Kasım 1853 itibarıyla Karadeniz'de Osmanlı gemisi avına çıkmıştı. İlk olarak, 16 Kasım tarihinde iki direkli küçük ticaret vapuru *Medar-ı Ticaret*,³¹ *Bessarabiya* vapuru tarafından ele geçirildi.³² Ruslar tarafından yakalandığında vapurda dördü Müslüman üçü Ortodoks yedi Osmanlı tebaası, yedi İngiliz, bir İtalyan ve bir de Karadağlı olmak üzere 16 kişi vardı.³³ Ertesi gün ise, 10 toplu

28 kadın ve 13 çocuk bulunmaktaydı. İngiliz ve Fransız birlikleri Kılburun'da da yaklaşık 1300 kişiyi esir alarak götürdüler. Savaş sırasında Osmanlılar *Ahupka* uskunası, İngilizler *Siyatoy Ioann Predteç* ve *Siyatoy Nikolay* teknelerini ele geçirmişlerdi. Alma'da 353, İnkerman'da yaklaşık 600 asker esir düşmüştü. Milovidov, "Russkie voennoplennie v godı Krımskoy voynı", s. 29; George Dodd, *Pictorial History of the Russian War 1854-55-56* (Edinburgh ve Londra, 1856), s. 176. Diğer taraftan İngiliz resmi gazetesi 1855 baharında İngiltere'de bulunan sadece 746 esirden bahsetmektedir. Bunlardan, 45 subay ile birlikte 647'si Rus, 7'si Tatar, 87'si Leh ve 5'i Yahudi'dir. "War Department, May 29, 1855", *London Gazette*, 29 Mayıs 1855, no. 21721, ss. 2061-2064.

²⁸ Hasta ve yaralı Rus esirler İstanbul'daki hastanelere taşınmaktaydı. Müttefiklerin ele geçirdiği esirler, İstanbul'da tedavileri yapıldıktan sonra ya Fransa'da Aix Adası'na ve Toulon'a, ya İngiltere'de Plymouth, Sheerness ve Lewes'e yollanıyorlar ya da Adalar'a yerleştiriliyorlardı. Plymouth'takiler askeri barakalarda kalırken, Lewes'tekiler için ıslahevi tahsis edilmişti. İngiltere'de bulunan esirler sükunet içerisinde huzuru bozmadan yaşamışlardı. Özellikle Bomarsund'da ele geçen Finler İngiltere'de büyük bir ilgiyle karşılanmışlardı. Sonuçta halk 40 yıldır savaş esiri görmemişti. Milovidov, "Russkie voennoplennie v godı Krımskoy voynı", s. 28-36; Dodd, *a.g.e.*, ss. 177, 218.

²⁹ Milovidov, "Russkie voennoplennie v godı Krımskoy voynı", s. 30.

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul [Bundan sonra BOA] A.MKT.NZD 159-80, 8 Zilhicce 1271[22 Ağustos 1855]; HR.MKT 96-28, 28 Rebiülevvel 1271 [19 Aralık 1854]; I.DH 324-21064, 2 Zilkâde 1271 [17 Temmuz 1855].

³¹ Rus kaynakları vapurun harp sırasında asker ve mühimmat sevkiyatında kullanıldığını iddia etmektedir. Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov [Rusya Devleti Eski Belgeler Arşivi, Moskova. Bundan sonra RGADA], f. 11, op.1, d. 1257, l. 1.

³² B. İ. Zverev, *Sinopskaya pobeda* (Simferopol, 1954), s. 45.

³³ Rus subay Viktor Ivanoviç Baryatinskiy hatıralarında *Medar-ı Ticaret* vapurundakilerin etnik analizini daha ayrıntılı yapmaktadır. Buna göre vapurda iki İngiliz makinist ve birkaç Maltalı ile birlikte Yunanlı, Karadağlı, İtalyan, Türk, Arap gibi pek çok milletten insan bulunmaktaydı. *Vospominaniya V. I*

Osmanlı-Mısır vapuru *Pervaz-ı Bahri*, tarihin ilk vapurlar arası muharebesinde cesurca mücadele etmesine rağmen kendisinden daha fazla mürettebata ve daha güçlü toplara sahip *Vladimir*'e teslim olmak zorunda kaldı.³⁴ Yaklaşık 3 saat süren muharebe sonrasında geminin kaptanı Çerkes Memlüklerinden Said Paşa ile birlikte 2 subay ve 19 tayfa hayatını kaybetmiş, 18 tayfa ise yaralanmıştı. Ruslar ölü ve sağ toplam 134 kişi ele geçirmişlerdi.³⁵ İmparator, *Pervaz-ı Bahri*'ye *Kornilov* ismini verirken, Rus denizcilerini rütbe, nişan ve para ile ödüllendirdi.³⁶ Ele geçirdiği vapurları yedeğine alan Rus filosu, 19 Kasım sabahı saat yedide şehir halkının coşkulu karşılamalarıyla Sivastopol limanına girdi. Ancak hasarlı *Pervaz-ı Bahri*'nin Sivastopol limanının hemen önünde sulara gömülmesi engellenemedi.³⁷

Karadeniz'deki bu karşılaşmalar yaklaşık iki hafta sonraki Rus deniz zaferinin habercisi gibiydi. 30 Kasım'da gerçekleşen Sinop Muharebesi neticesinde yok edilen Osmanlı filosundan alınan esirler mürettebatın çok küçük bir kısmıydı. Binlerce denizci muharebede hayatını kaybederken pek çoğu da yaralı vaziyette limanda bırakılmıştı. Bu muharebenin esirleri de kısa zaman sonra Sivastopol'e getirildiler. Bunların arasında sağ ayağından yaralanan Patrona Osman Paşa da vardı. *Fazlullah* (1828-29 Harbi'nde Rusya donanmasından ele geçen *Rafael*) firkateyninin kaptanı Miralay Ali Mahir Bey, *Feyz-i Bâri* firkateyninin kaptanı Kaymakam Ethem Bey,

Baryatinskogo (1852-1855) (Moskova, 1905), s. 105. Derviş, Mustafa, Ahmet, Davud ve Yorgi geminin yolcularıydı. Diğer on bir kişi ise mürettebattı. Savaş Bakanı Dolgorukov'dan İçişleri Bakanı'na, 16 [28] Ocak 1854, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 42-42ob.

³⁴ Kırım Harbi sırasında buhar gücüyle çalışan firkateynler hem muharebelerde hem de lojistikte önemli rol oynamışlardır. Muharebe sırasında *Vladimir* vapurunda bulunan Knyaz Baryatinskiy iki vapur arasındaki mücadelenin güzel bir özetini yapmaktadır. *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, ss. 46-56.

³⁵ Üç teğmen, bir İngiliz mühendis (*maşinist*), bir Arap mühendis, 3 güverte subayı (*miçman*), bir doktor, bir komiser (?), bir imam, bir kılavuz, 10 *yunker* (?), 5 çavuş (*unter-ofitser*), 121 tayfa, 2 hizmetli mürettebatı oluşturmaktaydı. Gemide Said Paşa ile birlikte toplamda 151 kişi vardı. Herhalde 17 kişi muharebe esnasında denizde kaybolmuştu. *Vladimir* mürettebatından Amiral Kornilov'un emir subayı teğmen Jeleznov ve bir borazancı ölürken, 1 çavuş ve 2 tayfa yaralanmıştı. Sivastopol'de bulunan General Menşikov'dan St. Petersburg'a ilk yollanan rapor esir sayısını 130 olarak vermişti. Daha sonra Amiral Nahimov ve Amiral Kornilov'un ayrıntılı raporları Rus Payitahtına ulaştı. Muharebe sırasında *Vladimir* vapurunda bulunan Amiral Kornilov ölenler hakkında esirlerden güvenilir bilgi elde etmenin mümkün olmadığını belirtiyordu. Rus ordusunda Türkçe bilen personel sıkıntısı yoktu, ancak esirler Arapçadan başka dil bilmedikleri için Arapça bilen tercümana ihtiyaç duyulmaktaydı. *Materiali dlya istorii Krimskoy voyny i oborony Sevastopolya*, hazırlayan Nikolay F. Dubrovin, cilt I (St. Petersburg, 1871), ss. 138, 143-145. Diğer taraftan Knyaz Baryatinskiy esirlerle Türkçe şakalaştıklarından bahsetmektedir. *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, s. 54.

³⁶ *Sobranie doneseniy o voennih deystviyah i diplomatičeskikh bumag i aktov, odnosyaščihся do voyny 1853, 1854, 1855 i 1855 godov* (St. Petersburg, 1858), s. 30. (Bundan sonra *Sobranie doneseniy*).

³⁷ *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, s. 56; Marx da *New York Daily Tribune*'deki köşesinde *Pervaz-ı Bahri*'nin Sivastopol önünde batığından bahsetmekte; fakat vapurun Sinop Muharebesi sırasında ele geçtiğini ifade etmektedir. Karl Marx, *Eastern Question*, hazırlayan Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling (Londra, 1897), ss. 223-224.

Binbaşı Yalova'lı Hasan Bey ve Mülazım Kasımpaşa'lı Halil Efendi esir alınan diğer subaylardı.³⁸

Denizdeki Rus üstünlüğü sonucunda, Aralık ayının henüz başlarında yüzlerce Osmanlı esiri Sivastopol şehrine getirilmişti.³⁹ Askerî hastanede yatan Osman Paşa, 6 subay ve 31 tayfa Sivastopol'de bırakılırken diğer esirler Aralık ayının sekizinde Odesa'ya yollandılar.⁴⁰ 9 Aralık'ta Odesa'ya ulaşan 298 esirin 22'si gayrimüslimdi.⁴¹ Yakında serbest bırakılacak beş Mısırlı subay ile 22 Hristiyan mürettebat haricindekiler uzun müddet esir değişimini bekleyeceklerdi. Diğer taraftan, Osmanlı mütteliklerinden Rus ordusu eline geçen ilk esirler de denizcilerdi. İngiliz vapuru *Tiger* Mayıs 1854'te Odesa açıklarında sis yüzünden rotayı şaşırınca karaya vurup düşman topçusuyla karşı karşıya gelmiş ve teslim olmak zorunda kalmıştı. İngiliz denizciler, Osmanlı denizcilerine nazaran daha şanslıydı; zira pek çoğu birkaç ay içinde esir değişimine tâbi tutulurken sadece otuz kadarı merkezî Rusya'ya gönderildi.⁴²

Esarete Yolculuk

İlk esir kafilesi 271 Müslüman er ve erbaştan müteşekkildi. Bu kafil 1 subay ve 74 erden müteşekkil kalabalık bir konvoyun gözetimi altında 2 Ocak 1854 tarihinde Oryol şehrine ulaşmak üzere Odesa'dan yola çıktı.⁴³ Bu sırada Hristiyan esirler için de daha küçük konvoylar teşkil edildi: 7 gayrimüslim Osmanlı tebaası Kursk'a, 7 İngiliz, 1 İtalyan (Romalı) ile 1 Fransız Kaluga'ya ve 6 Avusturya tebaası Kiev'e

³⁸ Ünlü Ermeni asıllı Rus ressam İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy, Sivastopol'e giderek yaralı esir subaylar ile uzun süre görüşmüş, muharebenin ayrıntılarını öğrenmiş ve sonrasında Osman Paşa ile Ali Mahir Bey'in (Resim üzerine her nedense Adil Bey olarak yazılmıştır) kara kalem resimlerini yapmıştı. Bu resim *Russkiy hudojestvenny listok* dergisinde yayınlamıştı. *Materiali*, cilt I, s. 204; Candan Badem, *The Ottoman Crimean War 1853-1856* (Leiden, 2010), ss. 126-128. Enteresan şekilde Nahimov ve Menşikov Sinop Muharebesi üzerine St. Petersburg'a gönderdikleri raporlarında esir sayısını telaffuz etmemektedirler. Dodd ise herhalde dönemin gazetelerinde çıkan hatalarla dolu haberlerden yola çıkarak bütün Osmanlı subaylarının muharebe sırasında ya da sonrasında hayatını kaybettiğini yazmaktadır. Dodd, *a.g.e.*, s. 60.

³⁹ Sinop Muharebesi'nin akabinde İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'e girmiş, Rus deniz kuvvetleri de Sivastopol'e çekilmiştir. Bundan sonra Karadeniz'de herhangi bir Rus-Osmanlı mücadelesi vuku bulmayacaktır. Sinop Muharebesi hakkında bkz., Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi* (İstanbul, 2009); Badem, *a.g.e.*, ss. 109-143; Zverev, *a.g.e.*

⁴⁰ Diğer taraftan, Savaş Bakanı Dolgorukov Odesa'ya yollanan esirlerin toplam 297 kişi olduğunu bildirmektedir. Knyaz Dolgorukov'dan İçişleri Bakanı'na, 12 [24] Aralık 1853, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 13.

⁴¹ Novorossiya ve Besarabya Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 11 [23] Aralık 1853, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 25.

⁴² Kaptan Giffard, 24 subay ve 201 tayfa mürettebatı oluşturmaktaydı. Dodd, *a.g.e.*, s. 114.

⁴³ Novorossiya ve Besarabya Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 11 [23] Aralık 1853, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 25.

yollandı. Esirlerin yollanacakları şehirler hemen hemen belliydi. Bu şehirlerden sonraki bölümde bahsedilecektir.

Şehirler gibi güzergâhlar da genel hatlarıyla belliydi. Deniz muharebelerinde ele geçirilen bu esirler önce Odesa'ya, daha sonra Poltova ve Kursk üzerinden ikamet edecekleri şehirlere ulaştı. Tuna Cephesi'nde alınan esirler ise sınır şehirleri Skulyani, Leova veya Reni'ye teslim edildikten sonra iç bölgelere gönderileceklerdi.⁴⁴ Kafkasya'da ele geçenler bir Kazak *Yesaul'un*⁴⁵ gözetiminde önce Novoçerkask'a ulaşacak, Voronej üzerinden daha kuzey vilâyetlere götürüleceklerdi.⁴⁶ Kırım Yarımadası'ndaki muharebeler sonrası alınan savaş tutsaklarının güzergâhı ise Orkapı, Melitopol ve Harkov olacaktı.

Rusya topraklarında devam eden yolculuğun hemen başlarında esirlere palto ve çizme verilmekteydi.⁴⁷ Kafkasya'dan gelen Osmanlı esirlerinin kıyafetleri aylar süren yolculuğun akabinde Voronej'e ulaştıklarında artık işe yaramaz hale gelmişti. Burada esirler için yeniden palto, çizme ve şalvar hazırlandı.⁴⁸ Albay Lake, Kars'ta esir düşen subaylara verilen kürk manto, çizme ve şapkanın en rahat ve pahalısından olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Ancak her subay da anlaşılan aynı muameleyi görmemişti; zira Knyaz Viktor İvanoviç Baryatinskiy, Kırım'da esir düşen Fransız subay Joseph Guilhem Lagondie'ye kendi paltosunu verdiğini ifade etmektedir.⁵⁰ Aynı şekilde, esirler de hatıralarında aylar boyunca giyeceksiz kaldıklarını, kıyafetlerini değiştiremediklerini ve ancak yardımseverler sayesinde yeni bazı çamaşırlar edinebildiklerini aktarmaktadırlar. Esaret bitimine kadar aldıkları tek giyeceğin palto ve çizme olduğunu söyleyen Walsh, esir değişiminden önce ise kendilerine Rus piyadesinin giydiği palto ve şapkanın benzerinden verildiğini ifade etmektedir.⁵¹ Giyecek sıkıntısı erler, özellikle de Osmanlı erleri için çok daha yıkıcı olmalıydı.

En ayrıntılı esaret yolculuğu hatırası, bilindiği kadarıyla, Çavuş George Newman'a aittir. Kasım 1854'te yola çıkan Newman'ın kafilesi sadece İngiliz ve

⁴⁴ RGVIA, f. 9196, op. 4-257, d. 4, l. 257.

⁴⁵ Kıpçak Türkçesi'ndeki yasaul kelimesinden gelmekte ve Kazak birliklerinde bir rütbeyi ifade etmektedir.

⁴⁶ *Polojenie o plenih*, madde 22.

⁴⁷ *Polojenie o plenih*, madde 32. 1855 yılında esirlere verilecek kıyafetlerin özellikleri ve fiyatları üzerine de ayrıntılı bir kanun çıkarılır. PSZ, 2. Seri, cilt XXX (1855), 29036, ss. 155-156; *The Prisoners of Voronezh*, s. 47.

⁴⁸ Voronej Eyaleti Jandarma Komutanı'ndan Graf Orlov'a, 13 [25] Aralık 1855, GARF, f. 109, l. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 22-23; Voronej Eyaleti Jandarma Komutanı'ndan Graf Orlov'a, 14 [26] Ocak 1855, GARF, f. 109, l. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 24.

⁴⁹ Lake, *a.g.e.*, s. 261.

⁵⁰ *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, s. 24.

⁵¹ "A Peep behind the Scenes", s. 193.

Fransız esirlerden müteşekkil değildi. Müttefiklere yardım ettikleri ithamıyla Sibirya'ya sürülen ayakları zincirli Kırım Tatarları da savaş esirleriyle birlikte, ama daha kötü bir muameleye tâbi tutularak sürgün mahallerine gitmekteydiler.⁵² Diğer taraftan esirler, suçlarını bilmedikleri bu mahkûmlarla birlikte yürümenin şereflerini zedelediği düşüncesiyle, bu duruma şiddetle karşı çıkmışlardı.⁵³ Newman'ın esir kafilesi, dinlendikleri kasabalarda içlerinde 100 kadar Osmanlı askerinin de bulunduğu başka bir kabile ile de karşılaştı. Bu Osmanlı askerleri, bir İngiliz nakliye gemisinde bulundukları sırada 14 Kasım 1854'te çıkan fırtınada Rusların eline geçmişlerdi.⁵⁴

Tutsak er ve erbaşlar yürüyorlar, eşyaları ise öküz arabalarında taşınyordu. Bu arabalar çoğu zaman sürücüsüyle birlikte köylerden zorla temin edilmekteydi.⁵⁵ Zaten Rus askerlerinin köylülere, özellikle de Kırım Tatarlarına davranışı hiç de nazik değildi.⁵⁶ Esirler yürüyerek günde yaklaşık 30-40 kilometre yol alıyor⁵⁷; bu yorucu yolculuk sırasında elbette bir kısmı hasta oluyor ve yol üzerindeki hastanelere bırakılıyordu.⁵⁸ Bunlardan bazıları hastanelerde hayatlarını kaybederken, iyileşenler başka bir kabileye katılarak yollarına kaldıkları yerden devam ediyordu. Ulaştıkları şehir ya da kasabalarda ne kadar kalacakları belirsiz olduğu için yolculuğun süresi değişmekteydi. Meselâ, Harkov'a ulaşanlar arasında Gümri'de esir düşüşünün üzerinden yaklaşık sekiz ay geçmiş olan ve artık Rusçayı gayet güzel konuşan Mardinli Ali de vardı.⁵⁹

Bir günlük yolculuğun sonunda bir yerleşim yerine ulaşmak her zaman mümkün olmadığı için, kimi zaman yol üzerinde bulunan tek katlı, iki odalı tutukevleri konaklama amacıyla kullanılmaktaydı. Bunlar, birbirine benzer şekilde döşenmiş, pek de temiz olmayan meskenlerdi.⁶⁰ Esirler köy ve kasabalara ulaştıklarında ise dörder beşer kişilik küçük gruplar halinde evlerde kalmaktaydı. Sıcak yemek ve yatak bulabilecekleri bir evde kalmayı tutukevlerine tercih etmelerine rağmen esirle-

⁵² *The Prisoners of Voronesh*, s. 52.

⁵³ *A.g.e.*, s. 47.

⁵⁴ Bu fırtınada müttefik kuvvetler donanması hem birçok gemisini, hem de pek çok asker ve denizcisini kaybetmişti. Newman, bu nakliye gemisinin ismini *Culloden* olarak vermektedir. *A.g.e.*, s. 63.

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 52.

⁵⁶ *A.g.e.*, ss. 50, 52.

⁵⁷ *A.g.e.*, s. 38; "A Peep behind the Scenes", s. 195.

⁵⁸ *The Prisoners of Voronesh*, ss. 44, 71.

⁵⁹ Ali'nin Rusçası *Moskovskie vedomosti* gazetesinin muhabirini şaşırtmıştı. O sırada Harkov'da bulunan diğer Osmanlı esirleri hakkındaki bilgileri muhabire o vermişti. F. Zaytsov, "Nepriyatelskie voennoplennic v Harkove", *Sbornik izvestiy otnosyashchysya do nastoyashey voyni. Prilozheniya*, hazırlayan Nikolay Putilov, cilt XXV (St. Petersburg, 1856), ss. 21-22.

⁶⁰ *The Prisoners of Voronesh*, ss. 37-38.

rin fakir ve gönülsüz ev sahiplerinden her zaman istedikleri ilgiyi gördüklerini söylemek zordur.⁶¹

Daha iyi odayı kullanmak isteyen esir grupları arasında ise zaman zaman tartışma ve kavga çıkabiliyordu.⁶² Aslında gerekli gereksiz her şey kavga sebebi idi. Yük arabasında oturan Osmanlı askerleri ile bu askerlerin, ekmeklerinin üzerine oturduğunu iddia eden İngiliz denizciler arasında kavga çıkmış ve sonunda Newman'ın ifadesiyle Osmanlı askerleri konvoyun en arkasında yürümeye mecbur bırakılmışlardı.⁶³ Muhafızlar ile esirler arasında da ciddi tartışmalar ve kavgalar meydana gelmekteydi. Konakladıkları bir istasyonda beklemek istemeyen Fransız esirler ile dinlenmek isteyen Rus muhafızların münakaşası kavgaya dönüşmüştü. İngilizler, müttefiklerine yardım etmekten geri durmazken, Osmanlı askerleri bütün bu olanları seyretmekle yetinmişlerdi. Bu kargaşanın sonucunda bir Fransız, iki İngiliz ve yedi Rus diğer istasyona arabayla taşınmak zorunda kalmış, yaralıları hastaneye yatırılmışlardı.⁶⁴ Bazen Rus köylüleri de bu kavgalara müdâhil oluyorlardı.⁶⁵ Kavga ve anlaşmazlıklar yol boyunca olduğu gibi, şehirlerde de meydana geliyordu. Bunun başlıca sebepleri ise esirlerin rahat hareketleri, Rus askerlerinin zaman zaman aşırıya varan tepkileri ve en önemlisi her iki tarafın da sıklıkla sarhoş olmalarıydı. Diğer taraftan Osmanlı askerleri müttefiklerine nazaran daha az kavgacı görünmektedir.

Uğradıkları şehirlerin ileri gelenleri esirlere bütün misafirperverliklerini gösteriyorlardı. Esirleri ziyaret ettikleri gibi, sıklıkla onları evlerine yemeğe davet ediyorlardı. Esirlerin ihtiyaç duydukları pek çok şey yerel Rus eşrafin yanı sıra, Alman yerleşimciler ve Rusya'da mükim İngilizler ve Fransızlar tarafından karşılanmaktaydı. Bu yardımsever insanlar ihtiyaç duyulan giyecekleri alıyorlar, yemek getiriyorlar, meyve, şeker, çay ve tütün gibi lüks tüketim maddeleri hediye ediyorlardı. Ayrıca hastanelerde bulunan yaralı ve hastalarla da ilgileniyorlardı.⁶⁶ Bu arada Kırım Tatarları da müttefik esirlere iyi davranmışlar, her ne kadar Batılı damak tadına pek uymasa da yemeklerinden ikram etmişlerdi. Mallarını çoğu zaman para almadan veren Kırım Tatarları, zaman zaman esirlere para yardımı dahi yapmışlardı.⁶⁷ Diğer taraftan, Osmanlı esirlerinin Rus şehirlerindeki Müslüman ahâli ile irtibatlarına

⁶¹ *A.g.e.*, ss. 44

⁶² *A.g.e.*, ss. 103-104.

⁶³ *A.g.e.*, s. 98.

⁶⁴ "A Peep behind the Scenes", s. 195.

⁶⁵ *The Prisoners of Voronezh*, ss. 108-110.

⁶⁶ *A.g.e.*, ss. 36, 42, 134-138; "Pisma Frantsuzskogo ofitsera o bitnosti ego v plenu u russkikh", *Sbornik izvestij otnosyayščihya do nastoyasçey voyni. Prilozheniya*, cilt XXV, s. 34; Kelly, *a.g.e.*, s. 119.

⁶⁷ *The Prisoners of Voronezh*, s. 67.

ne düzeyde müsaade edildiği ve bu şehirlerde yaşayan Avrupalılardan nasıl bir muamele gördükleri hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.⁶⁸

Bahsedilen hoşâmedî muameleye tam bir tezat olarak, sıradan halkın esirlerle ilişkisi bazen pek de sıcakkanlı olmayabiliyordu. Rus köylüleri, esirleri Kırım Tatarları kadar misafirperver şekilde ağırlamadıkları gibi, kimi vakit öfkeli kalabalıklar, galiz ibareler, küfürler ve tükürüklerle karşılıyor, belki vatan ve din düşmanı, belki de yakınlarının askere alınmalarının müsebbipleri olarak görüyorlardı.⁶⁹

Fakat Rus köylüleri arasındaki belirgin tavır merakı. Meraklı halk, özellikle de kadınlar, esirleri seyretmek için esirlerin bulundukları meskenlerin yakınlarına geliyor, geç vakitlere kadar bu bedava gösteriyi izliyorlardı.⁷⁰ Halkın tavrını “Ben böyle bir merak hiç görmedim.” sözleriyle ifade eden Albay Lake, Tiflis’e ilk girdikleri zamanki manzarayı şöyle tasvir ediyor: “...bütün pencereler dolu, bütün caddeler kalabalıktı... İngiliz esirleri görmek isteyen bu yığının hareketinde saygısızca ya da saldırganca bir şey yoktu... Sokaklarda bizi takip eden kalabalığın bir kısmı hava kararınca kadar kapımızı gözlemeye devam etti.”⁷¹ Bu arada Fransızlar diğer esirlerden daha fazla ziyaretçi çekmekteydi. Bunun temel sebebi Rusya’daki asker ve eşrafin Fransızcaı yaygın şekilde bilmesi ve kullanmasıydı.⁷²

Rütbe yükseldikçe yolculuğun konforu da şüphesiz artıyordu: Yüksek rütbeli subaylar arabada seyahat ediyorlar, daha fazla para alıyorlar, hatta hizmetlerine birileri tayin ediliyordu. Erlerin yolculuğu aylarca sürerken, subaylar birkaç hafta içerisinde ikamet edecekleri şehirlere ulaşıyorlardı.⁷³ Elbette bu rahatlık da görecekti. Lake ve Williams’ın bindikleri 6 atın çektiği *brıçka* oldukça rahattı.⁷⁴ Ancak *telega* olarak adlandırılan Rus posta arabaları ve bozuk Rusya yolları seyahati pek çok subay için çekilmez hale getirebiliyordu.⁷⁵ At ve araba eksikliği esir subayların bazı şehirlerde uzun süre beklemelerine sebep oluyordu. Ayrıca, subaylar da erler gibi bazen yol üzerindeki tutukevlerinde geceliyorlardı.⁷⁶

⁶⁸ Aşağıda zikredileceği gibi Osmanlı esirlerinin Müslümanların yoğun yaşadığı şehirlere yollanmamaları hususunda dikkat gösterilmekteydi. Zâten, Rusya Hükümeti’nin Osmanlı halkı ile Kafkasya ve Kırım’daki Müslüman nüfus arasındaki ilişkiler konusunda hassasiyeti malumdur.

⁶⁹ *The Prisoners of Voronesh*, s. 68.

⁷⁰ *A.g.e.*, s. 39.

⁷¹ *Lake, a.g.e.*, ss. 254-255.

⁷² *The Prisoners of Voronesh*, s. 44.

⁷³ Albay Richard Kelly, Akmesit’ten Ryazan’a yirmi altı günde ulaştıklarını söylemektedir. Bu arada üç gün Yekaterinoslav’da, üç gün Harkov’da ve iki gün Voronej’de dinlenmişlerdi. Kelly, *a.g.e.*, s. 125.

⁷⁴ *Lake, a.g.e.*, ss. 251-252.

⁷⁵ *Kelly, a.g.e.*, s. 122.

⁷⁶ *Lake, a.g.e.*, s. 252.

Diğer taraftan, şehirlere ulaşan subaylar ya otelde kalmışlar ya da yerel eşrafın evinde ikamet etmişlerdi. Bazı İngiliz esir subaylar Akmesit'te bulundukları sırada Razeviç Hamm'ın evinde misafir olmuşlardı. Yüzbaşı Frampton, Teğmen Duff, Teğmen Chadwick ve Teğmen Clowes'tan oluşan İngiliz subay grubu ise Ryazan'a ulaşmadan önce Harkov'da uzun süre "Peterburg" isimli otelde kalmışlardı.⁷⁷ Kars'ta esir düşen subaylar da Tiflis'te İtalyan Karl Morigi'nin otelinde konaklamışlar; bu otelin aylık 1.000 rubleyi bulan masrafı Rus Hükümeti tarafından karşılanmıştı.⁷⁸

Kafkasya'dan Rusya içlerine yolculuk diğer cephelerden çok daha müşkül olduğu gibi bu zorlu yolculuğu yapmak zorunda olan esir sayısı da diğer cephelerden çok daha fazlaydı. Rus ordusu, 1 Aralık 1853'te Başgedikler Muharebesi'nde aldığı binlerce esiri Rusya içlerine dağıtır dağıtmaz, 29 Temmuz 1854'deki Çengel Muharebesi'nde 340, 5 Ağustos'taki Kürekdere Muharebesi'nde de 2018 esir daha aldı.⁷⁹ Bu esirler, daha sonra iç bölgelere taşınmak üzere Novoçerkask'a yollandılar. Bu muharebelerin birinde ele geçirilmiş olan 20 subay ve 302 erden oluşan bir katile, 4 Aralık 1854'de Voronej'e ulaştı. 15 Ocak 1855 tarihinde de 43 subay ve 241 erden müteşekkil başka bir katile Voronej'e geldi. Bu katileler Voronej'de dinlendikten ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra daha iç bölgelere gönderildiler.⁸⁰

Savaş boyunca yüzlerce kişiden oluşan bu tarz katileler bir şekilde Kafkas dağlarını aşmış olmalıdır. Fakat herhalde en zorlu yolculuğu Kars garnizonu yapmıştı. Kars Kalesi'nden çıkan aç ve yorgun birlikler önce Gümrü'ye, sonra Tiflis'e ulaşmak zorundaydı. Soğuk havada kar yağışı altında yürüyen esirlerin yakındaki Rus kampına ulaşmaları bile saatlerini almış, bazı esirler daha yolun başında hayatlarını kaybetmişlerdi.⁸¹ Neyse ki Rus ordusu Kars müdafilerini beklediklerinden daha büyük bir nezaket ve ilgiyle karşıladı. Albay Lake, "İklimden ziyâde Ruslardan iyi muamele gördük." demektedir.⁸² Esir askerlerin etrafını saran subaylar, inatçı Kars savunması hakkında her şeyi öğrenmek istemiş ve çadırlarında şampanya ikram etmek için ısrar etmişlerdi.⁸³

⁷⁷ Zaytsov, "Nepriyatskie voenno-plennie v Harkove", ss. 17-19.

⁷⁸ Lake, *a.g.e.*, s. 255.

⁷⁹ General Katenin'den İçişleri Bakanı'na, 14 [26] Ağustos 1854, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 157-157ob.

⁸⁰ Voronej Eyaleti Jandarma Komutanı'ndan Graf Orlov'a, 13 [25] Aralık 1855, GARF, f. 109, l. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 22-23; Voronej Eyaleti Jandarma Komutanı'ndan Graf Orlov'a, 14 [26] Ocak 1855, GARF, f. 109, l. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 24; Voronej Eyaleti Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 18 [30] Şubat 1855, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 380.

⁸¹ Lake, *a.g.e.*, s. 242.

⁸² *A.g.e.*, s. 247.

⁸³ *A.g.e.*, ss. 244- 245.

Kars'ın esir subayları, kendileriyle birlikte ele geçirilen binlerce er ve erbaştan elbette çok daha rahattı. Albay Lake ve Yüzbaşı Thompson, Rusya'da seyahatleri sırasında konakladıkları şehirlerde mutlaka bir davete icabet etmişler ve ancak ev sahibi ile votka eşliğinde koyu bir sohbetin ardından tekrar yola koyulmuşlardı. Bu cümleden, Vladikafkas'ta bir partiye, küçük bir Rus köyünde ise Peder Andrey'in evine konuk olmuşlardı. Fırsat buldukça da opera ve bale gösterilerinde yorgunluk atmışlardı. İngiliz subaylar, Ferik Abdülkerim Paşa'dan ayrı yolculuk etmişler; fakat yolda zaman zaman karşılaşmışlardı.⁸⁴

Sinop Muharebesi'nin yaralı subayları ve erleri ise tedavileri sonrasında esarete yolcu edildiler. Osman Paşa, Ali Mahir Bey, Hasan Bey ve Halil Efendi Dnyepir Alayı rezerv taburunun gözetimi altında 1854 yazında Moskova'ya yollandı.⁸⁵ Ahmet Hadmiadus (?) ve Hasan Veli isimli iki şahıs hizmetkâr olarak yanlarına verilirken, Hasan Veli aynı zamanda tercümanlıklarını yaptı. Bu Osmanlı bahriyelileri, Kars düşene kadar Rusların elindeki en yüksek rütbeli esir grubu idi. Bu sebeple rahat bir yolculuk geçirmeleri hususunda Rusya Devleti ihtimam göstermiş olmalıdır.

Müttefik ordulardaki Leh ve Macarların durumu ise diğer esirlerden farklıydı. Osmanlı ordusunda pek çoğu isim ve din değiştirerek görev alan bu askerler yakalanmaları halinde hain ve kaçak (*renegat*) muamelesi görmekteydi. Diğer bir ifadeyle Osmanlı ve müttefik askerlerinin tâbi oldukları muamele Leh ve Macarlardan esirgenmekteydi. Tuna Cephesi'nde yakalanan Avusturya tebaası Macarlar doğrudan Avusturya'ya teslim edilmekte, Kafkasya'da ele geçenler ise Kiev üzerinden Avusturya'ya yollanmaktaydı. Lehlerin ise Kiev kalesine hapsedilip vakit geçirilmeden askerî mahkemeye çıkarılmaları istenmekteydi.⁸⁶ Bu sebeple Osmanlı ordusunda görev alan Leh subayların Rusya eline geçmemesine özen gösterilmekteydi. Benzer şekilde Osmanlı Kazakları da Rusya'da iyi muamele görmemiş olmalıdır. 27 Mart 1858 tarihinde Rumeli ve Anadolu Kazakları Kumandanı Mehmed Sadık Paşa Dobruca'daki Kazak ileri gelenlerinin bir arzuhalini Babiâli'ye iletmişti. Buna göre, Danila Fedorov ve Feodosiy Danilo isimli iki Kazak Ruslar tarafından esir alınarak

⁸⁴ Lake ve Thompson'ın Tiflis-Penza seyahatleri için bkz., *a.g.e.*, ss. 265-311.

⁸⁵ Ethem Bey gönderilenler arasında gözükmüyor. General Annenkov'dan İçişleri Bakanı'na, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 132. Osmanlı kaynaklarında Miralay olarak geçen Ali Bey bu belgede *Kapitan* yani Yüzbaşı olarak ifade edilmiştir. BOA A.DVN, 109-40. Ayrıca Rusça belgelerde Hasan ismi Rusça telaffuza uygun olarak Gasan olarak verilmektedir.

⁸⁶ Lehler ve Macarlar ile ilgili kayıtlar ayrı tutulmuş olmalı, zira esirler ile müteallik dosyaların içerisinde Leh ve Macarlara rastlanmadı.

Sibiry'a yollanmış ve üç buçuk sene zincirli sürgün hayatı yaşamışlardı. Geri dönen bu Kazakların vergiden ve toprak işlerinden muaf tutulması istenmekteydi.⁸⁷

Savaş Esirlerinin İaşeleri

Esarete giden uzun yolculuğun ve esarete geçen ayların savaş tutsakları için belki de en önemli veçhesi kendilerine verilen istihkak ve harçlık idi. Esirler tüzüğe göre, karargâhta ve sınıra kadar yol boyunca he gün muayyen miktarda iâşe alıyordu.⁸⁸ Rus kumandanın gerekli görmesi halinde, esirlerin iâşeleri cüzi bir harçlık ile de destekleniyordu.⁸⁹ Kahve, çay, şeker, tütün gibi daha lüks ürünlerin masraflarının bu paralarla karşılanması düşünülmekteydi. Elbette ayrıntılarıyla belirlenen bu istihkak ve harçlık, Tuna Cephesi'nden ve Kafkasya'nın Osmanlılara ait kısmından getirilecek esirler içindi. Diğer bir ifadeyle, harbin Osmanlı topraklarına yayılması durumunda ehemmiyet arz ediyordu.

Tüzükte Rusya sınırları içerisinde verilecek harçlık çok daha basit anlatılmaktaydı. Buna göre, *ştab-ofitser* günlük 50 kapık, *ober-ofitser* 20 kapık, erler ve tayfalar 9 kapık alacaktı. Osmanlı paşalarına ise, Rus generallere verilen istihkak ve harçlıktan verilecekti.⁹⁰ Artık ellerinde para olan esirler alışverişlerini yaparak yemeklerini hazırlayabilecekti. Dolayısıyla Rusya sınırları içerisinde yolculuk şartları biraz daha iyileşmekteydi. Diğer taraftan, bu para hem 1828-29 Harbi'nde verilenden, hem de bu savaşta İngiliz ve Fransız esirlerin aldıklarından azdı. Ekim 1854'de çıkarılan başka bir kanuna göre, Fransız ve İngiliz bir er 20, *ober-ofitser* 75 ve *ştab-ofitser* 150 kapık günlük harçlık alacaktı.⁹¹ Müttefik askerler Osmanlı askerinin iki hatta üç katı harçlık almaktaydı. Anlaşılan, Avrupalı esirlerin masraflarının daha çok olacağı düşünülmüştü. Belki de sayıları daha az olduğu için kendilerine daha yüksek bir meblağ ödenebilmekteydi. Sebep ne olursa olsun, Kırım Yarımadası'ndaki muharebeler başlar başlamaz İngiliz ve Fransızların harçlıkları için yeni bir kanunun çıkarılması ve bunun Osmanlı esirlerini kapsamaması manidardır.

⁸⁷ "Очерк истории старообрядцев в Добрудже. Приложения", *Славянский сборник*, cilt I, St. Petersburg, 1875, s. 620.

⁸⁸ Osmanlı er ve erbaşına 1 $\frac{3}{4}$ *funt* galeta ya da 3 *funt* ekmek, çeyrek *funt* buğday, 5 *zolutinok* tuz ve yarım *funt* et dağıtılacaktı. *Ober-ofitser*, *ştab-ofitser* ve paşalar ise erlerden fazla olarak 1 *funt* et alacaktı. Ürünlerden birisinde eksik olursa başka bir üründen fazla verilerek telâfi edilmesi gerekmekteydi. *Polojenie o plenmih*, madde 26.

1 *funt* = 96 *zolutinok* $\approx$ 409 gram

⁸⁹ Bu durumda erler 1,5 kapık, *ober-ofitser* ve yabancı subaylar 6 kapık, *ştab-ofitser* ve yabancı doktorlar 12 kapık ve Paşalar da 24 kapık alacaklardı *Polojenie o plenmih*, madde 27. Deniz yoluyla yollanan esirler ise deniz tüzüğüne göre istihkaklarını alacaktı. *Polojenie o plenmih*, madde 30.

⁹⁰ *Polojenie o plenmih*, madde 31.

⁹¹ PSZ, 2. seri, cilt XXIX, 28611a, 8 Ekim 1854.

Aslına bakılırsa daha bu kanun çıkmadan evvel Batılı esirler için belli düzenlemeler yapılmıştı. Savaşın ilk esir İngiliz askerlerinden Teğmen Royer bu durumu şöyle açıklamaktadır: “[E]sirlere verilen hükümet harçlığı Türkleri tatmin edecek şekilde hesaplandığı için daha medenilerin sunî ihtiyaçlarını karşılamak için yetersizdi.”⁹² Royer’e göre, Rusya Hükümeti esirlere verilen ödenegi artırmaya karar vermiş ve esirlerin et, çorba ve ekmek ihtiyaçları düzenli bir şekilde karşılanmıştı. Royer, bütün esirler için kanunun verdiği iase miktarı 15 kapık iken, bu miktarın subay için 50 ve tayfa için 25 kapike çıkarıldığını ifade etmektedir.⁹³ Diğer bir İngiliz Çavuş Walsh ise İngiliz Hükümeti’nin talebi doğrultusunda harçlıklarının arttığını belirtmektedir.⁹⁴

Avrupalı esirlere verilen para, yiyeceğin ucuz olduğu Rusya’da oldukça iyi bir miktardı. Bu para Avrupalı esirlerin günlük yiyecek ihtiyaçlarını karşılarken, en önemli mutluluk kaynaklarından birisini teşkil eden votkaya da yetiyordu. Ancak kanunlarda belirtilenlerin tam olarak esirlere yansıtıldığını söylemek biraz iyimserlik olur. Meselâ, Akmescit’te İngiliz askerleri para yerine çeyrek *pound** et, biraz patates ve soğan ile yaklaşık bir *pound* ekmek almışlardı. Zaten aldıkları bu miktarın bir kısmı da Rus aşçı tarafından çalınmıştı. İngilizler elbette bu durumu yetkililere hemen şikâyet etmişlerdi.⁹⁵ Yol boyunca bazen köylülerin, özellikle de hayvancılıkla uğraşan Müslüman Kırım Tatarlarının hayvanları çok cüzi bir ücret karşılığı alınıyor, esirlerin istihkakları bu şekilde karşılanıyordu.⁹⁶ Böylece Rus askerler de ek bir gelir kapısı elde etmiş oluyorlardı. Benzer şekilde Rus şehirlerinde de genelde harçlıklar zamanında verilmiyor ya da eksik veriliyordu.⁹⁷ Avrupalı askerlerin uğradıkları haksızlıkların benzerlerine, belki de daha fazlasına Osmanlı askerlerinin de maruz kaldıkları söylenebilir. İşin daha kötüsü, zaten az para alan Osmanlı esirleri, bunu da alamadıkları ya da geç aldıkları durumlarda çok büyük sıkıntılar çekmiş olmalıdır.

Rus Şehirlerinde Savaş Esirleri

Esirler, çoğu zaman aylar süren yolculuğun sonrasında Rusya içlerinde ikamet edecekleri şehirlere ulaşıyorlardı. Esirlerin gözetimleri için belirlenen eyaletler mer-

⁹² Royer, *a.g.e.*, ss. 24-25.

⁹³ *A.g.e.*, s. 25.

⁹⁴ “A Peep behind the Scenes”, s. 194.

* 1 pound = 453 gram

⁹⁵ *The Prisoners of Voronezh*, s. 42.

⁹⁶ *A.g.e.*, s. 66.

⁹⁷ “A Peep behind the Scenes”, s. 199; *The Prisoners of Voronezh*, s. 53.

kezi Rusya'da bulunmaktaydı.⁹⁸ Burada amaç, savaş tutsaklarını kaçamayacakları kadar sınırdan uzak tutmak ve kontrollerini daha kolay sağlamaktır. Aynı zamanda esirler bir taraftan Rusya Hükümeti'ne sadık bir nüfus ile birlikte yaşamalı, diğer taraftan bu nüfusun esirlere karşı olumsuz tavır ve düşüncesi asgari düzeyde olmalıydı.⁹⁹ Zaten belirlenen eyaletler, sınıra uzak, kontrolü kolay ve neredeyse tamamen Rus halkın yaşadığı güvenilir yerlerdi. Osmanlı esirlerinin Rusya Müslümanları ile karşılaşmalarına husûsan ihtimam gösterildiğinin ise altını çizmek gerekir. Esirlerin gönderileceği şehirlerin değiştirilmesi ya da çeşitlendirilmesi gereken durumlarda, Osmanlı esirlerinin Müslüman nüfusla karşılaşabilecekleri şehirlere yollanmalarını için İçişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı ile Haberleşme Yolları ve Devlet Binaları Genel Müdürlüğü iletişim halindeydi.¹⁰⁰ Zaten Müslüman nüfusun yoğunlaştığı Volga boyundaki şehirlere esir yollanmadı. Rusya'nın daha güney ve batısındaki Harkov, Minsk gibi şehirlere de herhalde kaçma ihtimallerine binaen esir tutulmadı.

Savaşan devletlere yenilerinin eklenmesi ve savaşın süresinin uzaması ile birlikte esir sayısı ve dolayısıyla esirlerle mükim eyaletler arttı. Tüzükte sadece birkaç tane eyalet belirtilmişken, 1855 yılında ondan fazla eyalete esir yerleştirilmişti. Savaşın başında bütün Müslüman esirlerin Oryol'a yollanmaları düşünülmüş, sonradan subayların erlerden ayrı olarak Tula'da bulunmaları münasip görülmüştü.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası ise Kursk'ta ikamet edecekti. Diğer taraftan, Osmanlı ordusunda görev yapan Avrupalılar (İngiliz, Fransız, vs.) Kaluga ve Ryazan'a gönderilecekti. Aynı şehre yollanan er ve subayların ayrı tutulmaları öngörülmüştü.¹⁰² Fakat bu düzenleme de sonradan değişti. İngiltere ve Fransa devletleri de Rusya'ya savaş açtıktan sonra İngiliz subayların Ryazan'da, erlerin Voronej'de; Fransız subayların Kaluga'da, erlerin ise Tambov'da tutulmasına karar

⁹⁸ 1806-12 Harbi'nde Osmanlı esirleri, Voronej, Yekaterinoslav, Poltova, Tambov, Harkov ve Herson vilayetlerine dağıtılmış, dolayısıyla Rusya Devleti'nin güney eyaletlerini de içine alan geniş bir coğrafyaya yerleştirilmişti. 1828-29 Harbi'nde esirlerin Volinskaya, Vilenskaya, Minskaya ve Grodnenskaya gibi Rusya'nın batısındaki bölgelerde ağır işlerde çalıştırılmaları düşünülmüş, sadece hasta ve yaşlıların merkezi Rusya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı. PSZ, 2. seri, cilt IV (1829), 2977, madde 38. Ancak esirler savaş sırasında sadece Kiev ve Minsk eyaletlerine yollanmışlardı. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde ise yaklaşık 70.000 kişilik Osmanlı esiri kırk Rus eyaletine paylaştırılmıştı. Poznahirev, "Kurskaya guberniya i Turetskie voennoplenennye voyın XIX veka", s. 153.

⁹⁹ A.g.m.

¹⁰⁰ General Katenin'den İçişleri Bakanı'na, 14 [26] Ağustos 1854, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 149ob.

¹⁰¹ Savaş Bakanı Dolgorukov'dan Jandarma Komutanı Graf Orlov'a, 24 Kasım [6 Aralık] 1853, GARF, f. 109, 1. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 1; Savaş Bakanı Dolgorukov'dan Jandarma Komutanı Graf Orlov'a, 12 [24] Aralık 1853, GARF, f. 109, 1. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 3.

¹⁰² *Polojenie o plennih*, madde 23.

verildi. İttifak kuvvetleri emrindeki başka milletlerden askerler ise Kostruma'ya yerleştirilirken, sonradan savaşa giren Sardunyalılar da Kostruma'ya yollandılar.¹⁰³

Esirlerin taksim edildikleri şehirler harp sırasında değişmeye devam etti. Öncelikle Oryol'da bulunan Osmanlı er ve erbaşlar 1854 yazında çevre şehirlere paylaştırıldı. Bu düzenlemeye göre Oryol'da 100 kişi kalırken, Smolensk 70, Penza 65, Yaroslavl 65, Kursk 65, Vladimir 65 ve Tambov 70 esire ev sahipliği yapacaktı.¹⁰⁴ Kafkasya'daki muharebelerde alınan yüksek sayıdaki esirlerin de iç bölgelere ulaşmasıyla şehirlerdeki esir nüfusu artmaya devam etti. 1855 yazına doğru Osmanlı esir dağılımı şöyle şekillenmişti: Subaylar Tula'da ikamet ederken, erler Oryol, Smolensk, Penza, Yaroslavl, Kursk, Vladimir, Vologda eyaletlerinin muhtelif şehirlerine dağıtılmışlardı.¹⁰⁵ Paris Barış Antlaşması'nın imzalandığı sıradaki esir dağılımı ve sayıları ise şöyleydi: Orlov'da 436, Kursk'ta 281, Vologda'da 202, Penza'da 194, Yaroslavl'da 184, Vladimir'de 168, Smolensk'te 69 ve Tula'da 69 Osmanlı esiri vardı. Kars kalesi esirleri ise bu hesaba dâhil değildi.¹⁰⁶

Daha önce de ifade edildiği üzere, subaylar ekseriyetle Moskova'ya yakın olan Tula, Kaluga ve Ryazan'da kalmaktaydılar. Paşaların ikamet edecekleri yerler ise önceden tayin edilmemişti. Gereken her durumda Savaş Bakanlığı tarafından münâsip bir şehir belirlenecekti.¹⁰⁷ Sinop Baskını sonucu esir düşen Patrona Osman Paşa, maiyetindeki subaylar Miralay Ali Mahir Bey, Binbaşı Yalovalı Hasan Bey ile Kars kuşatması sonucu esir düşen Hafız Paşa ve Abdülkerim Paşa Moskova'ya yollandılar. Vâsıf Paşa rahatsızlığını ileri sürerek Tiflis'te kalmıştı. Diğer taraftan Kars kalesinin meşhur İngiliz kumandanı General Williams ile yardımcısı Teesdale ve sekreteri Churchill'in Ryazan'a, Albay Lake ve Yüzbaşı Thompson'un ise Penza'ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Lake ve Thompson barış antlaşmasına kadar Penza'da yaşadılar. Diğer taraftan Williams'ın hastalığından dolayı ilk grup uzun süre Tiflis'te kaldı. Barış antlaşmasının imzalandığı sıralarda yola çıkan Williams,

¹⁰³ İçişleri Bakanı General Bibikov'dan Eyalet Valilerine, 17 (29) Temmuz 1855, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 572.

¹⁰⁴ General Katenin'den İçişleri Bakanı'na, 14 [26] Ağustos 1854, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 149. Daha önce Oryol'da yüz kişi bırakılarak Kaluga 50, Yaroslavl 25, Vladimir 25, Nijniy Novgorod 75, Simbirk 50, Tula 50, Kursk 50, Ryazan 75 şeklinde 500 esirin muhtelif şehirlere paylaştırılması şeklinde bir plan da hazırlanmıştı. Anlaşılan sonradan yukarıdaki şekilde bir dağılım daha uygun görülmüştü. General Katenin'den İçişleri Bakanı'na, 20 Temmuz [2 Ağustos] 1854, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 143.

¹⁰⁵ İçişleri Bakanı General Bibikov'dan Eyalet Valilerine, 17 [29] Temmuz 1855, RGIA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 572.

¹⁰⁶ Poznahirev, "Kurskaya guberniya i Turetskie voennoplenne voyn XIX veka", s. 154.

¹⁰⁷ *Polojenie o plennh*, madde 25.

antlaşmadan sonra ise Çar'ın davetlisi olarak St. Petersburg'a geçti. Daha sonra Paris üzerinden İngiltere'ye döndü.¹⁰⁸

Rus şehirlerine ulaştırılan esirlerin münâsip meskenlere yerleştirilmeleri gerekiyordu. Tüzüğe göre esirlerin müstakil hükümet binalarında tutulması tercih edilmekte, böyle bir yer bulunamazsa ortak kullanabilecekleri bir mesken aranmaktaydı. Esir sayısının artması sonucunda ikametleri konusunda bir sıkıntı baş gösterir ise Vali bu durumu İçişleri Bakanı'na bildirmeli, İçişleri Bakanı da Savaş Bakanı ile birlikte bir çözüm bulmalıydı.¹⁰⁹ Yaraslov'a yollanan Osmanlı esirleri askeri kışlaya ait binalarda kalmıştı. Voronej'deki İngiliz askerler ise birkaç büyük binaya paylaştırılmışlardı. Newman'ın, pek çok ocağın ısıttığı geniş odaları, avlusu ve balkonu olan büyük bir ev olarak tasvir ettiği binanın duvarlarına, İngiliz esirler yerleşmeden önce yataklar monte edilmişti.¹¹⁰ Bir yazısmaya göre esirlerin bir kısmı yurt binasına yerleştirilmişlerdi.¹¹¹ Odesa'da kalan *Tiger* vapuru tayfaları için ise okul olarak hizmet veren büyük bir hâne kullanılmıştı. Tek sıkıntı, öğrencilerin yataklarının askerler için biraz küçük olmasıydı. Subaylar ise başka bir hanede ikamet ediyorlardı.¹¹²

Alışveriş yapmak, yemek hazırlamak ve sonrasında bunları yemek ve içmek esirlerin başlıca meşguliyetini oluşturuyordu. Osmanlı esirlerinin yemek yapmak konusundaki yeteneklerinin altını çizen Rus gözlemci, sık sık koyun eti pişirdiklerini ifade etmektedir.¹¹³ Esirler kalan vakitlerini ise kağıt oynayarak, enstrüman çalarak, egzersiz yaparak ve kitap okuyarak geçiriyorlardı.¹¹⁴ Müslüman esirler ise namaz kılıyor ve Kur'an okuyorlardı.¹¹⁵

Bürokratik Hatalar ve Yolsuzluklar

Esirler sıklıkla yolsuzluk ve hırsızlıklarla karşı karşıya geliyorlar, Rusya'nın hantal bürokrasisi misafirlerine pek çok sürpriz hazırlayabiliyordu. Bu minvalde, Miralay Ali Nazım Bey ile Mısırlı Kolağası¹¹⁶ Ahmed Abdul uzun süre maruz kaldıkları bürokratik hataları düzeltmeye çalışmışlardı.

¹⁰⁸ Muravyov, *Voyna za Kavkazom*, cilt II, s. 229; Dodd, *a.g.e.*, s. 468.

¹⁰⁹ *Polojenie o plennuh*, madde 55.

¹¹⁰ *The Prisoners of Voronezh*, s. 156.

¹¹¹ Moskova Jandarma Birliği'nden Graf Orlov'a, 16 [28] Kasım 1854, GARF, f. 109, 1. ekspedison, d. 359 kısım 1, l. 3.

¹¹² Royer, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹³ F. Zaytsov, "Nepriyatelskie voennoplenenie v gorodah Trubçevske i Koroçe", *Sbornik izvestiy otnosyashchisya do nastoyashey voyny. Prilozheniya*, cilt XXV, s. 23.

¹¹⁴ Bkz., *The Prisoners of Voronezh*.

¹¹⁵ Zaytsov, "Nepriyatelskie voennoplenenie v gorodah Trubçevske i Koroçe", s. 23.

¹¹⁶ Belgede kullar ağası olarak geçiyor. Kolağası yüzbaşı ve binbaşı arasında bir rütbedir.

Ahmed Abdul, Tula Valisi'ne 25 kapık aldığını ve bunun arkadaşlarına verileden az olduğunu bildiren bir mektup yollamıştı. Neyse ki aldığı harçlık 1854 Ağustos başlarında günlük 50 kapık olarak düzeltildi.¹¹⁷ Benzer eksik ödemeler İngiliz esirlerin de başına gelmekteydi. Newman, yola çıktıklarında kendilerine 10 kapık verildiğini, ancak haklarının aslında 20 kapık olduğunu sonradan yolda karşılaştkları Fransız esirlerden öğrendiklerini söylemektedir.¹¹⁸ Osmanlı esirlerine 9, Avrupalılara ise 20 kapık verilecek olması bürokratik bir karışıklığa sebep olmuş olabilir. Ancak bunların en azından bir kısmı sehven değil gayet şuurlu bir şekilde yapılan yanlışlardı.

Esirlerin şehirlere paylaştırılmasında da yanlışlıklar olmuyor değildi. 23 Mart tarihinde Rus ordusu üç koldan Tuna'nın sağ tarafına geçtiğinde bir kol Tulça'ya çıkmış, Tulça'da Rumeli ordusu üçüncü alayı Miralay Ali Nazım Bey¹¹⁹ esir düşmüştü. Ali Nazım Bey, 7 Nisan tarihinde İsmail şehrinden Rusya'ya yollanmış, ancak Tula yerine yanlışlıkla Oryol'a teslim edilmişti.¹²⁰ Nisan ayı içerisinde Oryol'a ulaşan Ali Nazım Bey Haziran'ın sonunda hâlâ Tula'ya yollanmayı beklemekteydi.¹²¹ Osmanlı miralayını en azından iş anlaşılncaya kadar bir Osmanlı erbaşı kadar harçlık almış ve onlara benzer bir muameleye tâbi tutulmuş olmalıdır. Bu bir taraftan Osmanlı askeri ile Rus jandarması arasındaki dil probleminin boyutuna işaret etmekte, diğer taraftan da basit bir bürokratik aksaklığın nasıl sürüncemede kaldığını göstermektedir. Muhtemelen bu tarz hatalara muhatap olan daha pek çok esir

¹¹⁷ Aynı mektupta Çar'ın oğlu Konstantin Nikolayeviç ile Mısır gezisinde tanıştığını ve diğer Mısırlı esirler gibi St. Petersburg'a gelmek ve onu ziyaret etmek istediğini de belirtir. Ancak bu isteğinin gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemiyoruz. General Katenin'den İçişleri Bakanı'na, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 138.

¹¹⁸ *The Prisoners of Voronezh*, s. 122.

¹¹⁹ Ali Nazım Bey Tulça kumandanlığı yapmış, buradaki Rus casusların yakalanmasında ve sorgulanmasında rol oynamıştı. Tulça'daki birlikler Dobruca geneline bakıldığında en iyi müdafaalardan birini gerçekleştirmişti. Ancak çıkartma yapan Rus kuvvetlerine göre oldukça zayıf kalan buradaki savunma hattı kısa sürede Rusların eline düştü. Ali Nazım Bey Çatal Adası önündeki bataryada görevliydi ve burada esir düşmüştü. Kendisi Rusya Güney Ordusu tarafından alınan esirleri gösterir listedeki on subaydan biridir. Burada Anadolu'dan olduğu ifade edilirken şehir belirtilmemiştir. RGVİA, f. 9196, op. 4-257, d. 1, l. 10. Tulça'daki muharebeyi anlatan Rus kumandan Nikolay İvanoviç Uşakov, Ali Nazım Bey'in ismini yanlış olarak Ali-Kazım Bek olarak vermektedir. N. İ. Uşakov, "Zapiski oçevidtsa o voyne Rossii protivu Turtsii i zapadnih derjav 1853-55", *Deyatnatsay vek. İstoričeskiy sbornik*, cilt II (Moskova, 1872), s. 71. Askerlikten yetişerek yükselmiştir. Savaşın sonra mirivalığa terfi etmiş ve Mecidiye nişaniyle ödüllendirilmiştir. Mirliya olarak da emekli olmuştur. Mehmed Süreyya, Ali Nazım'ın Kırım Harbi sırasında Mirliya yani Paşa olduğunu ve Köstence'de yaralanıp öldüğünü söylemektedir ki bu bilgi tamamen yanlıştır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, hazırlayan Nuri Akbayer, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, cilt I (İstanbul, 1996), s. 271.

¹²⁰ Oryol Askeri Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 6 [18] Nisan 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, sv. 1, d. 1755, l. 89.

¹²¹ Savaş Bakanlığı İnspektor Departmanı'ndan İçişleri Bakanlığı'na, 12 [24] Haziran 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 122.

vardı. Bu hatalara bir örnek de Fransız bir teğmenin İngiliz zannedilerek Voronej'e yollanmasıydı.¹²²

Savaş Esirlerinin Çalıştırılması

1828-29 Harbi sırasında çıkarılan esirler tüzüğüne göre, asker kaçakları ile hasta ve yaşlılar haricindeki savaş esirleri, kale, kanal vb. işlerde çalıştırılabiliyordu.¹²³ 1854 tüzüğünün 41. maddesine göre de savaş esirleri devlet işlerinde kullanılabiliyor, çalışanlara er ödeneğinin 2/3'ü veriliyordu. Asker kaçaklarının çalışma zorunluluğu yoktu, fakat çalışmak istiyorlarsa sivil idarenin gözetiminde iş arayabiliyorlardı.¹²⁴ Diğer taraftan, daha önceki harplere farklı olarak esirler kale ve tersanelerde değil belediye işlerinde istihdam edilmekteydi. Bu tarz işler görünüşte basit olmasına rağmen Osmanlı esirlerinin hiç de hoşuna gitmemişti.

Oryol'da bulunan Osmanlı esirlerinin sayısı artınca, şehir idaresi, kontrollerinin daha kolay olacağı düşüncesiyle esirlerin çalıştırılmalarını uygun görmüş ve Savaş Bakanlığının da izniyle Oryol şehrinin sokak ve kaldırımların temizlenmesi bu esirlere tevdi edilmişti.¹²⁵ Bu kararda esirlerden faydalanmaktan ziyade, gözetim ve asayiş hususunda bir kolaylık sağlanacağı düşüncesi etkili olmuştu. Lâkin esirleri çalıştırmak o kadar da kolay değildi. Osmanlı esirleri böyle bir işte istihdam edilmelerine karşı çıkmışlar, yazılı bir dilekçeyle askerlikten başka bir iş bilmediklerini ifade ederek gerekirse kalelerde çalışabileceklerini, ama halkın önünde temizlik işlerinde çalışmak istemediklerini bildirmişlerdi.¹²⁶ Osmanlı esirlerinin verilen bu işi askerlik şerefine uygun bulmadıkları açıktır. Bununla birlikte, kendilerine düşmanca hisler besleyen ya da beslediğini düşündükleri yerel halkın içerisinde uzun süre kalmaktan çekinmiş de olabilirler. Esirlerin çalıştırılması için yapılan telkin ve ısrarlar sonuç vermeyince mesele Rus Çarı'na ulaştı. Rus Çarı esirlerin çevre şehirlere paylaştırılmasını, tutuklu birlikleri oluşturularak askerî taburların gözetimine verilmelerini, tüzüğe göre bir işte istihdam edilmelerini ve kendilerine verilen görevi yerine getir-

¹²² *The Prisoners of Voronezh*, s. 192.

¹²³ PSZ, 2. seri, cilt IV (1829), s. 481.

¹²⁴ Milovidov, tüzüğün bu maddesinin kullanılmadığını ve esirlerin çalıştırılmadıklarını ifade etmektedir ki bu tamamen yanlıştır. Milovidov, "Inostrannie voennoplenne i rossiyskoe obşçestvo v godi Krımskoy voynı", s. 150.

¹²⁵ Oryol Jandarma Kumandanı'ndan Gizli Polis ve Jandarma Komutanı Graf Orlov'a, 16 [28] Temmuz 1854, GARF 109 1. ekspediyon, d. 359 1. kısım, l. 9-22; Oryol Sivil Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 16 [28] Temmuz 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 133-136.

¹²⁶ Oryol Sivil Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 16 [28] Temmuz 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 133.

mezlerse buna zorlanmalarını istedi.¹²⁷ Neticede, Osmanlı esirlerinin çalışmaya gönüllü yanaşmadıkları takdirde zorla çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Smolensk'teki Osmanlı esirleri de basit belediye işlerinde istihdâm edilmişlerdi. Ancak çoğunluğunu başıbozuk Kürtlerin oluşturduğu buradaki esir tâifesi yaptıkları işten şikâyet etmemişti.¹²⁸ Osmanlı askerlerine bu tarz angarya işler verilirken Osmanlılardan daha fazla para alan Avrupalı askerler böyle bir muameleye tâbi tutulmadı. Çalışmak mecburiyetinde olmasalar da İngiliz askerler ticarî zekâlarını esarete de göstermişlerdi. Voronej'deki İngiliz denizci esirler nehir üzerinde taşımacılık yapmışlar ve bu işten oldukça iyi para kazanmışlardı.¹²⁹ Diğer şehirlerdeki esirlerin çalıştırılıp çalıştırılmadığı tespit edilemedi, ancak gönüllü ya da gönülsüz başka Osmanlı askerlerinin de çalıştırılmış olması muhtemeldir.

Savaş sırasında Rus ordusuna katılan Osmanlı, İngiliz ya da Fransız esirine kaynaklarda rastlanmadı. Anlaşılan, Rusya Devleti'nin savaş tutsaklarını ordusunda istihdâm etmek gibi bir politikası yoktu. Hâlbuki Rus ordusundan esir düşen pek çok Leh ve Yahudi, müttefik ordularda savaş sırasında muharip olarak görev almışlardı.¹³⁰

Savaş Esirlerine Tanınan Haklar

Öncelikle esirlerin mülkiyet hakları vardı. Tüzüğe göre esirlerin mal ve özel eşyaları toplanıyor ama bu mallara el konulmuyordu. Esirlerin esaret öncesinde sahip oldukları ve esaret sırasında edindikleri eşya eyalet hazinesinde tutuluyor ve esirler memleketlerine dönerlerken teslim ediliyordu. Esaret sırasında ihtiyaç duyduklarını bildirdiklerinde, uygun görülürse ihtiyaçları nispetinde şahsî para ve eşyaları kendilerine verilebiliyordu.¹³¹ Ancak, Rus yetkililerin bu eşyaları her zaman koruyabildiğini iddia etmek de güçtür. Meselâ, İngiliz *Tiger* vapurundaki özel eşyaların pek çoğu yağmalanmış, bir İngiliz subayın eşyası esir alınmasıyla birlikte çalınmıştı. Daha sonra İngiliz subaya eşyası iade edilmiş ve hırsızlık yaptığı tespit edilen Rus asker cezalandırılmıştı.¹³² Ancak bu münferit bir hadise değildi, maaş düzenli şekilde ödenmeyen Rus askerleri hırsızlığa sıklıkla başvuruyorlardı.¹³³

¹²⁷ Savaş Bakanı'ndan İçişleri Bakanı'na, 26 Temmuz [7 Ağustos] 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 133.

¹²⁸ K. Mikeşin, "Kurdi v Smolenskoy gubernii", *Sbornik izvestiy otnosyayshysya do nastoyashey voyn. Prioleniya*, cilt XXV, ss. 29-30.

¹²⁹ *The Prisoners of Voronezh*, s. 181.

¹³⁰ Milovidov, "Russkie voennoplennye v godi Krımskoy voynı", s. 31.

¹³¹ *Polejnie o plenmıh*, madde 5 ve 46.

¹³² "A Peep behind the Scenes", s. 189.

¹³³ Mrs Henry [Frances Isabella] Duberly, *Journal Kept during the Russian War* (London, 1855), s. 305.

Esirler tüzüğüne göre, hasta ve yaralı esirler, Rus askerlerinin sahip olduğu sağlık hizmetlerinden faydalanmaktaydı. İngiliz esirler hastanelerdeki muameleden memnuniyetlerini ifade etmekteydi.¹³⁴ Bu yüzden, her ne kadar kaç esirin hastaneden iyileşerek çıktığı bilinmese de, en azından tedavilerinde iyi niyetli muamelenin söz konusu olduğunu düşünülebilir.

Esirler, toplum düzenini bozmadıkları müddetçe inançlarına göre ibadet etmekte özgürdüler.¹³⁵ Elbette, bu yuvarlak ibare Rusya Devleti'nin ibadetlerini yerine getirmelerinde esirlere yardımcı olduğu anlamına gelmiyor. Müslüman esirler için Osmanlı veya Rusya Hükümeti tarafından din görevlisi temin edildiğine dair bir iz mevcut değildir. Diğer taraftan, ölen Osmanlı esirlerinin İslami şekillerde gömülmelerine izin verildiği bilinmektedir.¹³⁶

Savaş esirlerinin kendi aralarında mektuplaşmalarına bölge valisinin kontrolünden geçtiği müddetçe izin veriliyordu.¹³⁷ Esirler zaman zaman memleketlerine de mektup yolluyorlardı. Ailesi ve yakınlarıyla mektuplaşmak esirlerin başlıca isteklerinden biriydi. Royer, siyasi konulara değinmemek şartıyla rahatça mektup yazabildiğinden bahsetmektedir.¹³⁸ Bu mektuplar elbette önce Rusçaya çevriliyor ve okunuyordu. İngiliz subay Kelly yolladığı mektupların eşine geç ulaştığından şikâyetçiydi. Netice itibariyle pek çoğu sahibine ulaşan Kelly'nin mektupları savaştan sonra kitaplaşacaktır.

İstanbul'a yollanan mektuplar önce Tuna Cephesi'ndeki Rus karargâhına ulaştırılmaktadır. *Pervaz-ı Bahri* subayları Sivastopol'e getirildiklerinde aile ve akrabalarına hemen mektup yollamak istemişlerdi. Bu esirlerin Mısır filosu kumandanına yazdıkları bir rapor ile ailelerine gönderdikleri 13 adet mektup 1 Aralık [19 Kasım] 1853 tarihinde Osmanlı tarafına verilmek üzere Sivastopol Deniz Üssü'nden General Gorçakov'a iletilmişti. Mektuplar Bükreş'teki Rus karargâhından İstanbul'a gelecek olan İngiliz konsolosu Robert Gilmour Colquhoun'a (1803-1870) 13 Aralık'ta teslim edilmişti.¹³⁹ O da birkaç gün içinde mektupları Silistre Valisi Said Paşa'ya vermişti.¹⁴⁰ Anlaşıldığı üzere, mektuplar pek çok aşamadan ve elden geçtikten

¹³⁴ *A.g.e.*

¹³⁵ *Polojenie o plennoh*, madde 45.

¹³⁶ Poznahirev, "Evolyutsiya polojeniya Turetskikh voennoplennih v Rossii v kontse XVII – načale XX v.", <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf>.

¹³⁷ PSZ, 28522b (3 Eylül 1854).

¹³⁸ Royer, *a.g.e.*, s. 30.

¹³⁹ RGVIA f. 846, op. 16, d. 5429, l. 248; BOA A.MKT.NZD 109-107, 25 Rebiülahir 1270 [25 Ocak 1854]; BOA A.MKT.UM 151-9, 24 Rebiülahir 1270 [24 Ocak 1854]

¹⁴⁰ Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, Ankara, Kırım Harbi Koleksiyonu, k. 4, d. 12, f. 19/2.

sonra sahiplerine ulaşmıştı. Osman Paşa'nın oğlu Ahmed Bey'e yazdığı mektup Odesa'daki Prusya konsolosunun aracılığı ile İstanbul'a ulaşmıştı.¹⁴¹ Tula'dan ailesine mektup yollamak isteyen Osmanlı subayı Molla Gafis [Hafız] Mansuroğlu'nun mektubu tercümesiyle birlikte İçişleri Bakanlığının onayı sonrasında Memleketeyn'deki Rus ordusuna yollanacaktı.¹⁴² Mısırlı subayların esaret hayatlarını kısaca naklettikleri başka bir mektuptan ise son bölümde bahsedilecektir.¹⁴³ Kıscası, savaşın olağanüstü şartlarına rağmen esirlerin mektupları bir şekilde sahibine ulaşmaktaydı.

Esaretten Dönüş

Esaret, savaş sırasındaki ya da sonrasındaki esir değişim anlaşmalarıyla nihayet buluyordu. Ancak istisnai bir durum olarak, esirlerin savaşa girmemeyi taahhüt eden bir centilmenlik anlaşmasıyla serbest bırakıldığı da olmuştu. Vatanlarına ilk dönen esirler Ruslar tarafından böyle bir anlaşmayla serbest bırakılan *Pervaz-ı Bahri*'nin Müslüman subayları ile *Pervaz-ı Bahri* ve *Medar-ı Ticaret*'in gayrimüslim mürettebatı idi.¹⁴⁴ Ashında, bu şekilde serbest bırakılmak bile Rusya'daki bürokratik hantallıktan ve Rusya coğrafyasının genişliğinden dolayı vakit alabiliyordu. Ocak 1854'ün sonlarında *Medar-ı Ticaret* vapuru mürettebatının vatanlarına dönmelerine izin verilmişti; fakat esaretleri ancak sürgün edildikleri yere ulaştıktan sonra sona erecekti.¹⁴⁵ Kursk Askeri Valisi, *Medar-ı Ticaret* vapurunda ele geçirilen ve 12 Şubat'ta Kursk'a ulaşan İngiliz tebaası Alexander Cleland ve Archibald Morrison'un Moskova'ya gönderileceğini, akabinde İngiliz konsolosunun da yardımıyla Varşova'ya, oradan Viyana'ya ve Viyana üzerinden de ailelerinin bulunduğu İstanbul'a ulaştırılacaklarını belirtmektedir.¹⁴⁶ *Medar-ı Ticaret*'in İngiliz personeli gibi, *Pervaz-ı Bahri*'nin başmühendisi Michael Bell'in de Rus hizmetinde çalışmak istemezse serbest bırakılarak vatanına yollanacağı bildirilmişti.¹⁴⁷ Bell ve aynı gemide birlikte

¹⁴¹ BOA HR.MKT 109-91, 4 Şevval 1271 [20 Haziran 1855].

¹⁴² Tula Askeri Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 22 Şubat [6 Mart] 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 71.

¹⁴³ "Mısır vapuru Pervaz-ı Bahri'nin esir subayları ve doktorunun mektupları", RGİA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 1-5.

¹⁴⁴ *Pervaz-ı Bahri* subaylarından General Aleksandr Andreyeviç Katenin'e, RGİA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 5.

¹⁴⁵ Dolgorukov'dan İçişleri Bakanı'na, 16 Ocak 1854 [28 Ocak 1854], RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 42.

¹⁴⁶ Belgede Archibald Marison ve Alexander Klilen olarak yazılmışlardır. Kursk Askeri Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 2 [14] Şubat 1854, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 65; *Correspondence Respecting the Privileges of Latin and Greek Churches in Turkey*, bölüm 7 (Londra, 1854), s. 929.

¹⁴⁷ Oryol Askeri Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 1 [13] Şubat 1853, RGİA, f. 1286, op. 14, d. 1755, l. 58.

görev yaptığı Anderson ve Baker adlarındaki İngiliz mühendisler birkaç ay içinde salıverilmişlerdi.¹⁴⁸

İlk önemli esir değişimi 1854 yılında, *Tiger* vapuru mürettebatıyla, İngilizlerin ele geçirdiği Balaklava Yunan taburu arasında olmuştu.¹⁴⁹ Ancak mübadelenin sistematik hale gelmesi 1855 baharında müttefikler ile Rusya ordusu arasındaki anlaşmanın sonuçlanmasıyla gerçekleşmişti. Bu anlaşma metni Mayıs ayının sonlarında Novorossiya ve Besarabya Genel Valisi Graf Aleksandr Gregoryevič Strogonov'a ulaştı. Buna göre, esir değişimi için Karadeniz'de Odesa ve Baltık'ta Libava (Liepāja) limanları belirlendi.¹⁵⁰ Esir değişimine tâbi tutulanlar sağlık durumları elverdiği müddetçe savaştaki yerlerini alıyorlardı. Bu yüzden teknik eleman ihtiyacından dolayı ordular mühendis ve topçu sınıflarındaki esirlere öncelik veriyorlardı.¹⁵¹ Ancak savaşın gidişatını etkileyecek sayıda esir mevcut değildi. Dolayısıyla, Kırım Harbi'nde esir mübadelesi genel itibarıyla savaştaki gücü muhafaza etmekten ziyade, insani amaçlarla yerine getirilmekteydi. Aynı zamanda, esir tutmak masraflıydı ve kolluk kuvveti gerektirmekteydi. Bu ve benzeri sebeplerle, daha savaş devam ederken esir değişimi hususunda tarafların istekli olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti de esir mübadelesinin ne şekilde olacağını Kasım 1854'te tartışmaya başlamıştı, ancak bir yıl sonra hâlâ esirler hususundaki mukavele neticelenmemişti.¹⁵² Nihayet, esir mübadelesi anlaşmaları Avusturya Devleti'nin aracılığı ile yapıldı. Buna göre, bir general otuz nefere, mülazım (teğmen) ve gemi kaptanı rütbesindeki bir subay on beş nefere mukabil tutuldu. Mübadeleye asker kaçakları ya da diğer devlet sınırlarına kaçmış olan halk dâhil edilmemekteydi. Bunların vatanı ihanelle suçlanmaları söz konusu olduğu için sadece harben esir olarak tutulanlar değişime tâbiydi.¹⁵³ Paris Antlaşması'na da esir değişimi ile ilgili "Harbde esir olanların cümlesi derhal yekdiğere iade olunacaktır." şeklinde bir madde konuldu.¹⁵⁴

¹⁴⁸ İngiliz mühendislerin durumu hakkındaki haberler Avrupa gazetelerinde de sığağı sığağına yer bulmuştu.

¹⁴⁹ [William Burckhardt Barker], *a.g.e.*, s. 163; Royer, *a.g.e.*, ss. 57-58; Milovidov, "Russkie voennoplennnie v godi Krimskoy voyni", s. 29.

¹⁵⁰ Knyaz Aleksandr V. Meşçerskiy, "Zapiska o razmene v gorode Odesse plennih voyni 1854-56 godov", *Russkiy arhiv* (St. Petersburg, 1899), s. 441.

¹⁵¹ Duberly, *a.g.e.*, s. 301.

¹⁵² BOA A.MKT.NZD 121-72, 29 Safer 1271 [20 Kasım 1854]; 19 Nisan 1855 tarihinde Kont Nesselrode'den Prens Gorçakov'a yollanan tahriratın tercümesi. İ.HR., 125-6292, 26 Safer 1272 [7 Kasım 1855].

¹⁵³ BOA A.AMD 62-44, 1271 [1854-1855].

¹⁵⁴ Paris Barış Antlaşması madde 6 için bkz., *Osmanlı Belgelerinde Kırım Harbi* (Ankara, 2006), s. 71.

Ayrıca harpte düşmana yardım edenlerin de affedileceği belirtilmişti. Bu karar özellikle Kırım Tatarlarını muhtemel bir Rus baskısından korumak için alınmıştı.¹⁵⁵

Fransa'nın elinde olan Rus esir sayısı Rusların elindeki Fransızlardan fazla olduğu için bazı Osmanlı subayları Fransızların elindeki Ruslara mukabil vatanlarına geri dönmüşlerdi. Osman Paşa Fransızların Bomarsund'da esir aldıkları Rus General Yakov Andreyeviç Bodisko ile mübadele edilmişti.¹⁵⁶ Osman Paşa ile birlikte Miralay Ali Bey ve 35 nizam ve bahriye subayı Ekim 1855 tarihinde İstanbul'a gelmişlerdi.¹⁵⁷ Esirler Odesa üzerinden İstanbul'a geliyorlar, buradan da memleketlerine yollanıyorlardı.¹⁵⁸ Ancak, Rusya'nın iç bölgelerinde bulunan Osmanlı esirlerinin değişim için Odesa'ya getirilmeleri oldukça zaman almaktaydı. Barış anlaşmasından sonra ise sayı itibarıyla müttefiklerden daha fazla esir veren Osmanlılar için mübadele biraz daha uzun sürmüştü.¹⁵⁹

Esaretten dönen askerlere, Osmanlı Hükümeti tarafından birikmiş maaşları ve ihtiyaçları varsa yol harçlıkları veriliyordu. Buradaki mesele asker kaçağı olmadıklarının bir şekilde açıklığa kavuşmasıydı. Bu meyânda, Kars Kalesi esirlerinden 100 kadarına 250'şer kuruş yol harçlığı verildi.¹⁶⁰ Yine İlbasanlı Ahmed ve Hüseyin isimli erlere ve arabacı Kirkor'a 500'er kuruş verildi.¹⁶¹ *Medar-ı Ticaret* vapurunda esir düşen Davud'a da 200 kuruş yol harçlığı verilmişti.¹⁶² Esaret sırasında ailelerinin ihtiyaç duyması durumunda maaşlarının bir kısmının ailelere verildiği de oluyordu. Yukarıda bahsi geçen Kasımpaşalı Halil Efendi Rusya'da esir iken maaşının

¹⁵⁵ "... kendi tebaalarından olup da düşmana müsaid suretle muharebe-i hazıra vukuatından hissedar olmuşları cümleten afv-ı umumi ile afv ederler. Şurası dahi mahsusen mukarrerdir ki düvel-i muharebe tebaasından olup da muharebe esnasında diğer bir muharip tarafın hizmetinde bulunmağa devam etmiş olanlar dahi afv-ı umumi-i mezkûrun şümûlü olacaktır." Paris Barış Antlaşması, madde 5, *a.g.e.*

¹⁵⁶ 19 Nisan 1855 tarihinde Kont Nesselrode'den Prens Gorçakov'a yollanan mektubun tercümesi. BOA İ.HR.125-6292, 26 Safer 1272 [7 Kasım 1855].

¹⁵⁷ BOA HR.MKT.124-78, 12 Safer 1272 [24 Ekim 1855]; BOA A.DVN.109-40, 29 Safer 1272 [10 Kasım 1855]. Osman Paşa, 28'i *Armillah*, 100'ü *Nesim-i Zaffer*, 22'si ise *Fazhullah* fırkateynlerinin ve 6'sı *Necm-i Efşan* korvetinin mürettebatı olan ve Sinop Muharebesi'nde esir düşen 156 Osmanlı denizcisinin Tersane-i Âmire'deki Rus esirleriyle değiştirilmesini isteyecekti. Badem, *a.g.e.*, s. 123, dipnot 61.

¹⁵⁸ Osmanlı Rus esir değişimi için 1856 yılı tarihli Odesa'daki bir kayıta 8.030 Osmanlı esirinin ismi mevcuttur. Sinop muharebesi esirleri Osman Paşa, Hasan Bey, Ali Mahir Bey, Ethem Bey ve Kars esirleri Abdülkerim Paşa, Abdurrahman Paşa ve Hafız Paşa da imza ve mühürleriyle bu kayıta gözükmektedir. Buradaki isimlerin yaklaşık 7.900'u Kars esiridir. "Kontrolnaya kniga razmena russkih i turetskih voenno-plennih, 13 Aralık 1856, Odesa", RGVIA, f. 481, op. 1, d. 695'dan aktaran Badem, *a.g.e.*, s. 123, dipnot 62. Anlaşılan teslim olan ve dolayısıyla mübadeleye tâbi tutulmayanlar ile esaret sırasında şehit olanlar bu listede mevcut değildir. Ayrıca, esir mübadelesi haricinde izin verilerek yollananlar da bu kayda dâhil olmayabilir.

¹⁵⁹ Milovidov, "Russkie voennopleniye v godi Krımskoy voynı", s. 29.

¹⁶⁰ BOA A.AMD.68-52, 1272 [1855-1856].

¹⁶¹ BOA A.AMD.69-80, 1272 [1855-1856].

¹⁶² BOA A.MKT.NZD.180-28, 22 Receb 1272 [29 Mart 1856].

yarısı ailesinin isteği üzerine anne babasına verilmişti.¹⁶³ Diğer esirler ve aileleri için de benzer yardımlar yapılmış olmalıdır.

Geri Dönmeyenler

Savaş sonrasında Rusya İçişleri Bakanlığı eyaletlere mektup yollayarak savaş esiri bulunup bulunmadığını sordu.¹⁶⁴ Bunun sebebi bütün savaş esirlerinin henüz memleketlerine dönmemiş olmasıydı. Yaralı ve hasta olanlar olduğu gibi hayatlarını kaybedenler ve dönmek istemeyenler de vardı. Selim, Ali, Said ve Şerif Osmanlı topraklarına dönerken Podolya eyaletinde hastanede hayatlarını kaybetmişlerdi.¹⁶⁵ Bunlar esarete hayatını kaybeden yüzlerce Osmanlı askerinden sadece birkaçıydı.

Odesa'da esir değişiminden sorumlu Knyaz Meşçerskiy bir raporunda Rusya'da kalmak isteyen 44 esirin bilgilerini iletmışti.¹⁶⁶ Bu esirlere neden vatanlarına dönmek istemedikleri soruluyordu. Esirler cevap olarak ya Hristiyan olmak istediklerini ya da döndüklerinde cezalandırılmaktan korktuklarını belirtmişlerdi. Bu listedeki esirlerin bir kısmı müttefik ordularda savaşan lejyonerlerdi. Bunlar herhalde bir kez de şanslarını Rusya'da denemek istiyorlardı. Bir kısmı ise Osmanlı Kazak Alayı'ndan kaçan muhtelif milletlerden gayrimüslimlerdi. Muhtemelen cezalandırılmaktan korktukları için kalmak istiyorlardı.

Osmanlı askerlerinin Rusya tâbiyetine geçmeleri için din değiştirmeleri gerekiyordu. Din değiştirerek Rusya'da kalanlar büyük ihtimalle ya asker kaçağıydı ya da yeniden askere alınmak istemiyorlardı. Bu sebepler haricinde askerlerin Rusya'dan neden ayrılmak istemediklerini açıklamak oldukça zor. Kars'ta ele geçirilen Anadolu Dragon Alayı çavuşu Halil oğlu Mehmet, Sinop Muharebesi'nde daha on üç yaşında esir düşen Abdullah oğlu Bilal, Mısır vapuru *Pervaz-ı Bahri* mürettebatından Ali Atoiy ve nerede esir düştüğünü bilmediğimiz Ahmed oğlu Ali (Nikolay Gavrimov ismiyle) ve Tepturov (?) oğlu Valim (Vasiliy Konstantinov ismiyle) Ortodoks olarak Rusya'da kalan bazı Osmanlı askerleriydi.¹⁶⁷

Savaş sonrası Rusya'da kalacak esirlerin durumu belli kurallara bağlanmıştı. Buna göre, yabancı kuvvetlerin bütün kaçakları ve Ortodoks olan Osmanlı esirleri yemin ederek Rus vatandaşlığına geçmek sûretiyle Rusya'da kalabiliyorlardı. Rusya'da bir sene serbest dolaşım hakkına sahip olacak bu esir ve kaçaklar bir sene

¹⁶³ BOA İ.MVL 308-12809, 3 Şevval 1270 [29 Haziran 1854].

¹⁶⁴ RGİA, f. 1286, op. 17, d. 244, l. 12-13.

¹⁶⁵ Podolya Eyaleti Valisi'nden İçişleri Bakanı'na, 7 [19] Temmuz 1857, RGİA, f. 1286, op. 17, d. 244, l. 76.

¹⁶⁶ Novorossiya ve Besarabya Valisi'nden 2. Ordu Kumandanı'na, 22 Haziran [4 Temmuz] 1856, RGİA, f. 9198, op. 3-262, d. 10, l. 1-6.

¹⁶⁷ RGİA, f. 1286, op. 17, d. 244, l. 38ob., 80 ve 101.

içerisinde ne işle iştigal edeceklerine ve hangi şehre yerleşeceklerine karar vermeliydiler. Bu sırada kendilerine bir yıl geçerli geçici pasaport veriliyordu. Bir yıl içerisinde kalacakları yer ve çalışacakları işi tayin edemedikleri durumda haklı bir bahaneleri olup olmadığına bakılıyordu. Eğer başarısızlıkları kendilerinden bağımsız sebeplerden kaynaklanıyorsa pasaportları uzatılıyordu.¹⁶⁸

Rus vatandaşlığına geçenler vergi ödemedikleri gibi 10 sene askerlik kurasından da muaftılar. Aynı zamanda arzuhal harcı ödemeleri de gerekmiyordu. Bu uygulama ile herhalde sıkıntılarını devlet görevlilerine daha rahat ve hızlı bir şekilde iletmeleri amaçlanmıştı. Çalışacakları meslek en başta zanaatkarlıktı, ancak diğer meslekleri icrâ etmelerinin önünde de bir engel yoktu. Kabul edildikleri müddetçe devlet çiftçisi olabiliyorlar, isterlerse orduda er olarak da görev alabiliyorlardı. Kendilerine kalacak yer de tahsis ediliyordu.¹⁶⁹ Bunlarla beraber Rusya'da kalan savaş esirleri için mühim bir maddi desteğin olmadığı anlaşılmaktadır. Ne muteber bir iş imkânından ne de herhangi bir toprak ya da maaş garantisinden bahsedilmektedir. Açıkçası Rusya Devleti savaş esirlerini vatandaşlığına almak konusunda olumsuz bir tavır almamıştır; fakat teşvik ettiğini de söylemek zordur. Sadece mühendislerin ve belki buna benzer teknik sınıflardan esirlerin Rusya'da kalması konusunda Rus otoritelerinin daha istekli oldukları söylenebilir.¹⁷⁰

ESARETTE SOSYAL HAYAT VE OSMANLI ESİRİNİN İÇİNDE BULUNDUĞU TOPLUMLA MÜNASEBETİ

Rus Toplumu İçerisinde Savaş Esirleri

Osmanlı-Rus harplerinde esir Osmanlı askerlerine giyecek ve yiyecek verenler, kendilerine sempati gösterenler ve onları evlerine davet edenler olduğu gibi, esirleri alaya alanlar, dolandıranlar, dövenler ve hatta öldürenler de vardı. Osmanlı askerleri salgın hastalıkların ya da şehirlerde çıkan yangınların başlıca müsebbipleri olarak görülebiliyorlardı. Bundan dolayı, yabancı oldukları toplumun içerisinde, özellikle de sıradan halk arasında, her zaman güvende yaşadıkları söylenemez. Esirlerin, özellikle de esir subayların, Rus yerel eşraf ve yönetici elit kesim ile arası çok daha

¹⁶⁸ RGIA, f. 1286, op. 17, d. 244, l. 65, madde 10.

¹⁶⁹ "Geçen savaş sonrasında yabancı orduların asker kaçaklarından burada kalanlara uygulanacak Majestelerince onaylanan kurallar", RGIA, f. 1286, op. 17, d. 244, l. 65, madde 4. Başlıkta sadece asker kaçakları denmesine rağmen kurallar bütün savaş esirlerini kapsamaktadır.

¹⁷⁰ *Pervaz-ı Bahri* ve *Medar-ı Ticaret*'in makinistlerine istedikleri halde Rusya'da kalıp çalışabilecekleri söylenmişti. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ve Kırım esirleri özellikle silah sanayinde değerlendirilmek üzere Tula şehrine gönderilirlerdi. Fakat sanat ehli olanlar elbette çok değildi. Bu yüzden tutsaklar genelde ağır işlerde ya da tarımda kullanılmaktaydı. Diğer taraftan Osmanlı Hükümeti Rus ordusundan alınan Müslüman esirlerin kalmasına izin veriyor, hatta bu konuda onları teşvik ediyordu.

iyi idi. Dolayısıyla esirlerin Rus halkı ile ilişkisi müspet ve menfi taraflarıyla beraber değerlendirilmelidir.

Fransızların Kırım'daki yol yapım çalışmalarında görev alan ve çalışma sırasında yolunu kaybederek Rus Kazakları tarafından yakalanan bir Osmanlı askerinin hikâyesi, Osmanlı esirlerinin Ruslarca algılanışını anlamak için güzel bir örnek teşkil etmektedir:

- Hey Türk, sen de mi savaşımaya geldin, gördün mü kiminle savaştığını? İstediyğin savaşı buldun mu?
- Neden dalga geçiyorsun? Sanki isteyerek mi geldi? Onun da komutanları var.
- Onu biliyoruz.
- Neyi biliyorsun? Arkadaşlar baksanıza neredeyse çıplak, yalınayak...
- ... Vaftiz edilmemiş de olsa insan sonuçta...¹⁷¹

Kendileri de pek çok şeye muhtaç Rus askerleri daha sonra beraberce Osmanlı askerini giydirirler; hatta tütün içebilmesi için çubuk dahi temin ederler.¹⁷² Açıkçası kızgınlık ve öfke pek de derine işlememiş; her ne kadar kendilerini bir Müslüman ile eşit görmeseler de, acıma duygusu ve anlayış öfkenin önüne geçebilmişti.

Rusların tavırları İngiliz subayların anılarına oldukça olumlu yansımıştır. Odesa'daki bir İngiliz esir "Rusya'da herkesten sadece nezaket gördük" diyordu.¹⁷³ "Şimdiye kadar tecrübe ettiğimiz nezaket medenî düşmanlarımız tarafından gereksiz şiddet ya da sert muamele olmayacağı konusunda bizi temin ediyordu" diyen Royer, hatıratında Rusların her türlü muamelesinden memnun kaldığını yazmaktadır. Özellikle Rus III. Ordu Kumandanı Baron Osten-Sacken ve eşi ile Odesa Valisi Annenkov başta olmak üzere bütün devlet görevlilerinden ilgi görmüştü.¹⁷⁴ Albay Lake "Eski düşmanlarımız Ruslar cömert ve misafirperver insanlar" demektedir.¹⁷⁵ General Williams ise İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'a yazdığı mektupta şunları ifade ediyordu: "Size General Mouravieff'in bana ve yanımdakilere karşı nezaketinden bahsetmiştim. [Onun] aç Kars garnizonuna karşı insanîyeti ve müşfik ilgisi medenî dünyanın saygısını kazanacak ve yüzyıldan fazladır süregelen Rusya ile Türkiye arasındaki düşmanlığı özellikle ikincisi tarafında tamamen ortadan kaldırmasa dahi azaltacaktır."¹⁷⁶

¹⁷¹ S. Turbin, "Plenniy Turok", *Voennyi sbornik*, no. 4 (Nisan), 1864 (St Petersburg), s. 393.

¹⁷² *A.g.e.*

¹⁷³ [William Burckhardt Barker], *a.g.e.*, s. 38.

¹⁷⁴ Royer, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁷⁵ Lake, *a.g.e.*, s. X.

¹⁷⁶ Dodd, *a.g.e.*, s. 468

Bu olumlu ifadeler İngiliz resmi yazışmalarına da yansımaktadır. Bu yazışmalara göre Temmuz 1855'te esir değişimi ile ordusuna dönen Yüzbaşı Montagu, Rusların gösterdiği misafirperverlikten gayet memnun olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Rusya merkezinden çok uzak Pasifik kıyısındaki Petropavlovsk'ta esir bulunan iki İngiliz askere de iyi muamelede bulunulduğu Amerikalılardan öğrenilmiştir.¹⁷⁸

Bazı esir subayların hayatı yeknesaklığın oldukça ötesindeydi. Albay Lake'in ifadesi gayet açık: "Penza'daki hatıralarım güzel partilerin, nazik ilgilerin ve bunun gibi hoş hatıraların tekrarıdır. Bu hatıralarla, bir esirin sefil olduğunu veya bir İngiliz'in hiçbir şekilde yabancı bir toplumun meziyetlerine hayran olmaması veya bunu aşıkâr etmemesi gerektiğini düşünmesi beklenen normal bir insan zihnini korkarım ki şoka uğratabilirim."¹⁷⁹ Lake'in cümleleri ilk bakışta abartılı gibi görünebilir. Ancak Odesa'daki esirlerin sıklıkla verilen partilerde sabah üçe kadar şampanya patlatarak Odesa'nın güzelleri ile dans ettikleri, bazen Rus subaylarla içkiyi fazla kaçırıp, Odesa sokaklarında eğlenmeye devam ettikleri göz önüne getirildiğinde, bazıları için esaretin pek de korkutucu ya da sıkıcı olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁰

Aynı şekilde Osmanlı esirleri de gördükleri muameleden memnundular. St. Petersburg'a giden Teğmen Royer, Tula'dan geçerken kendisini dört Türk subayı ziyaret etmişti. Royer'in ifadesine göre, içlerinden bir tanesi bozuk bir İngilizce ile konuşan subaylar Trabzon İstanbul arasında seyreden bir vapurda esir olmuşlardı. Bahse konu olan esirler *Pervaz-ı Bahri*'nin yaralı ele geçerek sonradan iyileşen subayları olmalıdır. Royer, serbest bırakılacağı kendisine bildirildiğinde bu esirlerden birinin gözyaşlarına boğulduğunu ifade etmektedir: "Yaklaşık üç aydır buradaydılar ve düşmanlarının elinde tecrübe ettikleri dostça muameleden bahsederken hiçbirisi ülkesine dönme isteği göstermiyordu."¹⁸¹ Kars Kalesi kumandanı yaşlı Vâsıf Paşa'ya her ne kadar esaret ağır da gelse, Rus balesi bir nebze olsun bu yükü hafifletmişti: "Müşir [Vâsıf Paşa Tiflis'e] ulaştıktan sonra bir akşam bize eşlik etti. Alışlagelmiş hüznü, Madam Petrova'nın hiçbirimizin anlamadığı bir dildeki teveccüh uyandıran oyunculuğunu ve Matmazel Senkovskiy, Gregoryova ve İvanovna'nın uçuşan ayaklarını hayranlıkla izlerken bir süreliğine kaybolmuştu."¹⁸²

¹⁷⁷ "James Simpson'dan Lord Panmure'a, 4 Ağustos 1855, Sivastopol", *London Gazette*, 16 Ağustos 1855, no. 21763, s. 3113.

¹⁷⁸ "Tuğamiral H. W. Bruce'dan Amiralliğe, 15 Haziran 1855, Petropavlovsk", *London Gazette*, 11 Eylül 1855, no. 21780, s. 3403.

¹⁷⁹ Lake, *a.g.e.*, s. 317

¹⁸⁰ [William Burckhardt Barker], *a.g.e.*, ss. 57-58.

¹⁸¹ Royer, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁸² Lake, *a.g.e.*, s. 257

Tutsak er ve erbaşların Rus köylüsü ve askeri ile ilişkisi her zaman iyi değildi. 1854 yılının Aralık ayında Smolensk şehrinde yeni askere alınanlar, Osmanlı askerlerinin yaşadığı evin önünden geçerken alay eden hareketler yapmışlardı. Buna kızan Osmanlı esirleri sopalarla bunları takip etmiş, hatta kızgın esirlerden birisi bir Rus erine balta ile saldırmıştı.¹⁸³ Başka bir kaynak ise çok daha vahim bir hadiseden bahsetmektedir. İki yüz Osmanlı askerinin linç edildiği şeklindeki haber eğer doğru ise çok büyük bir trajedinin ayrıntılarından hâlâ haberdar değiliz.¹⁸⁴

Avrupalı Askerler Gözünde Osmanlı Esirleri

İlk elden gözlemler ve yorumlar, bir tarihi vakanın sonraki nesiller tarafından, doğru veya yanlış bir şekilde, yeniden oluşturulmasında etkilidir. Balaklava Muharebesi'ndeki Osmanlı askerlerinin (aslında Tunus'tan gelen yardımcı birlikler) günah keçisi haline gelmesi ve sonrasında bu askerlerin hep korkaklıkla itham edilmeleri hikâyenin tek taraflı olarak İngilizlerce oluşturulması ve Osmanlı askerinin sesinin yeterince duyulmamasının sonucudur. "Biz askerler, Balaklava bataryalarını terk ederek Rusların bizim saflarımıza ilerlemelerine izin veren ve sonuçta hafif süvariden pek çoğunun öldürülmesine ve esir alınmasına sebep olan bütün Türk ırkını korkaklığından dolayı aşağılıyorduk." sözleriyle Çavuş Newman aslında o dönemde müttefik İngiliz askerler arasındaki genel düşüncüyü ifade ediyordu.¹⁸⁵ İngiliz askerlerinin algıları, hem kendi dönemlerinde hem de sonrasında İngilizlerin Osmanlı askerine bakış açısını etkilerken, bu muharebedeki Osmanlı müdafaasının hakkını veren, düşman Rus birlikleriydi.¹⁸⁶ Sonuç itibarıyla, müttefik askerleri Osmanlı askerlerini kendileriyle muadil görmemişler, çoğu zaman tahkir etmişler, en azından anlaşılabilir bir yabancı gözüyle bakmışlardı. Söz konusu menfi duygu ve düşünceler esaret sırasındaki ilişkilerde de tesirini göstermişti.

Balaklava Muharebesi, "korkak Türk" şeklindeki düşüncenin oluşmasında mühim rol oynarken, Osmanlı askerinin itaatkâr ve uysal tavırları da bu anlayışı Avrupalı esirler gözünde sağlamlaştırmıştı. Kırım'da savaş süresince Osmanlı askerleri geri hizmetlerde çalıştırılmış, bazen yük bazen yaralı asker taşımışlardı. Bir Fransız esirinin, Osmanlı milleti için "yük hayvanları" tabirini kullanması da bundandı.¹⁸⁷

¹⁸³ GARF, f. 109, 4. ekspeditsyon, op. 194, d. 189, l. 2'den aktaran Poznahirev, "Evolutsiya polojeniya Turetskikh voennoplennıkh v Rossii v kontse XVII – načale XX v.", <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf>.

¹⁸⁴ *The Prisoners of Voronezh*, s. 168.

¹⁸⁵ *The Prisoners of Voronezh*, s. 98.

¹⁸⁶ İngilizce Kırım Harbi literatürüne de sirayet eden bu tek taraflı tutum ancak son yıllarda değişmeye başlamıştır. Robert B. Edgerton, *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War* (Boulder ve Oxford, 1999), ss. 168-169; Badem, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁸⁷ Zaytsov, "Nepriyatelskie voennoplennıe v gorodah Trubçevske i Koroçe", s. 24.

Zira müttefik askerler hasbelkader beraber geçirdikleri sürgün yolunda yahut yakın meskenlerde ikamet ettikleri durumlarda tahkir ve küçümsemelerini gizleme gereği duymamışlardı. Osmanlı askerleriyle aynı mekânı paylaşmayı istememiş, hatta onlardan uzaklaşmayı her zaman sevinilecek bir hadise olarak takdir etmişlerdi.¹⁸⁸ Diğer taraftan, Fransızlar ve İngilizler arasında her ne kadar çatışmalar ve kavgalar olsa da, aynı kaderi paylaşan ve benzer zevklere sahip arkadaşlar olmayı başarabilmişlerdi.

İnkerman'da Rusların eline düşen İngiliz çavuşu Walsh, Çar'ın Sivastopol'da bulunan oğulları Nikolay ve Mihail ile görüşmesinde, İngilizlerin birinci sınıf, Fransızların ikinci sınıf ve Türklerin ise üçüncü sınıf esirler olarak muamele göreceklarını ve buna göre harçlık alacaklarını söylediklerini kaydetmektedir. İltifat maksadıyla dile getirilmiş olması gereken bu ifade İngiliz esir için gayet doğal bir sıralamaydı.¹⁸⁹ Çavuş Newman ise farklı milletten esirleri şu şekilde kıyashyordu: "Fransızlar hır çıkarmak için fazla nazikler, Türkler ise çok korkak, fakat İngilizler ikisi de değildir. Ne zaman aşağılandıklarını ya da bir şeye maruz bırakıldıklarını düşünseler, karşılarındaki kuvvet ne olursa olsun buna şiddetle karşı çıkarlar."¹⁹⁰ Teğmen Royer'in Ruslarla Osmanlıları mukayesesini de Osmanlı askerine bakışı göstermektedir: "Hakikaten her yerde bize gösterilen sempati olağanüstüydü ve medenî düşmanlarımızın tavırları kendilerine cömertçe yardım elini uzattığımız barbar müttefiklerimizle tam bir tezat oluştuyordu."¹⁹¹ Gerçekten bu tarz ifadelerle bakıldığında Osmanlı Devleti'nin kiminle müttefik olduğu belirsizleşmektedir.

Odesa'da bir İngiliz askeri operaya giderken kendisine arkadaş olarak bir Osmanlı askerini seçmişti. İngiliz asker, opera çıkışında Osmanlı askerinin tavrı karşısındaki hayretini şöyle ifade etmekteydi: "Operanın bitiminde (gerçekten güzel sahnelenmişti) hoşuna gitti mi diye sorduğumda pek eğlenmiştim. 'Eh kardaş, her şey güzeldi; fakat sonunda eve gidiyoruz ve paramız mukâbilinde elimizde hiçbir şey kalmadı.'"¹⁹² Bu ifadenin sahibi olan Ahmed Efendi, Fransa'ya gönderilmiş, biraz Fransızca öğrenmiş ve üç yıl Fransız tayfası olarak hizmet etmişti. Daha sonra Sinop'ta şehit olan komutanlardan birinin emrinde iken esir düşmüştü. Ahmed Efendi'nin Odesa'da bulunduğu sırada İngiliz esir tarafından çizilen şu portresi de müttefiklerin gözünde bir Osmanlı askerini açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

¹⁸⁸ *The Prisoners of Voronesh*, ss. 88-89, 98-99, 240.

¹⁸⁹ "A Peep behind the Scenes", s. 192.

¹⁹⁰ *The Prisoners of Voronesh*, s. 200.

¹⁹¹ Royer, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁹² [William Burckhardt Barker], *a.g.e.*, s. 147.

Cemiyette sıklıkla karşılaştığım Ahmed Efendi de benim gibi şartlı tahliye edilmiş bir esirdi. Esir olarak güvertede hizmet eden hür bir Türk askerinden kesinlikle daha iyi durumda olduğu için bunu bozacak gibi görünmüyordu... [Burada] ona nazikçe davranıldı, ihtiyaç duyduğu her şey karşılandı ve kendisini misafirperverce ve cömertçe karşılayan şehrin önde gelenlerini ziyaret etmesine izin verildi. Görünüşte sefil küçük bir adamdı, İstanbul'da çokça görebileceğiniz bozulmuş bir ırkın bu temsilcisinin, yüzü ve vücudu ince ve uzundu, çarpık bacakları ise Avrupalı kıyafetin gerçek bir kopyası olduğunu düşünerek benimsedikleri gülünç kıyafetin içerisinde daha fazla göze batıyordu. Arkasında dikiş yeri olmayan palto hantal yüksek omuzlarını ve kollarını göz önüne seriyordu... Onu her partide görmeye alışmışım. Bir centilmenin duygularını hiç benimseyememiş olmasına rağmen, güven uyandıran nazik bir tavır ve en azından dışardan sessiz ve zararsız görünüşü vardı.¹⁹³

Medenî Avrupa'nın iki en güçlü üyesi Fransa ve İngiltere askerlerinin "doğulu ve barbar" müttefiklerine hürmetsizliği ve hatta tiksintisi ile ezeli ve ebedî düşman olan Rus Devleti ve askerinin düşmanına karşı takındığı merak ve saygı dolu tavır, kayda değer ironik bir tezat meydana getirmekteydi. Kürekdere Muharebesi'nde esir düşen ve birkaçı hariç Kürtlerden oluşan 100 kadar Osmanlı esiri Smolensk eyaletinin küçük Roslavl şehrine yollanmışlardı. K. Mikeşin imzalı *Severnaya pçela* gazetesinde 1855 yılının Aralık ayında çıkan yazı bu esirler hakkında enteresan bilgiler içermektedir. Kur'an'ı ellerinden bırakmayan, beş vakit namazlarını düzenli olarak kılan, erken kalkan çalışkan Kürt esirler, sokaktaki dilencileri hiçbir zaman geri çevirmiyor, su taşıyan hanımlara yardım ediyordu. Hatta şehirde çıkan yangını söndürmek için hayatlarını dahi tehlikeye atmışlardı. Dolayısıyla bu inançlı, sabırlı esirler tavır ve hareketleri ile şehir halkında saygı ve sevgi uyandırmışlardı.¹⁹⁴ Bu makalede doğu ve batı medeniyetleri arasında ilgi çekici bir kıyaslama da yapılmaktadır:

Yarı okumuş Kürtlerin ataerkil erdemleri *medenî* İngilizlerin aydın erdemlerinin yanında bütün dünyanın önüne serilmelidir. Gerçekler bize gösterdi ki, İngiliz medeniyeti sadece çıkar, bencillik, kibir, boş gurur, gaddarlık ve sarhoşluktan ibarettir. ... Elimizi kalbimize koysak, İngilizlerin, Kürtlerden daha temiz ve soylu olduğunu söyleyebilir miyiz?¹⁹⁵

¹⁹³ A.g.e., ss. 144-147.

¹⁹⁴ K. Mikeşin, "Kurdı v Smolenskoy gubernii", *Sbornik izvestiy otnosyayşchysya do nastoyaşşey voynu. Prilogeñiya*, cilt XXV, ss. 27-31.

¹⁹⁵ A.g.m., ss. 30-31.

Avrupalı yazarların Müslüman Osmanlı'ya genelde etnik ve millî ayrımlara girmeden "Türk" demelerine rağmen (Balaklava'daki Tunuslu askerler için olduğu gibi), burada Kürt kimlik ve kültürünün altı çizilmekteydi. Zaten Rus kaynakları, esirlerden bahsederken mutlaka milliyetlerini vurguluyor, mevzu bahis olanın Alman, İspanyol, İrlandalı, Leh, Arap, Rum, Kürt, Arnavut olduklarını mutlaka belirtiyordu. Bu şekilde düşman hakkında daha ayrıntılı bilgi veriliyor, düşmanın pek çok muhtelif unsurdan oluştuğu gösteriliyor ve esirler savaşı devletten ayrı tutuluyordu. Dolayısıyla savaş sırasında esirleri övmekte herhangi bir beis görülüyordu.

Sıradışı bir Esaret: *Pervaz-ı Bahri* Subaylarının Serencâmu

Bazı esirler diğerlerine göre çok daha şanslıydı. Subayların erlere göre, Avrupalı esirlerin Osmanlı askerlerine göre esaret hayatlarını daha iyi şartlarda geçirdikleri söylenebilir. Ancak bir de esaretleri hakikaten kısa bir seyahate dönüşenler vardı. *Pervaz-ı Bahri* vapuru subaylarının tecrübe ettiği savaş esareti, tutsaklık algısı ve toplumlar arası ilişkiler bağlamında farklı bir örnek teşkil ettiği için incelenmeyi hak ediyor.

Osmanlı subaylarının St. Petersburg tecrübesi genel savaş esaretinin hususiyetlerinden ayrılmakla birlikte benzersiz değildi. Çar I. Nikolay tarafından husûsî olarak St. Petersburg'a davet edilenlerden birisi İngiliz *Tiger* vapuru kaptanı Teğmen Royer idi. İngiliz teğmen, Rusya'da konakladığı her şehirde en güzel şekilde ağırlanarak İmparatorluk başkentine ulaştı. Şehri gönlünce gezen Royer, Çar ile görüş-tükten sonra her türlü misafirperverlikten memnun bir şekilde Rusya'dan ayrıldı. Ayrılmadan önce Savaş Bakanı Dolgorukov, İngiliz teğmendeki gazetelerde anlatıldığı gibi barbar olmadıkları konusunda vatandaşlarını ikna etmesini rica etmişti. Royer, dönüşünden kısa zaman sonra kitaplaştırdığı esaret hatıralarında Dolgorukov'un isteğini fazlasıyla yerine getirdi.¹⁹⁶ Zira Rusları öven bu kitap savaş sırasında yayınlanmış ve İngiltere'deki savaş taraftarı pek çok kesimin hiç hoşuna gitmemişti.¹⁹⁷ St. Petersburg'u ziyaret eden başka Avrupalı subaylar da vardı. Bunlardan bir tanesi 19 Eylül 1854'te esir düşen Fransız Joseph Guilhem Lagondie idi.¹⁹⁸ Savaşın sonlarına doğru ise General Williams, Çar II. Aleksandr'ın misafiri olarak St. Petersburg'a gitti. II. Aleksandr herhalde Kars savunması hakkında birin-cil kaynaktan bir şeyler dinlemek istemişti.

¹⁹⁶ Royer, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁹⁷ Dodd, *a.g.e.*, s. 115; [William Burckhardt Barker], *a.g.e.*, ss. 39-42.

¹⁹⁸ *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, ss. 23-24; *Akten zur Geschichte des Krimkriegs, Englische Akten*, hazırlayan Winfried Baumgart, cilt III (Münih, 2006), s. 597.

Rus Payitahuna davet edilen ilk esirler ise Osmanlı subaylarıydı. *Pervaz-ı Bahri* vapuruyla birlikte ele geçen Yüzbaşı Hacı Abdullatif, Yüzbaşı Emrullah, Mülâzım Osman, Mülâzım Hassaneyn¹⁹⁹ ve Mısır filosu kumandanı Hüseyin Paşa'nın doktoru Mülâzım Doktor Jadullah Efendi Çar tarafından kabul edildiler. Çar I. Nikolay, savaşta ele geçirilen bu ilk rütbeli esirleri huzurunda görmek istemiş; mezkûr beş esir subay da, merkezi Rusya'ya gönderilmek yerine doğrudan St. Petersburg'a gelmişlerdi. Mısırlı subaylar yaşlıydı. Doktor Jadullah Efendi ise diğerlerinden farklı olarak Etiyopyalı idi.²⁰⁰

Tarihteki vapurlar arasındaki ilk muharebede *Pervaz-ı Bahri* ağır hasar görmüş ve kendisinden daha güçlü düşman vapuru *Vladimir*'e teslim olmak durumunda kalmıştı. Bu muharebenin akabinde *Vladimir* vapuruna alınan Mısırlı esirler iki günlük yolculuktan sonra 19 Kasım 1853'te Sivastopol'e ulaştılar.²⁰¹ Esir Osmanlı subayları yazdıkları bir mektupta Mısır filosundan nasıl ayrı düşüklerini, *Vladimir* vapuru ile yaptıkları muharebeyi ve sonrasındaki esaret hayatlarını kısaca anlatmışlardı. Burada beklemedikleri kadar sıcak bir şekilde karşılanan esirler ile Amiral Kornilov husûsî olarak ilgilendi:

Şalupa ve kotralar ile Kaptan Paşa'nın [Amiral Kornilov] da bulunduğu gemiye nakledildik. Tayfalara burunda yer gösterilirken subaylar özel kabinlere yerleştirildi ve kendilerine hizmetçi tahsis edildi. Gemi rotayı batıya kırdı. Rus filosu çok yakında imiş, zira iki saat olmadan onunla karşılaştık... Tayfalar için çorba kaynatılması emredildi, subaylar ise Kaptan Paşa'nın sofrasına davet edildi. Masada bize yiyecek ve içecek ikram edilirken muharebe hakkında sorular soruldu. Bu nazik tavır ve sohbet korkumuzu yatıştırdı. İki gece devam eden yolculuğun akabinde, Sivastopol denilen kaleye gelerek demirledik.²⁰²

Daha yeni ele geçirdikleri düşman hakkında Knyaz Baryatinskiy'nin düşünceleri aslında çok şey anlatıyordu:

¹⁹⁹ Bu esirin ismi her belgede farklı şekilde geçmektedir: Gassanin, Gassaneyn, Gusseyin. Bu isimler büyük ihtimalle Hassaneyn'in Rusça'da farklı kullanımlarıdır.

²⁰⁰ *Sbornik izvestiy otnosyashchysya do nastoyashchey voyni. Politicheskij otdel*, cilt IV (St. Petersburg, 1854), s. 164. Yüzbaşı Yaronovetskiy "sadece doktorun Arap olduğunu" yazmaktadır. Bu ibare Rus subayın eşlik ettiği esirlere aslında ne kadar yabancı olduğunu göstermekteydi. Subay herhalde diğer esirleri "Türk" olarak düşündüğü için "Arap" kelimesini zenci anlamında kullanmıştı. Yüzbaşı Yaronovetskiy'den Albay Brnçaninov'a, 19 [31] Aralık 1853, GARF, f. 109, I. ekspeditsyon, d. 359 kısım 1, l. 5.

²⁰¹ "XVI. Izvestia s Çernogo Morya. 17-go Noyabrya 1853 goda", *Sobranie doneseniya*, s. 27.

²⁰² RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 1ob.-2.

Sohbet gittikçe daha keyifli bir hal aldı. Neredeyse hepsi yaralı olmalarına rağmen Türk subaylar ve molla soğukkanlılıklarını korumuşlardı. Biraz Türkçe kelime ve tabir bilen bazılarımız esirlerden bir şeyler anlamaya çalıştı. Yemeğin sonlarında herkes neşelenmişti, hatta şakalaşıyordu. En düşmanca hislerin ve muharebe sırasındaki öfkenin, belli şartlar altında yerini en dostça duygulara ve karşılıklı sempatiye bırakabileceğini tecrübe ettiklerim bana göstermişti.²⁰³

Bu ilgi daha sonra Sivastopol şehrinde de devam etti. Burada yedirilen, içirilen ve tedavi edilen esirleri şehrin ileri gelenleri her gün ziyaret ediyordu. Yirmi gün kaldıkları Sivastopol'de yaralıların on ikisi iyileşmişti. On bir er ile Yüzbaşı Ahmed ve Mülazım Hacı Ahmed Sivastopol hastanesinde bırakılırken diğerleri Odesa'ya hareket ettiler. Odesa'da erlere ev tedarik edildi; subaylar için ayrıca hizmetçi ve aşçı tutuldu. Dahası, subaylar kendileri için verilen ziyafetlere katıldılar.²⁰⁴

Mısırlı subayların St. Petersburg'a yolculukları 13 Aralık 1853 Salı günü başladı. Yüzbaşı Yaronovetskiy ve 5 jandarmanın gözetimindeydiler.²⁰⁵ Esirlere soğuktan etkilenmemeleri için kışlık elbiseler verildi, her 20 - 25 milde ekipaj ve atları değiştirildi. Bu şekilde günde 80 - 100 mil giderek kısa zaman sonra Kermençuk'a varmışlardı. Burada ve diğer uğradıkları şehirlerde çok güzel ağırlanan esir subaylar sadece on sekiz gün sonra Moskova'ya ulaştılar. Moskova Valisi esirleri kendi evinde (esirlerin ifadesiyle sarayında) ağırlamış ve mükellef bir sofraya hazırlatmıştı. Esirleri pek çok hediyeyle birlikte ziyaret edenler arasında Amiral Kornilov'un Moskova'da yaşayan kardeşi de vardı. Kornilov'un kardeşinin eşi, Moskova Valisi'nin eşi ve daha pek çok eşraftan hanım, esirlerle özel ilgilenmişler; tatlı, tütün ve meyve ikram etmişlerdi. Gece Moskova'da istirahat eden esirler ertesi günü trenle yolculuklarının son kısmına koyuldular. Esirlerin tren yolculuğu ise 22 saat sürdü.²⁰⁶ Bu gayet süratli yolculuğun akabinde, Teğmen Yaronevetskiy'nin ve emrindeki jandarmaların mihmandarlığında St. Petersburg tren garına 1 Ocak 1854 saat sabah 9.00'da ulaştılar. Esirleri, tren garında Savaş Bakanlığı kurmay subayı Albay Petroviç karşıladı.

²⁰³ *Vospominaniya V. I Baryatinskogo*, s. 54. Benzer şekilde Sinop Muharebesi'nde binlerce Osmanlı denizcisinin hayatını alan Rus tayfaları muharebe sonrası kabanlarını Osmanlı askerlerine vermişlerdi. *Materiali*, cilt I, s. 204.

²⁰⁴ RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 2.

²⁰⁵ Mektupta 15 Rebiülevvel 1270 Salı günü olarak yazılmıştır, fakat bu tarih 16 Aralık Cuma'ya tekâbülmektedir.

²⁰⁶ Moskova-St. Petersburg tren seferleri dakikası dakikasına yapılmaktadır. Saat 11.00'de Moskova'dan kalkan tren ertesi günü 9.00'da St. Petersburg'da olmaktadır. Royer, *a.g.e.*, ss. 124-130

Esirler aynı gün önce General Katenin'i, daha sonra da Savaş Bakanı Dolgorukov'u ziyaret ettiler.²⁰⁷

St. Petersburg'da esirler ile Savaş Bakanlığı ilgilendi.²⁰⁸ Dolgorukov, "kendinizi esir olarak düşünmeyin, bizim misafirimiz hissedin." derken gayet samimiydi. Odesa'da olduğu gibi, kendileri için özel olarak hazırlanan eve yerleşen esirler için hizmetçi ve aşçı da tahsis edilmişti. Albay Petroviç her türlü hizmetlerinin tam olarak yerine getirilmesi konusunda oldukça titizdi. Bir emir subayı da esirlerin tabiriyle "huzur içinde vakit geçirmeleri için gözetimlerini" üstlenmişti. İki gün içinde törende giyecekleri elbiseler ve apoletler hazırlandı. Bu elbisenin ayrıntısını vermeyen esirler, kendilerine ayrıca gece elbisesi, salon ayakkabısı, eldiven ve çizme verildiğini de belirtmektedirler.²⁰⁹ Anlaşılan balo ve ziyafetlere üniformalarıyla gitmemişlerdi. Söz konusu tören ve balo kıyafetlerinin içerisinde kendilerini nasıl hissettiklerini ya da etraftakilerin tepkisini bilmek bir hayli ilginç olabilirdi.

"Misafir gibi huzurlu on gün geçirdik." diyen esirler nihayet 12 Ocak 1854'de²¹⁰ Çar'a takdim edildiler. Çar esirlerle sohbet ederken en az Dolgorukov kadar sıcaktı: "Her ne kadar siz benim düşmanım da olsanız ben askerleri severim. Siz çok savaşınız. Sizi görmek istedim, bu yüzden çağırdım. 5-10 gün içerisinde, sizler başkenti gezip gördükten sonra evinize yollayacağım".²¹¹

Daha önce zikredildiği üzere Osmanlı esirlerinin bazı tavırları müttefik askerler nezdinde tuhaf ya da gülünç bulunabiliyordu. Teğmen Royer de, St. Petersburg'da gördüğü bazı subayların, bir Türk esirin İstanbul'daki arkadaşlarına yazdığı bir mektubun muhtevâsıyla eğlendiğini ifade etmektedir: "Bu mektupta, Osmanlı subayı Rusya'ya ulaştığından beri gördüğü tek dikkate değer şeyin bir galerideki horoz ve tavukların resmi olduğunu yazmaktaydı."²¹² Aslında *Pervaz-ı Bahri* subaylarına ait olan bu mektupta alay edilecek bir şey yoktu. Esirler Çar ile görüşükten sonra Kışlık Sarayı gezmişler ve izlenimlerini şu şekilde aktarmışlardı:

Haşmetmeaplarının altın, gümüş ve başka maddelerle tezyin edilmiş özel odalarını gördük. Altın ve gümüş bezeli ne çok ayna vardı! Ne çok oda elçiler

²⁰⁷ RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 2-2ob.

²⁰⁸ Teğmen Yaronevetskiy'nin raporu 21 Aralık 1853 (2 Ocak 1854) GARF, 109 l. ekspedisyon, d. 359 kısım 1, l. 6-6ob.

²⁰⁹ RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 3.

²¹⁰ Mektupta 14 Recep Perşembe yazıyor, fakat bu 11 Nisan 1854'e tekabül ediyor. Hâlbuki bu tarihte zaten Rusya'dan ayrılmış olacaktılar. Böyle bir tarih hatasını kendileri yapamayacağına göre Türkçe'den çeviren tarihi yanlış okumuş olmalı. Çar ile Ocak ayı içerisinde, yani Rebiülahir ayında görüşükleri ve Perşembe ayın on üçüne tekabül ettiği için 13 Rebiülahir 1270'i görüşme tarihi olarak aldım.

²¹¹ RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 3-3ob.

²¹² Royer, *a.g.e.*, s. 139.

için sandalye ve koltuklarla dekore edilmişti! Ne çok kutu değerli taşlarla süslenmişti! Haşmetneaplarının husûsî odasında altın ve gümüşle tezyin edilmiş, bir kısmı sanki gerçekten uçan ve diğerleri oturan kuşları, horozları ve tavuskuşlarını betimleyen ne çok resim vardı... Ne çok portre ve resim! Açıkçası her şeyi ne kalemle yazmak, ne de sözle anlatmak mümkün.²¹³

Osmanlı subayların izlenimleri biraz da çarpıtılarak eğlence konusu haline getirilmişti. Hâlbuki Müslüman subayların sarayda bulunan pek çok dini içerikli resimden, bir tabiat motifini kendilerine daha yakın bulmaları mümkün olduğu gibi, Hristiyan inancını betimleyen eserlerden bahsetmek yerine suya sabuna dokunmayan bir resimden bahsetmeyi tercih etme ihtimalleri de akılda tutulmalıdır.

Esirler gündüz saraylar, okullar, kale, amirallik, cephanelik ve darphane gibi şehrin muhtelif binalarını gezerlerken, bu kültür turunun mütemmim cüzü olarak gecelerini tiyatro ve balolarda değerlendirmekteydiler. Her şeyden memnun olmakla birlikte aile özleminden dolayı memleketlerine en kısa sürede dönmek istemekteydiler.²¹⁴

İmparatorluk başkentinde iki haftalık kültürel bir tur ve oldukça misafirperver bir ağırlamanın akabinde Osmanlı subayları Aralık ayının yirmisinde yola çıktılar. Kırım Giray isimli bir Kafkasyalı, esirlere tercümanlık ve mihmandarlık yapıyordu.²¹⁵ Viyana yoluyla İstanbul'a gidecek olan Osmanlı subayları sonraki Cumartesi Varşova'ya vardılar. Burada kendileri için hazırlanan evde dört gün kaldılar. Bu zaman zarfında Varşova'da ünlü Rus kumandan İvan Fyodoroviç Paskeviç ile görüştükleri gibi operaya da gittiler. Nihayet, 11 Şubat tarihli *Augsburg Allgemeine Zeitung* gazetesi, esirlerin Viyana'daki Türk sefirine iade edildiğini bildirmekteydi.²¹⁶ Viyana'dan sonraki masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmış; 17 Nisan tarihli Maliye Nâzırı'na yollanan mektuba göre Mısırlı subayların söz konusu yol giderleri 1459 *forint* 9 *kreuzer*, yani 22.840 kuruş tutmuştu.²¹⁷ Trieste üzerinden İskenderiye'ye ulaşan esirler için savaş artık sona ermişti.

NETİCE

²¹³ RGIA, f. 970, op. 1, d. 991, l. 3ob. Muhtemelen kuş temalı resimleriyle meşhur Hollandalı ressam Melchior de Hondcoeter'in tablolarından bahsetmekte.

²¹⁴ Aynı yerde.

²¹⁵ Belgede Kerim Girey olarak geçen bu isim Kafkasyalılar arasında sıklıkla kullanılan Kırım Hanı isimlerinden Kırım Geray'dır.

²¹⁶ *Sbornik izvestiy obnasyazhihsya do nastoyashey voyny. Politicheskoy otel*, cilt IV, s. 164.

²¹⁷ BOA HR.MKT, 76-62, 12 Şaban 1270 [10 Mayıs 1854].

Kırım Harbi esirlerinin çok büyük bir kısmını Osmanlı askerleri oluşturmalarına rağmen anlatılar Avrupalı esirlerin kaleminden çıkmadadır. Bu sebeple Kırım'daki muharebelerde ele geçen ve Fransız ve İngiliz esirlerle beraber yolculuk eden ya da bir şekilde esaretleri keşişen Osmanlı askerleri hakkında diğer pek çok Osmanlı esirine kıyasla daha çok bilgi edinilebilmektedir. Ancak bu durum, arkalarında günlük ve hatıra bırakmamış çoğunluğun tecrübelerinin, aslında pek çok yönden çoğunluktan farklı özellikler taşıyan küçük bir grubun izlenim ve düşünceleri yardımıyla yeniden kurgulanmasını zorunlu kılmaktadır. Osmanlı esirlerinin hikâyesini oluşturma adına diğer bir kaynak ise "düşman" tarafından kaleme alınan kısa gazete haberleri ve resmî evraklardır. Osmanlı askeri hakkında önemli bilgiler içeren bu kaynaklar, Rus toplumunun özellikle üst kesiminin esir Osmanlı askerlerini ve müttefiklerini nasıl algıladıkları hakkında ipuçları vermektedir. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı askeri günlük, mektup ya da hatıra gibi kendi hikâyesini ortaya koyan eser bırakmamış olsa da, bahsettiğimiz kaynaklar bütün eksikliklerine rağmen esareti yeniden kurgulamamızı mümkün kılmaktadır.

XIX. yüzyılda savaş esirlerinin köleleştirilmesi ya da fidye karşılığı teslim edilmesi gibi eski usûller uygulanmıyor, genelde esirler mübadeleye tâbi tutulurken bazı durumlarda karşılıksız serbest bırakıldıkları da oluyordu. Sâlimen esir olanların tam olarak güvenliklerinin sağlandığını söylemek güçtür. Yolculuk sırasında ve Rus şehirlerinde Rus halkı ile savaş esirleri arasında münferit olumsuz hadiseler meydana gelebiliyordu. Bütün bunlarla birlikte Rusya'da genel itibarıyla esirlere iyi muamele edildiği söylenebilir. Halklar arasında kin ve nefret duygusunun yaygın olmaması bunun sebeplerinden birisidir. Bir diğeri döneme has bir centilmenlik ve insaniyet anlayışının varlığıdır. Çar I. Nikolay'ın, ya da genel olarak Rus Hükümeti'nin düşman halklar nazarında imajının iyileştirilmesi gayretinin de burada rolü olduğu söylenebilir.

Esaret ile ilgili altı çizilmesi gereken noktalardan bir tanesi de Osmanlı askerleri ile Avrupalı askerler için koyulan farklı kurallar ve dolayısıyla esirlerin tâbi olduğu farklı muameledir. Günlük harçlıklar arasındaki ayrım bunların en belirginidir. Diğer bir ayrım ise Osmanlı askerlerinin zor kullanılarak dahi olsa çalıştırırken Avrupalı esirlerden böyle bir şeyin talep edilmemesidir. Ayrıca, Rusya'da kalmak isteyen Osmanlı esirlerinin din değiştirme mecburiyetlerini de belirtmek gerekir. Kısacası, Osmanlı askerleri pek çok yönden Avrupalı esirlerden farklı ve kendi aleyhlerine olan kurallara uymak durumundaydılar. Kurallarla ilgili zorlukların ötesinde yabancı bir toplumun içerisinde sosyalleşme sıkıntısı çekiyor olduklarını tahmin etmek de güç değil.

Devletlerarası ya da medeniyetler arası alt-üst sıralamasının bir benzerinin esirler için de geçerli olduğu söylenebilir. Zaten müttefik Fransız ve İngiliz askerlerin aşağılamaları ve tezyifleri oldukça yaygındı. Belki de müttefiklerinin muamelesiyle karşılaştılınca, Osmanlı esirleri Ruslardan daha candan ve daha insani bir muamele görmüşlerdi. Yine de Osmanlı askerlerinin, bilhassa da erlerin, Ruslardan ve müttefiklerinden çok farklı bir kültüre ve hayat tarzına sahip olmaları esaretleri sırasında ciddi bir zorluktu. Bu durum, toplu ortamlarda Avrupalı esirlerle ya da Rus toplumunun muhtelif katmanlarıyla anlaşmalarında, ortak şeyler paylaşmalarında, en azından beraber vakit geçirip eğlenmelerinde ehemmiyetli bir engel oluşturmaktaydı. Dahası, her türlü iyi niyetli muameleye rağmen Osmanlı askeri Rusların gözünde yabancı ya da en iyi ihtimalle egzotik olmaktan öteye pek de geçemiyordu. Rus aristokrasisinin Şarklı misafire karşı meraklı ve iyi niyetli muamelesi oryantalist bir zihniyetten vareste değildi. Rus gözlemcilerin kaleminde Osmanlı askerleri Kur'an, abdest, namaz, tulsım gibi kelimelerle egzotik bir havada betimleniyordu. Kur'an'ın biçimsel özelliklerinden, basım tarihinden ve değerinden bahseden yazar, aslında yabancı bir âleme ait bir metaı okuyucuya tanıtıyordu. *Pervaz-ı Bahri* mürettebatının yüksek sosyetenin ve halkın meraklı bakışları altındaki kısa ikametleri ile Şeyh Şamil'in altı yıl sonraki esaret tecrübeleri pek çok yönüyle benzer olmalıdır. Ne de olsa Osmanlı subayları da Kafkasyalı Şeyh Şamil de farklı bir dünyadan gelen egzotik misafirlerdi.²¹⁸ Dolayısıyla Rus halkının Kafkasya, Kırım ve Orta Asya'daki halka bakış açısı ve özellikle oryantalist söylem dairesinde gelişen ilişkileri ile Osmanlı savaş esirlerinin tecrübeleri hususunda benzerlikler ve farklılıkların tespiti ilgi çekici olabilir.

Oryol'lu yazar Nikolay Leskov'un 1866 yılında yayınlanan *Voitelitsa* (Savaşçı Kadın) hikâyesinin karakterlerinden biri de St. Petersburg'da mükim "patlak gözlü pagan Türk" İspulat'ur. Gerçek bir Osmanlı tutsağını yansıtmaya ihtimali pek olmasa da, İspulat Kırım Harbi esirlerinin edebiyatta bıraktığı bir iz olarak önemlidir.²¹⁹ Sonuçta, kayda geçmeyen Osmanlı esirlerinin Rusya tecrübesi daha önceki savaşlarda olduğu gibi kısa zaman içerisinde hafızalardan silindi. Savaş bittiğinde hayatını kaybeden 1800 Osmanlı askerini hatırlatacak herhangi bir anıt da inşa edilmedi. Günümüzde yapılacak çalışmalar Osmanlı-Rus harpleri sonunda Rusya'da kalan savaş esirlerinin hayatları hakkında bilgiler sunabilir. Yaşamlarını kaybedenlerin

²¹⁸ Elbette Şeyh Şamil 1859 yılında teslim olduktan sonra şöhreti ve karizması ile Kırım Harbi esirlerinin hepsinden çok daha büyük ilgiyi üzerinde toplayacaktı. Sonuçta edebiyat ve tarih yazımını dahi etkilemiş büyük bir savaşçı olan Şeyh Şamil Rusya topraklarındaki muhtemelen en meşhur savaş esiri idi. Bkz., Thomas M. Barrett, "The Remaking the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity", *The Russian Review*, cilt LIII (Temmuz 1994), ss. 353-366.

²¹⁹ Nikolay Leskov, *Voitelitsa* (Moskova, 2010).

mezarları tespit edilebilir, en azından bu insanların Rus arşivlerindeki künyeleri gün yüzüne çıkarılabilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul [BOA], A.AMD, A.DVN, A.MKT.NZD, A.MKT.UM, HR.MKT, İ.DH, İ.HR, İ.MVL
- Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, Ankara, Kırım Harbi Koleksiyonu, Klasör 4.
- Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, Moskova [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, GARF], Tasnif 109.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov, Moskova [Rusya Devleti Eski Belgeler Arşivi, RGADA], Tasnif 11.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv, Moskova [Rusya Devleti Savaş Tarihi Arşivi, RGVİA], Tasnif 1, 846, 9196 ve 9198.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv, St. Petersburg [Rusya Devleti Tarih Arşivi, RGİA], Tasnif 970 ve 1286.

Basılı Kaynaklar ve Süreli Yayınlar

- Akten zur Geschichte des Krimkriegs, Englische Akten*, hazırlayan Winfried Baumgart, cilt III (Münih, 2006).
- Correspondence Respecting the Privileges of Latin and Greek Churches in Turkey* (Londra, 1854).
- London Gazette*, 1855.
- Materiali dlya istorii Krimskoy voyni i oboroni Sevastopolya*, hazırlayan Nikolay F. Dubrovin, cilt I (St. Petersburg, 1871).
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Harbi* (Ankara, 2006).
- Papers Relative to Military Affairs in Asiatic Turkey, and Defence and Capitulation of Kars*, Londra, 1856.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*.
- Polojenie o plennih*, St. Petersburg, 1854.
- Sbornik izvestiy otnosyashchysya do nastoyashchey voyni*, cilt XXV, hazırlayan N. Putilov, St. Petersburg, 1856.
- Sobranie doneseniy o voennih deystviyah i diplomatiçeskikh bumag i aktov, otnosyashchysya do voyni 1853, 1854, 1855 i 1856 godov*, St. Petersburg, 1858.

Hatıra, Günlük ve Mektuplar

- [Barker, William Burckhardt], *Odessa and its Inhabitants*, Londra, 1855.
- Duberly, Mrs. Henry [Frances Isabella], *Journal Kept during the Russian War*, London, 1855.
- [Gowing, Timothy], *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, Nottingham, 1892.
- Kelly, Richard Denis, *An Officer's Letters to his Wife during the Crimean War*, 2009.
- Lake, Colonel [Henry] Atwell, *Kars and our Captivity in Russia*, Londra, 1856.
- Meşçerskiy, Knyaz Aleksandr V., "Zapiska o razmene v gorode Odesse plennih voyni 1854-56 godov", *Russkiy arhiv*, St. Petersburg, 1899, ss. 441-504.
- Muravyov, N[ikolay] N[ikolayevič], *Voyna za Kavkazom*, cilt II, St. Petersburg, 1877.
- Royer, Alfred, *The English Prisoners in Russia: A Personal Narrative of the First Lieutenant of H.M.S. Tiger*, Londra, 1854.
- The Prisoners of Voronezh. The Diary of Sergeant George Newman, 23rd Regiment of Foot, the Royal Welch Fusiliers, Taken Prisoner at Inkerman*, hazırlayan David Inglesant, Old Woking, Surrey, 1977.
- Turbin, S., "Plenniy Turok", *Voennyi sbornik*, no. 4, (St Petersburg, 1864, ss. 391-394.
- Uşakov, N[ikolay] İ[vanoviç], "Zapiski oçevidtsa o voyne Rossii protivu Turtsii i zapadnih derjav (1853-55)", *Devyatnatsiy vek. Istoricheskiy sbornik*, cilt II (Moskova, 1872), ss. 1-242.
- Vospominaniya V. İ Baryatinskogo (1852-1855)*, Moskova, 1905.

Kitap, Makale ve Tezler

- "Oçerk istorii staroobryadtsev v Dobrudje. Prilojeniya", *Slavyanskiy sbornik*, cilt I, St. Petersburg, 1875, ss. 605-620.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War 1853-1856*, Leiden, 2010.
- Barrett, Thomas M., "The Remaking the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity", *The Russian Review*, cilt LIII, Temmuz 1994, ss. 353-366.
- Belyaevskiy, V. V., "Voennoplennye egiptyane v Rossii. 1877-1880 gg.", *Voенно-istoricheskiy jurnal*, Nisan 2007, ss. 34-37.
- Bessonov, V. A., "Çislennost i sostav voennoplennih Krimskoy voyni 1853-1856 gg. v Kalujskoy gubernii", *Voprosi arheologii istorii, kultur i prirodi Verhnego Pooçya: Materiali XI vserossiyskoy nauçnoy konferentsii 5-7 aprelya 2005 goda içinde Kaluga*, 2005, ss. 151-154.
- _____, "Voennoplennye Krimskoy voyni 1853-1856 v Kalujskoy gubernii", *Trudi regionalnogo konkursa nauçnih proektov v oblasti gumanitarnih nauk*, no. 7, Kaluga, 2006, ss. 51-63.

- Dodd, George, *Pictorial History of the Russian War 1854-55-56*, Edinburgh ve Londra, 1856.
- Edgerton, Robert B., *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War*, Boulder ve Oxford, 1999, ss. 168.
- Leskov, Nikolay, *Voitel'nitsa*, Moskova, 2010.
- Marx, Karl, *Eastern Question*, hazırlayan Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, Londra, 1897.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, hazırlayan Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, cilt I, İstanbul, 1996.
- Mikeşin, K., "Kurdi v Smolenskoj gubernii", *Sbornik izvestij otnosjaščih'sya do nastojaščej vojn. Priłoženija*, cilt XXV, St. Petersburg, 1856, ss. 27-31.
- Milovidov, B[oris] P[avlovič], "Russkie voennoplenenie v godi Krımskoj vojnı", *Vestnik molodıh učenih*, no. 5, 2002, ss. 28-36.
- _____, "Turetskie voennoplenenie v Rossii v 1812 g.", *Voprosi istorii*, no. 10, 2008, ss. 91-100.
- _____, "İnostrannie voennoplenenie i rossiyskoe obşçestvo v godi Krımskoj vojnı", *Rossiyskaya istoriya*, no. 5, 2010, ss. 153-164.
- Özcan, Besim, *Sinop Deniz Felaketi*, İstanbul, 2009.
- Poznahirev, V. V., "Kurskaya guberniya i Turetskie voennoplenenie vojn XIX veka", *Nauçnye vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya İstoriya. Politologiya. Ekonomika. İnformatika*, no. 17, 2011, ss. 151-155.
- _____, "Turetskie voennoplenenie v Kurskoj gubernii v period Krımskoj vojnı 1853-56 gg", *Kurskiy kray. Nauçno-istoričeskij jurnal*, no. 126, 2010, ss. 32-39.
- _____, "Evoljutsiya položenija Turetskih voennoplenennih v Rossii v kontse XVII – naçale XX v.", *Elektronnyj nauçnyj jurnal Kurskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, no. 19, 2011, <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf>.
- Samoviç, A. L., "Turetskie voennoplenenie 1877-78 gg.: opit razmeşçeniya, soderžaniya i trudovogo ispolzovaniya na territorii Rossii", *Vestnik Ekaterinskogo Instituta*, no. 10, 2002, ss. 54-60.
- Smiley, Will, "'When Peace is Made, You Will Again Be Free': Islamic and Treaty Law, Black Sea Conflict, and the Emergence of 'Prisoners of War' in the Ottoman Empire, 1739-1830", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cambridge Üniversitesi, Cambridge, 2012.
- _____, "Let Whose People Go? Subjecthood, Sovereignty, Liberation, and Legalism in Eighteenth-Century Russo-Ottoman Relations", *Turkish Historical Review*, cilt III, no. 2, 2012, ss. 196-228.

- _____, "The Meanings of Conversion: Treaty Law, State Knowledge, and Religious Identity among Russian Captives in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *The International History Review*, cilt XXXIV, no. 3, 2012, ss. 559-580.
- Şakul, Kahraman, "What Happened to Pouqueville's Frenchmen? Ottoman Treatment of the French Prisoners during the War of the Second Coalition (1798-1802)", *Turkish Historical Review*, cilt III, no. 2, 2012, ss. 168-195.
- Şkedyay, O[leg], "O turetskih voennoplennih v Rossii vo vremya Krımskoy voyn", *Military Krm*, no. 9, 2008, ss. 23-25.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, cilt III, 5. kısım, Ankara, 1971.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, 4. baskı, Ankara, 2008, ss. 107-111.
- Zaytsov, F., "Nepriyatelskie voenno-plennie v Harkove", *Sbornik izvestiy otnosyashchysya do nastoyashchey voyn. Prilozheniya*, hazırlayan Nikolay Putilov, cilt XXV, St. Petersburg, 1856, ss. 15-22.
- Zaytsov, F., "Nepriyatelskie voennoplennie v gorodah Trubçevske i Koroçe", *Sbornik izvestiy otnosyashchysya do nastoyashchey voyn. Prilozheniya*, hazırlayan Nikolay Putilov, cilt XXV, St. Petersburg, 1856, ss. 23-26.
- Zverev, B. İ., *Sinopskaya pobeda*, Simferopol, 1954.

Resim 1 - 1855 yılında Kırım'da ele geçen esirlerin sorgusu, *Russkiy Hudojestvenny Listok*

Resim 2 - "Tuna'da Yaralı Osmanlı esiri, 1854", *Russkiy Hudojestvenny Listok*. 1855

İbrahim Köremeli

SELANİK VİLAYETİ ALMANYA VE FRANSA KONSOLOSLARININ ÖLDÜRÜLMESİ OLAYI (6 MAYIS 1876)

MUZAFFER TEPEKAYA*

Bu çalışmada, Avrethisar'lı bir Bulgar kızının ihtida etmek istemesi üzerine Selanik'te 6 Mayıs 1876'da Almanya ve Fransa konsoloslarının öldürülmesi olayının tespiti yapılarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde Balkanlar ve genel olarak da Osmanlı tarihi açısından analiz yapılmıştır. Olayla ilgili farklı kaynaklar kullanılmıştır. Bu kaynaklar; Almanya Devlet Arşivi (Bundesarchiv) ve Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) belgeleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve İngiliz Ulusal Arşivi Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) belgeleri ile İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi ve Selanik Konsolosu raporlarına¹ ilaveten araştırma eserlerden oluşmaktadır.

GİRİŞ

Türkler tarafından 1380 tarihinde ilgilenilmeye başlanan Selanik, 29 Mart 1430'da II. Murad tarafından fethedilmiştir². II. Murad, Yenice-i Vardar'dan bir kısım Müslüman – Türk nüfusu buraya iskân ettiği gibi civar kasabalardan buraya gelmek isteyenlere de izin verdi. Selanik kısa bir zamanda Müslüman – Türk şehri hüviyeti kazandı. Rumeli'de Yörüklerin en yoğun halde bulundukları yerin Selanik ve havalisi olduğu hatta Anadolu Yörükleri beyi İstanbul'da oturduğu halde Rumeli Yörükleri beylerinin bilhassa evlad – ı fatihan adını almalarından sonra Selanik'te oturdukları bilinmektedir. Selanik Yörükleri, yoğun miktarda bütün Makedonya ve Teselya'da dağınık bir halde, az miktarda da şimdiki Bulgaristan ve Dobruca'da

* Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Manisa/TÜRKİYE, muzaffer.tepekaya@gmail.com

¹ İngiliz belgelerin temin edilmesini sağlayan Funda Adıttar hanımefendiye teşekkür ediyorum.

² Halil İnalcık, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, MEB Yayınları, s. 604; Melek Delilbaşı, "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliği'nin Kurulması", *Belleten*, LI/199, Ankara 1987, s. 84; Ayhan Pala, 15. ve 16. Yüzyıllarda Selanik Şehri, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s. 8.

bulunmakta idiler³. Fatih Sultan Mehmet tarafından bir sancak haline getirilen Selanik'in Rumeli'deki Osmanlı askerî harekâtlarında önemi büyüktü. İmparatorluğun batı taraflarında cereyan eden savaşlarda Selanik önemli bir deniz ve kara üssü teşkil ediyordu.

Fethinden 48 yıl sonra 1478 tarihli tahrir defterine göre Selanik'te 862 Müslüman hane, 994 Hristiyan hane bulunmakta iken Yahudi hane hiç yoktu⁴. 1500 tarihli tahrirde ise 1.715 Müslüman hane, 1.688 Hristiyan hane, 754 Yahudi hane vardı. 1519 tarihli bir tahrir kaydında Selanik'te 1.374 Müslüman hane, 1.087 Hristiyan hane, 3.174 Yahudi hanesi vardır. Özellikle 1492'de İspanya'dan, 1496'da Portekiz'den sürülen Yahudilerin büyük bir kısmı 1500 tarihinde Osmanlı devletine sığınmış idi. Bunlardan 20 bin Yahudi de Osmanlı devleti tarafından Selanik şehrine yerleştirilmiş idi. Mohaç muharebesinde ve Budin alındıktan sonra aman dileyen Yahudilerden bir kısmı da Selanik'e iskân edilmişlerdi⁵. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Selanik vilayetine genel nüfusu 1.043.715 idi. Bunun 456.227'si Müslüman, 295.660'ı Rum, 237.396'sı Bulgar ve 37.174 ü Yahudi idi. Türklerin en fazla bulunduğu yer Drama ve Siroz sancakları idi. Selanik şehrinde de 24.528 Müslüman – Türk, 11.706 Rum, 1.111 Bulgar ve 39.495 Yahudi bulunmakta idi. Diğer azınlıklarla birlikte şehrin nüfusu 78.202 idi⁶.

XIX. yüzyılın başında Selanik yine bir sancaktır; fakat eyaletler gibi bir vezir yönetimindedir. 1864'te ilk vilayetler kanunu ile vilayet yapılan Selanik, Selanik sancağı ile Tırhala, Siroz ve Drama sancaklarına ayrılmış idi. Bundan başka zaman zaman Manastır, Debre, Elbasan ve Üsküp cihetlerini de kapsamış, manastır bir iki defa sancaktan vilayete ve vilayetten sancağa çevrilerek nihayet tamamen ayrıldığı gibi Üsküp de Kosova vilayetine ilhak edilmiş ve sonra bu vilayetin merkezi olmuştur. Böylece Selanik vilayeti, Selanik sancağı ile Drama ve Siroz sancaklarını kapsamakta idi.

Bu arada 1789 Fransız İhtilal'ı ve sonrasında Avrupa'da cereyan eden 1830 ve 1848 ihtilalleri Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Önce Sırbistan ve Mora isyanları ile başlayan etkiler, giderek bütün Balkanlara yayıldı. Başta Rusya olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi Balkan milletlerini Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirme çabası içine girdiler. Diğer taraftan Osmanlı Devleti yöneticileri, giriştikleri liberal içerikli

³ M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1957, s. 74.

⁴ İlias A. Kolovos, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre 15. ve 16. Yüzyıllarda Selanik", *Tarih ve Toplum*, Sayı:168, Aralık 1997, s. 8.

⁵ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, C.I, Haz. B. Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1981, s. 99.

⁶ Gökbilgin, a.g.m, s. 347.

yenilik hareketleri olan Tanzimat ve Islahat fermanları ile Hristiyanların imparatorluğa bağlanacağına inanıyorlardı. Ancak gelişmeler tam tersi yönde, ayrılığın vesilesi oldu⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletleri ve ABD, Balkanları karıştırmak için her türlü faaliyetten geri durmuyorlardı. Bunun en bariz örneğini Bulgarlar üzerinde girişilen misyonerlik çalışmalarında görüyoruz. Bulgarları ilk "keşfedenler" İngiliz Protestan Misyonerleridir. İngilizlerin ardından Amerikan Misyonerleri devreye girdi⁸. Amerikan Protestan Misyonerlerinin, Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesine ve Bulgarların bağımsızlığa kavuşmalarında önemli katkıları olmuştur. Amerikan Misyonerlerinin açtıkları okullarda yetişen nesil, bağımsızlığı sağlamıştır. Ayrıca Bulgarların ve Bulgaristan'ın başta Amerika ve İngiltere olmak üzere İngilizce konuşan dünyada tanınmalarında Amerikan Protestan Misyonerleri çok önemli bir rol üstlenmişlerdir. 1876 Bulgar ayaklanmasından, Makedonya'daki eşkıyalık hareketlerine kadar bütün hadiselerde sürekli olarak Hristiyan Bulgarlar ezilen ve katliama uğrayan, Müslüman Türkler ise ezen ve katliam yapan insanlar olarak tanıtılarak Amerika ve Avrupa ülkelerinde Bulgarlar lehine kamuoyu oluşturulmuştur⁹.

Diğer taraftan merkezleri Rusya'da bulunan Slav cemiyetlerinin Bosna – Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Hristiyanlarını Türk yönetimine karşı ayaklandırmak için uzun zamandan beri sarf ettikleri faaliyetler artmış, bu memleketlere para ve silah yardımları yapılmış, bir taraftan da Avusturya – Macaristan İmparatorluğu, Bosna – Hersek Hristiyanlarına ümit verici vaatlerde bulunmuştur. Hersek isyanı bu dinî ve siyasi faaliyetlerin ilk sonucu olarak 24 Temmuz 1875'te başladı¹⁰. Hersek isyanının devam ettiği sıralarda Nisan 1876'da Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ın desteği ile Bulgar isyanı da başladı¹¹. 1876 Mayıs ayı için planlanan isyan Nisan'da, Otluk Köyü ve Pazarcık havalisindeki Bulgarların, Türk evlerini yakmaları ve halkı katletmeleriyle başladı. İsyan az zamanda Filibe'nin bütününe yayıldı¹². Sonunda kendilerini korumak isteyen Türkler de silaha sarıldılar. Böylece Bulgaristan kan ve ateş içerisinde kaldı¹³. Rusya, bir taraftan Bulgar Ayaklanması'nın başarılı olması için çalışırken, diğer taraftan da diplomatik alanda Osmanlı Devleti'ni

⁷ Muzaffer Tepekaya, "Osmanlı Devleti'nde İktisadi Liberalizmin Sonuçları, Türk Yurdu, Cilt:31, Sayı:288, Ağustos 2011, (ss. 58-69), s. 64.

⁸ Ömer Turan, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları" *XII. Türk Tarih Kongresi C.III*, Ankara 1999, ss. 1001-1003.

⁹ Turan, a.g.e., ss. 1097-1120.

¹⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 246-247.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 3.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 82.

¹² Danişmend, a.g.e., s. 252.

¹³ Karal, a.g.e., s. 82.

yalnız bırakmanın yollarını arıyordu. Selanik'teki Saatli Cami Olayı olarak bilinen Fransa ve Almanya'nın Selanik konsoloslarının öldürülmesi olayı bunun için ilk adım oldu¹⁴.

STEPHANA'NIN SELANİK GARINDAN KAÇIRILMASI 5 MAYIS 1876

Bosna – Hersek ve Bulgaristan isyanlarının yayılarak devam ettiği ve bunun Osmanlı kamuoyunu bir patlama noktasına getirdiği sırada Selanik'te Alman Konsolos Eric Abbott ve Fransız Konsolos Jules Moulin'in ölümü ile sonuçlanan üzücü bir olay meydana geldi. Olay Selanik'in Avrethisar kazasından Stephana isimli bir Bulgar kızının, anlaştığı bir Müslüman ile evlenebilmek için ihtida etmek üzere Selanik Garı'na gelmesiyle başladı.

Olayda adı geçen Bulgar kızı, asıl adı Stefana olan ve Müslüman olduktan sonra Ayşe adını alan 17-18 yaşlarında Raza-Avrethisar'ın Bogdantza köyündendir. Babası Dellio-Kiota (vefat etmiş). Annesi Maria. 8 veya 10 yıldır dul olan annesi, köyün rahibi tarafından kötü karakterli bir kadın olarak tanımlanmaktadır. Kızın âşık olduğu kişi Mustafa, Mehmet Ağa'nın bekçisi olarak çalışmaktaydı¹⁵.

Bulgar kızı Stephana, şehre yabancı biri olduğu için istasyonda polislerin yanına gidip kendisine Valilik Konağı'na kadar eşlik etmesini istedi¹⁶. Bu yüzden, iki polis ve bir onbaşı kızı Vali Konağı'na kadar götürme sorumluluğunu aldılar. Olay, Selanik Valisi Mehmed Refet Paşa'nın, 24 Nisan 1292 (6 Mayıs 1876) tarihli Sadarete gönderdiği telgrafta şöyle anlatılmaktadır:

Selanik'in Avrethisar kazasından bir Bulgar kızı, anlaştığı bir Müslüman ile evlenebilmek için ihtida etmek üzere ferace giymiş ve yaşmak takmış olduğu halde Selanik'e gelmek üzere, 5 Mayıs 1876 günü trenle yola çıkar. Kızın Selanik'e gelmekte olduğunu önceden haber alan Amerika Konsolosluğundan 2 kişi ve 150 kadar (Bulgar ve Rum) avane kişi istasyonda toplanıp trenin gelmesini beklerler. Tren gelince kız, jandarmalara müracaat ederek üç kişi refakatiyle hükümet konağına doğru yol almakta iken istasyonda bekleyen Amerika Konsolosluğundan 2 kişi ve 150 kadar (Bulgar ve Rum) avane kişi, kızın ferace ve yaşmağını yırtıp zorla Amerika Konsolosluğuna götürürler. Jandarmalar mani olmak isterlerse de kalabalığa karşı bir şey yapamazlar¹⁷.

¹⁴ Mahir Aydın, Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 107.

¹⁵ Great Britain, Parliament, Commons, Parliamentary Papers, Correspondence Respecting, *Murder of French and German Consuls at Salonica, Turkey*, No: 4 (1876), London, Belge No: 52/1-4, ss. 37-39.

¹⁶ F.O. 881-2984, Blunt to Derby, 21 June 1876, Inclosure 2, No. 106.

¹⁷ Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhîr 1293 (9 Mayıs 1876), s. 1.

Amerikan'ın Selanik konsolosu Lazzaro, 150 kişilik Hristiyan grup tarafından Stephana'yı valilik konağına götürmekle görevli üç polisi etkisiz hale getirerek kendi at arabası ile Stephana'yı kaçırttı¹⁸. Stephana, Lazzaro'nun at arabasına zorla bindirilerek Amerikan konsolosluğu konutuna götürüldü. Polisler at arabasını yakalamaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Bütün bu olaya Müslüman kalabalık şahit oldu¹⁹. Bir taraftan dünyanın her yanında çok sayıda misyonerlerle insanları Hristiyanlaştırılmaya çalışılırken, diğer taraftan Hristiyan bir kızın kendiliğinden İslam olmasını tahammül edilmez bulmak, kabul edilebilir değildir.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry George Elliot²⁰, Dışişleri Bakanlığına çektiği 7 Mayıs 1876 tarihli telgrafta, Selanik olayının temel nedeninin Müslümanların din ve namus anlayışlarına bir saldırı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca kızın Rum ve Bulgarlar tarafından zorla kaçırıldığını ve bu yüzden sorumluluğun tamamen Hristiyanlarda olduğunu belirterek, *Eğer onlar, kızın Hükümet Konağı'na gitmesine izin vermiş olsalardı, kızın İslamiyet'i özgür iradesiyle kabul edip etmediği ya da ona baskı ve zorlama yapıp yapılmadığı açık bir şekilde sorulduğunda annesinin huzurunda vali tarafından tespit edilecekti. Bunun yerine onlar (Grekler – Hristiyanlar), kızı polisin elinden zorla aldılar ve (Osmanlı) yetkililerinin girme izni olmadığı bir konsolosluğa götürdüler*²¹. ifadelerine yer vermiştir.

Selanik'te öldürülen Alman Konsolos'un yerine görevlendirilen Gillet'in İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğine gönderdiği raporda kızın kaçırılması ile ilgili olaylar, şöyle anlatılmaktadır:

5 Mayıs Cuma günü, güneş batımında, İslam dinine geçmiş bir Bulgar kızı, İslam'a geçtiğini Valilik konağında Türk yetkilileri önünde bildirmek üzere trenle buraya geldi. Kendisine birkaç zaptiye eşlik etti. Daha sonra tren istasyonunda birkaç Yunanlı tarafından zaptiyelerin elinden zorla alındı ve Kuzey Amerika Konsolos Vekili Sayın Lazzaro'nun arabasına bindirildi. Bu araba, trenle istasyona gelmesi beklenen, ama nihayetinde gelmeyen Lazzaro'yu evine götürmek için orada bulunuyordu. Arabayı kullanan sürücü, kızı ya Bay Lazzaro'nun veya onun kardeşlerinin evine götürdü. Kız Cuma gününden Cumartesi akşamına kadar orada kaldı²².

¹⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler, Dosya Usulü (İ.DUİT), Dosya No: 138, Gömlek No: 33.

²⁰ Henry George Elliot (1818-1907), 1841 yılında diplomasi mesleğine girmiş, ülkesini Napoli (1841- 1860), Torino (1863-1865), İstanbul (1867-1877) ve Viyana (1877)'de Büyükelçi olarak temsil etmiştir. Bkz: Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867- 1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *OTAM (AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 18, Ankara 2005, ss. 21-49.

²¹ Elliot, *a.g.e.*, ss. 220 - 221.

²² Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Mayıs 1876, Belge No: 45'e ek, s. 189-190.

İngiltere'nin Selanik Konsolosu Blunt tarafından İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a gönderilen raporda, *kız ayrıca Müslümanlık dinine geçmesi konusunda kim-senin kendisine bir baskı yapmadığını yineledi; Yunanlılar tarafından ele geçirildiği sürelerde kızı tekrardan Hristiyanlık dinine geçmesi için baskı yapılmasına rağmen Müslümanlık dininde kalmakta ısrar etti*²³ deniliyor. Zira 19.yüzyılda bir gayrimüslimin ihtida etmesi her şey-den önce onun serbest irade beyanına ve reşit olmasına dayanan belirli bir usulle mümkündü²⁴.

Gerek Selanik valisi Mehmed Refet Paşa'nın gerekse Osmanlı başkentinden konu ile ilgili verilen bilgiler, İngiltere'nin Selanik Konsolosu Blunt tarafından İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a gönderilen rapor ve aynı zamanda Alman-ya'nın Selanik Konsolosu Gillet'in verdiği bilgiler birbiriyle örtüşmektedir. Ancak Amerika'nın Selanik Konsolosu Lazzaro'nun ABD'ye gönderdiği Selanik Olayı ile ilgili 7 Mayıs 1876 tarihli telgrafında farklı bilgiler vermektedir:

Dün gece Vodena'daki gezimden geri döndüm, aşağıda belirteceğim mu-sibeti bildirmek için ivedilikle hareket ediyorum. Cuma gecesi, Türklerin ne-zaretinde olmak üzere Avrethisarlı Hristiyan bir genç kız trenle Selanik'e geldi ve mensup olduğu dini nedeniyle yardım çağrısında bulundu. O sırada Tren istasyonunda bulunan Hristiyanlar yardımına koşular ve beni karşıla-mak üzere orada bekleyen arabaya kızı zorla sokarak onu şehre doğru götür-düler. Cumartesi öğle vaktinde, Türk çeteleri, kızın geri verilmesi amacıyla Valilik konağının önünde toplandılar. Vali kızın benim elimde olduğuna ina-narak beni protesto etti. Fakat kızın benim nezaretimde olmadığı ve başka bir yere kaçtığı tespit edildi²⁵.

Amerika'nın Selanik Konsolosu Lazzaro'nun Stephana hakkında ve olayların gelişimi ile ilgili verdiği bilgiyi teyit eden başka hemen hiçbir bilgi ve belge mevcut değildir. Sadece olaydan yaklaşık bir ay sonra ABD'de çıkan The Times gazetesinin 31 Mayıs ve 3 Haziran 1876 tarihli nüshalarında benzer haberler yer almıştır²⁶. Bunların da Lazzaro'nun telgrafından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kızın Amerika'nın Selanik konsolosu Lazzaro'nun evine götürüldüğü Alman, İngiliz ve Osmanlı kaynakları tarafından teyit edildiği halde, Lazzaro Amerika'ya yazdığı böylesi çarpıtılmış bir telgrafla, sebebiyet verdiği olayları kendi açısından haklı gös-

²³ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 54'e ek, s. 40.

²⁴ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim - 3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, (ss. 481-489), s. 481.

²⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 9 Mayıs 1876, Belge No: 28'ek.2, s. 185-186.

²⁶ The Times, 31 May 1876, s. 5, "The Salonica Assassinations"; The Times, 03 Jun 3, 1876; s. 6, "Salonica After the Assassinations."

terme çabası içindedir. Zira konsolosları öldürülen ülkeler bile böylesine bir çarpıtma eğiliminde değildirler. Ayrıca, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazılan raporda, *olaylara Müslüman olan kızı vermeyen Rum asıllı Amerika Konsolosu vekili Lazzaro ile Yunanlılar sebep olmuştur*²⁷, deniliyor.

ALMANYA VE FRANSA KONSOLOSLARININ ÖLDÜRÜLMESİ

Kendi hür iradesiyle Müslüman olmak isteyen Stephana'nın kaçırılmasının ertesi gün yani 6 Mayıs 1876 Cumartesi günü Müslümanlardan oluşan bir kalabalık, vali konağının önünde toplandı ve kızın yetkililere iade edilmesini talep etti²⁸. Hükümet yetkililerinin ve sağduyulu birkaç vatandaşın uyarılarına rağmen, kalabalık yatışmıyordu. Kalabalık ancak kızın vali konağına getirilmesiyle veya kolluk kuvvetlerinin müdahalesiyle dağıtılabilir durumdaydı²⁹. Her ne kadar talep masum olsa bile, talebin ortaya konuluş şekli bir o kadar ürkütücüydü. Vali Mehmet Refet Paşa, kızın geri getirileceğine dair söz verdi. Validen söz alan fakat verdiği sözden ikna olmayan isyancılar, konağın birkaç adım ötesindeki camiye doğru gitmeye başladılar³⁰. Toplanan 3-5 bin civarında Müslüman ahali, hükümet konağı yakınında halk arasında Saatli Cami olarak bilinen Selimpasha Camiine gelip kızın Vali'nin Konağı'na getirilmesi talep ettiler³¹.

Bu esnada, olayla ilgisi olmayan Fransız ve Alman Konsolosu konağın önüne geldiler, oradan da camiye geçtiler. Her ne kadar belgelerde bu uğursuz gidişi açıklayacak bilgi mevcut değilse de konsolosların çıkabilecek olayları engellemek amacıyla oraya gitmiş olabilecekleri kuvvetle muhtemeldir. Konsolosların camiye geliş Vali Paşa'ya bildirildi. Paşa, kaleden ve Firkateyn'den askerlerin olay yerine gelmesi için emir verdi. Bu emir ve daha sonraki benzer bir emir yerine getirilmedi. Bu emri verdikten sonra Paşa, camiye geldi. Burada koridorda, özel olarak yapılmış küçük bir odada bulunan konsoloslara yönelerek onlardan Sayın Lazzaro'ya etki ederek kızın serbest kalmasını sağlamalarını istedi. Fransız Jules Moulin kararlı bir şekilde bunu yapmayacağını bildirdi. Almanya Konsolosu Eric Abbott, Lazzaro ve (kardeşi) Alfred Abbott'a verilmek üzere iki belge düzenledi. Bu belgede, kendisinin ve Moulin'in Müslümanlar tarafından tutulduğunu ve kötü şeylerin olabileceğini tah-

²⁷ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 30, ss. 15-16.

²⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Mayıs 1876, Belge No: 45'e ek, s. 189-190; Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhîr 1293 (9 Mayıs 1876), s. 1.

²⁹ Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhîr 1293 (9 Mayıs 1876), s. 1.

³⁰ Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Mayıs 1876, Belge No: 45'e ek, s. 189-190.

³¹ Apostolos P. Vacalopoulos, A History Of Thessaloniki, (İngilizceye çeviren: T.F.Carney), Selanik 1972, ss. 115-116.

min ettiği için kızın aranmasını ve bulunup yetkili mercilere teslim edilmesini bildiren bir içerik yazılıydı³².

Kızın teslim edilmesi için Lazzaro'ya gönderilen haberlerden bir sonuç alınmadı. Lazzaro, Amerikan Konsolosluğu kisvesinden istifade ederek kızı vermek istemiyordu. Halk, sonunda Lazzaro'nun evine hücum kararı verirken Vilayet Meclisi Azaları da Selimpasha Camii'ne varmış, halkı sakinleştirmeye çalışıyorlardı³³.

Diğer taraftan Eric Abbott'un yazdığı kâğıt pusula, neden sonra kardeşi Alfred Abbott'un eline geçmişti. Camiden gönderilmiş olan pusulada Eric Abbott, *ölüm tehlikesi içinde olduklarını söylüyor, genç kadını bulup valinin konağına süratle teslim edilmesini* istiyordu. Alfred Abbott, süratle Amerikan Konsolosluğu konutuna koştu. Saat 15.00 olmuştu. Lazzaro meydanlarda yoktu. Kapıyı annesi açtı, ona "Stefana'yı nerede bulabileceğini?" sordu. Stefana, yine yerli Rumlardan olup Avusturya'nın fahri konsolosluğunu yapan Ayverinos'un evine götürülmüştü. Bu defa oraya koştu ve kızı oradan alıp İngiliz Konsolos Blunt'ın Kavas'ı³⁴ Hüseyin Ağa'ya teslim etti³⁵. Süratle camiye ulaşturmalarını rica etti. Ama artık vakit çok geçti. Camide galeyana gelen halk valinin, askerlerin ve komutanların nasihatlerini, yatıştırıcı sözlerini dinlemeyerek konsolosları öldürmüşlerdi. Ardından Lazzaro'nun evine doğru yönelmişlerdi ki yolda İngiltere Konsolosluğu Kavas'ı Hüseyin Ağa'nın kızı getirmekte olduğunu gördüler. Kızı Hüseyin Ağa'dan alan halk valiye teslim etti. Daha sonra kalabalık halk Lazzaro'nun konutuna gitmekten vazgeçerek dağıldı³⁶. Bununla birlikte konsolosların öldürülmesinden sonra bile Osmanlı güvenlik güçleri hemen düzeni sağlayamadılar³⁷.

İngiltere'nin Selanik Konsolosu Blunt'ın raporlarından, Alman ve Fransız konsolosları kurtarmak için olağanüstü bir çaba gösterdiğini anlıyoruz. Blunt, Alman ve Fransız konsolosları korumak için camiye gitmeye karar veriyor. Kavas'ı Hüseyin Ağa ve bazı aklıselim Müslümanların ikazına rağmen Blunt, camiye gitmekten vazgeçmiyor. Blunt'a göre konsolosları kurtarmanın sadece bir yolu vardı o da kızı teslim etmektir. Bu olursa herkes kurtulabilirdi.

İngiliz Konsolos Blunt'ın çabası kızın teslim edilmesini sağlamış olmasına rağmen Alman ve Fransız meslektaşlarının öldürülmesine engel olamamıştı. Vali

³² Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Mayıs 1876, Belge No: 45'e ek, s. 189-190.

³³ Vacalopoulos, a.g.e., ss. 115-116; Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Mayıs 1876, Belge No: 45'e ek, s. 189- 190; Correspondence Respecting, Belge No: 77/1, ss. 58; Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhir 1293, (9 Mayıs 1876), s. 1.

³⁴ Kavas (Cavas): Elçilik ve konsolosluklarda koruma görevlisi.

³⁵ Vacalopoulos, a.g.e., ss. 117.

³⁶ Vacalopoulos, a.g.e., ss. 117; Öndeş, a.g.e., ss. 29-30.

³⁷ BOA, HR.TO, Dosya No: 516/Gömlek No: 52

Mehmed Refet Paşa, aynı gün İstanbul'a gönderdiği telgrafında, olayın sona erdiğini, konsoloslukların ve gereken yerlerin asayişinin sağlandığını ve cinayeti kimlerin işlediğinin araştırıldığını bildirmiştir³⁸. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Raşid Paşa tarafından, olayı anlatan 6 Mayıs 1876 tarihli bir telgraf, Almanya Hariciye Vekâletine sunulmak üzere Berlin'deki Türk Büyükelçisi Edhem Paşa'ya gönderilmiş ve Almanya Hükümeti bilgilendirilmiştir³⁹. Aynı zamanda Selanik Valisi Mehmed Refet Paşa'nın 6 Mayıs 1876 tarihli telgrafi Fransa'ya da gönderilmiş ve telgraf "La Turquie" gazetesinde yayınlanmıştır⁴⁰.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry George Elliot, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 7 Mayıs 1876 tarihli telgrafta, Alman ve Fransız konsolosların öldürülmesi olayını şöyle dile getirmiştir:

Bu işler acısı olayın kılıcımını oluşturanların başını Amerikan Konsolosluğu'ndaki (Yunan ya da Bulgar vatandaşı) birkaç kişi çekmektedir. Bu kişiler İslamiyet'i benimseyen bir Bulgar kızını sokak ortasında zorla alıkoymuşlar ve kızın peçesini yırtıp saklanma yerine götürmüşlerdir. Bu olayın ardından Müslümanlar arasında büyük bir heyecan oluşmuş ve Müslüman topluluktan oluşan geniş bir ayak takımı kızı kurtarmak maksadıyla bir araya gelmiştir. Sebebi anlaşılamayan bir şekilde, bu kargaşa sırasında iki Konsolos kendisini cami yolunda buldular ve burada pencerelerden demir çubukları koparan topluluk tarafından linç edilmişlerdir⁴¹.

Aynı telgrafta Elliot, Selanik Valisi Mehmed Refet Paşa'nın, konsolosların tehlikede olduklarını duyar duymaz Kadı ile birlikte camiye gittiğini, kaleden ve askerlerin desteği için savaş gemilerinden yardım istediğini ancak bunların geç ulaştığını dolayısıyla kurtarma girişimlerinin sonuçsuz kaldığını belirtmiştir. Ayrıca telgrafta, bir kızın alıkonulmasıyla başlayan ve felaketle sonuçlanan bu olayda Lazzaro'nun başrol oynadığını açık bir dille ortaya koymuştur.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Karl Freiherr von Werther⁴², Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta olayı şu ifadelerle anlatıyor: *Sadrazam bana, Bab-ı Âli'nin üzüntüsünü ifade ederek, İslam dinine girdiğini ilan eden Hristiyan bir kızın, Türk polislerinin elinden zorla alınmasıyla Selanik'te meydana gelen bir ayaklanma esnasında Alman Konsolosu Abbott ve oradaki Fransız Konsolosu'nun Müslüman kalabalık tarafından dün öğleden sonra öldürülmüş*

³⁸ Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhır 1293 (9 Mayıs 1876), s. 1.

³⁹ Bundesarchiv, R1501-105371, "Er mordung der Konsuln von Deutschland und Frankreich in Selonik 1876", 8 Mayıs 1876, Belge No: 17, s. 182-183.

⁴⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA), R12771, Belge No: 28' ek.1, 9 Mayıs 1876.

⁴¹ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 13, ss. 7-8.

⁴² Karl Freiherr von Werther, 7 Temmuz 1874 – 30 Mayıs 1877 tarihleri arasında Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği görevini yapmıştır.

*olduklarını haber veriyor. Şahsen benim haberim yok. ...Yine kardeşinin bir telgrafi konsolosumuzun öldürüldüğünü teyit ediyor*⁴³. İstanbul Elçisi Werther, olayla ilgili olarak Almanya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir başka telgrafta da *Selanik'teki delegemiz, orada bulunan tüm konsolosların görüşlerine göre, Konsolosumuz Bay Abbott'un sadece konsolos olduğu için öldürüldüğünü bildirmektedir. Olayın arkasında şahsi bir meselenin olmadığı bildirilmişlerdir*⁴⁴.

Alman Başbakanı Bismark, Selanik olayları üzerine İstanbul Büyükelçisi Werther'e gönderdiği telgrafta, *Telgrafi aldım. Görüşümüze göre oradaki durum eski haline gelmeyebilir. Fransız konsolosu ile ilgili haber teyit edilecek olursa Fransız meslektaşımızla durumun ele alınması ve icap edecek tarzının şeklini özellikle müzakere ediniz*⁴⁵ diyerek Fransız büyükelçi Comte de Bourgoing ile birlikte hareket etmesini istemiştir. Freiherr von Werther, Selanik'teki Fransız ve Alman Konsoloslarının öldürülmesi konusunda Fransız meslektaşı ile aynı davranış üzerinde mutabık olacağını raporunda bildirmiştir⁴⁶. Bu arada Paris'teki Alman büyükelçisi Hohenlohe, Dışişleri Bakanlığına 7 Mayıs 1876'da çektiği telgrafta, Fransa Dışişleri Bakanının, kendisine Selanik'te huzursuzluklar meydana geldiğini, bu esnada Alman ve Fransız konsolosunun Türk Halkı tarafından katledildiğini bildirdiğini ve nasıl bir yol takip edecekleri konusunda Fransız hükümetinin kesin kararından haberdar edeceğini bildirmiştir⁴⁷. Alman Büyükelçi Hohenlohe, iki gün sonra Şansölye Bismark'a yazdığı raporunda, İstanbul'daki Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcileri ile birlikte hareket etme kararı aldıklarını şu satırlarla vurgulamıştır:

Dük Decates, Selanik'te her iki konsolosun öldürülmesi neticesinde atılması gereken adımları müzakere etmek için İstanbul'daki diplomatik temsilcilerin bir araya gelmiş olduklarını dün akşam İstanbul'dan ona ulaşan haberi bana bildirmiştir. O diplomatik Konferans, Fransız Hükümeti'nin onayını alıyor.

Baron Von Werther'in Fransız meslektaşıyla, aynı davranış üzerinde mutabakat arayacağı haberini daha dün akşam dük Decazes'e bildirmiştir. Bundan çok etkilenmişti. Bu anlamda bir talimatı İstanbul'a göndermiştir. Ayrıca onun bana bildirilmiş olduğu ve içeriği Baron Von Werther'e malum olan telgraflardan, her iki büyükelçinin bu müşterek eyleminin çoktan yapılmış olduğu ve özellikle İstanbul'a gönderilmesi gereken Komiserlerin seçiminin belli olduğu anlaşılmıştır⁴⁸.

⁴³ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Mayıs 1876, Belge No: 1, s. 180.

⁴⁴ Bundesarchiv, R1501-105371, 10 Mayıs 1876, Belge No: 18, s. 183.

⁴⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Mayıs 1876, Belge No: 2, s. 180.

⁴⁶ PA-AA, R12771, Belge No: 3, 7 Mayıs 1876 Berlin.

⁴⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 4, 7 Mayıs 1876 Paris.

⁴⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 9 Mayıs 1876, Belge No: 15, s. 182.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Werther ile Fransa Büyükelçisi Comte de Bourgoing⁴⁹ Selanik hadisesinin başlangıcından itibaren birlikte hareket ettiklerini görüyoruz. Alman Büyükelçisi Werther, Almanya Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta, birlikte hareket ettiklerinden bahisle şöyle diyor:

Fransız meslektaşımın çağrısı üzerine onunla müştereken Sadrazamdan, Selanik'teki her iki tarafın Konsoloslarımızın katledilmesi ile ilgili diğer taleplerimiz saklı kalmak kaydıyla, sıkı araştırma yapılmasını ve suçluların özellikle öldürme olayının elebaşısının infazının yapılmasını, Selanik'teki mülki ve askeri dairelerin iştirakiyle her iki konsolosun dinlerinin ritüeline göre defin merasiminin olmasını, ve bu girişimlerimizden Sultan'ın bilgilendirilmesini talep ettim. Sadrazam bu talebimizi derhal kabul etti ve bugün bir Türk savaş gemisiyle yanında özel bir komiser ve diğer yetkilerle her iki tarafın delegelerinin eşliğinde hareket edeceğini söyledi⁵⁰.

Almanya Başbakanı Bismark, İstanbul'daki Alman Büyükelçisine gönderdiği cevabi telgrafında bu işbirliğini onaylamıştır⁵¹.

Osmanlı Devleti yetkilileri, olayı bir Hristiyan – Müslüman çatışmasına dönüştürmemek için azami özen göstermişlerdir. Osmanlı Hariciye Nazırlığı'nın Berlin'deki Türk Elçiliğine gönderdiği 8 Mayıs 1876 tarihli telgraf, 10 Mayıs günü Almanya Dışişleri Bakanlığına iletildi. Burada Padişah Sultan Abdülaziz'in olaydan duyduğu derin üzüntü ve Selanik Olayı'nın bazı çevreler tarafından kullanılarak bir Hristiyan-Müslüman çatışmasına dönüştürülmek istendiği ve planlı bir hareket olmadığı şu satırlarla vurgulanmıştır:

Efendimizin, Selanik olayını duyduktan sonra ne denli derin bir acı duyduğunu tahmin edebilirsiniz. Olayı duyar duymaz Majesteleri bana, Alman ve Fransız Elçilerine duyduğu üzüntüyü ifade etmemi emretti. Ayrıca bunu emir subayı yoluyla elçilere de bildirdi. Daha sonra Majesteleri, özel bir gemiyle özel yetkilerle donatılmış komiserlerin Selanik'e gönderilmesi için talimat vermiştir. Bunlara hukukun ivedilikle ve adil bir şekilde uygulanması ve verilecek kararın ibret verici olması emri verilmiştir. Komiserlere emir yarın ulaşacaktır. Padişah Majestelerinin bu olaydan ne denli bir acı duyduğunu size söylememe gerek yok sanırım. Aynı şekilde Avrupa'da olayla ilgili olarak ortaya çıkan intibadan dolayı da derin bir üzüntü duymaktayız ki bu doğan intiba konusunda kendilerine hak vermekteyiz.

⁴⁹ Comte de Bourgoing, 27 Temmuz 1875 – 31 Aralık 1877 tarihleri arasında Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği görevini yapmıştır.

⁵⁰ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Mayıs 1876, Belge No: 5, s. 180.

⁵¹ PA-AA, R12771, Belge No: 6, 7 Mayıs 1876 Berlin.

Bu olayın iftiracılara bizi haksız yere suçlamak için bir koz vereceğini ve düşmanlarımızın bu olayları büyötmek için fırsatı kaçırmayacaklarını ve bu olayı -ki vahametini saklayacak değiliz- olabildiğinden daha büyük gösterebilmek için tüm çabalarını ortaya koyacaklarını bilmekteyiz. Vuku bulan olayın sanki önceden hazırlanmış ve planlanmış olduğunu belirtecekler ve böylece sanki Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında derin bir husumetin (kinin) var olduğunu ileri süreceklerdir. Pek tabii olarak bu tür esef verici tutumları hoş görmeyiz. Yalnız elde mevcut olan az bilgilere göre bile olayla ilgili olarak önceden bir hazırlığın olmadığını ve uğursuz bir meydan okumanın olayın başlangıç noktasını teşkil ettiğini ve olayın birbirine bağı gelişmelerle bu hâle geldiğini bize göstermektedir. Bunun yanı sıra olayın Müslüman kıyafeti giymiş olan bir kıza karşı yapılan şiddet eyleminin sonucunda ortaya çıktığı ve kızın konsolosluktan çıkartılması için kalabalığın tam ortasında bulunan konsoloslar tarafından yazılı bir talimat verildiği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak kendimize şunu soruyoruz. Olay önceden tertip edilmiş ve kalabalık silahlı olmuş olsaydı, acaba şimdi hangi büyük üzüntülerle ve hangi sıkıntılarla karşı karşıya kalırdık?⁵².

Aynı şekilde Hariciye Nazırı Raşit Paşa'dan 8 Mayıs 1876'da İngiltere Büyükelçisi Musurus Paşa'ya ve Musurus Paşa'nın da 13 Mayıs 1876'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Earl of Derby'e sunduğu Fransızca telgrafta, Selanik'te cereyan eden Alman ve Fransız konsolosların öldürölmesi olayının Avrupa için adeta bir yüz kararı niteliğinde ve ciddi bir provokasyon olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca aynı telgrafta, Müslüman ve Hristiyan halkları arasında bir çatışmanın yaşanacağı endişesi belirtilmiştir⁵³.

Selanik Olayı hakkında İngiltere'nin İstanbul Büyük elçisi Sir Henry Elliot'un verdiği bilgi ve bu konudaki görüşlerinin olayın tarafı olan ülke kaynaklarına göre daha tarafsız olduğu kabul edilebilir. Bu nedenle Elliot'ın görüş ve düşüncesinin olayın açıklığa kavuşturulmasında önemli olduğu söylenebilir. Hemen ifade etmek gerekir ki Elliot'ın bu konuda verdiği bilgi ve edindiği intibada, olayın bir kısmına da tanık olan İngiltere'nin Selanik konsolosu Blunt'ın gönderdiği raporların etkisi görölmektedir. Bununla beraber Elliot'ın Müslümanları galeyana getiren ve iki konsolosun ölümüne sebep olan olayın temel nedenine ilişkin görüşü şu yöndedir: *Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında çok iyi ilişkilerin sürdüğü her zaman dinleri konusunda küçümseyici her hangi bir davranış ya da kadınlarının onurunu kıran bir hareket, bir anda sessiz*

⁵² PA-AA, R12771, Belge No: 23, 8 Mayıs 1876 Berlin.

⁵³ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 12, ss. 5-6.

Müslüman nüfusu taşkınlık yapmaya sevk edecektir. Selanik'teki olayda (yukarıda belirtilen) provokasyonun her iki nedeni (Müslümanlara karşı) en saldırgan tarzda gösterilmiştir⁵⁴.

Elliot'ın ifade ettiği gibi Müslümanların dinine ve namusuna hakaret söz konusu olduğunda en sakın Müslüman'ın bile reaksiyon göstereceği ortada iken, Hristiyanların buna nasıl cesaret ettikleri düşündürücüdür. Herhalde bu durum, olaya karşı Hristiyanların müsamahakâr Osmanlı yönetiminin sağlamış olduğu geniş serbestlik içinde yabancı devletlere güvenmiş olmaları ya da bu devletlerin onları her zamanki gibi tahrik ve teşvik etmiş olmalarıyla açıklanabilir.

Selanik Valiliğinin telgrafı ve vilayetin resmi gazetesine göre Amerikan konsolos vekilinin kardeşi Nicola Lazzaro da fiilen hareketin içinde bulunmuştur⁵⁵. İngiliz Büyükelçi Elliot, Bulgar kızın alıkonulup Amerikan konsolosluğuna götürülmesi safhasında Amerikan konsolos vekilinin kardeşi olan Nicola Lazzaro'nun hareketin içinde bulunmadığına dikkat çekerek ona sorumluluk yüklemese de onun kusurunun, kızın Hristiyanlarca konsolosluktan alındıktan sonra götürüldüğü yeri söylemeyi reddederek faillerle birlikte hareket ediyormuş gibi görünmesi olduğunu belirtmiştir. Elliot'ın bu bilgiyi konsolos Blunt'ın 7 Mayıs 1876 tarihinde kendisine yazdığı raporundan öğrendiği anlaşılmaktadır. Zira bu rapordaki görüşlerini tam olarak paylaşan Elliot, Amerikan konsolos vekili ve onun kardeşinin olaydaki rolü konusunda da Blunt'la aynı düşüncededir⁵⁶.

Selanik Olayı ile ilgili olarak İngiltere'nin tavrını belirlemede İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Elliot ve Selanik konsolosu Blunt'ın tanıklıkları ve görüşleri etkili olmuştur. Nitekim Osmanlı Hariciye Nezareti'ne 10 Mayıs 1876 tarihiyle Londra Sefareti'nden gelen telgrafta, *Selanik Vakası İngiltere'de çok fazla su-i tesir meydana getirmemiştir. Kamuoyu ve hükümet vakanın meydana gelişine sebep olan halleri, devletler arasındaki politikaya bağlamaktadır*⁵⁷, denilmektedir.

Alman ve Fransız konsolosları öldürdükleri iddiası ile tutuklananların soruşturma ve muhakeme edilmelerinde temsilci olarak her aşamasında yer almış olan İngiltere'nin Selanik konsolosu Blunt, olayla ilgili görüşlerini ve buradaki ifade tutanaklarının bir kısmını rapor halinde 21 Haziran 1876 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına sunmuştur⁵⁸. Selanik olaylarını daha tarafsız bir yaklaşımla takip eden Blunt, 5 Mayıs 1876'da başlayıp devam eden olayları raporunda şöyle anlatıyor:

⁵⁴ Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London 1922, s. 219.

⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp – Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Çühusuna Kadar*, (Yay. Haz: Tahir Galip Serhatlı), İstanbul 2004, ss. 256–257, 259–262.

⁵⁶ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 30 ve 30'a ek, ss. 15-16.

⁵⁷ BOA, HR.TO, Dosya No: 124, Gömlek No: 100.

⁵⁸ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 77/1, ss. 57-73.

Konsolosların öldürülmesine ilişkin olarak ortaya çıkarılan detaylar ile sonradan değişen tüm durumlar ve Bulgar kızın Hristiyanlar tarafından yakalanması bizlere Yunanlılar ile Bulgarların burada meydana gelen patlajın sebebi olduğunu göstermektedir. Onların halkın arasında polise saldırımları ve kızı gasp etmeleri ağır bir olaydır. Böylece hassas Müslüman politik din-darları gücendirmişlerdir. Kısa zamanda ise fanatik sinir ve istek oluştu. Bul-gar kızın geri iadesini tüm bunlar engelledi.

Bu şehirde bulunan Müslümanlar, Hristiyanlara kasıtlı olarak saldırı ar-zusunda değillerdi. Halen daha geçmişte yaşanan olaylardan dolayı tedirgin-dirler. İma etmek istediğim ise Hersek, Sırbistan ve Karadağ'daki isyanın uzun süreci ile isyancılara destek olunma olayları, son sultanın popülaritesinin düşmesi, Sadrazam Mahmud Paşa'nın politikası, karşılıklı güvensizlik ve böl-gede oturanların arasında yayılan söylentiler ve şeytani niyetli kişiler tarafın-dan oluşturulan durumlar...

Onların, önyargılarının ve inanç düşüncelerinin alenen kabul edilmediği-ni ve hiçe sayıldığını hissettikleri düşünüldüğünde endişe durumunun nasıl oluştuğunu hayal etmek zor değildir⁵⁹.

Görüldüğü gibi Blunt'ın raporunda Bulgar kızın Hristiyanlar tarafından alıko-nulması ve iade edilmemesinin olaylara sebebiyet verdiği açık bir şekilde dile geti-rilmesine rağmen Avrupa basınında büyük bir yaygara koparılarak⁶⁰ bir Müslüman – Hristiyan çatışması şeklinde işlenen Selanik Olayı ile Roma'da, Paris'te, Ber-lin'de, Belgrad'da her Müslüman Türk yeniden hedef tahtasına konmuştur⁶¹. Bu şekilde Avrupa basını abartılı bir tarzda Türkler aleyhine fırsatlar koparıırken ger-çekte olayın nasıl meydana geldiğini öğrenmek ve eğer bir suçlu aranacaksa işe nereden başlanması gerektiğini hakkaniyet terazisine koymak konusunda kimsenin kaygısı yok gibiydi. Blunt'ın raporunda yer aldığı gibi olayın Hersek, Sırbistan ve Karadağ isyanları ile bağlantılı olması, Avrupalı büyük devletlerin, Balkanlardaki olayları istedikleri şekilde provoke ettikleri anlamına gelmektedir.

KONSOLOSLARI ÖLDÜRENLERİN YARGILANMASI

Osmanlı Devleti olaya sebep olanların ortaya çıkarılarak cezalandırılması ko-nusunda başından sonuna kadar kararlı davrandı. Kızın durumu ve konsolosların öldürülmesi olayı ile ilgili hemen soruşturma açıldı⁶². Soruşturma ile ilgili olarak

⁵⁹ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 77/1, s. 58.

⁶⁰ Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, C.II, İstanbul 1984, s. 206.

⁶¹ PA-AA, R12765, A2356, 7 Mayıs 1876.

⁶² Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 30'a ek ve 72'e ek, 7 Mayıs 1876 ve 6 Ha-ziran 1876 Tarihli Raporlar, ss. 16-17, 51-52.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Werther'in Dışişleri Bakanlığı'na 7 Mayıs 1876 tarihinde telgrafla bildirdiği raporunda; *Sultanın emri üzerine bugün iki saray komiseri bir savaş gemisiyle suçluların araştırılması ve cezalandırılması için Selanik'e gidiyorlar. Fransız Büyükelçisi aynı şekilde oraya bir delegesini yolluyor. Ben Konsolos Gillet'i yolluyorum*⁶³ diyor. Konu ile ilgili olarak Sabah gazetesinde; *Osmanlı deniz kuvvetleri ve kışladan gelen askerî birliklerin, asayişini temin ettiği ve suçluların soruşturulmasına ve tutuklanmasına başlanıldığını bildirmiştir. Ayrıca Bab-ı Âlî, bu cinayeti işleyen canilere karşı zaman kayıp edilmeksizin ve büyük ciddiyetle harekete geçilmesini emretmiş ve bu amaçla, refakatterinde Alman ve Fransız Elçiliği temsilcileri olmak üzere, Padişah tarafından yetkilendirilmiş iki komiser Selanik'e gönderilmiştir*⁶⁴, haberi yer almıştır.

Sultan Abdülaziz, Almanya ve Fransa büyükelçilerine olay hakkında en derin üzüntülerini ve suçluların en sert şekilde cezalandırılacağı konusunda irade beyanını dile getirmek için birinci yaverini göndermiştir. Bununla birlikte yukarıda Büyükelçi Werther'e verilen söz gereği olayı araştırmak üzere General Eşref Paşa ve Adalet Bakanlığı Müsteşarı Vahan Efendi olağanüstü komiserler olarak görevlendirilmiştir. General Eşref Paşa, aynı zamanda Selanik genel yöneticisi olarak da atanmıştır. Bunlar bir Türk savaş gemisiyle 7 Mayıs 1876 akşamı hareket edeceklerdi. Alman delegesi Gillet ve Fransız delegesi Robert Bey de bu gemi ile Selanik'e hareket edeceklerdi⁶⁵.

Olaylara kim sebep olursa olsun Osmanlı Devleti Selanik'teki yöneticilere, vatandaşları hakkında hiçbir ayırım gözetmediğine ve herkesin güvenliğinden sorumlu olduğuna dair, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa imzalı 8 Mayıs 1876 tarihli aşağıdaki telgrafi göndermiştir:

Selanik'teki Osmanlı halkı içerisinde dinini değiştirmek isteyen kız için bir araya gelmiş olanlardan bazıları bize Fransız ve Alman Konsolosların katillerinin kim olduğu bilgisini vermişlerdir. Devletin gözü önünde, iki muhteşem gücün memurlarına karşı işlenen bu insanlık dışı davranıştan dolayı çok katı önlemler derhal alınmıştır. Bu nedenden ötürüdür ki suçluların ibret olacak şekilde cezalandırılmaları konusunda size aşağıdakileri yapma iznini vermek-teyiz:

Tüm vatandaşların hayatını, gururunu ve mülki değerlerini korumak devletin asli görevidir ve aynı zamanda tüccarların, yabancı uyruklu halkın ve özellikle de antlaşmalarda ve kanunlarda belirtilmiş olan konsolosların ve diğer memurların da gururunu, mülkiyetini korumak Devletin asli görevleri

⁶³ PA-AA, R12771, 7 Mayıs 1876.

⁶⁴ Sabah Gazetesi, Sayı:62, 14 Rebiyülâhîr 1293 (9 Mayıs 1876), s. 1.

⁶⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Mayıs 1876, Belge No: 8, s. 181.

arasındadır. Devletin bu gibi sorumluluklarını yerine getirmede ortaya çıkabilecek en ufak bir aksaklık en alt kademedeki bulunan bir memurdan genel yönetime kadar yansımaktadır. Burada görülen aksaklıklardan dolayı suçluların en ağır şekilde cezalandırılması gerekmektedir⁶⁶.

Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya, İtalya delegeleri ve Hariciye Nazırı Raşit Paşa'nın da katıldığı bir toplantıda, İstanbul'dan hareket eden gruplar Selanik'e varıncaya ve oradaki halk yatışıncaya kadar her iki konsolosun defin işleminin ertelenmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Ayrıca Türk zırhlı gemisinin derhal Selanik'e gönderilmesi ve Türk basımına hiç şüphesiz çok gergin olan bu durumda her türlü fanatik görüş bildirmesinin yasaklanması hususunda da anlaşılmıştı⁶⁷. Buna rağmen Avrupalı devletler tarafından İstanbul'a sert notalar yağdırdılar⁶⁸.

Selanik hadisesinin çıkmasında etkili olduğu anlaşılan Rusya, olayların akışını da şekillendirmeye çalıştığı görülmektedir. Rusya'nın amacı, diplomatik alanda Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmak idi⁶⁹. Olayın hemen ardından Rus Elçisi İgnatiyev, kendi başkanlığında Avrupa Devletleri'nin İstanbul'daki elçileri ile bir toplantı yaptı. Avrupa Devletleri'nin İstanbul elçileri, mensup oldukları devletlere hadiseyi yazıp donanma istemeye, karaya asker çıkarıp Selanik ve havalisini abluka altına almaya ve hatta gerekirse işgal ettirmeye karar verdiler⁷⁰.

Türk zırhlı gemisinin Selanik'e gönderilmesi ile birlikte Avrupalı devletler de peş peşe Selanik Limanına gemiler göndermeye başladılar. Kısa bir süre sonra Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya – Macaristan ve İtalya gemileri Selanik limanına geldiler. Yargılamaları başından sonuna kadar Selanik'te izleyen bu yabancı devlet zırhlı gemileri ile bunların temsilcileri, yargılama sonucunu etkilediği anlaşılmaktadır.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Werther'in, 9 Mayıs 1876 tarihli Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporda, öldürülen Alman Konsolos Eric Abbott'un ailesi İngiliz uyruklu olduğu için orada mukim İngiliz Konsolosunun bu meselede Almanya temsilcisi Bay Gillet'i özellikle destekleyeceğini, bunun yanı sıra orada bulunan tüm konsolosların onun hizmetinde olacağını bildirmiştir. Yine Büyükelçi kendisine yeni ulaşan bir bilgiye göre General Ignatiyev, Admiral Butakoff komutasındaki

⁶⁶ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 44'e ek, s. 28.

⁶⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 9, 7 Mayıs 1876 Berlin.

⁶⁸ BOA, HR.TO, Dosya No: 122/Gömlük No: 58; BOA, HR.TO, Dosya No: 124/Gömlük No: 93,100.

⁶⁹ Mahir Aydın, a.g.e., s. 107.

⁷⁰ Danişmend, a.g.e., s. 253.

“Askold” adlı Rus korvetinin⁷¹ yarın Selanik’e ulaşacağını ve konsolos temsilcilerine her konuda yardımcı olması gerektiği konusunda emir aldığını söylemiştir. Ayrıca Fransız tarafının iki firkateyni yola çıkardığını ve bir muhabere gemisini Doğu Akdeniz’e sevk ettirdiğini yazmıştır⁷².

Viyana’daki Alman Büyükelçi Stolberg’in Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 8 Mayıs 1876 tarihli telgrafta, “*Österreich tarafından, Selanik’e bir savaş gemisi gönderiliyor. Hariciye Bakanının görüşüne göre bizim tarafta da aynı şeyin olması ivedi olarak arzu edilmektedir*”⁷³, demektedir. Aynı şekilde Atina’daki Alman Maslahatgüzarı Hirschfeld, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 8 Mayıs 1876 tarihli telgrafta, “*Selanik’teki Yunan Konsolosunun talebi üzerine buradaki hükümet oraya bir gambot*”⁷⁴ gönderdi. Aynı zamanda İngiliz Stasyoneri⁷⁵ dün bu limana hareket etmiştir. Onu bugün Rus Stasyoneri de takip edecekmış”⁷⁶ deniliyor. Sen Petersburg’taki Almanya Büyükelçisi Schweiniss, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, “*Pire’deki Rus Stasyoneri, çoktan Selanik’e gitme emrini almıştır*”⁷⁷, diyor. Roma’daki Almanya Büyükelçisinin Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta ise, İtalyan zırhlı firkateyni “Maria Pia”nın ve bir Kastellamere Aviso vapurunun Selanik’e gideceğini bildirmektedir⁷⁸. Almanya Dışişleri Bakanı Bülow, İstanbul’daki Büyükelçi Werther’e gönderdiği telgrafta, “*Meteor*” isimli geminin yerleşik olarak Marmara Denizi’nde kalacağı, “*Medufa*” askeri gemisinin ise ivedilikle Messina’dan Selanik’e gitmesi için emir verildiğini bildirmiştir”⁷⁹. Yine Almanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nın Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği yazıda, “*Majesteleri Kayser, 14 Mayıs günü “Kaiser”, “Deutschland” “Kronprinz”, “Friedrich Karl” ve “Pommerania” adlarından meydana gelen gemi filosunun 22 Mayıs’ta Wilhemshafen Liman’ında hazır hale getirildikten sonra hemen Akdeniz’e inmesini ve Selanik’e doğru hareket etmesini emretmiştir*”⁸⁰, denilmektedir.

Görüldüğü gibi bir anda Avrupa Devletleri Selanik Olayı’nı bahane ederek Osmanlı Devleti’ni tehdit ve baskı altına almaya başlamışlardı. Olaydan iki gün sonra Avrupa Devletleri’nin gemileri Selanik Limanı’na gelmeye başladılar. Nitekim

⁷¹ Korvet (Fransızca: Corvette), hafif zırha sahip, firkateynden küçük, sahil devriye gemilerinden büyük savaş gemilerinin adıdır.

⁷² Bundesarchiv, R1501-105371, 9 Mayıs 1876, Belge No: 28, s. 184.

⁷³ PA-AA, R12771, Belge No: 11, 8 Mayıs 1876 Berlin.

⁷⁴ Gambot, (İngilizce “gunboat”tan gelir) bir veya birkaç silahı bulunan küçük savaş gemilerinin adıdır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başında gambot terimi genelde devriye görevi yapan küçük silahlı gemiler için kullanılırdı.

⁷⁵ Stasyoneri: Karakol gemisi.

⁷⁶ Bundesarchiv, R1501-105371, 8 Mayıs 1876, Belge No: 12, s. 181.

⁷⁷ Bundesarchiv, R1501-105371, 8 Mayıs 1876, Belge No: 13, s. 181.

⁷⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 8 Mayıs 1876, Belge No: 15, s. 182.

⁷⁹ PA-AA, R12771, Belge No: 22, 10 Mayıs 1876 Berlin.

⁸⁰ Bundesarchiv, R1501-105371, 15 Mayıs 1876, Belge No: 30, s. 186.

Selanik Konsolosluğu'ndan Alman temsilcisi Gillet'in Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, *"Buradaki limanda bir Fransız gambotu, bir İngiliz Avaro, bir Rus askerî gemisi bulunmaktadır. Bunun yanında iki İtalyan fırkateyni, iki Fransız fırkateyni, bir Fransız Avaro, bir Avusturya fırkateyninin gelmesi beklenmektedir"*⁸¹, denilmektedir.

21 Mayıs 1876 tarihi itibarı ile Selanik Limanı'nda 5 Fransız (üçü zırhlı), 3 Moskof (biri zırhlı), 1 Alman, 1 İngiliz ve 1 Yunan gemisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin de ikisi zırhlı üç gemisi bulunmaktadır⁸².

Fransız konsolos Jules Moulin ve Alman konsolos Eric Abbott'un öldürüldüğü olayda Fransa ve Almanya ve onlara katılan Rusya, Avusturya ve İtalya, Selanik limanına gönderdikleri savaş gemileriyle Osmanlı Devleti ile ilişkilerini askıya alabileceklerini göstermişlerdir.

İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Selanik'teki Fransız Konsolosunun bir haberine göre Eşref Paşa'nın, Vahan Efendi'nin ve Gillet ile Robert am Morgan beylerin, büyük üniformalar içinde ve kollarında matem fularları olduğu halde karaya çıkmış olduklarını ve konsolos heyetinin kabulünden sonra soruşturmaya başlamış olacaklarını ve defin merasiminin tehir edildiğini bildiriyor⁸³.

Selanik'teki Alman – Fransız temsilcilerin İstanbul'daki Alman ve Fransız elçisine gönderdiği telgrafta, Selanik'teki yargılama ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

Temsilciler, sabah Selanik'e ulaştıktan sonra yeni tayin edilen vali ve Vahan Efendi ile eski valinin ifadesini almak için Valilik konağına gittiler. Temsilcilerin isteği üzerine eski vali, gemideki karşılamada hazır bulunmadı. Duruşma, oldukça anlamlı ve tehdit edici bir halk ayaklanmasıyla kesintiye uğradı. Bu ayaklanma konaktaki Hristiyanlarda bile bir paniğe yol açmış, yalnız ayaklanma kötü bir olay olmadan sona ermiştir. 200 Bahriye askerinin gemilerden çıkması organize edildi ve kendilerine şehirde devriye gezmeleri için emir verildi.

İngiliz ve İtalyan konsolosların da katılması suretiyle yürütülen duruşmada, eski valinin affedilmez bir ihmal ve özensizlik sonucunda suçlu olduğu anlaşıldı. Temsilcilerin talep etmesi üzerine Polis Kurulu tarafından, Türk muhtarların ve konsolosların vermiş olduğu bilgiye göre tutuklanacak kişilerin bir listesi düzenlendi.

Vali ve Vahan Efendi iyi niyetli olmalarına rağmen, görevlerini yerine getirmek için yeterli araçları devreye sokmamışlardır⁸⁴.

⁸¹ PA-AA, R12771, Belge No: 21, 10 Mayıs 1876 Berlin.

⁸² Sabah Gazetesi, Sayı:74, 26 Rebiyü'lâhîr 1293 (21 Mayıs 1876), s. 3.

⁸³ PA-AA, R12771, Belge No: 16, 9 Mayıs 1876 Berlin.

⁸⁴ PA-AA, R12771, Belge No: 24, 10 Mayıs 1876 Berlin.

Almanya Dışişleri Bakanı Bülow, İstanbul'daki Büyükelçi Werther'e gönderdiği telgrafta, Osmanlı Devleti yetkilileri ve Fransa Hükümetinin kendilerine bilgiler verdiklerini anlatmakla birlikte, Fransa'dan gelen bilgilerin daha muteber olduğunu şöyle belirtiyor:

Ethem Paşa'nın bize, Hristiyan olayının meydana çıkışındaki suçla itham edilenleri ve Türk makamlarının tutumunu vurgulayan birçok telsiz telgraf gönderdi. Fransız hükümetinin bize verdiği rapordan, Selanik'teki delegelerin anlatımına göre Osmanlı Valisinin ve bir Osmanlı miralayının bunda ağır sorumluluk taşıdığı, Selanik'teki Hristiyanların korunması ile ilgili önlemlerin de ayrıca yetersiz olduğu anlaşılıyor.

Ekselansları Temsilciler, bunu lüzumlu görüyorlar ise oradaki askeri gücün takviyesinin hızla yapılması talebiyle görevlendiriliyor. Bizler sadece oradaki halkın yargılanmasıyla yetinmeyeceğiz. Eski Vali ve Miralaya ve tüm memurlara karşı tatbikatta bulunulmasını bekliyoruz. Ayrıca, Konsolos Abbott'un ailesi için para tazminatı talebini de saklı tutuyoruz⁸⁵.

Selanik Olayı'nda Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliğine girdiler. Avrupalı devletlerin işbirliği ve Selanik'teki Hristiyan unsurların korunması için yapılması gerekenler, Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan Bülow imzalı Almanya'nın başka ülkelerdeki elçilerine gönderdiği genelgede; Kayser'in, Osmanlı Hükümeti'nden yerleşim yerlerindeki Alman yurttaşlarının korunması amacıyla gerekli olan önlemlerin ivedilikle alınmasını istediğini, Alman gemilerin Avrupalı güçlerle birlikte Türk sularında bulundurulmasını zorunlu gördüklerini ve bu önlemlerin alınmasını doğuran etkenin konsoloslarının acımasız bir şekilde öldürülmesine yol açan şartlar olduğunu belirterek, "*Alman Deniz kuvvetleri tüm gücüyle ilgili yerleşim yerinde bulunan veya bulanacak olan İngiliz, Fransız, Avusturya, Rusya ve İtalya güçlerine katılacak ve bu güçlerce ortaklaşa belirlenen görevlere katkı sağlayacak durumda olacaktır*"⁸⁶, demiştir. Nitekim Almanya, Rusya, Fransa, Avusturya, İngiltere ve İtalya'ya ait gemiler Selanik ve İstanbul'a gelmeye başlamışlardır⁸⁷. Avrupa devletleri, ortak hareket etmiş ve Osmanlı ülkesindeki Hristiyan unsurların korunması bahanesiyle, Selanik Limanını adeta abluka altına almışlardı. Özellikle olaya karışan tutuklular hakkında mahkemenin karar aşamasında Selanik Limanı Avrupalı devletlerin gemileri ile dolmuştu.

Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı yetkililerinden gelen bilgilere itibar etmemesine rağmen kendi İstanbul büyükelçiliğinden gelen raporlar, Selanik Olayının çözümü ile ilgili Osmanlı Hükümeti'nin kararlılığını yansıtmaktadır. Bu konuda

⁸⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 11 Mayıs 1876, Belge No: 25, s. 184.

⁸⁶ Bundesarchiv, R1501-105371, 19 Mayıs 1876, Belge No: 38, s. 187-188.

⁸⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 34, 16 Mayıs 1876 Berlin.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisinin, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, Majesteleri Sultan, yeni Sadrazam Mehmet Nedim Paşaya, her kim olursa olsun kati olarak adaletin uygulanmasını emrettiği rapor edilmiştir⁸⁸. Nitekim 13 Mayıs'ta Selanik'teki birlikler güçlendirildikten sonra gerekli olan tutuklamaların gerçekleştiği ve şimdilik 35 kişinin tutuklandığı İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther tarafından ülkesine rapor edilmiştir⁸⁹.

14 Mayıs 1876 günü Selanik Valiliğinden Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine çekilen telgrafta, "*Bu Pazar günü 18 kişi daha tutulup bunların sayısı ile şimdiye kadar tevkif olunanların adedi 53 kişiye baliğ olmuştur*"⁹⁰, deniliyor. 16 Mayıs günü İstanbul'daki Almanya Büyükelçisinin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta bildirilen raporda ise mahkeme tarafından tutuklananların sayısı 54'e yükselmiş ve bunlardan 11'i olayın esas tahrikçileri olarak suçu sabit görülmüş ve idama mahkûm edilmişlerdir,⁹¹ denilmektedir. İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther'in Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta da "*temsalcimiz konuyu değerlendirmesi bakımından aşağıda, mahkeme kararı verilen kişilerin aldığı cezayı bildirmektedir: On kişiye idam cezası, üç kişiye ömür boyu hapis, iki kişiye on yıl hapis cezası, on bir kişiye beş yıl hapis cezası ve bir kişiye 3 yıl ıslah evi cezası, bir kişiye 3 yıl sürgün cezası, bir kişiye bir ay hapis cezası ve bir oğlana falaka cezası verilmiştir*"⁹², deniliyor. Ancak idama mahkûm edilenlerin sayısı, hem Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine gönderilen yazıda⁹³ hem de İngiliz belgelerinde 12 kişi olarak belirtilmiştir⁹⁴.

İdama mahkûm edilen 12 kişiden altısı 16 Mayıs 1876 günü hemen infaz edilmiştir. Selanik'teki Almanya delege temsilcisi Gillet'in Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta bu konu ile ilgili olarak, "*keza alt halk sınıfına ait konsolosları öldürme sanıklarından 6'sı da idam edilmiştir*"⁹⁵, deniliyor. Selanik'teki Türk delegasyonundan Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Musurus Paşa'ya çekilen telgrafta, "*Bugün en suçlu 6 kişi yargılandı ve alenen idam edildi*"⁹⁶, deniyor. İngiltere'nin Selanik Konsolosu Blunt tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 17 Mayıs 1876'da gönderilen telgrafta da

⁸⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 10 Mayıs 1876, Belge No: 26, s. 184.

⁸⁹ PA-AA, R12771, Belge No: 29, 14 Mayıs 1876 Berlin.

⁹⁰ BOA, HR.TO, Dosya No: 554, Gömlek no.4.

⁹¹ PA-AA, R12771, Belge No: 33, 16 Mayıs 1876 Berlin.

⁹² Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 76/3, ss. 56-57; Bundesarchiv, R1501-105371, 5 Haziran 1876, Belge No: 48, s. 192.

⁹³ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Ağustos 1876, Belge No: 98'e ek, s. 209.

⁹⁴ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 76/3, ss. 56.

⁹⁵ PA-AA, R12771, Belge No: 34, 16 Mayıs 1876 Berlin.

⁹⁶ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 22, s. 12.

“16 Mayıs, 17:30 - Fransız ve Alman Konsolosların katili olan 6 kişi, İmparator yetkilileri, Fransız ve Alman Delegeleri ve benim huzurunda ağır cezaya çarptırılmışlardır”⁹⁷, deniliyor.

İdam edilen 6 kişinin isimleri şunlardır: *Çerkez Yaver Ali Efendinin kölesi, Hamal Arap Merdcan, Hüsnü Efendi, Boşnak İbrahim, Amiş Ferhad, Kasaphane bekçisi Uzun Süleyman*⁹⁸.

Selanik Olayı’ndan dolayı teşkil edilen fevkalade komisyonunda idamla mahkûm olan Farankalı Aşçı İbrahim Çavuş, Dülger Ustası Mehmed, Çavuş Hacı Emin Efendi, talebeden Yanya Sancağı dâhilinde Bursalı Besim Efendi, Arab Hafız Salih ve Yalı Kapısında Buzcu Meto isimli diğer altı kişinin cezası, Almanya ve Fransa devletleri sefaretleri nezdinde cereyan eden görüşmeler sonunda ilgili devletlerin de muvafakatleri alınarak padişah tarafından Kanun – i Esasi’nin yedinci maddedeki yetkisi⁹⁹ kullanılarak bedel – i kürek cezasına dönüştürülmüştür¹⁰⁰.

İdamlar sonrasında, Osmanlı Devleti tarafından 18 Mayıs 1876’da Selanik’in “Resmî Gazetesi”nde bir bildiri yayınlandı. Bu bildiride şunlar yer aldı:

Söz konusu olayla ilgili olarak Padişahımızın manidar çabası ve İmparatorluk tarafından alınan birkaç önlem ile mevcut yerde hiçbir huzursuzluğa mahal vermeden zanlıların hepsi yakalanıp tutuklandılar.

Doğru görgü tanıklarıyla koordineli olarak yürütülen incelemelerin ardından, tutuklananların içerisindeki 6 kişi hadisenin gerçek suçluları olarak tespit edildi ve İmparatorluk Yasaları gereğince ölüm cezasına çarptırılıp Salı günü idam edildiler.

Adaletin ikinci perdesini araştıran İmparatorluk Devleti, hiç zaman kaybetmeden söz konusu olayda bu olayı provoke edenleri de yakalayıp birinciler gibi bu kişilerin de yargılanmasını sağlayıp gerekli cezaların verilmesini sağlayacaktır.

Padişahımızın gösterdiği adalet duygusu herkesi etkilemiştir. İnsanlar, dürist ve tarafsız yaklaşımından dolayı ve ayrıca barış ve sükûnet içinde yaşadıkları yer için Padişaha minnet duymaktadır. Dolayısıyla halk, Padişahlarının başlarından eksik olmaması için dua etmektedir¹⁰¹.

Selanik Olayı’nın ardından Selanik Limanına bir İngiliz gemisi ile gelen ve asıl adı Louis Marie Julien Viaud olan Pierre Loti, Selanik’e gelişi ve yaşananlar hakkında şu bilgileri verir:

⁹⁷ Correspondence Respecting, Belge No: 45, ss. 28-29.

⁹⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Ağustos 1876, Belge No: 98’e ek, s. 209.

⁹⁹ Yasalar gereğince verilmiş cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesi.

¹⁰⁰ BOA, İ.DH, Dosya No: 17, Gömlek No: 796.

¹⁰¹ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 50/3, s. 35.

Fransız ve Alman hükümetleri, doğu krizinin başlangıcında Avrupa'da çok ses getiren konsolosların öldürülmesine karşılık olarak bu toplu infazları istemişlerdi.

Bütün Avrupa milletleri kruvazörlerini Selanik Limanına yollamışlardı. Kendini ilk temsil ettirenlerden biri İngiltere'ydi. Bu sayede, majestelerinin korvetlerinden biriyle, ben de geldim¹⁰².

Pierre Loti, Aziyade romanının ilk satırlarında, tuttuğu günlüğünde 16 Mayıs 1876 günü, Selanik Limanında halkın önünde asılan altı Müslüman'dan söz ederek¹⁰³ bunlar hakkında şu ifadelere yer verir:

Güneşli, güzel bir mayıs günüydü. Hava açıktı. Yabancıların filikaları geldiğinde, cellâtlar rıhtımdaki işlerini bitirmek üzereydi. Büyük bir kalabalık karşısında asılan altı kişi son çırpınışlarını yapıyordu. Pencereleler, damlar izleyicilerle doluydu. ...İnfaz tamamlanmıştı. Askerler geri çekildiler, ölümler güneş batıncaya kadar sergilendiler. Ayakları üzerinde duran bu altı ceset, sessiz kadın grupları ve öylesine gezinenler arasında Türkiye'nin o güzel güneşi altında ölümün ürperten yüzünü oluşturunuyordu¹⁰⁴.

Selanik'teki idam olayları Ömer Seyfettin'in hikâyelerine de konu olmuştur. Ömer Seyfettin, Makedonya hikâyelerinden "Türbe" isimli hikâyesinde Şefika Mol-la'nın ağzından idam gününü şöyle anlatıyor:

Hem o gün ne uğursuz bir gündü. Konsolosları öldürdükleri için birkaç Müslüman asılıyordu. Birçok toplu, direkli gâvur vapurları limanı doldurmuştu. Zavallı asılanların ipek kuşakları çözülüyor, biraz çırpındıktan sonra uyur gibi başlarını büküyorlardı. Ayaklarının uçları kumlara dokunuyordu. Karmakarışık bir Yahudi, bir Rum kalabalığının arasında, babası onu kollarına tutmuş, yukarı kaldırarak bu soğuk manzarayı göstermişti. Günlerce boyunları iplerde takılı rüzgârla sallanan bu iri yarı başı kabak Müslümanların göğüslerindeki beyaz kâğıtların hayali zihninden çıkmamış, birçok geceler rüyasına girmiş, onu ağlatarak uyandırmıştı. Haftalar, aylar, yıllar geçti. İşte hâlâ unutamamıştı. Ne vakit deniz lafi olsa o asılanlar gözünün önüne gelirdi¹⁰⁵.

Bu idamlara rağmen Alman yetkililer mahkeme sonucundan tatmin olmuş görünmüyorlardı. Selanik'teki Almanya Temsilci Gillet, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta bu tatminsizliğini şöyle dile getiriyordu:

¹⁰² Pierre Loti, Aziyade, (Çev: Ömer Turan) Nehir Yayınları, İstanbul 2001, s. 8.

¹⁰³ Galip Baldıran, Pierre Loti'nin Aziyade'sinde Osmanlı Başkentine Tarihsel Bir Bakış, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı:1, s. 17.

¹⁰⁴ Loti, a.g.e., s. 9.

¹⁰⁵ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri Hikâyeler 3, Türbe, Makedonya Hikâyeleri*, Dergah Yay., İstanbul 1999, s. 167.

Yapılan soruşturmada, daha henüz bu elem verici olay aydınlatılmamıştır. Özellikle Konsolosların öldürülmesi ve Bulgar kızla ilgili olay arasındaki bağlantı henüz tam olarak aydınlatılmadı. Şimdiye kadar yapılan soruşturmada, Konsolosların Bulgar kızın kaçırılma olayıyla hiçbir ilgisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Konsolosların camiye nasıl ve niçin gittiği konusu da henüz soruşturulmadı. Buna karşın bu olayı gerçekleştiren kişiler soruşturuldu, şimdiye kadar bildirilene göre içlerinden alısı, olay günü camide bulunan üç zaptiyenin yeminli ifadesi doğrultusunda, suçlarını kabul etmedikleri halde idam edildiler¹⁰⁶.

Yapılan yargılamalar ve infaz edilen idamların ardından Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Ethem Paşa, Selanik ve İstanbul'da tekrar nizamın tesis ettirildiğini söyleyerek Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan, savaş gemilerinin gönderilmesinden vazgeçilmesini rica etti. Ethem Paşa'ya verilen cevapta, İmparatorluk mensuplarının korunmasına ilişkin alınan önlemlerin geri çekilemeyeceği ve gönderilen gemi filosunun barışın korunmasına hizmet edeceği bildirildi¹⁰⁷.

ÖLDÜRÜLEN KONSOLOSLARIN CENAZE MERASİMİ

Öldürülen konsoloslar için gerçekleştirilen cenaze merasimi, infazdan üç gün sonra 19 Mayıs 1876 günü sabah saat 06.00'dan 11:30'a kadar sürmüştür. Cenaze merasimine ilişkin program, 17 Mayıs'ta Almanya temsilcisi Gillet, Fransız Amirali ve savaş gemisi kaptanı Zirzow ile planlanmış ve plan Türk komiserlerine bildirilip onay alındıktan sonra uygulanmıştır. Fransız Konsolosu Jules Moulin'in naaşı Roma – Katolik kilisesi, Alman Konsolos Eric Abbott'unki ise Yunan Ortodoks Kilisesi Ritüeline göre yapıldı¹⁰⁸.

19 Mayıs günü Fransa, Almanya ve Rusya konsolosu, Vahan Efendi, Fransız amiraller, Konsolos Jules Moulin'in cenazesinin bulunduğu Katolik Kilisesi'ne gittiler. Kilise dekore edilmişti ve kalabalıktı. Kilise'nin içinde, Fransız ve Alman amiralleri şeref konukları olarak beklerken, Rus ve İngiliz amiraller de dışarıda dizilmiş bekliyorlardı. Törenlerden sonra, Moulin'in tabutu Fransa'ya gitmek üzere bekleyen Fransız gemisine taşındı. Tabuta Selanik valisi Eşref Paşa, Vahan Efendi ve üst düzey Osmanlı askerleri eşlik ettiler. Tabuta kılıç, üniforma ve konsolosun eşyaları konuldu. Tabutun bir tarafında Fransız amiraller diğer tarafında Alman amiraller vardı ve onları Selanik'in mevcut güçlerinin temsilcileri takip etti. Kıyıya vardıklarında, tabut üzerine Fransız bayrağı konulmak üzere, Fransız din adamlarına teslim edildi. Ölü, kıyıyı terk ederken gemiden selamlamalar yükseldi. Tören iki saat sürdü;

¹⁰⁶ PA-AA, R12771, Belge No: 35, 18 Mayıs 1876 Berlin.

¹⁰⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 36, 18 Mayıs 1876 Berlin.

¹⁰⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 25 Mayıs 1876, Belge No: 51, s. 192-193.

sonrasında kalabalık Abbott'un cenazesi için Yunan Kilisesi Aziz Nichola'ya doğru ilerledi¹⁰⁹.

Alman Konsolos Abbott'un tabutu kilisenin ortasına konuldu. Amiraller ilk cenazedeki yerlerini aldılar, tek değişiklik şeref konuklarının yerleriydi. Alman grupları tabutun sağ tarafında, Fransız grupları da sol tarafında yer aldılar. Selanik Ortodoks Yunan kiliselerinin bütün memurlarının katılımıyla ölü gömme işlemleri gerçekleştirildi. Abbott'un bedeni Yunan şehrindeki katedralin mezarlığına gömüldü. Bu tören yarım saat sürdü ve her iki cenaze şatafattan uzak ve gayet sükûnet içinde yapıldı¹¹⁰.

Esas itibarıyla birlikte yapılan konsolosların görkemli cenaze merasimi, Alman ve Fransız Onur Eskortu tarafından gerçekleştirildi. Alman – Fransız Onur Eskortuna, diğer milletlerin askerî eskortları da katıldı. Bunlar lokal olarak savaş gemileriyle temsil ediliyorlardı¹¹¹. İngiltere'nin Selanik Konsolosu Blunt'tan Dışişleri Bakanlığına 19 Mayıs 1876'da gönderilen telgrafta, "konsoloslar bu sabah büyük onurla gömüldüler"¹¹², diyor.

Bu arada Osmanlı Devleti iç politikasında bazı değişiklikler yaşandı. Bulgar isyanının şiddetle bastırılması, Selanik hadisesinin meydana gelmesi ve medrese talebelerinin isyanı neticesinde Rusya ile iyi ilişkiler içinde olan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, 11 Mayıs 1876 tarihinde görevinden alındı¹¹³. Böylece Rusya'nın İstanbul'daki siyasî nüfuzu azaldı. Rusya Başbakanı Gorçakof bunu bir diplomasi manevrasıyla telafi etmeye çalıştı. 12 Mayıs 1876'da Rus Çarı ile birlikte, Alman İmparatorunu ziyaret maksadıyla Berlin'e gelen Gorçakof, Bismark ve Avusturya – Macaristan Dışişleri Bakanı Andrassy, Osmanlı İmparatorluğundaki durumu gözden geçirdiler ve Gorçakof tarafından hazırlanan projeyi görüşerek Berlin Memorandumu haline getirdiler. Memorandumda özetle şu bilgiler yer almıştır: *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı devletlerin vatandaşları ile Hristiyan tebaanın emniyetlerinin tehlikede olduğu, Selanik hadisesiyle anlaşılmıştır. Bu gibi hadiselerin tekrarna engel olunmak için büyük devletlerin tehlike hali olan bölgelere deniz kuvvetleri göndermeleri ve orada asayiş sağlayacak tedbirler almaları mümkündür. Bosna – Hersek isyanının bir an önce durdurulması için de asilerle iki aylık bir mütareke yapılmalı ve derhal ıslahata girişilmelidir*¹¹⁴.

Bu memorandumun özelliği Bosna ve Hersek'te, Avusturya ile Rusya'nın himayesi altında bir ıslahat programı uygulanmasını sağlamaktır. Konsolosların kont-

¹⁰⁹ F.O. 881-2984, Blunt to Derby, 17 May 1876, No. 60.

¹¹⁰ F.O. 881-2984, Blunt to Derby, 17 May 1876, No. 60.

¹¹¹ PA-AA, R12771, Belge No: 37, 19 Mayıs 1876 Berlin.

¹¹² Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 27, s. 14.

¹¹³ Danişmend, a.g.e., s. 255.

¹¹⁴ Karal, a.g.e., s. 99-100.

rolü altında yapılacak bu ıslahat hareketlerinde başarısızlık halinde başka tedbirler almak hususunda ilgili devletler müdahale edebileceklerdir. Berlin Memorandumu, Osmanlı Devletine gönderilmeden önce Paris Antlaşmasını imzalamış olan devletlerin onayına sunuldu¹¹⁵. İtalya ve Fransa memorandumu kabul ettiler. İngiltere 15 Mayıs 1876'da ret cevabı verdi. Bunun ardından İtalya ve Fransa da muvafakatlerini geri çektiler. İngiltere her ihtimale karşı Akdeniz filosunu da Çanakkale önlerine gönderdi. Bu hareket, İstanbul'da Türklerin İngilizler tarafından desteklendiği izlenimini kuvvetlendirdi. Bu arada Selanik'te Alman ve Fransız konsoloslarının öldürülmesi olayının da etkisiyle, İstanbul'da saltanat değişikliği yaşandı¹¹⁶. 30 Mayıs 1876'da memorandumun Osmanlı Hükümetine tebliğ edilmesi kararlaştırılmışsa da aynı tarihte Osmanlı Devleti'nde Abdülaziz'in yerine V. Murad'ın gelmesi ile yaşanan saltanat değişikliği nedeniyle bu müdahale hiçbir zaman uygulanamamıştır¹¹⁷.

VALİ VE MEMURLARIN YARGILAMASI

Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesi sırasında kusurları görülen Osmanlı memurlarının yargılanması hususunda, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Werther, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda Fransız Büyükelçi Dük Bourgoing ile işbirliğini sürdürme konusunda şunları dile getirmiştir:

Dün Fransız meslektaşım, Selanik olayıyla ilgili 12 Mayıs tarihli Decazes Dükü'nün bir iletisini vermek amacıyla beni aradı. Bu iletide, kendisi kadar Sayın Şansölyenin de iki elçiliğin ortaya koymuş olduğu ortak tavrı tümüyle benimsediklerini ve sorun çözülene kadar bu ortak tavrın devam etmesi gerektiğini bildirdi. İletin devamında, bu olayla ilgili sadece ikincil bir rol oynamış olanların değil, bu ayaklanmayı kışkırtanların ve istedikleri halde olayı önleyemeyen memurların da cezalandırılması gerektiğini belirtti. Makam ve rütbeleri ne kadar yüksek olursa olsun, bu cinayetle ilgili olarak özellikle memurların sorumlu tutulması gerektiğini bildirdi.

...Dük Bourgoing ve ben, delegelerimize sadece alt tabakadan gelen suçluların değil aynı zamanda olayı kışkırtanların ve yetkili memurların da soruşturulması gerektiğini bildirir bir genelgenin gönderilmesi konusunda anlaştık. Bu genelge 21 Mayıs'ta telgraf yoluyla Selanik'e gönderilmiştir¹¹⁸.

Werther'in raporundan anlaşılacağı üzere Almanya ve Fransa ilk yapılan yargılamalardan memnun kalmamışlardı. Aynı zamanda Selanik'teki Alman temsilci

¹¹⁵ Karal, a.g.e., s. 99-100.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Risale", Belleten, Cilt:VII, Sayı: 28, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1943, ss. 353-356; Vacalopoulos, a.g.e., ss. 117.

¹¹⁷ Danişmend, a.g.e., s. 256.

¹¹⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 22 Mayıs 1876, Belge No: 43, s. 188-189.

Gillet'in İstanbul'da Almanya Büyükelçiliğine gönderdiği raporunda Selanik Valisi Mehmet Refet Paşa'nın, olayın baş zanlısı olarak görülüp yargılanması gerektiği üzerinde durmuş ve aşağıdaki bilgileri vermiştir:

Vali Mehmet Refet Paşa, bu olayın ağır bir zanlısı olarak görülmelidir. Olayla ilgili bir vali olarak değil sadece bir Müslüman olarak hareket etmiştir. Kızı kaçıran kişileri hemen kınarken ve tutuklarken ki bu konuda kedisini yadırgayamam, olayı kışkırtan ve çıkaranlarla bire bir müzakere etmiş, isteklerini hemen yerine getireceğini söylemiştir. Konsolosları camide bulduğu zaman, benim görüşüme göre onları dışarıya çıkartabilecekken belirli bir zamanı kullanmak istemiştir. Bu belirli zaman içerisinde, konsoloslar üzerinden Amerikan Konsolos Vekili üzerine baskı uygulayarak kızın serbest bırakılmasını sağlamak istemiştir. Böylece Konsolosların camide kalmasını sağlamış ve onları orada bulunan kızgın kalabalıkla karşı karşıya bırakmıştır. Konsolosların kurtulması için hiçbir teşebbüste bulunmamış ve üstüne üstlük halkın, cesetleri lanetlemesine izin vermiştir. Fakat onu sorumlu tutabilecek herhangi bir belirleyici kanıtı rastlamak mümkün değildir. ...Tüm çabalarımıza rağmen cinayetin asıl faillerini tespit edemediğimiz ve bu cinayetin başında yöneticilerin olduğundan emin olduğumuz için ve soruşturmadan başkaca bir sonuç çıkmadığı müddetçe ve edindiğimiz ön bilgilere göre bu cinayetin asıl sorumlusu olarak Paşa görülecektir¹¹⁹.

Almanya ve Fransa yetkilileri, olayda ihmali olduğunu iddia ettikleri Selanik valisi ve memurlarının da yargılanmasını istiyorlardı. Bunun için Almanya, *"ancak vali ve suçlu bulunan memurların yargılanmasından sonra, olayın bittiğini kabul edebiliriz. Ekselansları bu bilginize ehemmiyet vermemelidir"*¹²⁰. diye Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul'daki Büyükelçiliğine telgraf göndermiştir. Nitekim Bab-ı Âli, askerî ceza kanununun hükümlerine göre bir askerî mahkemenin kurulmasını kabul etti. Selanik Hadisesi'nden dolayı askerî mahkemenin icrası için divan - ı harb heyetine, Ferik Saadetli Ömer Şevki Paşa, Necib Feyzullah Paşa, Mirliya Nizami Paşa, Edhem Paşa ve Said Paşa tayin edildi¹²¹. Mahkeme iki elçinin katılımlıyla ve üç elçilik temsilcisinin huzurunda gerçekleştirilecekti. Bu mahkemede yüksek subay olarak eski vali, redif albayı ve jandarma albayı yargılanacaktı¹²². Bunlara sonradan yakalanan bir de Polis şefi katılmıştır¹²³.

¹¹⁹ Bundesarchiv, R1501-105371, 23 Mayıs 1876, Belge No: 43, s. 190-191.

¹²⁰ PA-AA, R12771, Belge No: 49, 5 Haziran 1876 Berlin.

¹²¹ BOA, İ.DH, Dosya No: 729, Gömlek No: 50803.

¹²² PA-AA, R12771, Belge No: 59'a ek.1, 2 Haziran 1876 Berlin.

¹²³ PA-AA, R12771, Belge No: 50, 5 Haziran 1876 Berlin.

Hariciye Nazırı Raşit Paşa ile İstanbul'daki Alman ve Fransız Elçilikleri adına ortak hareket eden Werther, Selanik'teki Alman ve Fransız delegelerine gönderilen aşağıdaki yönerge konusunda anlaşmışlardır. Memurların yargılanma sürecinde İngiliz, Fransız ve Alman elçileri, Selanik'teki kendi Komisyon delegelerine gönderdikleri 28 Mayıs 1876 tarihli aynı telgrafta, dava sürecinde nasıl hareket edecekleri konusunda aşağıdaki direktifleri vermişlerdi:

1. Temsilciler, davanın tüm süreçlerine katılacak, görüşlerini bildirecek ve gerekli olduğunda itiraza neden olacak konulara ilişkin olarak itirazlarını bildirecekler, buna karşılık duruşmalara katılmayacaklar;
2. Delegelerin yetkileri, diğer sanıklarda olduğu gibi memur sanıklara karşı da aynı olacaktır;
3. Şayet bir memur idam edilecekse, bu Bab-ı Âli'nin yasal onayına tabi olacaktır. Bu durumda temsilciler, elçiliği telgraf yoluyla bilgilendirecek. Ki bu Bab-ı Âli'nin hızlı bir şekilde karar vermesine etki edecektir.
4. Yetkililerin verdiği emirlere itaat etmeyen, fakat halkın silahlanması için çağrı yapmamış olanlar hakkında ölüm cezası verildiğinde ne yapılması gerektiğiyle ilgili olarak şunu bildiriyoruz:

Burada bu tür davranışların cinayete katılımı içerip içermediğini bilmek önemlidir. Buna teorik olarak karar verilemez ve üzerinde sadece olay yerinde karar verilebilir. Olayla ilgili olarak Türk komiserleri ve temsilciler arasında bir görüş ayrılığı olursa, konunun Bab-ı Âli ve Elçiler arasında hangi kapsamda müzakere edilmesi gerektiği, İstanbul'a bildirilmelidir¹²⁴.

Selanik'teki askeri mahkeme, yabancı devlet temsilcilerinin asıl failler olarak gördükleri memurlar hakkında daha ağır cezalar verilmesi hususunda yaptığı itirazlara rağmen, polis şefine 1 yıl hapis ve rütbe tenzili cezası, garnizon komutanına ve savaş gemisi kaptanına bir buçuk ay hapis cezası verdi. Eski vali Mehmet Refet Paşa'ya bir haftalık hapis cezası verilmesine ve bir yıl boyunca maaş almamak suretiyle geçici olarak açığa alınmasına karar verdi¹²⁵.

Askeri mahkemeye katılan Alman ve Fransız temsilciler, üç memur ve eski vali hakkında verilen cezaları yetersiz buldular. Özellikle garnizon komutanının ve savaş gemisi kaptanının daha büyük cezalar alması gerektiği görüşündeydiler. Garnizon komutanının, birlikleri camiye sevk etmesi için valinin verdiği emre itaat etmediği; aynı zamanda savaş gemisi kaptanı, valinin yazılı emri üzerine deniz piyadelerini olay yerine (camiye) intikal ettirirken bunların yollarını kestiği ve orada tuttuğu

¹²⁴ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 64'ek, s. 47; PA-AA, R12771, Belge No: 47'e ek. 3, 28 Mayıs 1876 Berlin.

¹²⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 9 Haziran 1876, Belge No: 67'e ek.1, s. 199.

kanaatinde idiler. Onlara göre, İtalyan konsolosunun ve Fransız konsolosluğu yetkililerinin olay yerine ivedilikle gidilmesini rica etmesine karşılık, ikisi de bu ricaya suskun kalmış ve gitmemek için boş bahaneler ileri sürmüşlerdi. Savaş gemisi kaptanı olay yerine, 35 dakikalık gecikmeyle ve Bulgar kızın teslim edildiği haberini aldıktan sonra, yani tüm olaylar bittikten sonra ulaşmıştı. Dolayısıyla temsilciler, iki subayın kendilerine bildirilen emri bilerek yerine getirmedikleri ve itaatsiz tutumları nedeniyle isyancılara konsolosların öldürülmesi için zaman tanıdıkları sonucuna ulaşmışlardı¹²⁶. Eski valiye verilen cezayı ise beraat olarak değerlendiriyorlardı.

Alman Hükümeti de Selanik'te yargılanan memurlara verilen cezalardan memnun kalmamıştı. Bu konuda Almanya Dışişleri Bakanlığı, Paris'teki Almanya Büyükelçiliğine gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer vermiştir:

Selanik'teki Türk Askeri Kurulu, temsilcilerin fikirlerini dikkate almadan suçlu subaylar hakkında sadece küçük cezalar vermiştir. Majesteleri, Sayın dışişleri bakanı, olayın bu şekilde aldatıcı şekilde ele alınmasını kesinlikle kabul etmemekte, ciddi cezaların verilmesini talep etmektedir. Fransa'nın görüşü alınmadan Bab-ı Âli üzerinde başkaca adımların atılmamasını ve öncelikle oradaki hükümetten konuyla ilgili görüşünü bize iletmenizi istiyoruz¹²⁷.

Bu gelişmeler üzerine İstanbul'daki Fransız ve Alman Büyükelçileri, Mithat Paşa ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa ile birlikte Sadrazamın makamında bir araya geldi. İki elçi, eski vali ve subaylar hakkındaki davanın İstanbul'da revize edilmesini istedi. Osmanlı yetkilileri, Selanik'te bulunan mevcut askerî mahkemenin konuyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığı gerekçesiyle, yüksek askerî şura olan Dar - ı Şûra'nın davayı ele almasını ve davaya Vahan Efendi ile birlikte Alman ve Fransız temsilcilerin de katılmasını kabul etti¹²⁸. Hemen ardından dört sanık subay, yeni ve en yüksek askerî mahkeme tarafından yargılanmak üzere Selanik'ten İstanbul'a getirildi. Almanya'nın birinci elçilik tercümanı Lefta ve bir Fransız temsilci müzakerelere katılacaktı. Yetersiz bir karar verilmesi ihtimalinde temsilciler bu süreci durduracak durumda olacak ve Bab - ı Âli ile başkaca müzakere yapma imkânını sağlayacaktı¹²⁹.

Yapılan yargılamada, Selanik'te öldürülen konsolosların failleri hakkında karar verecek yüksek askerî mahkeme Dar-ı Şûra'nın sözcüsü, polis şefi ve garnizon komutanı hakkında rütbe tenzili, askerî birlikten atılma ve on yıl hapis cezası; savaş

¹²⁶ Bundesarchiv, R1501-105371, 8 Haziran 1876, Belge No: 67'e ek. 1, s. 199.

¹²⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 56, 10 Haziran 1876 Berlin.

¹²⁸ F.O. 881-2984, *Elliot to Derby*, 2 June 1876, inclosure 1, No: 76; Bundesarchiv, R1501-105371, 12 Haziran 1876, Belge No: 63, s. 197.

¹²⁹ PA-AA, R12771, Belge No: 65, 14 Haziran 1876 Berlin.

gemisi komutanı hakkında da 3 yıl hapis cezası talep etmiştir. Askerî mahkeme sözcüsü ayrıca Selanik'te bulunduğu konum gereği askerî değil sadece sivil meselelerde görevli olduğunu ve eski vali hakkındaki davanın da askerî mahkemede değil sivil mahkemede görülmesini talep etmiştir. Bu talep, askerî mahkeme tarafından tartışmasız bir şekilde kabul edildi¹³⁰.

Talep edilen cezanın ağırlaştırılması hakkında saatlerce süren tartışmaların sonucunda Alman ve Fransız temsilciler, askerî mahkemenin cezaları ağırlaştırmayacağı görüşüne vardı. Onlara göre bu talepler önceden Bab - 1 Âli tarafından onaylandı ve büyük ihtimalle askerî kurul tarafından da kabul edilecekti. Yalnız Alman ve Fransız delegeleri, soruşturmanın durumuna ve Osmanlı yasalarına göre daha büyük cezaların verilmesi düşüncesindedirler. Bir önceki vali Mehmet Refet Paşa, Stephana'nın iadesini isteyen vali konağı önündeki kalabalığı dağıtmadığı için ve iki konsolosun camide etrafını sardıklarında durumun daha ciddi bir hal aldığını görmesine rağmen askeri bir saldırı düzenlemediği için suçlandı¹³¹. Alman ve Fransız delegelere göre özellikle eski vali hakkında resmî bir makamda görev alamayacak ehliyetinde olduğuna dair bir kararın verilmesi gerekiyordu¹³².

Almanya ve Fransa'nın İstanbul büyükelçileri, hükümetlerinden aldıkları yetki münasebetiyle Bab-1 Âli'ye, Selanik meselesinin tümüyle ve tatmin edici şekilde sonuçlandırılması için hükümetleri namına üç haftalık bir süre tanıdıklarını bildirdiler. Bu adıma bir ağırlık kazandırmak için Dük Bourgonig ile Werther ittifak halinde Hariciye Nazırı Saffet Paşa'ya da bu anlama gelebilecek bir nota sundular¹³³.

Yüksek askerî mahkeme, aslında bu tarz yaklaşımlara ihtiyaç duymayacak şekilde çalışmalarını sürdürüyordu. Zira mahkeme, kararını vermişti bile. Üstelik onların beklemediği şekilde cezaları ağırlaştırarak karar vermişti. Şöyle ki: 10 yıl istedikleri polis şefine 15 yıl, savaş gemisi kaptanına 10 yıl, garnizon komutanına 3 yıl hapis cezası ve tümü hakkında rütbe tenzili verilmişti. Eski valinin duruşması ise bu hafta içinde başlayacaktı¹³⁴. Osmanlı Dâhiliye Nezareti arşiv belgesinde, verilen bu cezalarla ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmelerine sebep olan saldırılara meydan vermeleri itibariyle mesuliyetleri üç dereceye taksim olunarak alay beyi Salim Bey'in birinci ve Rıza Bey'in ikinci ve Ata Bey'in üçüncü mertebede ceza görmesi lazım geleceği anlaşıldığından mülkiye ve askerî ceza ka-

¹³⁰ PA-AA, R12771, Belge No: 80, 10 Temmuz 1876 Berlin

¹³¹ BOA, HR TO., Dosya No: 516, Gömlek No: 52.

¹³² Bundesarchiv, R1501-105371, 23 Haziran 1876, Belge No: 70, s. 200.

¹³³ PA-AA, R12771, Belge No: 82, 13 Temmuz 1876 Berlin.

¹³⁴ PA-AA, R12771, Belge No: 78, 14 Temmuz 1876 Berlin.

nunnamelerinin ilgili hükümleri gereğince Salim Bey'in nişan ve madalyalarının alınması ve emeklilikten mahrum edilmesiyle beraber zabtiye mesleğinden atılması ile evvela üç ay habs olunarak onun tamamlanmasından sonra on beş sene müddetle küreğe konulması, Rıza Bey'in askerlik mesleğinden atılması tarihinden itibaren on sene ve Ata Bey'in dahi aynı şekilde askerlik mesleğinden atılması cezasıyla beraber o günden itibaren üç sene müddetle münasib mahallerde kale-bend edilmeleri hükmüne bağlanmış olmakla adı geçen Rıza Bey'in Rodos ve Ata Bey'in Midilli'de kale-bend olunması ve Salim Bey'in dahi Rodos'ta küreğe konulması münasib görülmüştür¹³⁵.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot tarafından kendi Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 14 Temmuz 1876 tarihli telgrafta, yargılama sonuçları hakkında, *"Emniyet Müdürü görevinden alınıp on beş yıllık ağır cezaya çarptırıldı. Fırkateynin komutanı görevinden alınıp kalede on yıl cezaya çarptırıldı. Sığınağın kaptanı ise kalede üç yıl cezaya çarptırılmıştır. Rehber tercümanımız cezaları uygun bulmuştur. Fransız ve Alman Büyükelçiler kendilerini rahattlamış hissetmişlerdir. Genel Vali ise hâlâ araştırma konusudur"*¹³⁶, denilmiştir.

Almanya ve Fransa, subaylar hakkında verilen cezayı yeterli görmelerine¹³⁷ rağmen vali konusunda tereddütle beklemekte idiler. Nihayet Osmanlı Ceza Kanununun 102 ve 182. maddelerine göre Selanik Baş Valisi 1 yıllık hapis cezasına mahkûm edildi¹³⁸. Vali, hapis cezasını çekmekte iken ailesinin mağdur olduğu anlaşılmaktadır. Selanik Hadisesinden dolayı mahkûm olan Selanik Vilayeti eski valisi Mehmet Refet Paşa hazretlerinin hane halkının temel bir takım ihtiyaçlarını bile gideremeyecek kadar çaresiz kaldıkları anlaşılmıştır. Bu sebeple Sadareten verilen emirle paşanın ev halkına nizamiye hazinesinden yirmi bin kuruş verilmesi uygun görülmüştür¹³⁹. Mehmed Refet Paşa'nın Selanik Hadisesi dolayısıyla almış olduğu bir yıllık hapis cezası 28 Mayıs 1877'de sona ermiştir. Kendisinin devletçe memur olarak görevlendirilmesi yasaklanmıştı. Sadece aile efradının iâsesi için lazım olan paranın temini için kendisine, on bin kuruş tekaüd maaşı tahsisi uygun görülmüştür¹⁴⁰.

¹³⁵ BOA, İ.DH, Dosya No: 1295, Gömlek No: 101782.

¹³⁶ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 79, s. 73.

¹³⁷ Bundesarchiv, R1501-105371, 29 Temmuz 1876, Belge No: 86, s. 204.

¹³⁸ BOA, İ.DH, Dosya No: 1295, Gömlek No: 101782; Bundesarchiv, R1501-105371, 25 Temmuz 1876, Belge No: 85, s. 201.

¹³⁹ BOA, İ.DH, Dosya No: 739, Gömlek No: 60487.

¹⁴⁰ BOA, İradeler, Meclis-i Mahsus (İ.MMS), Dosya No: 57, Gömlek No: 2601.

Sonuçta memurlara verilen cezalar açık bir şekilde iki tarafı da memnun etti. Buna rağmen kararların oluşturulması anında sürekli olarak daha çok ceza almalarını talep ettiler. Alman ve Fransız elçileri gerçekleştirilmek üzere, aşağıdaki üç maddeyi talep etti;

1. *Hüküm giyen memurlar Selanik'ten çıkarılmalı, üzerlerindeki cezalar orduların ve delegele-
rin huzurunda okunmalıdır.*

2. *Eski Selanik valisinin herhangi sivil ya da askeri bir görevde yer alamayacağı kararı yazılı
bir şekilde beyan edilmelidir.*

3. *Konsolosların ailelerine toplam olarak 40.000 OL (900.000 Frank) üvedi olarak öden-
melidir¹⁴¹.*

Bu talepleri İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther raporunda, "*Fransız Dük Bourgoing ile müştereken Tazminatın tam olarak ödenmesini ve önceki valinin tekrar görevlen-
dirilmeyeceğine dair yazılı vaadi ve Türk askeri ceza kanununun 23. maddesine uygun olarak
subayların rütbelerinin geri alınması eyleminin Selanik'te aleni olarak icra edilmesini talep ettik*"¹⁴²
şeklinde belirtiyor. Belirtilen taleplere, Osmanlı Hükümeti aşağıdaki şekilde cevap
verdi.

1. *Tazminatın 4 yarım aylık taksitler şeklinde ödenmesi gerektiğini,*

2. *Osmanlı Hükümetinin, baş vali konusunda ancak sözlü bir vaatte bulunabileceğini,*

3. *İstanbul'da Harp bakanlığında subayların tenzil – i rütbe işleminin yapılmasının Selanik
halkı üzerinde kötü etki yapacağı...*

*Sadrazam, taleplerimizi tekrar bakanlar kuruluna sunmak istiyor. Bununla beraber biz 1.
nottaki talepler dışında bir yumuşama olacağı konusunu kuşkuyla olarak görüyoruz¹⁴³.*

Osmanlı Devleti, Almanya'nın ve Fransa'nın isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu konuda Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın Berlin'deki Büyükelçiliğine 6 Ağustos 1876'da gönderdiği telgraf, Büyükelçi Ethem Paşa tarafından 7 Ağustos'ta Almanya Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir. Bu telgrafta Almanya ve Fransa istekleri-
nin kabul edildiği ile ilgili şu ifadeler yer almıştır:

Almanya ve Fransa'daki elçilerimizin bize bildirdiği telgrafları ve en yeni
haberleri ikna edici bulduktan sonra ve Selanik meselesiyle ilgili olarak bu iki
büyük gücün baş tercümanları yoluyla dile getirdiği önerilerin değiştirilmeden

¹⁴¹ F.O. 881-2984, Elliot to Derby, 1 August 1876, No.119; Bundesarchiv, R1501-105371, 1 Ağus-
tos 1876, Belge No: 88, s. 205.

¹⁴² Bundesarchiv, R1501-105371, 1 Ağustos 1876, Belge No: 88, s. 205.

¹⁴³ Bundesarchiv, R1501-105371, 1 Ağustos 1876, Belge No: 88, s. 205.

kabul edilmesine ilişkin ortaya koyduğu baskı sonunda, Bab - 1 Âli'nin bu önerileri kabul etmekten başka bir çaresinin olmadığı görülmüştür.

Para ödenmiştir ve yarın iki elçiye bu üzücü olayın kapatılması için bir nota göndereceğiz. Osmanlı Hükümeti, dost ve müttefik güçleriyle iyi ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebilecek her türlü hususu engellemek için içten bir çaba sarf etmiştir. Ekselansları Sayın Dışişleri Bakanlığımızın bu sorunun çözümü için ortaya koymuş olduğu çabanın büyük bir takdir kazanacağı inandayız¹⁴⁴.

Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın yukarıdaki telgrafta sözünü ettiği nota, 7 Ağustos 1876 günü İstanbul'daki Almanya Büyükelçisine sunulmuş ve Büyükelçi Werther de bu notayı bir rapor halinde Dışişleri Bakanlığına göndermiştir. Bu raporda şu bilgiler yer alıyor:

Bab-ı Âli'nin notası bugün bana ulaştı ve bunu ekte size sunmaktan onur duymaktayım. Bu notada, eski Selanik valisi Mehmet Refet Paşaya tekrar görev verilmeyeceği ve Selanik'teki suçlular hakkında çeşitli mahkemelerin verdiği kararların tanınacağı bildirilmektedir.

Notada, suçlu bulunan subayların Selanik'te gerçekleştirilecek rütbe tenziline ilişkin merasimle ilgili olarak özellikle bir bilgi belirtilmemiştir. Ancak Bab-ı Âli, Selanik Genel Valisini bu konuyla ilgili olarak şimdiden bilgilendirmiş, kendisine gemi filosu kumandanıyla Almanya ve Fransa konsolos temsilcilikleriyle merasimin detaylarıyla ilgili olarak temasa geçmesi emredilmiştir¹⁴⁵.

Suçlu bulunan subaylarla ilgili kararın yayını, tenzil - i rütbe ve bayraklarla tazim 21 Ağustos 1876 akşamı saat 5'te talimat gereğince her iki konsolosun, zırhlı filo temsilcilerinin, valinin, birçok yabancı konsolosun, üç meclisin ve 400 askerden oluşan bir askerî birliğin huzurunda yerine getirildi¹⁴⁶.

Almanya Hükümeti, meselenin kesin olarak çözüldüğü kanaatine vararak Selanik'e gönderdiği gemilerini geri çekmeye başladı. Nitekim Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki Almanya Büyükelçisine gönderdiği telgrafla, *"Majesteleri, Selanik işinin artık kati olarak sona ermiş olması şartıyla iki zırhlı fırkateynin geri dönmesini emretmiştir"*¹⁴⁷. Bunun üzerine Kontramiral - Tümamiral - Batsch'ın Selanik'ten 22 Ağustos 1876 günü Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında, ertesi

¹⁴⁴ PA-AA, R12771, Belge No: 96, 6 Ağustos 1876 Berlin.

¹⁴⁵ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Ağustos 1876, Belge No: 98, s. 207.

¹⁴⁶ PA-AA, R12771, Belge No: 102, 21 Ağustos 1876 Berlin.

¹⁴⁷ PA-AA, R12771, Belge No: 103, 21 Ağustos 1876 Berlin.

gün majestelerinin gemileri olan Kaiser ve Deutschland ile dönüş yolculuğuna başlamayı düşündüğü bildirilmiştir¹⁴⁸.

Selanik Olayı'nın istedikleri yönde çözülmesini sağlayan İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda, aşağıdaki satırlara yer vermiştir:

Fransız meslektaşımla Selanik meselesinin tam olarak sonuçlanmasından sonra Sadrazama yaptığı destek için teşekkür etmeyi kararlaştırmıştık. Onu bu vesile için bugün, boğazdaki yalısında ziyaret ettim. Mehmet Rüşdi Paşa, Almanya'nın tatmin edilmesi için bu sıkıntılı Selanik sorununun halledilmesi için katkı sağlamaktan dolayı memnuniyetini ifade etti. Bunun kendisine acı verdiğini, anlık bir taşkınlığın Almanya ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerini tehdit etmiş olmasının ilk hadise olduğunu, böyle bir duruma bir daha asla müsaade olunmayacağını belirtti¹⁴⁹.

Almanya Dışişleri Bakanlığı, Almanya'nın diğer ülkelerdeki elçilerine gönderdiği genelge ile Selanik Olayı'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerin zedelenmeden çözümlendiğini şu satırlarla bildirmiştir:

Tam ittifak halinde olmak üzere Alman ve Fransız hükümetleri, yüksek rütbeli Türk subay ve memurların yeteri derece ceza alması, ayrıca öldürülen konsolos ailelerinin tazminatlarını zamanında alabilmesi için tüm siyasal otoritesini ortaya koymuştur. Taleplerimize ilişkin olarak Türk sularında bulunan güçlü deniz gücümüzün etkisiyle de Osmanlı Hükümeti üzerinde uyguladığımız baskı sonuç vermiş, bu yolla taleplerimiz Osmanlı Hükümeti tarafından dikkate alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümetine, olayın uzatılması noktasında bir eğilime sahip olmadığımızı ve yurt dışındaki temsilcimizin buna angaje olamayacağını bildirdik.

Kayser Hükümeti, Türklerle olan ilişkilerimizi zedelemekten taleplerimizin yerine getirilmesinden memnun olmuştur. Bu sürecin Türkiye'de Hristiyan halkı için aynı şekilde Almanya'nın şark cephesi için etkisiz bir sonuç bırakmayacağına inanmaktadır¹⁵⁰.

Sonuç itibarıyla Selanik olayında Müslüman halk ve görevli memurlar yargılanıp, Avrupa ülkelerini tatmin edecek cezalara çarptırılmalarına karşın, olayın müsebbibi olan Lazzaro hakkında herhangi bir yargılama yapılmadığı görülüyor. İstanbul'da çıkan Sabah gazetesinin haberinde; *Selanik'te Amerika Konsolosluğunu icra etmekte olup, asıl vakaya sebebiyet veren Vodinalı Hacı Lazzaro nam Bulgar'ın Amerika Konsolos-*

¹⁴⁸ PA-AA, R12771, Belge No: 104, 22 Ağustos 1876 Berlin.

¹⁴⁹ Bundesarchiv, R1501-105371, 24 Ağustos 1876, Belge No: 106, s. 207.

¹⁵⁰ Bundesarchiv, R1501-105371, 30 Ağustos 1876, Belge No: 107, s. 212.

luğu'ndan azl olunarak istintaka alınacağı mervidir. Merhum yerli olduğu münasebetiyle, konsolosluk sıfatından tecrid olunduktan sonra, devlet tebasından addolunarak hakkında o vechile muamele olunacağında şüphe yoktur"¹⁵¹, denilmesine rağmen Lazzaro'nun yargılandığına dair bir belge ve bilgiye ulaşılamamıştır.

Lazzaro, siyasi hırsları ile bilinen, Bulgar ya da Rum, Selanikli Hristiyan bir Osmanlı vatandaşı idi. Aynı zamanda Amerika'nın himayesine sığınarak tüccarlık yapan ve bu sayede son derece zenginleşmiş olan Lazzaro, azılı bir Türk düşmanı idi. Balkanlardaki Osmanlı topraklarında çeşitli misyonerlik faaliyetlerinde de bulunan Lazzaro, Amerika'nın bir ajanıydı¹⁵². Nitekim Selanik'teki olaydan aylar sonra, Ekim 1876'da Amerika'ya gitmiştir. Görünüşte bir sergiyi ziyaret için yapılmış bir tatildi. Ancak Lazzaro, Amerikan vatandaşlığını ve korumasını kazanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır¹⁵³. Amerika Birleşik Devletleri'nde Osmanlı Devleti Büyükelçisi olan Rum Aristarchi Bey'i ziyaret eden Lazzaro, muhtemelen Aristarchi Bey'in kendisi gibi Rum Milliyetçilik davasının savunucusu olduğunu düşünerek, Amerikan vatandaşı olma konusundaki niyetini açık bir şekilde dile getirmiştir. Elçiye Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus otoriteleri üzmemek için bu kararın gizli tutulması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Stephana'nın kaçırılmasıyla doğrudan ilgisi olmadığını da ifade etmiştir. Büyükelçi Aristarchi Bey, bu görüşmeleri Bab-ı Âli'ye raporla bildirerek, Lazzaro'nun masumluluğu hakkındaki şüphelerini gerekçeleriyle birlikte ortaya koyarak kendisinin kontrol altında tutulması gerektiğini yazmıştır¹⁵⁴.

TAZMİNAT MESELESİ

Selanik Olayı'nda Osmanlı Devleti'ni meşgul eden konulardan biri de öldürülen konsolosların ailelerine ödenecek tazminat olmuştur. Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul Büyükelçisine gönderdiği genelgede Fransız Hükümeti, Selanik'teki Türk resmi mercilerinin Alman ve Fransız tarafına hangi tazminatı vermesi gerektiğini sormaktadır¹⁵⁵.

Paris'teki Almanya Büyükelçisi Hohenlohe, Şansölye Bismark'a yazdığı raporda, İstanbul'daki Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcileri ile birlikte hareket etme kararı aldıklarını ve Dük'ün kendisine öldürülen konsoloslar için tazminat konusunun önemli olduğunu şöyle vurgulamıştır:

¹⁵¹ Sabah Gazetesi, Sayı:72, 24 Rebiyülâhir 1293 (19 Mayıs 1876), s. 1.

¹⁵² BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 73, Gömlek No: 57; BOA, HR.SYS, Dosya No: 80, Gömlek No: 57; Öndeş, a.g.m., s. 28.

¹⁵³ BOA, HR.SYS, Dosya No: 46, Gömlek No: 2.

¹⁵⁴ BOA, HR.SYS, Dosya No: 68, Gömlek No: 18.

¹⁵⁵ PA-AA, R12771, Belge No: 46, 3 Haziran 1876 Berlin.

Dük Decates, Selanik'te her iki konsolosun öldürülmesi neticesinde atılması gereken adımları müzakere etmek için İstanbul'daki diplomatik temsilcilerin bir araya gelmiş olduklarını dün akşam İstanbul'dan ona ulaşan haberi bana bildirmiştir. O diplomatik konferans, Fransız Hükümetinin onayını alıyor. Dük benden sadece para tazminatı sorununa dikkat çekmemi rica etmiştir. Fransız ve İngiliz Konsolosunun öldürüldüğü, Şam'daki emsal hadisede, Bab - ı Âli (Osmanlı Hükümeti) her iki konsolos için 600.000 Türk Lirası tahsis etmiştir. Dük, bu emsal olayın takip edilmesi gerektiğini ve aynı şekilde uygun bir tazminat talep edilmesi gerektiğini düşünüyor¹⁵⁶.

Ayrıca Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderilen telgrafta, *"Ekselansları, Konsolos Abbott'un dul eşi için 300.000 Frank tutarında bir tazminat talep etmektedir. Bu tazminatın ödenmesinden öncelikli olarak Selanik Müslüman halka yükümlü tutulmalıdır. Lütfen bu talebi, Fransız Elçisiyle birlikte gündeme getiriniz"*¹⁵⁷, denilmektedir. Bunun üzerine Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Werther, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda tazminat konusunda şunları dile getirmiştir:

...Konsolos tarafından geride bırakılan aile hakkında ne şekilde karar verilmesine de işaret etmekte ve Fransız Hükümetinin, Şam'daki öncelik durumuna göre 600.000 Frank tazminat talep ettiğini bildirmektedir. Bu tazminatı ya Bab - ı Âli'nin ya da olası olarak Selanik'teki Osmanlı Halkının ödemesi gerektiği bildirildi. Nihayetinde bu iletide, standardizasyon için hangi tazminatın talep edilmesi gerektiğinin tespit edilmesi amacıyla Selanik'te bulunan Fransız amiral ile temasa geçilmesini bildirmektedir¹⁵⁸.

Fransa'nın, 600.000 Frank talep ederken Almanya'nın 300.000 Frank tazminat talep etmesinin sebebi ise öldürülen Alman Konsolos Abbott'un eşinin çocuğu olmamasıdır¹⁵⁹.

İstanbul'daki Almanya Elçisi Werther, Osmanlı Dışişleri Bakanı Saffet Paşa'ya gönderdiği tazminat konusu ile ilgili raporunda, Selanik olayının üzerinden iki aydan fazla bir süre geçmesine rağmen elçiliğin talep etmiş olduğu tazminatın, tekrarlanan uyarılara rağmen ödenmediği, cinayete kurban gidenlerin ailelerine ödenmesi gereken tazminata ilişkin taleplerin Bab - ı Âli tarafından kabul edilmesini bildirmesi için kendisine bir emir ulaştığı ve üç hafta içerisinde belirtilen tazminatın karşılanmaması halinde Kayser Hükümeti'nin bundan sonra alınacak tedbirleri saklı tutacağı¹⁶⁰ şeklinde tehditvari bir yaklaşım içindedir. Büyükelçi Werther, Almanya Dışişlerine yazdığı telgrafında da *"Dük Bourgoing ile beraber, Osmanlı Dışişleri Baka-*

¹⁵⁶ Bundesarchiv, R1501-105371, 9 Mayıs 1876, Belge No: 15, s. 182.

¹⁵⁷ Bundesarchiv, R1501-105371, 24 Mayıs 1876, Belge No: 41, s. 188.

¹⁵⁸ Bundesarchiv, R1501-105371, 22 Mayıs 1876, Belge No: 43, s. 188-189.

¹⁵⁹ PA-AA, R12771, Belge No: 20, 10 Mayıs 1876 Berlin.

¹⁶⁰ PA-AA, R12771, Belge No: 78, 13 Temmuz 1876 Berlin.

m'ndan bütün hususlardaki taleplerimizin derhal yerine getirilmesini istedik. Saffet Paşa, tazminatın yarın ödeneceği cevabını verdi."¹⁶¹ ifadesini kullanmıştır.

İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir başka telgrafta, tazminatın ödenmesinin sürekli ertelendiğini yazmasına¹⁶² rağmen, bundan yaklaşık bir ay önce İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'dan Dışişleri Bakanlığına 28 Mayıs 1876'da gönderilen raporunda, tazminat konusu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Fransız ve Alman Büyükelçiler, Selanik'te öldürülen Konsolosların aileleri için Devletleri tarafından talep edilen miktar (Hariciye Nazırı) Raşit Paşa'ya bildirdiler. Fransız konsolosun çocukları ve dul kalan eşi için 600.000 Frank istendi. Alman konsolosun dul eşi için ise 300.000 Frank istenmiştir. Bu bayanın çocuğu yoktur. Padişah, istenilen paranın ailelere ödeneceğini çoktan söylemiş bulunmaktadır¹⁶³.

Başından beri tazminatı ödememe gibi bir tutum içerisinde olmayan Bab-ı Âli, öldürülen konsolosların ailelerine tazminatları 7 Ağustos 1876 tarihi itibarıyla ödedi¹⁶⁴. 900.000 Franklık bu tazminat Mösyö Zarifi'den altı taksitte ödemek üzere borç alınarak verilmiş olup, bunun toplam karşılığı, kırk bin sekiz yüz on bir Osmanlı altınına tekabül etmektedir¹⁶⁵. İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Werther, 21 Ağustos 1876 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafında, "*Türk Hükümeti tarafından ödenmiş bulunan tazminat tutarı olan 303.000 Frank dövizli Konso-los Abbott'un dul eşine teslim ettiğini Hariciye Vekâletine hümmetlerimle bildirmekten şeref duyarım*"¹⁶⁶, diyor.

Eric Abbott'un dul eşi, Türk hükümeti tarafından kendisine ödenen tazminat için Bismark'a İmparatorluğu (Reich'in) yapmış olduğu aracılık sayesinde geleceğinin teminat altına alındığını bildirir bir yazı göndererek, teşekkürlerini iletmiştir¹⁶⁷.

SONUÇ

19. yüzyılda, Osmanlı yönetimi altında yaşayan pek çok Hristiyan topluluğun varlığı, Balkanları "Büyük Güçler" adına hassas bir konu yapmıştı. Aynı etnik kökene ve aynı dine sahip olmaları, onların meselelerine ilgi duyma gerekçelerini kolay-

¹⁶¹ Bundesarchiv, R1501-105371, 4 Ağustos 1876, Belge No: 91, s. 205.

¹⁶² PA-AA, R12771, Belge No: 70, 23 Haziran 1876 Berlin.

¹⁶³ Great Britain, Correspondence Respecting, Belge No: 63, s. 46.

¹⁶⁴ Bundesarchiv, R1501-105371, 7 Ağustos 1876, Belge No: 96, s. 207.

¹⁶⁵ BOA, İHR, Dosya No: 271, Gömlek No: 16329.

¹⁶⁶ Bundesarchiv, R1501-105371, 21 Ağustos 1876, Belge No: 105, s. 211.

¹⁶⁷ Bundesarchiv, R1501-105371, 29 Ağustos 1876, Belge No: 109, s. 213.

laştırıyordu. Her ne kadar Balkanlar'daki Hristiyanların durumu Müslüman halk kadar kötü olmasa da Hristiyanların hayat şartlarını daha betermiş gibi göstermek Avrupalıların işine geliyordu. Diğer taraftan bu dönemde Tanzimat'la başlayan reformlar, Osmanlı'nın iç işlerine karışması için Avrupalılara fırsat yaratmıştır. Selanik olayı da bu fırsatlardan biri olmuştur.

Selanik olayı, bir taraftan Hristiyanlıktan İslam'a geçmek isteyen bir kızın dini özgürlüğünü hazmedemeyen Rum ve Bulgarların bağnazlığını ortaya koyarken diğer taraftan Balkanlardaki Osmanlı – İslam toplumunun haklı olduğu bir meselede şuursuz kitlesel davranışları yüzünden haksız duruma düşmelerini sergileyen bir hadisedir.

Dünya'nın her tarafına binlerce misyoner göndererek insanların Hristiyanlaştırılması için milyarları sarf eden, inanç ve vicdan hürriyetini, insan haklarını savunuyor görünen bazı Avrupa devletleri temsilcileri, İslâm dinini kendi isteğiyle kabul eden bir Bulgar kızının Müslüman olmasını kabul edememişlerdir. Ayrıca konsolosları, devletin resmi emniyet görevlisinin elinden güpegündüz kız kaçırarak kadar provokatif işlere tevessül etmişlerdir. Bunun üzerine yaşanan kaos ortamında cereyan eden olaylar, Selanik'teki Alman konsolosu Eric Abbott ile Fransız Konsolosu Jules Moulin'in öldürülmesi sonucunu doğurmuştur.

Olay, bütün elçi ve konsoloslar ile yabancı tüccarları korkuya, dolayısıyla büyük devletleri Osmanlı aleyhine sevk etti. Olayın böyle cereyan etmesinde Rus propagandasının önemli bir tesiri olduğunu unutmamak lazımdır. Bosna – Hersek, Bulgaristan ve Sırbistan hadiseleri devam edip dururken Selanik Olayı da onlara katıldı.

Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri, hadiseyi haber aldıklarında Rus Elçisi İgnatiyev'in başkanlığında bir toplantı yaptılar. Mensup oldukları devletlere hadiseyi yazıp donanma istemeye, karaya asker çıkarıp Selanik ve havalisini abluka altına almaya ve hatta gerekirse işgal ettirmeye karar verdiler. Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya – Macaristan ve İtalya gemileri hemen Selanik limanına geldiler. Yargılamaları başından sonuna kadar Selanik'te izleyen bu yabancı devlet zırhlı gemileri ile bunların temsilcileri, bu tavırlarıyla yargılama sonucunu etkilediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda olaylarla ilgili olarak alınmasını istedikleri tedbirler hususunda da Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmaktan geri durmamışlardır. Olay sonrası yaşananların siyaseten nasıl kullanıldığını anlamak için Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nasıl fırsat aradıklarını görmek açısından yeterlidir.

Batılı devletler, Selanik Limanı'nda bulundurdıkları savaş gemileri aracılığı ile hâdisenin müsebbiplerinin şiddetle cezalandırılmasını talep ettiler. Aksi takdirde Selanik'e asker çıkarılacağı tehdidinde bulundular. İlişkiler gerginleşti. Sultan Abdülaziz, bu istekleri kabul etmediği gibi Balkanlara yeniden birkaç tabur sevk edilmesini ve Selanik'e harp gemileriyle asker gönderilmesini, olayda suçlu olan kimselerin de yabancılara teslim edilmeyip Osmanlı mahkemelerinde yargılanmasını emretti. Padişahın emri doğrultusunda hareket edildi. Olayda ihmali görülen Selanik Valisi değiştirildi. Konsolosları öldüren on iki kişi yargılanarak idama mahkûm edildi. Bunlardan altısı idam edildi. Fakat Müslüman olmak isteyen kızı kaçıran Bulgarlar ve Rumlar ile evinde saklayarak olayların büyümesine sebep olan ABD Konsolosu Lazzaro'ya hiçbir şey yapılmadı. Yani Almanya ve Fransa konsoloslarının ölümlerine sebebiyet verenler cezasız kaldı.

Almanya ve Fransa'nın Selanik konsoloslarının öldürülmesi olayı, hem insanlık hem de Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki imajı adına bir felakete dönüştü. Zira Selanik'te yaşananlar başlangıç itibariyle planlı bir olay olmasa da sonuçları bakımından son derece siyasi etkiler doğurdu. Bosna – Hersek ve Bulgaristan isyanlarının yaşandığı bir dönemde Selanik'te Almanya ve Fransa konsoloslarının öldürülmesi ile sonuçlanan bir hadisenin yaşanması, Osmanlı Devletini zor durumda bıraktı; hatta padişah değişikliğine sebep oldu. "Selanik Olayı" aynı yıl içinde önce Sultan Abdülaziz'in, sonra Sultan V. Murat'ın tahttan indirilmesine ve yine aynı yılda Sultan II. Abdülhamit'in I. Meşrutiyet'i ve ilk Anayasa'yı ilan ederek tahta çıkmasına kadar birçok politik olayı da – bir ölçüde – tetiklemiş olarak görüldü.

Selanik Olayı, dönemin Hariciye Nazırı Raşid Paşa ve İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un görüşlerine göre Balkanlarda olayların turmandırılmasından fayda sağlayanların provokasyonu olarak tarihe geçti.

KAYNAKÇA

A) ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler, Dahiliye (İ.DH).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler, Dosya Usulü (İ.DUIT).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler, Meclis-i Mahsus (İ.MMS).

Bundesarchiv, R1501-105371, "Ermordung der Konsuln von Deutschland und Frankreich in Salonik 1876", Berlin, Belge No: 1-109.

Great Britain, Parliament, Commons, Parliamentary Papers, Correspondence Respecting, *Murder of French and German Consuls at Salonica*, Turkey, No:4 (1876), London, Belge No:1-79.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA), R12765, A2356, 7 Mayıs 1876 Berlin.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AA), R12771, Berlin, Belge No: 1-104.

The National Archives, Public Record Office (PRO) London. Foreign Office (F.O), 881/2984.

B) SÜRELİ YAYINLAR

Sabah Gazetesi, Sayı: 62, 14 Rebiyülâhîr 1293 (9 Mayıs 1876); Sayı:74, 26 Rebiyülâhîr 1293 (21 Mayıs 1876).

The Times, 31 May 1876; 03 June 1876.

C) HATIRA VE ARAŞTIRMA ESERLER

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp – Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülü-suna Kadar*, (Haz: Tahir Galip Serhatlı), İstanbul 2004, ss. 21-49.

Aydın, Mahir, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.

Aydın, Mithat "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867- 1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *OTAM (AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı:18, Ankara 2005.

Baldıran, Galip, "Pierre Loti'nin Aziyade'sinde Osmanlı Başkentine Tarihsel Bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, Sayı:1, ss. 17-25.

Danışmend, İsmail Hamî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Delilbaşı, Melek, "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliği'nin Kurulması", *Belle-ten*, LI/199, Ankara 1987, ss. 75-106.

Elliot, Sir Henry, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London 1922.

- Gökbilgin, M. Tayyip, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1957.
- İnalcık, Halil, “Murad II”, *İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, MEB Yayınları, ss. 598-615.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 3.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- Kolovos, İlias A., “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre 15. ve 16. Yüzyıllarda Selanik”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:168, Aralık 1997, ss. 7-14.
- Loti, Pierre, *Aziyade*, (Çev: Ömer Turan), Nehir Yayınları, İstanbul 2001.
- Ortaylı, İlber, “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim - 3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss. 481-489.
- Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri Hikayeler 3, Türbe, Makedonya Hikayeleri*, Dergah Yay., İstanbul 1999.
- Pala, Ayhan, 15. ve 16. Yüzyıllarda Selanik Şehri, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.
- Peçevi, İbrahim, *Peçevi Tarihi*, C.I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1981.
- Shaw, Stanford-Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, C. II, İstanbul 1984.
- Tepekaya, Muzaffer, “Osmanlı Devleti’nde İktisadi Liberalizmin Sonuçları”, *Türk Yurdu*, Cilt: 31, Sayı: 288, Ağustos 2011, ss. 58-69.
- Turan, Ömer, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları” *XII. Türk Tarih Kongresi C. III*, Ankara 1999, ss. 1097-1120.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Risale”, *Belleten*, Cilt: VII, Sayı: 28, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1943, ss. 349-373.
- Vacalopoulos, Apostolos P., *A History Of Theessaloniki*, (İngilizceye çeviren: T.F.Carney), Selanik 1972.

BULGARİSTAN YOL AYRIMINDA: İVAN S. GEŞOV MESELESİ

MİTHAT AYDIN*

A- GİRİŞ

Bulgaristan'ı bağımsızlığa götüren sürecin kültürel ve düşünsel temelleri, bağımsızlığından en az yüz elli yıl öncesinde atılmıştır. Bu sürecin belli başlı kilometre taşlarını ortaya koymak, çalışmamıza konu olan Geşov olayını ana çerçeveye oturtmak açısından yararlı olacaktır.

Bulgarlar arasında kültürel anlamda ulusçuluk fikrinin Fransız Devrimi'nden önceye gitmiş olduğu bilinmektedir. 18.yüzyılın ortalarından sonra teşekkül eden "Bulgarlık" bilinci, önemli ölçüde, merkezi idareye karşı büyük bir güç haline gelmiş olan ağalık-ayanlık düzenine ve Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı gösterilen millî reaksiyonla ortaya çıkmıştır. Buna, belli başlı Osmanlı ve Avrupa kentlerinde ticaret yaparak Bulgaristan'ı dış dünyaya açan Bulgar çorbacılarının (burjuvazisinin) Bulgar düşünsel ve kültürel hayatına yapmış oldukları katkıyı ilave etmek gerekir. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne indirmiş olduğu darbeler de, Bulgarların millî gayelere dayalı geleceğe ilişkin tasarısı ve beklentilerini kuvvetlendirmiştir.¹ Bulgar ulusçuluğu, dünya ve Osmanlı ölçeğinde 18-19.yüzyılın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak; özelde Bulgar ulusçuluğunun düşünsel ve kültürel zemini, Rum Ortodoks Kilisesi'nin yürüttüğü Yunanlaştırma siyasetine karşı verilen mücadele ile atılmıştır. "*Çünkü; Bulgar halkı özellikle 18. yüzyıl sonlarında varlığını temelinden tehdit eden bir tehlike karşısında bulunuyordu: Rumlar onların bütün tarihi ananelerini hatta konuştukları dili ortadan kaldırmak ve kendilerini Rumlaştırmak gayretinde idiler.*"² Sonuçta, Fener Patrikhanesi'nin amansız Yunanlaştırma politikası, 18. yüzyılda küllenmeye yüz tutmuş olan Bulgarlık ateşini alevlendirmiştir. Yunan kilisesine karşı düşmanca bir tavır alan Bulgarlar, milliyetperver hislerle

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Denizli/TÜRKİYE, maydin@pau.edu.tr

¹ Halil İncalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 26.

² Halil İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 19.

“hür ve mesut bir gelecek” inşasına koyulmuşlardır. Bulgar ulusçuluğunun ilk kıvılcımlarını atan Hilendar manastırındaki Otets Paisii, daha Fransız İhtilali’nden 27 yıl önce, 1762’de Bulgar halkına “*Ey Bulgar, ecdadını öğren, dilini tanı... Ben bütün Bulgarlara bizim milletimizin dahi şanlı bir millet olduğunu göstermek için bu tarihi yazmak zahmetine girdim... Ey akılsız millet, Bulgar adını taşımaktan neden utanç duyuyorsun; neden öz dilinde düşünmek ve okumak istemiyorsun? ... Bulgar, gaflete düşme, dilini ve neslini öğren, onları takdir ve tazim et!*” diyordu.³ Paisii ve onu takiben Stoiko Vladislavof (Sofrani), Yuriv Venelin, Peter Beron, Georgi Mamarçev, Neofit Hilendarski Bozveli, İvan Bogorov gibi şahsiyetlerin ulusçu ve devrimci söylemleri, 18. ve 19.yüzyılda Bulgarları harekete geçirmiş ve Fener Patrikhanesi’nden kurtularak bağımsız bir kilise kurmak yolunda özgüven ve mücadele azmi telkin etmiştir. 1830 yılında Yunanistan Devleti’nin kurulması ve Yunanlıların sınırlarını Bulgaristan ve Makedonya’ya doğru genişletmesi, bu mücadelenin seyrinde bir başka belirleyici unsur olmuştur.⁴ Nihayetle Bulgarlar, Tanzimat Fermanı’yla Osmanlı tebaasının haklar yönünden eşit hale gelmesinin bir sonucu olarak 1849 yılında bir “papazevi” açmış,⁵ 1860’lara gelindiğinde ise Islahat Fermanı’nın vermiş olduğu haklardan da yararlanarak “*Rum Patriğinin ruhani riyasetini tanımadıklarını*” resmen ilan etmişlerdir. Bu ise, bir Bulgar milliyetçisinin deyimiyle Bulgarların “*Yunan ruhanî despot idaresine*” karşı 1843 yılından itibaren başlattıkları fiili mücadelenin⁶ 10-15 yıl içinde ciddi bir safhaya gelmiş olduğunu göstermekteydi. Yunan kilisesine karşı verilen mücadele, Bulgarların 11 Mart 1870’te kiliselerinin bağımsızlığını tescil eden Ekzarhlık beratını elde etmeleriyle sonuçlanmıştır. Kuşkusuz; gelinen nokta, Bulgarların siyasal bağımsızlık isteklerinin ve bunu besleyen Panslavist cereyanın açık bir ifadesi idi.

Bulgarlar arasındaki kültürel ve düşünsel gelişim, bölgenin sosyo-ekonomik, siyasal koşullarının da etkisiyle 19.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yönetimine karşı bazı ayaklanmalara zemin hazırlamıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra da Ortodoksların hamisi sıfatını takınan Rusya’nın tahrikkâr etkisi, bu ayaklanmaların zeminini hazırlayan başka bir unsur olmuştur. Diğer taraftan, bölgedeki Slav/Bulgar cemiyetlerin ayaklanmalardaki hazırlayıcı ve idare edici rolü kayda değerdir ki, bu süreçte Müslümanlara yönelik kıtal ve yağma hareketleri ayrıca ele alınması gereken bir husustur.

Bulgaristan’ın bağımsızlığını hedefleyen 19.yüzyılın ilk büyük ayaklanmalarından biri 1835’te Tırnova’da ortaya çıkmıştır. Tırnova ayaklanması 1841 yılında

³ İnalçık, a.g.e., s. 20.

⁴ Kemal Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemür, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 123.

⁵ Ahmet Refik, “Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *TTEM*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s. 75.

⁶ Leman Ergenç, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 36

Niş'te, 1850 yılında Vidin'de tekrarlanmıştır. Bu ayaklanmalarda, 1804 yılındaki Sırp ayaklanmasından bu yana Bulgarları akrabaları olarak kabul eden ve bir Yugoslav Krallığı kurmak isteyen Sırlar da önemli bir rol oynamıştır.⁷ Bulgaristan'daki bu ayaklanmaları, 19.yüzyıl ikinci yarısında meydana gelen büyüklükçüklü birçok ayaklanma takip etmiştir. Örneğin, sadece 1862-1869 yılları arasında Bulgaristan'da dokuz ayaklanma meydana gelmiştir ki,⁸ bunların ortaya çıkışında merkezi Sırbistan, Eflak ve Boğdan olan Slav/Bulgar komitacılarının etkin olduğunu görmekteyiz. 1867 yılında Sırp prensinin himayesinde Sırp ve Bulgar komitacılarının Osmanlı Devleti'ne karşı anlaşmaları⁹ Bulgar isyanlarına yeni bir güç ve ivme kazandırmıştır.

1866 Sadowa ve 1870 Sedan savaşlarından sonra Prusya'nın bir güç merkezi haline gelerek Avrupa güçler dengesinin Rusya lehine değişmesi, Osmanlı Devleti'nin mali iflastı, bölgesel zirai ve iktisadi sorunlar, Panslavist cereyanın Balkan Slavları arasında etkisini artırması,¹⁰ Balkan halkları arasındaki milli hissiyatın ayrılıkçı bir çizgide güçlenmesi, Balkanlardaki yerel güçlerin kendi aralarındaki rekabeti, misyoner faaliyetleri,¹¹ ihtilalci cemiyetlerin çalışmaları gibi bölgesel ve uluslararası etkenler, 19.yüzyılın son çeyreğine girerken Balkanları patlamaya hazır bir barut fıçısı haline getirmişti. Nitekim, 1875'teki Hersek Ayaklanması ilk kıvılcım olmuştur. Hersek Ayaklanması'ndan yaklaşık bir yıl sonra Bulgaristan'da patlak veren ayaklanma, Osmanlı Devleti'ni sona doğru sürükleyecek olayların başlangıcı olmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasına ilişkin haberlerin İngiltere'de liberaller tarafından siyasi bir malzeme haline getirilmesi, Avrupa'da Müslümanlara/Türklere karşı büyük bir öfke selinin doğmasına ve Türkiye aleyhtarı güçlü bir kamuoyunun teşekkülüne neden olmuştur.¹² Bu ise Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını "Doğu Politikası"nın temeli yapan İngiliz hükümetini Rusya'ya karşı hareketsiz bırakmış ve 93 harbine zemin hazırlayan önemli bir faktör olmuştur. 93 Harbi sonucunda önce

⁷ Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 42

⁸ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1992, s. 4; İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar İsyanları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 52-64.

⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰ Bakınız: Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, c.LXIX, sa.256, Ankara, Aralık 2005, s. 913-935; Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004/1, Sayı:15, Denizli, 2004, s. 109-124.

¹¹ Bakınız: Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31-131; Ömer TURAN, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c.III, Ankara, 1999, s. 1097-1109.

¹² Bakınız: Mithat Aydın, "1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2002/2, Sayı:12, Denizli, 2002, s. 80-87.

Ayastefanos (3 Mart 1878)'ta sınırları doğuda Karadeniz'e, batıda Arnavutluk'a, kuzeyde Tuna'ya güneyde Ege Denizi'ne uzanan Büyük Bulgaristan ortaya çıkmış, sonra da İngiltere ve Avusturya'nın şiddetli tepkisi üzerine Berlin'de toplanan kongrede¹³ Büyük Bulgaristan üç bölüme ayrılmıştır (13 Temmuz 1878): Bulgaristan Prenslığı, Doğu Rumeli ve Makedonya. Antlaşmaya göre Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergi bağı ile bağlı özerk bir prenslik olacaktı. Bulgar halkının seçeceği Bulgaristan prensinin bir Hristiyan hükümeti olacaktı. Prenslığın kendi milis gücü olacaktı. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin burada hiçbir askeri bulunmayacaktı. Antlaşma ile ortaya çıkan Doğu Rumeli, padişah tarafından, devletlerin onayına sunulacak olan Hristiyan bir valinin idaresinde bulunacaktı. Özerk bir eyalet statüsünde olacak Doğu Rumeli siyasi ve askeri bakımdan Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunacaktı. Makedonya ise ıslahatlar yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktı.

Ayastefanos Antlaşması'yla tesis edilen Büyük Bulgaristan, Berlin'de parçalanarak Bulgarları hayal kırıklığına uğratmakla beraber, Bulgar düşüncesinde hep bir ideal olarak kalmıştır. Bulgar Prenslığı, bu uğurda ihtilalci komitacıları her fırsatta desteklemiş ve nihayet Berlin Antlaşması'ndan sadece yedi yıl sonra Doğu Rumeli'yi işgal etmiştir. Bunu yeterli görmeyen Bulgar Prenslığı özellikle Makedonya üzerindeki emellerine ulaşmak için her fırsatta Büyük Devletlerin desteğini almaya çalışmıştır. İşte, Meşrutiyetin ilan edildiği 1908'de Osmanlı Devleti ile bağı şekilden ibaret olan yarı bağımsız Bulgaristan Prenslığı, Makedonya'yı elde ederek Balkanlardaki Büyük Bulgaristan'ı ihya edecek günü beklemekteydi.

B- II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE BULGARİSTAN

24 Temmuzda ilan edilen Meşrutiyet, Bulgaristan'da iki farklı noktadan ele alınmıştır. Birincisi, Meşrutiyet'in Makedonya'daki kalabalık Bulgar unsurunun durumunu düzeltici bir etkiye bulunabileceği idi. Bu meyanda, Bulgarlar arasında Meşrutî yönetimin Makedonya'da son yıllarda Yunan ve Sırp komiteleri tarafından zapt edilen köylerin Bulgar Patrikhanesi'ne bırakılmasına neden olabileceği ümidi hâsıl olmuştu.¹⁴ İkincisi ise, başlayan sürecin Bulgaristan'da Bulgar millî hislerini yok edebileceği endişesi idi. Ayrıca, Bulgarlar, yeni rejimin Makedonya'daki akrabaları adına müdahalede bulunma konusunda aleyhte bir durum ortaya çıkarma ihtimalini de hesaba katmaktaydılar.

¹³ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından Berlin Antlaşması'na kadar olan süreçte İngiliz diplomasisi konusunda bakınız: Mithat Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl:15, Sayı:38, Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2008, s. 253-288.

¹⁴ FO.881/9458, s. 6-7.

Buna göre Bulgar hükümeti ya dostane bir tavır almak durumunda kalacak ya da Meşrutî idareye karşı bir tutum içine girecekti. Ancak Bulgar hükümeti ikisini de yapmayıp olayları beklemeyi tercih etmiştir. Aslında Bulgar resmi gazetesi Vreme, bu hissiyatı tam olarak aksettirir gibidir: “*Bulgaristan, barutunu hazırlayarak gözünü İstanbul’a tutmalıdır. Çünkü meşrutî bir Türkiye, endişesiz bir Bulgaristan anlamına gelmemektedir*”.¹⁵ Bu bakımdan Bulgarlar için, Meşrutî idarenin okullar meselesinde imtiyazların elde edilip edilemeyeceğini, idarî otonominin prenslikteki kamuoyunu memnun etmek için yeterli olup olmayacağını görmek oldukça önemliydi. Bunun için de Bulgarlar, Türkiye’deki iç organizasyonu, İttihad ve Terakki arasındaki ilişkileri dikkatlice takip etmek yoluna gitmişlerdir. Aynı zamanda Türkiye’deki politik gelişmeleri de yakından takip eden Bulgarlar, ani bir iç felaketin kendilerine ciddi bir fırsat verebileceği beklentisi içinde olmuşlardır. Hiç şüphesiz Bulgar hükümeti böyle bir anı yakalamak için uzun süre fırsat kollamıştır.¹⁶

Aşağıda görüleceği gibi Bulgarlar, 1908 Eylülünde patlak veren İvan S. Geşov olayını bağımsızlık düşüncesini hayata geçirecek bir fırsat olarak görmüşlerdir. Elbette ki, Bulgarlarda bağımsızlık düşüncesinin ciddi bir şekilde ilk olarak ne zaman ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir. Ancak, Geşov olayının, Bulgaristan’ı bağımsızlık yönünde bir politik tavır almaya sevk ettiği kesindir. Bu çerçevede de Geşov olayı, Bulgaristan sorununu yeniden uluslararası platforma taşımakta önemli bir araç olmuştur. Şurası kesindir ki, bu tarihlerde Bulgar yönetimi bağımsızlığını ilan etmeye hazır ve kararlıdır. İngiliz Konsolos Buchanan’ın 14 Ekim 1908 tarihinde Dışişleri Bakanı Grey’e yazdığı bir mektupta da Bulgarların bu niyetini açık bir şekilde görmek mümkündür. Buchanan, Geşov’un Bulgaristan’a çağrılmasından sonra Bulgaristan Hariciye Nazırı Genaral Paprikov’un kendisine “*eğer Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek’i ilhak ederek Berlin Antlaşması’nı ihlal ederse, Bulgaristan da bağımsızlığını deklere edecektir*” dediğini nakleder.¹⁷ Bu bakımdan, Geşov olayını Bulgaristan’ın bağımsızlık sürecinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul etmek gerekmektedir.

C- GEŞOV’UN İSTANBUL KAPIKETHÜDALIĞI’NA ATANMASI

İvan S. Geşov İstanbul Bulgaristan Kapıkethüdalığı görevine iki farklı dönemde getirilmiştir. Geşov’un ilk kapıkethüdalık görevini hangi tarihte yaptığını tam

¹⁵ Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II.Abdülhamid ve Jön Türkler 1889-1908*, 1. Baskı, Selis Kitaplar:106, İstanbul, 2009, s. 284.

¹⁶ *British Documents on Foreign Affairs (BDFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, The Near and Middle East, 1856-1914, The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914*, Editor: David Gillard, Vol.20, Doc.15, G.Buchanan’dan Sir Edward Grey’e, Sofya, 14 Ekim 1908, University Publications of America, 1985 s. 18.

¹⁷ *BDFA*, Vol. 20, Doc.15, G.Buchanan’dan Sir Edward Grey’e, Sofya, 14 Ekim 1908, s. 18.

olarak tespit edemiyoruz. Ancak, 1901 yılında bu görevi ifa etmekte olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Bu ilk kapıkethüdalık görevini 1903 yılında Bulgaristan'ın "Vişana Politika Memurluğı"na atanmasına kadar sürdürmüştür.¹⁹

Geşov'un ikinci defa İstanbul'daki Bulgaristan Kapıkethüdalığı görevine getirilmesi 5 Şevval 1324 (22 Kasım 1906) tarihli tezkire ile gerçekleşmiştir. Geşov'un tayinine dair yazışmalarda "Dersa'adet Bulgaristan kapıkethüdalığına me'mûr-ı esbâk Yovan Geşof [Geşov]Efendi'nin Bulgaristan Prensi'nin istirhâmı vechle kabul-ı me'mûriyeti..." denilmiştir.²⁰ Bâb-ı Âli'nin Geşov'un tayinini kabul etmesi, Bulgar prensi ve hükümeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bulgar Hariciye Nazırı Stançev, bu vesileyle Bulgaristan Komiseriyle yapmış olduğu bir mülakatta şükranlarını ifade etmiş ve Geşov'un Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki iyi ilişkilerin devam ettirilmesi için "sa'y mertebede" çalışacağına dair temennide bulunmuştur.²¹ Başlangıçta Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde ortaya çıkan iyimser hava 1906 yılı sonu ve 1907 yılı başında da devam etmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 16 Kanun-ı Evvel 1322 (29 Aralık 1906) tarihli tezkiresine göre Bulgar Prensi, Geşov'a bizzat Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki "münâsebât-ı hasenenin te'min-i husûlüne hiss-i i'tilâfın vücûdpezîr olmasına min külli'l-vücûh (her yönden) gayret etmesi" için talimat vermiştir.²² Prens, (Dâhiliye Nazırının 21 Zi'l-hicce 1324 tarihli tahriratına göre) 1907 Şubat başında ise Geşov'un Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki "husûl-ı i'tilâf" için sarf etmiş olduğu mesaiden dolayı da beyan-ı teşekkür etmiştir.²³

Nihayetle, Bulgarların bu tarihlerde Osmanlı hükümetiyle iyi geçinme siyasetinin bölgedeki siyasi dengelerle ilgili olduğu kuşkusuzdur. Bulgarların Osmanlı Devleti'yle iyi geçinme siyasetinde, Bâb-ı Âli'nin Bulgaristan'a karşı müspet bir tavır içinde olması da önemli bir etken olmuştur. Mesela, Osmanlı Devleti'nin Bulgaris-

¹⁸ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifelin Company, Boston and New York, 1909, s. 49.

¹⁹ Bakınız: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. Mtz (04), 108/10, 10.10.1321. Bu belgede Geşov'un "Vişana Politika Memurluğı"na "tahvil-i me'mûriyet" ettiği açık bir şekilde belirtilmesine rağmen, Bulgaristan Vişana Elçiliğı resmi Web sitesinde Bulgaristan "Diplomatic Agent" olarak 1902-1904 yılları arasında Dr. Konstantin Pomianov'un, 1904-1909 yılları arasında da Michail Sarafov'un görev yapmış olduğu kayıtlıdır. <http://www.mfa.bg/en/10/pages/view/115> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2011)

²⁰ Geşov'un kapıkethüdalık görevine tayini hususu ve bunun ilgili nezaretlere ve Bulgaristan Komiserliği'ne tebliğı konusunda bakınız: BOA, Y.PRK.BŞK., 76/77, 5 L.1324; İ.Mtz (4), 26/1723, 5 L.1324; A. Mtz (04), 150/79, 06.10.1324; DH., MKT., 1131/7, 11 L. 1324.

²¹ BOA, Y.A.Hus., 507/114, 12.L.1324. Bu mülakatta Stançev, Geşov'un 8-10 güne kadar İstanbul'a giderek görevine başlayacağını ifade etmiştir.

²² BOA, DH.MKT., 1144/88, 04 Za. 1324.

²³ BOA, Y.PRK.DH., 13/94, 21 Z. 1324.

tan prensliğinin yıllık vergisinde indirim gitmesi,²⁴ ekonomik bakımdan Bulgarlar için ciddi bir öneme haiz idi.

Geşov'un, kapıkethüdalık görevine atanmasıyla, Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde oynadığı kişisel rolü tespit etmek güç ise de, genel manada İstanbul'daki pozisyonu ve etkisiyle bu ilişkilerin gelişiminde önemli bir ağırlığının olduğu muhakkaktır. Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Baş Kâtibi Tahsin Paşa'nın söylediklerine bakılırsa²⁵ O, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında padişahın güvenini kazanmış ve Türk-Bulgar ilişkilerinin “*dostane*” yönde gelişmesine ciddi katkı yapmıştır.

D- GEŞOV OLAYININ MEYDANA GELİŞİ

Geşov olayının siyasî ve hukukî boyutuna dair gelişmeleri ele almadan önce şu hususu açıklamak yararlı olacaktır: Osmanlı diplomatları, Geşov olayından önceki birkaç yıl, Bulgaristan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ima edecek söylem ve eylemleri dikkatle izlemekte ve Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumak için bazı tedbirler almaktaydı. Buna dair bir örnekte; Beyoğlu'nda yayımlanan Fransızca bir gazetede Geşov için “*Son Ekselansları*” unvanı kullanıldığında, Bâb-ı Âli buna ciddi bir reaksiyon göstermiştir (21 Temmuz 1323/3 Ağustos 1907). Çünkü bu unvan ancak bağımsız devletlerin elçileri tarafından kullanılabilir; oysa Bulgaristan Osmanlı ülkesinin bir parçasıydı ve imtiyazlı bir eyaletti. Geşov ise Bulgaristan Emâreti'nin kapıkethüdasından başka bir şey değildi. Bu nedenle Bâb-ı Âli, bağımsız devlet elçilerine ait resmi bir unvanın Geşov'a verilmesine kayıtsız kalınmasını ve buna Matbû'ât-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nce itiraz edilmemesini “*Bulgaristan'ın istiklâlinin kabul olduğuna veya olunacağına*” bir delil olarak saymıştır. Ayrıca, bu tarihlerde Avrupa'da Bulgar prensinin, Bulgaristan Prenslığı'nın 20. yıldönümünde bağımsızlığını ilan edeceği şeklinde çıkan haberler de, Bâb-ı Âli'nin dikkatini celbetmekteydi. Bu itibarla Bâb-ı Âli, Geşov için kullanılan “*Son Ekselansları*” unvanını “*ihtiyâtsiz lakârdılar*” olarak adlandırmış ve bu tür söylemleri her yönüyle “*münasebetsiz*” olarak adanmıştır.²⁶ Görülmektedir ki, Osmanlı diplomatlarının Geşov olayında almış oldukları tavır, anlık bir surette değil, belli bir fikrî ve siyasî zeminde gelişen sürecin ürünüdür.

Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin kesilmesine neden olan Geşov olayı, 12 Eylülde Sadrazam Kamil Paşa'nın Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın konağında Sultan II.Abdülhamid'in doğum yıl dönümü vesilesiyle yabancı elçilere vermiş olduğu

²⁴ Bu hususta örneğin: BOA, *Y.PRK.DH.*, 13/94, 21 Z. 1324.

²⁵ Bakınız: Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları/Sultan Abdülhamid*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları: 98, İstanbul, 1990, s. 222-223.

²⁶ BOA., *Y.PRK.MİD.*, 26/74, 4 B. 1325.

ziyafete Bulgar Kapıkethüdası Geşov'un davet edilmemesi üzerine patlak vermiştir. Olayın Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Prensliği arasında bir krize neden olacağı açıktı. Zira, ziyafetten bir gün önce Bulgar Hariciye Nezareti ziyafete Bulgar kapıkethüdasının davet edilmemesi durumunda Sofya'ya çağrılacağı meyanında ultimatoma mahiyetinde bir uyarıda bulunmuştu. Bulgar Hariciye Nazırı Müsteşarı, Osmanlı Bulgaristan Komiserliği nezdinde yaptığı bu uyarıya Komiser Refik Bey'in "*devlet-i metbû'anın buradaki me'mûrlarının mevkî'i*"ni göz önünde bulundurması gerektiğini hatırlatarak mukabele etmesi üzerine de, Geşov'un diplomatlar arasında "*kıdem sırasının*" bulunduğunu, bunu da daha önce Saray'da katılmış olduğu ziyafetlerin tescil etmiş olduğunu ileri sürmüştür.²⁷

Nihayet, 12 Eylül'de verilen ziyafet için hazırlanan davetliler listesine Bulgaristan'ı temsil eden Bulgar Kapıkethüdası Geşov alınmamıştır.²⁸ Geşov, daha önce bu tip ziyafetlere davet edilirken, şimdi söz konusu ziyafete neden davet edilmediğini sorup sitemde bulununca da, Sadrazam Kamil Paşa'dan "*evet siz davet edilmeyeceksiniz. Sebebinin pekâlâ tahmin edebilirsiniz. Bulgaristan Türkiye'ye bağlı bir eyalettir. Hâlbuki ziyafet yabancı elçiler şerefine veriliyor*" şeklinde bir cevap almıştır.²⁹ Sadrazam Kamil Paşa, Geşov'un davet edilmemesinin gerekçesi ve yapılan işin meşruiyeti konusunda aynı tarihli (29 Ağustos 1324/12 Eylül 1908) tahriratında Bulgaristan'daki Osmanlı komiserini şu şekilde bilgilendirmiştir.

"Saray-ı Hümayun'da olduğu gibi süferâ ile beraber diğer zevât dahi da'vet olunmuş olsa Bulgaristan Kapıkethüdasının da'vet edilmesi tabî'i olur idiye de Hariciye Nazırı Paşa hazretlerinin da'veti konağının 'adem-i müsâ'adesine mebnî süferânın yalnız zâtlarına mahsûs olduğuna eğer çi bu meyânda Mösyö Geşov müdde'aven bulundurulsa diğer süferânın i'tirâzını dâ'i olabileceğine binâ'en kendisi da'vet edilemediği ve bunda mugâyir-i usûl bir şey olmadığı cihetle dâ'i-i iğbâr olmaması lâzım geleceğinin oraca icâb edenlere tebliği müktezidir."³⁰

²⁷ BOA, A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 30. Bulgaristan Komiser Vekili Refik Bey, bu hususu 29 Ağustos 1324 (11 Eylül 1908) tarihli "Şifre Telgrafı"nda şöyle izah etmektedir: "*Emaret Hariciye Nazırı şimdi çakerâne Nezaret Müsteşarını gönderüb Hariciye Nazırı Paşa tarafından bu akşam verilecek ziyâfete Bulgaristan Kapıkethüdası Geşov diğer med'ûlarnız gibi sûret-i resmîyede da'vet edilmeyecek olur ise mezkûr kapıkethüdasını hemen Sofya'ya aldıracağını bildirmiştir. Mumâileh müsteşâr ile devam eden mukâlemede...*"

²⁸ Bu tür yabancı diplomatlar şerefine verilen ziyafetler için yapılan davetler, o zamana kadar adet olduğu üzere İstanbul'daki en kıdemli elçiye bırakılırdı. Bahsi geçen ziyafet için de hazırlanan davetliler listesi en kıdemli elçi sıfatıyla Avusturya Elçisi Margrav Pallaviçini tarafından yapılmıştı.

²⁹ Geşov, Sadrazamın kendisine böyle bir cevap verdiğini Sofya'da gördüğü Kemal Salih Bey'e söylemiştir. Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara, 1954, s. 261. Ayrıca bakınız: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c.IX, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 1394.

³⁰ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 29.

Görüldüğü gibi Osmanlı tarafı, davetin sadece yabancı elçilerin şahsiyle ilgili olduğu, dolayısıyla da tâbi bir emaret olarak Bulgaristan kapıkethüdasının davetini icap ettirecek bir durumun bulunmadığı noktasından hareket etmiş ve bunu aşağıda görüleceği üzere sonraki yazışmalarda da hukuki dayanağı yapmıştır. Zirâ, komisere verilen ödev de, sorunun Bulgaristan'da ilgili kişi ve mercilere bu minval üzere tebliğ etmesiydi.

Olayların gelişiminin Geşov sorununu bir krize götüreceği aşıkardı. Davetten önce Bulgar Hariciyesinin yaptığı uyarı aslında krizin habercisiydi. Zira Bulgar kapıkethüdasının ziyafete davet edilmemesi halinde Sofya'ya çağrılacağı belliydi ve öyle de oldu. Nihayet, Geşov'un gerek Sadrazam ve Hariciye Nazırı nezdindeki görüşmeleri, gerekse yabancı devletlerin aracılığını ve müdahalesini temin etme yönündeki girişimleri hiçbir sonuç vermemiştir. Özellikle de İstanbul'daki Alman elçisinin “*resmi olmayan bir şekilde*” yaptığı tavsiye Geşov üzerinde hiç bir etki yapmamıştır.³¹ Bunun üzerine durumu Bulgar hükümetine bildiren Geşov, aldığı emir üzerine mezuniyet bahanesiyle Bulgaristan'a hareket etmiştir.³²

Yerine Nestorov'u bıraktıktan sonra İstanbul'dan ayrılan Geşov, 13 Eylül Pazartesi günü akşamüstü Bulgaristan'a ulaşmıştır. Bu arada olayın başından beri Sofya'daki Osmanlı Komiseri Refik Bey ile iletişim halinde olan Osmanlı Hariciyesi, Geşov'un İstanbul'dan ayrılmasıyla beraber Bulgaristan'daki ahvali öğrenmeye ve Bulgar hükümetinin hareket tarzını yakından takibe koyulmuştur. Refik Bey, Geşov krizinin patlak verdiği sırada Bulgar Hariciyesinin tutumuna dair ilk bilgileri 1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908) tarihli telgrafnamesinde vermiştir. Bu telgrafnamede Geşov'un girişimlerinin ne merkezde olduğu fazla belli olmadığından Bulgar hükümetinin bir bekleyiş içinde olduğu, ancak prensiplerinden taviz vermeyeceği belirtilmekteydi. Bulgaristan Hariciye Nazırı, davetten hemen sonra Geşov'un İstanbul'dan ayrıldı-

³¹ İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther, Geşov'un ziyafete davet edilmeyişini ve İstanbul'daki Alman elçisiyle görüşmesini şöyle anlatır: “(Osmanlı) Hariciye Nazırı'nın yabancı devlet temsilcileri için verdiği bir yemeğe davet edilmeyen İstanbul'daki Bulgar temsilcisi (Bulgarian Agent) Geşov'un, hükümeti tarafından, eğer kendisine bir davet teklif edilmezse Sofya'ya dönmesi istendi. Alman elçi, M. Geşov'a resmi olmayan bir surette meselenin politik bir mesele olduğunu söyledi; (ancak) Alman elçisinin tavsiyesi bir sonuç vermedi.” *British Documents*, “The Turkish Revolution and its Consequences”, Vol. 20, Doc. 24, s. 87. Olayın tanıklarında biri olan G.Lowther'in, Geşov'un yemeğe kabul edilmeyişine başlayıp Bulgaristan'a dönüşüyle sonuçlanan süreçte dair verdiği bilgi şöyledir: “12 Eylülde (Osmanlı) Hariciye Nazırı Sultanın doğum günü onuruna bir yemek verdi ki, Hariciye Nazırı yabancı devlet temsilcilerini davet etti; ancak Bulgar temsilcisi Geşov'u teknik olarak sadece bir Türk memuru olduğu için davet etmedi. Daha sonra kendisine yardım edemeyeceğini deklere eden (yabancı) elçilere (yemeğe davet edilmesinin sağlanması için) ricada bulundu ve o gün hükümetinden aldığı emir üzerine İstanbul'dan ayrıldı. Bulgar Hükümeti, Geşov'un davet edilmesi gerektiğini, çünkü Sultanın kendi temsilcisini (muhtelif zamanlarda) diplomatik heyetlerle davet ettiğini ve kendi temsilcisinin kadrosunu (şimdiye kadar) davetlere hep çağırıldığını ileri sürdü.” *British Documents*, “General Report on Turkey for the Year 1908”, Vol. 20, Doc. 23, s. 58.

³² *Sabah* gazetesi (18 Şaban 1326/15 Eylül 1908). Geşov'un Bulgaristan'a gidişi üzerine kethüdahlık işleri de Nestorov tarafından yürütülmeye başlanmıştır. *Sabah* gazetesi (3 Ramazan 1326/29 Eylül 1908).

ğına dair “henüz” bir telgraf alınmamış olmasını da, süferânın en kademlisi olan Avusturya elçisine müracaat etmiş olabileceğine hamletmiştir.³³

Bulgar Hariciye Nazırının konuya ilişkin bu ilk görüşleri, açıkça Geşov olayının ne yönde seyredeceği hususunda bir belirsizliği ortaya koymakla beraber, çok geçmeden Bulgaristan Komiserliği’ne Geşov’un Bulgaristan’a hareket ettiği bilgisi ulaşmıştır.³⁴

E- GEŞOV’UN BULGARİSTAN’A ÇAĞRILMASI VE BULGARİSTAN’DAKİ TEPKİLER

İstanbul’daki girişimlerinden bir sonuç alamayan Geşov 13 Eylülde trenle Sofya’ya ulaşmıştır. Bulgaristan Komiseri Refik Bey’in 2 Eylül 1324 (15 Eylül 1908) tarihli yazısından anlaşıldığına göre, Geşov’un Bulgaristan’a ulaşmasından sonra üç gün geçmesine rağmen, henüz Bulgaristan’daki Osmanlı yetkilileriyle herhangi bir görüşmesi meydana gelmemiştir. Geşov, bu üç gün boyunca neredeyse bütün zamanını halk ile görüşmekle geçirmiştir. Refik Bey’in dediğine göre Geşov, ilk üç gün “halk arasındaki” yoğun mesaisinden dolayı yorgunluktan adeta “müteveffâ” bir hale gelmişti. Bununla beraber, Geşov’un olay hakkındaki görüşünün ne merkezde olduğu öğrenilememiş, ancak kendisinin karşılaştığı kişilere “*Dersaadet’e gidip gitmeyeceği*” sorusu sorulduğunda, “*Bulgaristan’a gelişinin geçici bir süre için olduğunu, ancak sorunun Bulgaristan Prensiği’nin arzusu istikametinde çözülmemesi durumunda Bulgaristan’da ikâmete devam edeceğini*” söylediği haber alınmıştır.³⁵

Diğer taraftan, zaman zaman diplomasi çevrelerinde Geşov’un, olayda şahsi kusurunun olabileceği de konuşulmuştur. Onun, çözümü orada mümkün olabilecek bir hususu “siyasî mesele” şekline sokarak Sofya’ya dönmekte acele ettiğine dair kendisine suç isnat edenler olmuştur. Mesela, Alman konsolosu bu yönde bir görüşe sahipti; ancak olayda Osmanlı hükümetinin de biraz şiddet göstermiş olduğunu düşünmüştür. Bununla beraber Bulgar siyasî çevreleri, krizin gelişiminde Geşov’u hiçbir şekilde kusurlu ve kabahatli görmemiştir.

³³ Geşov’un İstanbul’dan ayrılışının gecikmesi ve son bir çare olarak Avusturya elçisi nezdindeki girişimi konusunda Bulgar Hariciye Nazırının görüşü, Refik Bey’in 1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908) tarihli telgrafında şöyle aktarılmıştır: “*Hariciye Nazır paşa hazretleri tarafından konaklarında verilen ziyafete Bulgaristan Kapıkethüdası’nın neden dolayı resmen davet edilmediği hakkında cevâben şerefvârid olan 29 Ağustos 324 tarihli telgrafname-i cenâb-ı sadâretpenâhileri mucibince Emâret-i Hariciye Nazırına tebliğâtta bulunulmuş idi. Nazır-ı mumâileyhin verdiği cevâb mezkûr ziyâfete resmen davet edilmeyecek olur ise Sofya’ya gelmesi Müsyö Geşov’a tebliğ edilmiş olduğu halde Dersaadetden hareket etmiş olduğuna ol zamana kadar kendisinden bir telgrafname almadığına nazaran süferânın en kademlisine müracaat etmiş olması lâzım gelen mumâileyhin bir çare-i tesviye bulunduğunu tahmin ettiği merkezinde iken...*”

³⁴ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 28.

³⁵ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 23/1.

13 Eylülde Geşov'un Sofya'ya ulaşması üzerine Komiser Refik Bey, Sadrazamlığa Bulgaristan'daki resmi reaksiyonu ve Bulgar basınının tepkisini aksettiren bir telgraf çekmiştir. Telgrafında Refik Bey, sorunu bizzat Bulgar Hariciye Nazırı'yla görüştüğünden bahisle, Ona Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasındaki iyi ilişkilerin “*en ziyade*” takviyesinin lüzûmuna işaret ederek “*Geşof Efendi'nin buraya (Bulgaristan'a) gelivermesi muvâfık hâl olmadığını ve vakit geçmeden mes'ele gazetelerin diline düşmeden 'avdet eylemesi pek münâsib olacağı*”nı ifade etmiştir. Sözlerinin “*ha'iz-i talimat (resmî)*” olmadığını, “*sırf suret-i husûsiye ve münâsebede (kişisel düzeyde)*” ifade edilmiş olduğunu da eklemiştir. Bulgar Hariciye Nazırı, Refik Bey'e cevaben “*ne çare ki Geşof Efendi'nin (İstanbul'a) 'avdeti imkân haricindedir*” dedikten sonra meydan okur mahiyette Osmanlı Bulgaristan Komiserliği'ni İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdalığı ile kıyaslama yoluna gitmiştir: “*Bulgar me'mûrünün sıfat-ı resmîye-i siyâsiyesi kemâfiyü's-sâbık tanınacak olur ise Devlet-i 'Alîyye'nin Sofya'daki me'mûrunun da 'Vakıf Komiseri' olarak kabul edilmesi mecbûriyeti hâsıl*” olacaktır.³⁶ Bulgar Hariciye Nazırı'nın bu hissiyatının, Bulgaristan Presliği'ndeki devlet ricali arasındaki genel durumu yansıttığını söyleyebiliriz. Bu bakımdan Refik Bey'in bahsi geçen telgrafında yer verdiği Bulgaristan Hariciye Nazırı Müsteşarı Dimezov ile eski Bulgar Hariciye Nazırı Raço Petrov ve Markov'un görüşleri dikkate değerdir. Zira, söz konusu eski ve yeni Bulgar devlet adamlarına ait görüş, doğrudan doğruya Bulgar resmi görüşünün ortaya konulmasından başka bir şey değildi. Bu görüşte olanlar, İstanbul'daki kapıkethüdalarını “*memûrîn-i siyâsiye*”den addetmişlerdir. Zira, önceki Bulgar kethüdası Markov'un da, Padişahın müsaadesiyle Mabeyn-i Hümayûn'da verilen bir ziyâfete yabancı devlet elçileri arasında katılmış olması, bunun bir kanıtı olarak görülmüştür. Dolayısıyla, Geşov'un “*Kapıkethüdası*” sıfatıyla ziyafete davet edilmemiş olması, İstanbul'daki Bulgar temsilcilerinin sahip bulunmuş olduğu mevkinin düşürülmüş olması anlamına geldiği gibi, Bulgar Prensliği için de aşağılayıcı bir tavır olarak kabul edilmiştir.³⁷

Bu sırada olayın Bulgar basınında nasıl karşılandığına baktığımızda, gazetelerin bir kısmı, sorunun çözümünün Kanun-ı Esasi'nin nasıl uygulanıp uygulanmayacağına bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlara göre, eğer Kanun-ı Esasi “*halisâne*” bir surette tatbik edilirse Osmanlı Hükümeti ile Bulgaristan arasında “*takviyesi mucib-i menfa'at olan hüsn-i münâsebat devam edeceği için bu hadiseye yakında bir çare-i tesviye*” bulunabilecek, aksi halde bir çok kişinin fırsattan istifadesine meydan verilmiş olunacaktı. Bu görüşte olan Bulgar gazeteleri, Bulgaristan Hariciye Nazırı Paprikov'un bu yolda hareket etmesini tavsiye etmiştir. Bulgar gazetelerinin bir kısmı ise, soruna Osmanlı Hükümeti'ni müşkil bir halde bırakmak isteyen “*reaksiyonerlerin*” bir eseri

³⁶ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 24/1.

³⁷ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 24/1.

nazarıyla bakarak “*idâre-i lisân*” etmiştir. Bununla beraber, Bulgaristan gazetelerinin tamamı, Osmanlı Hükümeti’nin Bulgaristan Hükümeti’ni hoşnut etmesini, bu yapılmazsa Geşov’un İstanbul’a geri dönmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Bulgar matbuatının dili, genel manada olayın vuku bulduğu ilk iki gün “*i’tidâl*” dairesindeydi. Bunda Edirne’den Sofya’ya gelen Osmanlı ziyaretçilerinin Bulgar ahalisi ve zabıta ile olan iyi ilişkileri de etkili olmuştur. Ancak, Komiser Refik Bey’in, Bulgar gazetelerinin sonraki günlerde tavrının değişebileceği konusunda ciddi endişeleri vardı. Bu nedenle Refik Bey, Bulgar “*efkâr-ı umûmiyesini tehyic edecek*” yazıların yazılmamasına “*imkân derecesinde*” çalışılmasının fevkalade önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Komiser Refik Bey, 2 Eylül 1324 (15 Eylül 1908) tarihli telgrafnamesinin zeylinde Geşov olayının arka planını ele alır ve bu çerçevede, yabancı diplomatların da kani oldukları gibi, Bulgaristan’ın siyasi hareketine meşruiyet kazandırma perdesi altında tâbîlik hukukunu ihlal ile Bâb-ı Âli’den bağımsız hareket etme niyetini ve hareket tarzını izaha çalışır:

“Dersa’adet Bulgar Kapıkethüdalarının mukaddema Bâb-ı ‘Âli’ye takdim eyledikleri tahrirâtlar sernâmesi ‘Agent Precencies de Bulgarie’, ‘Agent Diplomatique de Bulgarie’ diye yazılı tahrirât göndermeye başlaması ve Kapıkethüdhak da’iresine bir Pazar Osmanlı bayrağı, ertesi Pazar Osmanlı ve Bulgar bayrakları beraber ve üçüncü Pazar da yalnız Bulgar bayrağı çekmekle başlamış olması ve evvelce huzûr-ı padişahiye süferâdan sonra ve ayrıca kabul buyuruluyor iken günün birinde kapıkethüdası da me’mûriyet-i siyâsiyenin peşine takılıb kalıvermiş bulunmasını Hükümet-i Emâret için iddi’â-yı hukûka metin esas olmayacağı icâb edenler tefhîm olundukda Hükümet-i Seniyye’ye hakk vermekde ve ma’hezâ işi i’zâm olmayub hükümet-i metbû’a ile tâbî’a arasında nihâyet verilebileceği mütala’a kâbilinden söylenmektedir.”³⁹

Aslında, Bulgaristan’ın dış ilişkilerinde bağımsız hareket etme tarzı daha farklı ve açık biçimlerde tekerrür etmişti ki, bütün bunlar Osmanlı Hariciyesince değerlendirilmekteydi. Örneğin, “*hayli uzun bir zamandan beri*” Bulgaristan Emâreti, yabancı ülkelerdeki memurlarından bazıları için, bağımsız devletlerin diplomatlarının kullandığı “*orta elçi*” ve “*maslahatgüzâr*” gibi unvanlar kullanmakta ve yine Berlin Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Bulgar tüccar vekâlethanelerinden bazılarını “*Bulgar Sefâreti*” adıyla adlandırmaktaydı.⁴⁰

³⁸ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 24/2.

³⁹ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 23/1.

⁴⁰ BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 2.

Komiser Refik Bey, Bulgar hükümetinin Geşov meselesindeki ısrarının ve Bâb-ı Âli'den hatasını kabul ederek Bulgaristan'ın gönlünü alması yönündeki talebinin, Makedonya ile de ilgili olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Çünkü, Refik Bey, “*Kanûn-ı Esasî'nin ilânıyla Makedonya imparatoru olmaktan umudunu kesen Prens (Prens Ferdinand'ın) bir de Bulgaristan Prenslığı'ne dokunulmasından dolayı pek ziyâde gazaba gelmiş olmasından münbe'is idiğü*”ne dair rivayetleri dikkate değer bulmaktaydı.⁴¹ Aslında Refik Bey'in, Meşrutiyet'in ilanından sonra patlak veren Geşov krizinin Makedonya meselesiyle ilgisi konusunda duydukları yabana atılır cinsten değildi. Zira, İngiltere'nin Bulgaristan konsolosu Buchanan'ın 14 Eylül 1908 tarihli raporu da Makedonya konusundaki rivayetleri doğrulamaktadır. Buchanan raporunda, Bulgar Hükümeti'nin hâlihazırda Makedonya'daki Bulgar nüfusunun geleceği konusunda hiçbir şey yapılmamasını kınamakta olduğundan bahisle, Bulgaristan'ın Geşov meselesi konusunda tatmin edilmemesi durumunda bağımsızlığını deklere edeceğini yazmıştır.⁴²

Diğer taraftan, olayın Bulgaristan'da, prensliğin Paris ve Petersburg memurları/temsilcileri Staņev ile Tosokov'un Bulgaristan Hariciye Nazırı General Paprikov'u devirip yerine geçmek için çevirdikleri bir entrika olarak düşünenler de yok değildi.⁴³

Refik Bey'in, Bulgar Hariciye Nazırı'nın kendisine başvuranlara verdiği beyanata dayanarak hazırladığı 14 Eylül tarihli şifre telgrafnamesi, Bulgaristan'ın olay karşısında geri adım atmamaya kararlı olduğunu göstermiştir. Refik Bey'in aldığı bilgiye göre Bulgar hükümeti, Geşov'un siyasi işlerle iştigal etmesi nedeniyle “*memûrîn-i siyâsiyeden sayılması*” gerektiği noktasından hareketle olayı Bulgaristan'a karşı bir tahkir olarak görmüş, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nden durumun düzeltilmesini beklemiştir. Bu cümleden olarak Bulgaristan hükümetinin, Geşov'un İstanbul'a tekrar gönderilmemesi konusundaki kararı kesindir.⁴⁴

⁴¹ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 23/1.

⁴² BDFA., Vol. 20, Doc. 24, s. 87.

⁴³ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 23/1.

⁴⁴ Bulgaristan Hariciye Nazırı, olayların istedikleri yönde gelişmesi durumunda ise sorunun dört beş günde çözülebileceğini belirtmiştir. Önemine binaen Komiser Vekili Refik Bey'in 1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908) tarihli telgrafnamesi şöyledir: “*Bulgaristan Komiserliği'nden gelen şifre telgrafname, Geşov'un umûr-ı siyâsiye ile iştigâl ettiğü için memûrîn-i siyâsiyeden add edilmesi lâzım geleceğine ve şimdiye kadar bi'l-fi'l o mevkiye bulunduğu bina'en hakkında olunan mu'âmelât-ı âhire hükümet-i Emârete karşı tahkir add edilerek mes'ele Devlet-i Osmaniye tarafından tashih edilmez ise mumûleyhin Dersa'adet'e gönderilmeyeceğü ve evvelce istihşâl edilmiş olan bu haktan Emâretin kat'iyen fârîğ olmayacağı ve me'mûrine Mısır kapıkethüdası mu'âmesi etdirilmeyeceğü ve bu hadisenin dört, beş güne kadar hüsn surette tesviye olunacağını me'mûl idiğü Emâret-i Hariciye Nazırı tarafından müraca'at edenlere beyân edilmekte olduğı ma'rûzdur. Ferman. Fi 1 Eylül 324. Komiser Vekili Refik*” BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 21.

Bulgar Hariciye Nazırı Paprikov, Geşov olayı hakkındaki düşüncesini ve Bulgaristan'ın hareket tarzını daha kapsamlı bir şekilde 17 Eylül Perşembe günü mu'ad olarak yaptığı Bulgaristan'daki bütün yabancı diplomatların kabulü sırasında serdetmiştir. Komiser Refik Bey, Bulgar Hariciye Nazırının Geşov olayı hakkında ne söylediğini, kabulde bulunan Alman konsolosundan öğrenmiştir. Refik Bey'in söz konusu konsolostan öğrendikleri, öceğine göre çok farklı değildi. Buradaki konuşmasında Bulgar Nazır Paprikov, yabancı elçilere Bulgaristan'daki Osmanlı hükümlanlığının sembolik olmaktan öte bir anlam ifade etmediğini, Bulgar Prensliğinin "*harağüzâr*" olmasının dahi sadece isimden ibaret olduğunu anlatmıştır. Refik Bey'in, Alman konsolosundan öğrendiklerine bakılırsa Bulgaristan zaten bağımsızdı, şimdi bunun Bâb-ı Âli'den tescili istenmekteydi. Geşov olayı ise işe meşruyet kazandıracak bir bahaneden başka bir şey değildi.⁴⁵

Refik Bey, Paprikov'un sözlerinin "*Bulgar efkâr-ı umûmiyesinin hülâsası*" olduğunu telgrafına ekledikten sonra "*Bulgar Prensinin ahvâl-ı ma'lûmesine*" nazaran Bulgar hükümetinin sorunun çözümünde bulunduğı noktayı ve Bâb-ı Âli'ye yaptığı tavsiyeyi şöyle belirtmiştir:

"Bulgar hükümetinin iddi'asında musırr kalacağı ve her halde sürümcemede bırakılması ca'iz olmayan 'bu mes'eleye bir netice-i seri'a verilmeyecek olursa Bulgarların Geşov'u celb etmiş olmağıla iktifâ etmeyeceklerinin vârid-i hatır idüğünü' beyân ve Bâb-ı Âli mes'eleyi Meclis-i Meb'ûsanın kararına terk veya âhir bir surette hall-i mes'eale arzu etmek istiyorsa bu cihetin dahi Hükümet-i Emârete şimdiden beyânı ve buradaki Devlet-i Âliyye Komiseri me'mûrîn-i siyâsiyemizin de bulunmasına Dersaa'detce muvâfakat edilmediğı cihetle salâhiyeti ve mevki'i ta'yin ve muvâfakat-ı tarafeyn ile te'yid edilmesi muvâfık olacağı be tarikü'l-halâs dermeyân etmiştir."⁴⁶

Refik Bey'in söylediklerine bakılırsa durum oldukça ciddi idi. Eğer sorun Bulgar hükümetinin istediğı çerçevede çözülmese, Refik Bey'in deyi miyle Bulgarlar Geşov'u Sofya'da tutmakla kalmayacak bunu daha ileri götüreceklerdi. Bunun an-

⁴⁵ Komiser Refik Bey, Alman Konsolosundan dinlediğı Bulgar Hariciye Nazırı Paprikov'un Geşov olayı hakkındaki görüşlerini şöyle aktarmıştır: "*Nazır-ı mumûleyhin (Paprikov'un) Bulgaristan Emâreti'nin Avrupa'da bulunduğı me'mûrlarına bi'l-cümle hükümet tarafından me'mûriyet-i siyâsiye mu'amelesi edildiğine ve bir takım kongrelerde dahi Bulgaristan murahhasları hurûf hecâ tertibiyle diğ er murahhaslar miyânında bulundurulduğuna ve bu ahvâl on seneyi mütecâviz bir zamandan beri Dersa'adetde dahi Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden tatbikine müsâ'ade olması münâsebetiyle berâ-yı tebdil Saray-ı Hümayûn'a giden süferâ miyânında Geşov'un hazır bulundurulmak suretiyle idâre-i cedidece de tatbik olunarak Bulgar me'mûrlarının diplomatlar miyânında bulunması evvel ve ahir kesb-i kat'ıyyet ettiğini ve Hükümet-i Emâret'in zaten metbû' değıl harâğüzâr olmasının bile yalnız nâmı kalub hakikatde ise bir hükümet-i müstakileden farkı kalmadığı halde hukûk-ı mustahsılaya i'tibar edilmeyüb Bulgar me'mûrîn-i kapukethudası diye ber vech-i ma'lûm mu'amele olunmasını Hükümet-i Emâret kendisine karşı tahkîr addettiğini ve mes'elenin tashihini Bâb-ı Âli'den beklediğini suret-i kat'iyede beyân eylediğini...*"

⁴⁶ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 15.

lamı ise, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi idi. Bu nedenle Refik Bey, sorunun bir an önce Meclis-i Mebusan'da ele alınıp bir karara bağlanmasını elzem görmüştür.

F- PRENS FERDİNAND'IN AVUSTURYA NEZDİNDEKİ GİRİŞİMİ

Gešov olayının patlak verdiği sırada Bulgaristan Prenslüğü ile Avusturya arasında ciddi bir yakınlığın bulunduğu, bu yakınlığın Bulgar Prensi Ferdinand'ın istiklalini kazandırmak için öteden beri Avusturya-Macaristan imparatorluğu nezdinde bir takım girişimler içinde olmak gibi ileri düzeyde olduğu bilinen bir gerçektir. Bu tür girişimler Padişahın da malumuydu ve bu yöndeki haberler Viyana sefiri kanalıyla Osmanlı başkentine aktarılmaktaydı.⁴⁷ Bu yakınlaşma, 1903 Aralık ayında Gešov'un "*Viyana Politika Memurluğu*"na atanmasıyla önemli bir çizgiye gelmişti. Bu atamayla beraber, Gešov'un Avusturya imparatoru tarafından kabul edileceği yönünde alınan bilgi Osmanlı yönetimini hayli kaygılandırmıştır. Osmanlı yönetimi bu hususta hiç de haksız değildi. Çünkü, böyle bir kabul ancak bağımsız bir devletin temsilcisi için mümkün olabilirdi. Gešov'un yapabileceği üst düzey bir görüşme ancak Hariciye Nezareti nezdinden olabilir. Bununla birlikte, Viyana Sefiri, bu bilginin doğru olup olmadığını anlamak için Bulgaristan Hariciye Nezareti'ne gidip Şube Baş Müdürü Loçov ile görüşmüştür. Loçov, görüşmede "*Bulgaristan politika memurlarının*" öteden beri Petersburg, Londra ve Paris'te imparator, kral ve cumhurbaşkanı tarafından kabul edildiklerini belirterek, Gešov'un Viyana'da imparator nezdinde kabul edilmesinin "*yeni bir şey olarak*" addedilememesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

Burada Loçov'un söylemeye çalıştığı şey, şaşıracak bir şey yoktur, zira Bulgar hükümet temsilciler zaten öteden beri bağımsız devlet temsilcileri gibi hareket etmektedir. Loçov, yine de bu görüşmenin resmi mahiyette değil, "*hususî*" nitelikte olduğunu ekleyerek Türk tarafını teskin etmeye çalışmıştır. Viyana Sefirine verilen bilgiye göre Gešov'un Avusturya imparatoruyla görüşmesinin nedeni ise, Bulgar

⁴⁷ 20. yüzyıl başlarında Avusturya'nın Balkanlarda kilit bir rol oynadığı muhakkaktır. Avusturya gibi Balkanlarla etnik ve dinsel bağı bulunan Rusya da, çıkarları açısından bölgenin geleceğinde söz sahibi olan güçlerin başında gelmekteydi. 1900 yılı başından itibaren Bulgaristan'ın bağımsızlığının yüksek sesle konuşulmaya başlandığı bir sırada Bulgaristan konusunda Rusya ile Avusturya'nın çıkarları uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu tarihte İstanbul'daki Rus elçisi Zinoviev, Bulgaristan Prensi Ferdinand'a gönderdiği bir mektupta şunları yazmaktaydı: "*Bulgaristan'ın bağımsızlığa kavuşma zamanı henüz gelmemiştir. Altelerinin daha münasip bir zamanı beklemeleri icap edecektir. Şu anda Rusya hiçbir vaadde bulunmamaktadır. Herşeyden evvel Avusturya'nın da bu hususta müsaat olması lazımlıdır.*" Bu bakımdan Sultan; Bulgar Prensinin "nazık" ve "sadık" görünmesine rağmen niyetinin farkındaydı ve Avusturya'nın "*Bulgaristan'ı tutan büyük bir devlet rolü*" oynamaya kalkışmasının "*biyüyük bir hata*" olacağına inanmaktaydı. Sultan Abdulhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s. 107.

⁴⁸ BOA., A. Mtz (04), 108/10, 10.10.1321.

prensini Avusturya imparatoruna, Bulgaristan'da bulunan Rumeli firarileri meyanında fukaraya dağıtılmak üzere yapmış olduğu 10.000 Frank tutarındaki yardım nedeniyle “*kendi eliyle yazmış olduğu*” teşekkürnameyi tevdi etmek idi. Loçov görüşmenin sadece “*mu‘amele-i nâzikâne*”den ibaret olduğu, siyasi bir mahiyet taşımadığını ve devletlerarası ilişkileri bozmayacağını söylese de, bu izahata Viyana elçisi kani olmamıştır.⁴⁹ Nihayet bu görüşme göstermektedir ki, Bulgaristan-Avusturya ilişkileri yeni bir evreye girmiştir. Zira, Viyana’daki Bulgar temsilcisinin Avusturya imparatoru tarafından kabulü Bulgar-Avusturya ilişkilerinde bir ilkti.

Geşov olayı meydana geldiğinde Bulgaristan Prensi Ferdinand, Macaristan’da bulunmaktaydı. Olayın kendisine intikal etmesiyle “*camı sıkılan*” prens, bunu şahsına karşı bir “*tahkir*” olarak addetmiş ve Geşov’un Sofya’ya çağrılmasını emretmiştir. Prens Ferdinand, bu yıllarda Balkanlardaki kuvvetler dengesine ve Bulgaristan’ın dış siyasetinde Avusturya’nın oynayacağı role büyük önem atfetmekteydi. Bulgaristan Komiseri Refik Bey’in deyiimiyle, Prens Ferdinand’ın “*başı sıkıldıkça Viyana mehâfili vasıtasıyla istihsâl-i âmâla çalıştığı*” mesbût idi.⁵⁰

Geşov olayının vuku bulduğu sırada Peşte’de bulunan Prens Ferdinand’ın, 26 Eylülde Avusturya imparatoru ile görüşeceği ve meselenin Bulgaristan Prensliği’nin “*talebi*” doğrultusunda çözülmesi için imparatorundan ricada bulunacağı bilgisi alınmaktaydı.⁵¹ Bu arada prensin çabasının dışında, Sofya’daki Osmanlı Komiserliği’ne prensin kardeşi Philip’in de Avusturya imparatorunun aracılığı temin etmek için girişimde bulunduğu bilgisi ulaşmaktaydı.⁵²

Nihayetle, görüşmeler sırasında bir hükümdar muamelesi gören Ferdinand’ın, Avusturya’dan almış olduğu destek sonrası Bulgaristan’ın bağımsızlığına olan inancı ve cesareti artmıştır. Avusturya’nın Ferdinand’a destek vermesinin iki nedeni vardı: Birincisi, Bulgaristan aynı anda bağımsızlığını ilan ederse, Avusturya’nın Bosna-Hersek’i işgal etmesine Slav dünyası bir tepki gösteremezdi. İkincisi, Avusturya Bulgaristan’ın bağımsızlığına destek verirse, bu devlet daha fazla Avusturya’nın etkisine girmiş olacaktı. Nitekim, Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, Osmanlı

⁴⁹ BOA., A. Mtz (04), 108/10, 10.10.1321.

⁵⁰ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 20. Ferdinand’ın Avusturya’nın aracılığı temin etmek için Avusturya imparatoru nezdindeki girişimi, Bulgaristan Komiserliği Türkçe Baş Kâtib Muavini Miralay Şükrü Bey’in 5 Eylül 1324 (18 Eylül 1908) tarihli tahriratında da önemle ele alınmıştır. BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 1.

⁵¹ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326 (Refik Beyin 4 Eylül 1324 tarihli tahriratu), s. 20.

⁵² BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326 (Bulgaristan Komiserliği Türkçe Baş Kâtib Muavini Miralay Şükrü Bey’in 5 Eylül 1324 tarihli tahriratu), s. 13.

Devleti'yle bir çatışma ihtimalini göz önünde bulundurmuş, böyle bir çatışmada Avusturya'nın askerî ve diplomatik yardımına güvenmişti.⁵³

G- GEŞOV OLAYI KARŞISINDA RUSYA'NIN TAVRI

Geşov olayından sonra, 16 Eylül 1908'de Avusturya ve Rusya Dışişleri bakanları Aehrenthal (Erental) ve İsvolsky'nin Buchlau'daki görüşmesi ve varılan uzlaş, bu sırada Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği siyasetin çerçevesini ortaya koymuştur. Bu görüşmede Rusya, Balkanlardaki statükonun Balkan devletleri lehine değişmesini istemiştir. Hatta, Rusya, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ile Girit'in Yunanistan'a ilhakının kabulü konularında Avusturya'yı kendi çizgisine çekmiştir. Aehrenthal'a göre Rusya, Balkan devletleri lehine hudut tashihini de talep etmiştir. Bu talebi, İsvolsky kendi anlatımında "*Bulgaristan istiklalini, Sırbistan Bosna'da kendi lehinde bir hudut tashihini, Karadağ da Berlin Antlaşması'nın yirmi yedinci maddesindeki sınırlamanın kalkmasını isteyebilir*" diyerek doğrulamıştır.⁵⁴

İsvolsky'nin anlatımı, açık bir şekilde Rusya'nın Balkanlardaki gelişmeleri yakından takip ettiğini ve buradaki statükoyu Slav ulusları lehine değiştirmek niyetinde olduğunu göstermiştir. Bununla beraber, Rusya'nın Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakına karşılık, boğazlar üzerinde lehte bir değişiklik sağlayarak bir kazanç elde etmeyi düşündüğünü görmektedir. Aehrenthal'a göre, Avusturya'nın ileride Boğazlar idare usulünün Rusya lehine değişmesine itiraz etmemesine mukabil; Rusya, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesine karşı çıkmayacaktı.⁵⁵

Bu şekilde Rusya bir avcı misali avını beklerken, Geşov olayı patlak vermişti. Olayın Rusya'daki akislerine dair ilk bilgileri Petersburg Sefiri Turhan Paşa'nın 14 Eylül 1908 tarihli telgrafnamesinden öğrenmekteyiz. Bu telgrafname, Turhan Paşa'nın Rusya Hariciye Nazır Vekili ile yapmış olduğu görüşmeyi ihtiva etmektedir. Telgrafnameden anladığımız kadarıyla, Geşov olayı Rusya'da resmî kanallardan önce basında çıkan telgraf haberleriyle öğrenilmiştir. Bu çerçevede konuya dair ilk bilgi "Nova Vremya" gazetesinde çıkan bir telgrafnameden edinilmiştir. Rus Hariciye Nazır Vekili'nin Geşov olayına ilişkin şahsî görüşü, yeni Osmanlı idaresinin (Meşrutî idarenin) haricî siyasi meseleler meydana çıkarmaması ve devletin "*dâhilî terakkîyatını*" temine matuf olması gerektiği yönündedir. Bu minval üzere, Bulgarların Meşrutî idare lehine göstermiş oldukları "*muhâlesat*"ın gözden uzak tutulmaması

⁵³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 626.

⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ks. II, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 103.

⁵⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 103-104.

gerektiğini belirtmiştir. Rus Bakan Vekili'ne göre “*bu muhâlesatkerâne nümâyişâtıdan ve idâre-i cedideden devam-ı hüsn-i cereyânı emrinde Bulgarlar tarafından gösterilen inhâlden istifâde etmek ve anları ığzab eylememek lâzımeden*” olup,⁵⁶ aksi durumda sorun içinden çıkılmaz hale gelecekti. Burada görünüşte veya gerçekteki “*muhâlesatkerâne*” tavrın devamında belirleyici unsurun Makedonya olduğu hatırlatılmıştır. Bir başka deyişle sorunun seyri Bulgarların Makedonya'daki menfaatlerini ne ölçüde temin edip edemeyeceklerine bağlıydı. Rus Bakan Vekili, kendisinin de onayladığı bu gerçeği şöyle açıklamaktadır:

“...Ma'lûm olan tabi'iyetleri iktizâsınca Bulgarların herkesce mucib-i te'essûf olacak bir takım müşkilât ikâ'ına müste'id oldukları bu müşkilâtın ise Makedonya'da te'sirâtı görüleceği derkârdır. Gerçi Bulgarlar Makedonya'da münaza'adan fâriğ oldularsa da henüz terk-i silâh etmediler. Bu ahvâle mebnî ehemmiyetden 'ârî olan ve fakat şayan-ı te'essûf bir takım netâyic-i siyâsiye tevli'd eylemesi melhûz bulunan bir hadisenin suret-i dostanede tesviye edilmesi begayet arzu olur mevâdden maslahata dahi muvafıktır.”⁵⁷

Bu bahis, Rus Vekilin, Makedonya'daki uluslararası gücün bölgeden çekilmesi hususunda varılan uluslararası uzlaşya dair görüşü ve Makedonya sorununun Geşov olayı ile ilişkilendirmesiyle devam etmiştir. Şöyle ki, Rus Vekil, İstanbul'daki yabancı devlet elçilerinin “*Makedonya'daki jandarma zabitanının kâffe ve hemen memleketleri cânibine azimet eyleyeceklerini Bâb-ı Âli'ye tebliğ için yazılacak müttehidü'l-mîl bir nota hakkında beyinlerinde i'tilâf-ı efkâr hâsıl etmek üzere bulunduklarını*” belirttikten sonra “*bu karar[ın] Makedonya'da tamamen te'min edilmiş gibi görünen ve fakat Bulgaristan'da ığtışâât zuhûru ihtimâliyle zâ'il olacak olan huzûr ve asâyişin muhafazası maksadıyla ittihâz edilmiş*” olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁸ Bu noktada Rus Vekil'in üstü kapalı tehdidi gelmiştir ki, ona göre hazırlanan ortak nota, Geşov olayının “*dostane*” bir surette halledilmesi durumunda Rus imparatorunun tasvibine sunulmayacaktı. Görüşmede Rus Bakan Vekili'nin işaret ettiği can alıcı hususlardan biri de, Geşov sorununun Rusya'da özellikle muhafazakâr çevrelerde Osmanlı Devleti aleyhinde meydana getirmiş olduğu etki idi. Bu etkinin gazeteler yoluyla Rus hükümeti üzerinde ciddi bir taarruz nedeni olacağı belirtilmiştir. Elbette ki, muhafazakâr etkinin Rusya'da kazanacağı boyutu tespit etmek mümkün değilse de, bu etkinin Bâb-ı Âli üzerinde önemli bir baskı unsuru olarak kullanılmak istendiği aşikârdır. Bu nedenle Rus Bakan Vekili, görüşmesini Osmanlı elçisine yaptığı ciddi bir uyarıyla bitirmiştir: “*...Binâenaleyh suret-i dostânede ve kemâl-i suhûletle fasl edilebilecek olan bu mes'ele hakkında*

⁵⁶ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 7

⁵⁷ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 7.

⁵⁸ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 7.

hükümet-i seniyyenin cidden nazar-ı dikkatini celb etmenizi ricâ eylerim."⁵⁹ Rus Bakan Vekili'nin doğrudan doğruya olayla ilgili şahsi görüşüne gelince, hukuki açıdan Osmanlı Hariciye Nazırı'na "tamamıyla" hak vermesine rağmen, meseleyi Osmanlı hükümetinin "bir gûne müşkilât-ı hariciyeye ma'rûz kalmamak husûsundaki menâfi'inden münbe'is urf bir eser-i nezâketten ibâret" görmüştür.⁶⁰ Bundan anlaşılan o ki, Osmanlı hükümeti davasında haklı olmasına rağmen Balkanlardaki tâbi güçler ile büyük devletlerin çıkarlarını gözetmek durumundaydı.

Turhan Paşa'nın sonraki günlerde de Rus Hariciye Nazır Vekili'yle bazı görüşmeleri olmuş ve bu görüşmelerde Rusya'nın olay karşısındaki tavrını öğrenmeye çalışmıştır. Örneğin, 17 Eylül 1908'de yapmış olduğu görüşme bunlardan biridir. Bu görüşmede Rus Hariciye Nazır Vekili, Geşov olayını "bir yanlışlık" neticesi olarak ortaya çıkan ve Sofya'da telakki edilmek istenildiği gibi "asla haiz-i ehemmiyet" olmayan bir hadise olarak tanımlamıştır. Bununla beraber, Rus Vekil, Rusya'nın meselelerin dostane bir şekilde çözülmesini arzu ettiğine ve bunun için Osmanlı hükümetinin "itidalkârâne" hareket etmesi gerektiğine dair görüşünü tekrarlamıştır. Rus Vekil, temel olarak meselede Geşov'un ziyafete katılma iddiasını "münasebetsiz" bulmuştur; ancak yine de olayın "şayan-ı teessüf" bulunduğunu ileri sürmüştür. Görüşlerine, Rusya'nın meselelerin sürümcemede bırakılmaması için Bulgar hükümetine "ekâden ihtâr"da bulunmak amacıyla Sofya'daki Rusya memurlarına talimatlar verildiğini eklemiştir. Meselelerin somut olarak çözümü konusunda ise Bâb-ı Âli'ye, "Bulgaristan Kapıkethüdasının Devlet-i Aliyye ile Emaret beyninde mevcûd ve 'ahden mu'ayyen mevki'i da'iresini her ne suretle olursa olsun tecâvüz etmemek şartıyla Hükümet-i Seniyye'nin merâsim-i resmîyesinde da'imen hazır bulunabileceğini Sofya'ya bildirilmesi suretiyle fasl ve tesviyesi[nin] münâsib olacağı" tavsiyesinde bulunmuştur.⁶¹

Bu telgraftan iki gün sonra Turhan Paşa'nın göndermiş olduğu başka bir telgrafta da meseleye dair Rus diplomatın üslubu ve tavrı aynıdır. Turhan Paşa, Rus Hariciye Nazır Vekili ile gerçekleşen görüşmesinde Rus Vekilin temelde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin "evvelki haline rücû' etmesi"ni arzu ettiğini belirtmiştir.⁶² Rus Nazır Vekilinin ifadelerinden anlaşıldığına göre Rusya, başından

⁵⁹ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 7.

⁶⁰ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 7 ve A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e), s. 6.

⁶¹ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e), s. 18.

⁶² Turhan Paşa, Rus Hariciye Nazır Vekili'nin Osmanlı-Bulgar ilişkilerine ilişkin görüşlerini ve vekilin tavsiyelerini şöyle aktarmıştır: "Rusya Hariciye Nazırı Vekili'ni ancak bugün görebildim. Mumâileh istilâ'atına nazaran Mösyö 'Geşov'un Bulgaristan Emâretî'nin muvâfakatıyla Dersa'adelden infikâk etmiş olduğu ve Emâretin mumâileh'in 'azîmetine kat'-ı münâsebât şekli vermek maksadıyla kendisini me'zûnen celb ettiğini benidenize bi'l-beyân 'Rusyaca arzu olunan şeyin Emâretle olan münâsebâtınızın bu hadiseden nâşi kesb-i vehâmet etmemesidir. Ma'lûmdur ki müdebbirâne ve begayet i'tidâlpervâne hareket etmesini Emârete ekiden tavsiye etmek Emâretin bu işde pek ıtlâfçıyane bir

beri süreci yönetmek ve inisiyatif kullanmak niyetindedir. Bulgaristan ve Osmanlı hükümeti nezdindeki girişim ve önerileri bu niyetinin açık kanıtıdır. Sorunun “*va-him*” sonuçlar doğurmadan, bir an önce çözümünden yana görünmektedir. Ancak, çözüm için fedakârlığın iki tarafça değil, Osmanlı Devletince yapılmasını istemektedir. Meselede hukuken Osmanlı Devleti’ni haklı görüp de, Bulgaristan’a karşı “*suret-i nazikâne*” davranılmasını istemesi bunu göstermektedir. Bir başka deyişle Rusya’nın istediği çözüm, Bulgar taleplerinin Osmanlı hükümetinin kendi rızası ile kabul ve deklare edilmesi idi. Rusya bu hesabını, Balkanlardaki genel “Slav” politikası çerçevesinde yapmıştır. Zira, “*gerginliğin devamının*” Balkan yarımadasının mevcut “*müşâlemet perverânesine irâs-ı mazarrat edebileceği*” uyarısı, bu politikaya matuftur.

Rus gazeteleri de meseleyi ele alış şekliyle Rusya’nın resmi politikasını aksettirmiştir. Rus gazetelerinin meseleyi ele alış biçimi, Balkan yarımadasındaki Slav menfaatlerinin savunulması çerçevesinde olmuştur. Söz konusu Rus gazeteleri meseleye temelde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bir dâhili mesele olarak bakmış ve bu görüşüyle de Büyük Devletlerin meseleye müdahil olmamaları gerektiğini belirtmişlerdir. Bu itibarla da Geşov meselesi gibi, Şarkî Rumeli demiryollarının işgali ve Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhakı ile ilgili dedikoduları Rusya’nın “Şark Meselesi” bağlamında yorumlamışlardır. Özellikle, bu sıralarda sıkça konuşulan Bosna-Hersek’in Avusturya tarafından ilhak edileceği hakkındaki iddialara karşı Rusya’nın “*Karadeniz’den Akdeniz’e donanmasını geçirmek için boğazların açılmasını talep edeceği*” görüşünü gündemde tutma yoluna gitmişlerdir.⁶³

meslek-i hareket ittihazına cidden meyyâl idüğü zann-ı kâvisindedir. Bulgaristan kapukethüdasının Dersa’adette bulunması Devlet-i metbû’a ile Emâret-i tâbi’a beyindeki münâsabâtın evvelki hâle rücu’ etdiğini irâ’e ve isbât eyleyecektir. Bu maksadın da atı’z-zikr tedbire mürraca’atla istihâl olunacağı zannındayım. Yani Bâb-ı ‘Âli Sofya’daki Devlet-i ‘Âliyye komiserini Mösüyö ‘Geşov’un vazife-i Dersa’adette bulunması lâzım geldiği halde ne sebebe mebni Sofya’da bulunduğunu ve mumâileyh niçün derhal mahall-ı me’muriyetine ‘avdet etmesi hakkında emr verilmemekte olduğunu Emâretiden istifade-i me’mur buyurulmalıdır. Bu su’al üzerine Emâret Hariciye Nazırı pek muhtemeldir ki ‘Geşov’un Avrupa devletleri siyâsına keşide olunmuş olduğunu ve binâ’enaleyh Hariciye Nazırı Paşa hazretlerinin Emâretin Devlet-i ‘Âliyye’ye karşı olan hâl ve mekî’ine mebni başka türlü hareket etmesi usûlen kâbil olmamış idüğünü Emâret Hariciye Nazırına suret-i nazikâne derpiş eyler. Zân ediyorum ki bu suretle hareket ederseniz bu hadiseye haysiyet perverâne bir surette nihâyet vermiş olursunuz’ sözlerini ityân eyledi. Hariciye Vekili ile olan işbu müşâhabet-i ahiremizi zât-ı devletlerine arz etmekden maksadım mumâileyhin vesâyâ vak’asında ale’l-derecât gösterdiği ‘itidâlden kendisini Emâret-i tâbi’anın müdde’iyâtını tasvib etmediği ve Devlet-i metbû’a ile Bulgaristan Emâreti arasındaki münâsebetce gerginliğin devamı Balkan sîbh-i ceziresinin hall-i hazır müşâlemet perverânesine irâs-ı mazarrat edebileceğinden ihtirâzen Emâreti kendi kapukethüdâsı yüzünden düçar olduğu mekî’i müşkilden çıkarmak istediği nümâyân olduğunu arz eylemektedir.” BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 17. Hariciye Nezareti’nin Sadaret’e gönderdiği yazı için bakınız: BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 16.

⁶³ Bu husustaki Rus gazetelerinin yayımına dair Turhan Paşa’nın 27 Eylül 1908 tarihli telgrafnamesi şöyledir: “İki günden beri Rus cerâ’id-i mühimmesi Avusturya’ya Bosna Hersek’i zâmin-i memâlik etmek fikr ve tasavvurunu ‘atf eden şayi’aya da’ir uzun bendler neşr ederek mukârin-i sıhhat farz ve tahmin etdikleri işbu rivâyât ile şimendifer ve Geşov hadiseleri üzerine Bulgaristan’la mevcut münâsebatımızca hâsıl olan gerginlik beyinde bir ta’alluk ve münâsebet göstermek istemekte ve bu emrî’l-hakkan husulünü te’mîn maksadıyla büyük bir hud’a-i siyâsiye tertib olduğu zamanında bulunarak bu cihette İslav menâfi’nin halelpezîr olması Ruslarca hiçbir vakit kabul ve te’vîz olunmayacağı ve

H- İNGİLTERE’NİN GEŞOV SORUNUNA BAKIŞI

24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyetin ilanıyla İngiltere’nin “Doğu Politikası”nın “*muhâlesatkârane*” bir çizgiye kaydığı ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bir yakınlaşmanın olduğu bilinmektedir. Meşrutiyetin ilanından altı gün sonra İstanbul’a gelen yeni İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther’in Sultana ilettiği mesajda “*anayasanın ilanının İngiltere’de hem hükümet, hem de geniş halk kitleleri üzerinde yaptığı mükemmel etki*” açıkça bildirilmiştir.⁶⁴ “İngilizsever” Kâmil Paşa’nın 5 Ağustos 1908 tarihinde Sadarete getirilmesi bu etkiyi doruk noktasına çıkarmıştır. Bu yeni dönem, İngiliz basını, kamuoyu ve diplomasi çevrelerinde Türkiye’ye karşı olağanüstü bir sempatiyi ortaya çıkarırken, Osmanlı Devleti’ni de dış siyasette İngiltere’nin yörüngesine sokmuştur. Böylece, meydana gelen gelişmeler, İngiltere’ye Türkiye’yi kontrol ederek “Doğu”daki Alman nüfuzunu kırmak için önemli bir fırsat sunmuştu. İngiltere’nin yakaladığı fırsatı, “Doğu”daki oyunu ikili oynayarak değerlendirmek istediğini belirtelim.

Bu politik taktiği, G.Lowther’in 11 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa ile yapmış olduğu “*uzun*” görüşmede net bir şekilde görmek mümkündür. Kâmil Paşa, bu görüşmede Makedonya’da bir Slav Krallığı kuracağını düşündüğü Rusya’ya karşı “*imparatorluğun bir ucundan öteki ucuna kadar tabii dost*” olarak İngiltere’den yardım talep etmiştir. Lowther ise, özelde Rusya ve Bulgaristan’ın, genelde büyük devletlerin müdahalesine maruz kalmamanın “*en iyi yolu*”nun, dâhilde gerekli reformların gerçekleştirilmesi için icap eden adımların atılması tavsiyesinde bulunmuştur.⁶⁵ Burada Lowther, Kâmil Paşa’nın yardım isteğine karşı açık ve somut bir cevap vermekten imtina etmiş, Türkiye’nin reformlar konusunda istekli olmasını tavsiye etmekle yetinmiştir. İngiltere’nin “Doğu Sorunu”nda hareket tarzının ne olacağı İngiliz Dışişleri Bakanı E.Grey’in 11 Ağustos 1908 tarihli yazısında görülmektedir. Buna göre İngiltere, Türk reformlarını destekliyor görünüp cesaret verecek, ancak Ruslara da Türkleri tutuyor intibai vermeyecekti. Aynı zamanda, “*her fırsatta*” Türkiye’ye İngiltere’nin Rusya ile müşterek harekete hazır olduğu hissettirilecekti.⁶⁶

mündebât-ı mevcûdelerine hâriciden vukû’ bulacak her güne müdâhalenin gerek Devlet-i ‘Alîyyeye gerek Bulgarlarca muzırr olacağı ve Devlet-i ‘Alîyye ile Bulgaristan’ın ahvâli daha iyi takdir ederek umûr-ı dâhiliyeden ma’âdûd bulunan bu mes’âli kendi beyinlerinde suret-i dostânede fasl ve hasm edebileceklerini ve icâbının kendi işlerine müdâhale etmelerini tecvîz edemeyeceklerini beyân edemektedirler. ‘Moskov’un en mühim gazetesine Petersburg’dan telefonla tebliğ olunan bir telgrafnâme de Avusturya Bosna Hersek’in ilhâkı mes’alesini meydana çıkardığı takdirde Rusya diplomatlarının Bahr-ı Sıyah’dan Bahr-ı Şefid’e sefâ’in-i harbiyenin mürûr etmesi için boğazların kışadını talep edeceği beyân olunur. Gönderilen bir telgrafnâme de Bosna ve Hersek mes’alesinin karibin ‘Delegasyon’ meclisinde mevki-i müzâkereye vaz’ olunacağı havâdisi mündericir.”

BOA., A. Mtz (04), 171/6, 3.N.1326, s. 4.

⁶⁴ Foreign Office (FO), 881/9458, s. 5.

⁶⁵ Erol Uluben, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, (G.Lowther’dan Sir E.Grey’e, 11 Ağustos 1908), Vesika No.206, İstanbul, 1967, s. 62.

⁶⁶ Uluben, *a.g.e.*, (Sir E.Grey’dan G.Lowther’e, 11 Ağustos 1908), Vesika No.207, s. 63.

Geşov meselesi ortaya çıktığı sırada Kâmil Paşa hükümeti iş başındaydı ve İngiliz hükümetinin politik manevrasına rağmen, İngiliz basınından anlaşıldığı kadarıyla İngiltere’de Türkiye’ye karşı bir sevgi ve yakınlık mevcuttu.⁶⁷ Böyle bir ortamda İngiliz hariciyesinin Geşov olayı hakkındaki görüş ve düşüncelerine dair⁶⁸ ilk bilgileri, Turhan Paşa’nın 15 Eylül 1908 tarihinde İngiliz Hariciye Nezareti Müsteşarı Şarl Harding ile yapmış olduğu görüşmeden anlıyoruz. Temelde sorunun ortaya çıkışını “*şayan-ı te’essüf*” olarak gören Harding’in olaya bakış açısı şöyledir: Bir kere Bulgar kethüdası Geşov’u yabancı bir elçi olarak tanımamakta Bâb-ı Âli’yi haklı görmektedir; ancak Geşov’un bazı Osmanlı memurlarıyla beraber ziyafete davet edilip bu memurlar arasında bir yere oturtulmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Harding, meseleye daha büyük bir çerçeveden bakmış, bu görüşünü Bâb-ı Âli’ye yapmış olduğu dikkate değer bir uyarı ile devam ettirmiştir: “*Siz Bulgaristan’ı mühimsememek etmemelisiniz. Bulgaristan’da öyle adamlar vardır ki, bu hadiseden bi’l-istifâde Bulgaristan’ın ilân-ı istiklâlî cihetine gidilmesi fikrinde bulunuyorlar.*” Bu meyanda Harding, Turhan Paşa’nın Bulgaristan’ın Geşov olayında olduğu gibi, “*bir hayli zamandan beri*” yabancı ülkelerdeki memurlarını orta elçi ya da maslahatgüzar olarak telakki etmesi ve Bulgar tüccarın vekâlet hanelerini sefarethane olarak adlandırmasının Berlin Antlaşması’na aykırı olduğu şeklindeki görüşünü haklı bulmuştur. Harding’in Rumeli ve Makedonya meselesi hakkındaki görüş ve önerileri, Geşov olayının kendine münhasır bir hadise olmadığını ortaya koymaktadır. Harding’in ifadelerine bakılırsa, Rumeli’deki bazı karışıklıkların Bâb-ı Âli’nin gafleti ya da Bulgarları memnun etmek pahasına meydana geldiği anlaşılmaktadır. Mesela, Rumeli’deki “*tahrîkat*” hadiselerinden dolayı daha önce İngiltere’nin tavsiyesiyle azledilmiş olan Drama ve Kirsie Metropolitlerinin görevlerine yeniden iade edilmeleri büyük bir hata olmuştu. Harding, bu iade-i memuriyetin bir takım “*yeni müşkilatları*” beraberinde getireceğini hatırlattıktan sonra Bâb-ı Âli’ye “*hiç değilse*” bu metropolitlerin faaliyetlerinin “*kemâl-ı dikkatle taht-ı teftiş ve nezâretde bulundurulması*”nı önermiştir. Bu öneride bulunurken de, bunun içişlerine bir müdahale niyeti taşımadığını, sadece “*suret-i dostanede*” bir uyarı olarak görülmesini ifade etmiştir. Diğer taraftan Harding, Makedonya ıslahatı için görevlendirilen Avrupalı devletlere mensup jandarmanın çekilmesine dair İngiltere’nin düşündüğü tekliften bahsederken, Makedonya meselesinin hallinin hiç de kolay olmadığını izaha çalışmıştır. Buna dair görüşünü Drama’daki İngiliz miralayından almış olduğu bir raporla açıklamıştır. İngiliz miralay’ın rapo-

⁶⁷ *İkdam* gazetesi, 20.08.1908, “İngilizler ve Osmanlılar”, s. 2, stn. 1.

⁶⁸ Harding’in İngiltere Hariciye Nezareti’nin görüşünü yansıttığına dair bakınız: BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 3.

runa bakılırsa, Makedonya'daki çeteler ortadan kalkmadıkça çözüme ilişkin bir mesafe alınamayacağı açıktır.⁶⁹

İngiliz Hariciyesinin Geşov olayı hakkındaki görüşüne İngiliz gazeteleri de katılmıştır. Londra Sefareti'nin 17 Eylül 1908 tarihli tahriratına göre Londra'da çıkan bütün gazeteler, Berlin Antlaşması hükümleri mucibince Osmanlı Devleti'ni haklı görmüşlerdir. Ancak, her şeye rağmen, böyle bir olayın meydana gelmesine mahal verilmemesi gerektiğini de ileri sürmüşlerdir.⁷⁰ Örneğin İngiliz gazetelerden Daily News'in meseleye ilişkin yorumu şöyledir: Geşov'un Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafından ziyafete davet edilmemesi yanlış bir hareket olmakla beraber, Bulgaristan'ın bunu bir hakaret addetmesi acelecilikle karar verilmiş bir durumdur. Çünkü Berlin Antlaşması hükümlerine göre, Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne tabidir ve bu nedenle de müstakil bir hükümet olma özelliğine sahip değildir. Bu nedenle, Bulgaristan hükümetinin olayı kendisi için hakaret kabul etmesi, gerçekte kavga ve çatışma bahanesi arayarak ortaya çıkacak kargaşa ortamından yararlanmak istemesinden kaynaklanmıştır.⁷¹

Geşov olayının Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde meydana getirdiği gerginliğin, 20 Eylülde Şarkî Rumeli demiryollarının Bulgarlar tarafından işgal edilmesiyle şiddetini artırması, İngiliz siyasi çevrelerinde ve İngiliz basınında Bulgar hükümetine karşı yöneltilen eleştirilerin dozunu yükseltmiştir. Öyle ki, Bulgaristan Komiserliği'nin 13 Eylül 1326 (26 Eylül 1908) tarihli telgrafnamesine bakılırsa, Bulgaristan'ın takip ettiği politikayı "*şediden müâheze eden İngiliz matbû'atı hülâsası havi*" telgraflar Sofya'da "*pek büyük*" bir etki meydana getirmiştir.⁷²

I- BAĞIMSIZLIĞA DOĞRU: 18 EYLÜL VE SONRASI

18 Eylül'den sonraki yazışmalar, Osmanlı Devleti ile Bulgar hükümeti arasındaki sorunun derinleşerek içinden çıkılmaz bir hal almaya başladığını göstermektedir. Sorunun çözümü için tarafların ortak bir zeminde buluşması bir yana, ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Sorunun bu noktaya gelişinde, herhalde Bulgarların uzlaşmak istemeyen tavrı daha büyük etken olmuştur. Zira aşağıda görüleceği üzere Bâb-ı Âli meseleyi daha ziyade alttan alıp Bulgarların gönlünü almaya çalışırken,

⁶⁹ BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 3.

⁷⁰ BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 2.

⁷¹ BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 2/2.

⁷² BOA., A. Mtz (04), 171/13, 04.09.1326, s. 2/1. Bununla beraber, Bulgaristan Komiseri, İngiliz basınının reaksiyonu karşısında Bulgar hükümetinin mesele hakkındaki politikasında ne surette bir değişikliğe gideceği ve ne yapacağı konusunda kendisine bir bilginin ulaşmadığını belirtmiştir.

Bulgar yönetimi, Bâb-ı Âli'nin "*hatasını*" telafi etmesi ve "*Kapıkethüdasını*" "*siyasi bir memur*" olarak kabul etmesindeki ısrarından vazgeçmemiştir. Sürecin Bulgarlar lehine işlediği kesindi; zira bu sıralarda Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan edeceği daha fazla konuşulmaya başlanmıştır. Bu konuda, Bulgaristan Komiserliği Türkçe Başkâtib Muavini Miralay Şükrü Bey, 5 Eylül 1324 (18 Eylül 1908) tarihli tahriratında şunları söylemektedir:

"Hükümet-i Emâretin Der-i 'Aliyye kethüdası Geşof Efendi'nin Sofya'ya çağırılmış olması bunca kil-i kâli mucib olmaktadır... Diğer ba'zı menâbi'den dahi Hükümet-i Emâret'in i'lân-ı istiklâliyet eyleyeceği sözleri işitilmektedir. Hey'et-i Nüzzâr ise Hükümet-i Seniyye'nin Bulgar Kapıkethüdasını bir me'mûr-ı siyâsi gibi kabul etmesinde musırr bulunmağa karar verdikleri cümle müstahberâtdandır."

Şükrü Bey öğrendiklerine ilginç bir not daha eklemiştir: "*İstanbul gazetelerinin işe aslâ ehemmiyet vermeyüb i'tidâlperverâne hareket eylemeleri Bulgarları büsbütün isyâna tahrik etmektedir.*"⁷³

Bulgar hükümeti, Türk tarafının mutedil tavrını bir zaaf olarak addedip sürecin lehlerine işlediğini düşünmüş olacak ki, 18 Eylülde taleplerinin yerine getirilmesi için Bâb-ı Âli'ye adeta bir ültimatol vermiştir: Eğer Bulgaristan Hükümeti 23 Eylülle kadar Geşov olayı konusunda memnuniyet verici bir cevap almazsa, yaptığı teklinin cevabını Bâb-ı Âli'den almak için İstanbul'da bekleyen temsilcisini geri çağıracaktı. Ferdinand'ın özel sekreterinin İngiliz konsolos G. Buchanan'a söylediğine bakılırsa Bulgaristan, Bâb-ı Âli'nin atacağı adımları bekleyerek "*hiçbir şeyi aceleyle getirmeyecekti.*" Bu arada, Bulgar hükümeti 23 Eylülle kadar 100.000 silahlı kuvveti de toplamış olacaktı.⁷⁴

Bâb-ı Âli, Bulgar hükümetinin verdiği gözdağına 20 Eylülde Sofya'ya gönderdiği bir uzlaşmacı mesajla karşılık vermiş ve meseleyi Berlin Antlaşması'nın imzacı devletlerine sunmaya hazır olduğunu rapor etmiştir.⁷⁵ Ancak, Bulgar hükümeti durumu değerlendirip Bâb-ı Âli'ye müsbet ya da menfi bir cevap vermek bir yana, işi sürüncemede bırakmak yoluna gitmiştir. Komiser Refik Bey, 21 Eylülde Bâb-ı Âli'nin mesele hakkındaki tahriratının Bulgar hükümetine sunulacağına dair Bulgar Hariciye Bakanlığı Müsteşarına -Bulgar Hariciye Bakanı Sofya'da bulunmadığından- bilgi verdiğinde, söz konusu müsteşarın (Bulgar) Hariciye Bakanının "*nüzzara (bakanlar kuruluna)*" başkanlık etmediği, dolayısıyla da tahriratın "*reis-i nüzzara (Başba-*

⁷³ BOA., *A. Mtz* (04), 30/170, 29.08.1326 (Bulgaristan Komiserliği Türkçe Baş Kâtib Muavini Miralay Şükrü Bey'in 5 Eylül 1324 tarihli tahriratu), s. 13.

⁷⁴ *British Documents*, "The Turkish Revolution and its Consequences", Vol. 20, Doc. 24, s. 87.

⁷⁵ *British Documents*, "The Turkish Revolution and its Consequences", Vol. 20, Doc. 24, s. 87.

kanaj)" yapılması gerektiği yönündeki cevabını alınca Bulgar Hariciye Nezareti'ne her hangi bir tahriratta bulunamamıştır.⁷⁶ Bu sırada Paris'te bulunduğundan dolayı Bulgar "Reis-i Nazır (Başbakan)"yla da bir irtibat kurulamamıştır. Ancak Refik Bey, iki gün sonra Bulgar Başbakan'a vekâlet eden ve Sofya'ya dönmüş olan Bulgar Hariciye Nazır'yla bir görüşme yapmış ve Bâb-ı Âli'nin mesajının içeriğini kendisine şifâhen iletmiştir. Bulgar Nazır, cevaben "mes'ele-i nazikeye" kendi başına cevap veremeyeceğini beyanla, Bulgar Başbakan'ın üç dört güne kadar Paris'ten döneceğini ve tahrirata ancak Bulgar "Meclis-i Nezâreti"nde karar verilebileceğini belirtmiştir. Bu arada, Bulgar Nazır, Bâb-ı Âli'ce Komiserliğe gönderilen tahrirat tercümesinin bir kopyasını da gayri resmi surette talep etmiştir. Fakat Komiser Refik Bey, bu hususta bir emir almadığı için Bulgar nazırın talebini geri çevirmiştir.⁷⁷ Diğer taraftan Refik Bey, Komiserhane'ye gelen gazetecilerden Bulgaristan dışişlerinin ve hatta basınının görüş ve temayülüne ilişkin malumat edinmekteydi.⁷⁸

Bâb-ı Âli'nin Sofya'da Bulgaristan'la uzlaşma arayışı devam ederken, İngiltere sorunun çözümü için 21 Eylülde arabuluculuk önerisinde bulunmuştur. Söz konusu tarihte İngiliz Dışişleri Bakanı S. E. Grey, Rus ve Türk hükümetleri nezdinde yaptığı teklifte Sofya'da "sağduyu çerçevesinde" müstereken danışmanlar toplamayı önermiştir. Grey'e göre teklif, Türk hükümeti için "cazip bir uzlaşma" teklifiydi.⁷⁹ Ancak, Bulgar hükümetinin ağırdan alması nedeniyle, çözüm konusunda hiçbir mesafe alınamamıştır. Hatta, tam da bu sıra Şarkî Rumeli demiryollarının -15 Eylül'de başlayan grevin ardından- Bulgaristan tarafından işgal edilmesi için tuzu biberi olmuştur.

Belirtmek gerekir ki, Şarkî Rumeli demiryollarındaki grev Bâb-ı Âli ile Sofya Komiserliği arasındaki yazışmaları da sekteye uğratmıştır. Çünkü Bulgaristan ile iletişim bu demiryolu ile sağlanmaktaydı. Bu nedenle grevden sonra Bâb-ı Âli'nin Bulgaristan ile iletişimi kopmuş, diplomatik girişimler kesintiye uğramıştır. Sadaret'ten Bulgaristan Osmanlı komiserine gönderilen 7 Eylül 1324 (20 Eylül 1908) tarihli şifre telgrafta bu durum açıkça görülmektedir. Bu telgrafta Geşov olayından "Mösyö Geşov'un ihtirâ'gerdesi" şeklinde söz edilmiştir.⁸⁰

⁷⁶ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 13.

⁷⁷ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 9.

⁷⁸ BOA., A. Mtz (04), 30/170, 29.08.1326, s. 13.

⁷⁹ British Documents, "The Turkish Revolution and its Consequences", Vol. 20, Doc. 24, s. 87.

⁸⁰ Sadaret'ten Sofya'daki Osmanlı Komiserliğine gönderilen 7 Eylül 1324 (20 Eylül 1908) tarihli şifre telgrafta Geşov olayı ve Şarkî Rumeli Demiryolu grevinin ortaya çıkardığı sorun şöyle izah edilmiştir: "Sofya Devlet-i Aliyye Komiserliğine, Şifre, Mösyö Geşov'un ihtirâ'gerdesi olan maddeye dâ'ir vâki' hali muvazzah olarak Bulgar hükümetine tebliğ olunmak üzere yazılan tahrirât iki günden berî ta'til-i hareket eden şimendifer işlemeye başlar başlamaz irsâl kılınacağından orada hâsıl olan çirkinliğin izâlesine kendi taraflarından dahi himmet edileceği

Bu şekilde Bâb-ı Âli ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler sorunlar yumağı haline gelirken, 23 Eylül 1908 tarihinde Ajans de Konstantino, Sadrazamın “*Geşof Efendi’yi davet etmemekle*” “*kat’yyen*” Bulgaristan’ı tahkir etmek niyetinde bulunmadığını mutazammın etmiş olduğuna dair mesajının, Bulgar hükümetinin “*Bulgaristan diploması me’mûrunun tasdiki ve (Bulgaristan’a) tarziye i’tâsı*” konusundaki talebine cevap verecek “*hiçbir ifâdeyi hâvi olmadığı*” mealindeki haberi geçmiştir.⁸¹ Öyle ki, bu sırada ortamın gerilmesi, taraflar arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasının an meselesi olduğu şeklinde dedikoduların ortalıkta dolaşmasına neden olmuştur. Hatta, Avrupa borsalarında eshâmın (hisse senetlerinin) durgunluğunu, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bir savaşın çıkacağına atfedener bile olmuştur.⁸²

Gelinen noktada kesin olan bir şey vardı ki, o da sorunun çözümü konusunda herhangi bir belirti yoktu. Eylül ayının sonlarına yaklaşırken, Bulgaristan hükümetinin sorunu tartışacak ve Bâb-ı Âli ile ortak bir zeminde buluşacak hiçbir teşebbüsü olmamıştır. Buna rağmen Bâb-ı Âli, 26 Eylülde Bulgaristan’ın gönlünü alabilecek yeni bir adım atmıştır. Kâmil Paşa’nın Bulgaristan hükümetine gönderdiği 13 Eylül 1324 (26 Eylül 1908) tarihli şifre telgrafta,⁸³ bundan 23 sene önce Şarki Rumeli’nin Bulgaristan’la birleşmesi nedeniyle kan dökülmemesi için Bâb-ı Âli’nin nasıl “*müşlihâne*” hareket ettiği ve Prens Ferdinand’ın prensliğinin Rusya’ya kabul ettirilmesi hususunda katlandığı “*meşakkat*” hatırlatıldıktan sonra, bundan böyle Bulgaristan kapıkethüdalarının benzer bir duruma maruz kalmayacakları güvencesi verilmiştir. Hatta, Geşov’un ziyafete davet edilmemesi Sadrazamlığa “*vakîlice bilgi verilmesi*” ne yorulmuştur.⁸⁴

meccâm olduğunun icâb edenlere tebliği. Bâ İrâde-i ‘Aliyye.” (Tarih-i Tebyizi: 7 Eylül 1324/20 Eylül 1908). BOA., A. Mtz. (04), 30/170, 29.08.1326, s. 14/2.

⁸¹ BOA., YEE.KPE, 86-33/3220, 26 B. 1326 (Sofya’dan telgraf).

⁸² BOA., YEE.KPE, 86-33/3220, 26 B. 1326 (Paris’ten telgraf).

⁸³ BOA., YEE.KPE, 86-33/3232, 3 N. 1326 (Bâb-ı ‘Ali Dâ’ire-i Sadâret-i ‘Uzma Mektûbi Kalemî).

⁸⁴ Kâmil Paşa’nın, meseleye bir “hüsni netice” verilmesi beklentisiyle Bulgar Hükümetine gönderdiği 13 Eylül 1324 (26 Eylül 1908) tarihli telgrafın metni şöyledir: “*Sofya’da Devlet-i ‘Aliyye Komisîrliğine Şifre, miyânede olan hüsn-i münâsebetin öyle bir hâdise-i cüz’îye ile haleldâr olmasını bizim gibi Bulgaristan hükümetinin de tecciz etmeyeceğine ümidimiz ber kemâldir. Kaldı ki bundan yirmi üç sene mukaddem yine müsned-i sadâretde bulunduğum esnâda yine Rumîli-i Şarkî’nin Bulgaristan ile ittihâd üzerine sefk-i dîmâ’e mahall vermemek için ne derece müşlihâne hareket eylediği(m) unutulmamış olduğuna şüphe etmem. O vakı’adan nâşî Harb Ordusunun Bulgaristan’a hücumu sra(sın)da ihtiyaten Devlet-i ‘Aliyye taht-ı silâha almış mühiyyâ bulunan üç yüz bin asker o aralık ‘askerden hâli bulunan Rumîli-i Şarkî’ye idhâl olunmuş olsa idi Bulgaristan ordusu iki kuvvet arasında münhezim olarak ittihâd vukû’u mümkün olmayacağı derkâr idi. Meslek-i müşlihânemiz sayesinde Sırb muhârebesinde zaferiyyâb olan Prens Aleksander ile miyânemizde mes’ele hâl ve tesviye olunmuş olduğu hâlde ittihâdın suret-i vukû’u aleyhinde bulunan Rusya devletinin teskinine ne derece çalıştığı ve Prens Aleksander’in mübâ’adetinden sonra yerine Bulgaristanca intihâb olunan Prens Ferdinand hazretlerinin gelüb Bulgaristan’a girmesi üzerine ateş-i gazab olan devlet-i müşârinileyhâ prens-i müşârinileyhâ gâsıb nazarıyla bakarak kendisinin hemen Bulgaristan’dan tard ve ihrâc teklif-i şedîdiyle yerini ne derece tazrik edüb ma’mâfih tarafımızdan müâ’enniyâne mu’âmele ile Prens Ferdinand hazretlerini Bulgaristan Prensliği’ne yerleşdirüb Rusya’ya kabul ettirinceye kadar ne mertebe meşakkatin çekildiği Bulgaristan hükümet-i hâziresinin ma’lûmu olmalıdır.*”

Sadrazam Kâmil Paşa, yukarıda sözü edilen 13 Eylül 1324 (26 Eylül 1908) tarihli telgrafında Bâb-ı Âli'nin "müslihâne" tavrını ilan ederken bozulan ilişkilerin bir an önce onarılmasını istemekte samimidir ve sorunun "sürüncemede bırakılmasının" Osmanlı Devleti için aleyhte sonuçlar doğuracağını farkındadır. Bu nedenle sorunun bir an önce halli konusunda, bir daha benzer durumun zuhur etmeyeceğine dair güvence vererek önemli bir adım atmıştır. Sadrazamın telgrafında dikkatten kaçmayan ince bir detay vardır. Sadrazam, Geşov Efendi tarafına "vakitlice" haber verseydi, Hariciye Nazırının davetliler listesini geniş tutup "*ricâlden birkaç zât*"la beraber Geşov'un da ziyafete davet edilmesini tavsiye ederdim demiştir. Aslında, sadrazam bu ifadesiyle, Geşov Efendi'nin davete katulan diğer yabancı devlet temsilcileri gibi bağımsız bir devletin temsilcisi olarak algılanmamasını ima etmiştir. Çünkü burada "*ricâlden birkaç zatın daha çağırılması*", ziyafeti yabancı devletlere özgü olmaktan çıkarmakta ve Geşov'u Osmanlı ricaline dâhil etmekteydi. Bu bakımdan Bâb-ı Âli'nin "*kazası mümkün*" denerek verdiği güvence sorunun çözümü için yeterli görünmesine rağmen, Bulgaristan'ın "*lâbülikten kurtulmak*" hususundaki beklentisinin yüksek olması nedeniyle bir orta yolun bulunması mümkün olmamıştır.

Nitekim yukarıda Sadrazamın bahsi geçen 13 Eylül 1324 (26 Eylül 1908) tarihli telgrafi üzerine Bulgaristan Komiseri Refik Bey, 16 Eylül 1324 (29 Eylül 1908) tarihinde Hükümet Başkanı ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Bulgar Hükümet Başkanı, Geşov'un daha önce Tevfik Paşa tarafından ziyafete davet edileceğine ilişkin söz aldığı halde daha sonra ziyafete çağırılmamasını eleştirmiştir. Refik Bey ise bunun doğru olmadığını kanıtlamaya çalışırken, kendisinin yaptığı bazı yazışmaları delil olarak göstermiştir. Bulgaristan Hükümet Başkanı, mesele hakkında şahsî fikri sorulduğunda ise "*meseleyi henüz lâyükıyla tedkik etmediğini*" beyan etmiştir. Ayrıca, Geşov'u haklı gösteren Bulgar Hükümet Başkanı, bazı şartlar öne sürerek Geşov'un İstanbul'a iadesine razı olacağı intibai vermiştir.⁸⁵

Bulgaristan hakkında olan hüsn-i niyetimiz aslâ tagayyür etmemiş olduğu münâsebât-ı câriyemizle sâbit iken Kapukethüdâsı Geşov Efendi'nin Hariciye Nazır Paşa hazretlerinin ziyâfetine da'vet olunmamış olmasına lüzûmundan ziyâde ehemmiyet verilerek ve bize mürâca'at olunmayarak işin pesmânda bırakılması ile bir takım tahdîs-i ezhâmı mucib neşriyâta mahall verilmesi dâhilen ve hâricen cümlemin te'essîfini mucib olduğu hakikaten te'essîs olunur ki Geşov Efendi tarafına vakitlice ma'lûmât vermedi yoksa Nazır Paşa hazretlerinin sofasını mümkün mertebe tevsi' ile ricâlden birkaç zât daha da'vet olunarak Geşov Efendinin dahi müdde'aven bulundurulmasını Paşa-yı mumâileye tavsiye eder idim. Kazası mümkün olan bir şeyin bundan ziyâde sürüncemede bırakılması lâyük olmadığından bu husûsa bir hüsn-i netice verilmesi me'mûlümüz olduğunun Re'is-i Nüzzâr hazretlerine tebliği matlûbdur. Fi 13 Eylül 324. Sadrazam." BOA., YEEKPE, 86-33/3232, 3.N. 1326.

⁸⁵ BOA., YEEKPE, 86-33/3232, 3.N. 1326, s. (İmg.1139). Bulgaristan Komiser Vekili Refik Bey'in Bulgar Hükümet Başkanı ile yaptığı görüşmeyi içeren 16 Eylül 1324 (29 Eylül 1908) tarihli telgraf şöyledir: "*Bulgaristan Komiserliğinden Gelen Şifre Telgrafname, Re'is-i Nüzzâr ile şimdi görüşülüb Geşov Efendi hâdisesini muvazzah-ı ırsâl buyurulan, 8 Eylül tarihli tahrîrât ve efendi-i mumâileyhin kâmekân ifâ-yı me'mûriyet etmek üzere 'avdeti arzu olunduğuna dâir 9 Eylül tarihli telgrafname ile Hükümet-i Osmaniye tarafından Bulgaristan Emareti hakkında şimdiye kadar ibzâl buyurulmuş olan mu'âmelât-ı muhâfazakârâne ve himâyetperverâneyi mübeyyin 13 Eylül tarihli*

İ- SONUÇ

12 Eylül 1908 tarihinde patlak veren Geşov olayı, bu tarihten 23 gün sonra ilan edilecek olan Bulgaristan'ın bağımsızlığının önemli bir işareti olmuştur. Geşov olayının kısa sürede diplomatik bir krize dönüşmesi, taraflar arasındaki sorunun sanıldığı gibi, Geşov'un bir ziyafete çağrılıp çağrılmamasından ibaret olmadığını göstermiştir. Geşov olayı, gerçekte, bağımsız bir şekilde hareket ederek Bulgaristan'daki fiil statükoyu devam ettirmek isteyen Bulgar hükümeti ile Berlin Anlaşması'ndan kaynaklanan metbuluk hukukunu ikame etmek isteyen Osmanlı hükümeti arasındaki rekabetin ortaya çıkardığı diplomasi oyunundan başka bir şey değildir. Bu oyunda Büyük devletler de kendi payına düşen rolü oynamışlardır. Büyük devletlerin diplomatik tavırlarında, Geşov olayının Bulgaristan'da Bulgarlar lehine yeni bir statükoyu tesis edeceğini gördüklerini söylemek mümkündür. Bir başka deyişle, Geşov olayı, Büyük devletlerin hiç birinin, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede var olabileceğine inanmadıklarını göstermiştir. Bu nedenle her devlet, kendi payına düşeni elde etmenin yolunu ararken, Osmanlı Devleti'ne de nasihatte bulunmayı ihmal etmemişlerdir.

Tarihte küçük ve önemsiz gibi görünen olaylar, aslında kimi zaman güçlü siyaseti, fikri, iktisadi ve sosyal etkenlerden beslenip büyük politik gelişmelerin habercisi olmuşlardır. Geşov olayı da bunlardan biridir. Diğer taraftan, Olayın ortaya çıkışıyla başlayan süreçte sorunun çözümü yönünde Osmanlı hükümetinin alttan alan tavrına rağmen, Bulgarların uzlaşmaz bir tutum içine girmesi olayın Bulgaristan için bahaneden ibaret olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, Bulgarların süreci, nihai amaçlarına ulaşmak için işletmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, süreci iyi yöneten Bulgar hükümeti hedeflerine ulaşmayı başarmıştır. 5 Ekim'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgaliyle beraber Bulgarların bağımsızlığını ilan etmesi, Bâb-ı Âli'nin Balkanların bu bölümünde sembolik de olsa bağıını devam ettirebilmesi için

mufassal telgrafname-i sâmi muhâfpenâhileri re'is-i muşarünileyhe tebliğ olunmuşdur. Cevâben Geşov'un ifâdesi giyâ Tercih Paşa hazretleri evvelce kendisini da'vet edeceğini va'ad eylediği halde ba'de çağırılmamış olduğu tarzında iken tebliğât-ı çakerânem bunun muhâfâfı olduğunu ba'de'l-beyân tebliğât-ı çakerânemin müstenid-i ileyhi olan mâriü'z-zıkr bir tahrîrât ile iki telgrafname-i sâmi sadaretpenâhilerinin suretlerini taleb etmiştir. Tahrirât-ı mezkûrenin tercümesi suretini i'tâyâ me'zûn olduğunı bi'l-ifâde hazırlamış olduğum sureti kendisine tevdi' de eyledikten sonra mufassal telgrafname kendilerince ma'lûm olması iktizâ eden vekâyî-i hakikiye olduğundan bahsle arzu eder ise mündericâtını tekrar edeceğimi söylediğini kendisi mündericâtına vukûf hâsıl olacağını ve fakat Sırpılara karşı himâye edildikleri gibi mühim beyânâtı hâvi olduğu için meclis-i Nüzûzâra koyarak bunu karara rabt etmeye çalışacağını dermeyân etmiş ve müsâ'ade-i fahimânelerini istihâl ile mezkûr telgrafnamenin dahi Fransızca tercümesini tekrar taleb etmiştir ki bu bâbda emr-i fahimânelerine müntazırım. Re'is-i mumâileyin fikr-i mahsûsunu yokladığımda vak'anın zuhûruna Prens ve kendisinin müte'essir olduklarını ve mes'eleyi henüz lâykıyla tedkik etmediğini beyân etmiştir. Geşov'u haklı gösterüb ba'zı şer'it dermeyânıyla i'âdesine razı olacağı ifâdâtından hiss olunmakta bulunmuşdur. Şarkî Rumeilî'de şimendiferden bahs açıldıkda kumpanyaya i'âde edilmeyeceği ağıleb-i ihtimâl olduğunu beyân ve hitta bizim de olduğu halde bundan giyâ zararâdde olmayacağımızı dermeyân ederek fazla izâhât etmekden müte'effâ bulunmuşdur. Fî 16 Eylül 324. Komiser Vekili Refik."

yapacak bir şeyin kalmadığını göstermiştir. Balkanlar'da ortaya çıkan bu yeni durum, Meşrutî idarenin bir semeresi olarak görülmüştür ki bu, meşrutiyete karşı içeride çok güçlü bir olumsuz havanın esmesine neden olmuştur. Bu durumu, dâhili sorunlar arasına yeni bir gailenin eklenmesi olarak tanımlayan, devrin tanıklarından Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin ifadelerinde de güçlü bir şekilde görmek mümkündür: “*Dahilî gürültüler arasında ‘zâde fi’l-tanbûrî nağmeten uhrâ*⁸⁶ *kabilinden olan bu iki gâ’ile-i hânciye a’dâ-yı meşrûtiyyete bir güzel zemîn-i şikâyet olub garazkârlar ‘meşrûtiyyetin ilk semereleri bunlar ise vâý hâle’ diye teşâtîm (sövişme) ve usûl-i meşrûtiyyeti fasl ve mezemmete (yermeye) bir vesile daha bulmuş oldular.*”⁸⁷

J-KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

a-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mümtaze Kalemî Evrakı (A. Mtz 04),

30/170, 29.08.1326; 108/10, 10.10.1321; 150/79, 06.10.1324; 171/3, 2 N.1326; 171/6, 3.N.1326; 171/13, 04.09.1326.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH., MKT.),

1131/7, 11 L. 1324; DH.MKT, 1144/88, 04 Za. 1324.

İradeler Eyalet-i Mümtaze (İ.Mtz 04),

26/1723, 5 L.1324

Yıldız Tasnifi Sadaret Evrakı (Y.A.Hus.),

507/114, 12.L.1324.

Yıldız Tasnifi Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KPE.),

86-33/3220, 26 B. 1326; 86-33/3232, 3 N. 1326.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.),

76/77, 5 L.1324.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.),

13/94, 21 Z. 1324.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Yaverân Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.),

⁸⁶ Bugünkü dilimize “tamburda bir nağme daha arttı” şeklinde çevirebileceğimiz bu ifade, “mevcuda yeni bir fikir daha katıldı” anlamında kullanılmıştır.

⁸⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'aniwis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi/II.Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Hazırlayanlar: Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 17

26/74, 4 B. 1325.

b-İngiliz Dışişleri Arşivi (Foreign Office)

FO.,881/9458.

2-Yayınlanmış Belgeler

British Documents on Foreign Affairs (B DFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part I: From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, The Near and Middle East, 1856-1914, The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914, Editor: David Gillard, Vol.20, Doc.15, University Publications of America, 1985.

Uluben, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1967.

3-Gazeteler

İkdam gazetesi (20 Ağustos 1908).

Sabah gazetesi (15 Eylül 1908).

Sabah gazetesi (29 Eylül 1908).

4-İnternet Adresleri

<http://www.mfa.bg/en/10/pages/view/115> (Erişim Tarihi: 5 Ağustos 2011)

5-Araştırmalar

Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Alkan, Necmettin, *Mutlakîyetten Meşrutîyete II.Abdülhamid ve Jön Türkler 1889-1908*, 1.Baskı, Selis Kitaplar:106, İstanbul, 2009.

[Altunay], Ahmet Refik, "Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *TTEM*, 1 Mart 1341, Nr: 8 (85), s. 73-84.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1992.

Aydın, Mithat, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, c.LXIX, sa. 256, Ankara, Aralık 2005, s. 913-935.

-----, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004/1, Sayı:15, Denizli, 2004, s. 109-124.

-----, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s. 31-131.

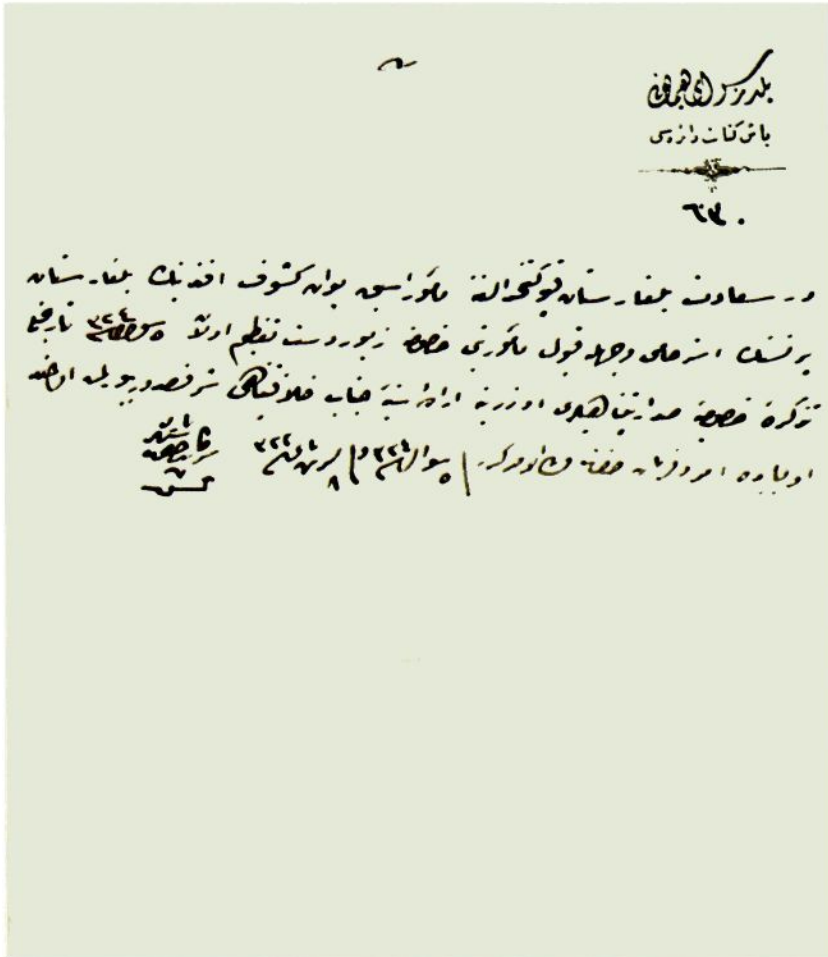
- , "1876 Bulgaristan Ayaklanması'nın Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2002/2, Sayı:12, Denizli, 2002, s. 80-87.
- , "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl:15, Sayı:38, Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2008, s. 253-288.
- Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara, 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.I, Ks.II, 4.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Ergenç, Leman, *Bulgar Yayınlarında Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c.IX, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.13-35.
- , *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi/İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, c.IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Karpat, Kemal, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemür, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- Selimoğlu, İsmail, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar İsyanları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi/II.Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Hazırlayanlar: Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.
- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları/Sultan Abdülhamid*, 2.Baskı, Boğaziçi Yayınları:98, İstanbul, 1990.
- Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 42

-----, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 12-16 Eylül 1994, c..III, Ankara, 1999, s. 1097-1109.

Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifelin Company, Boston and New York, 1909.

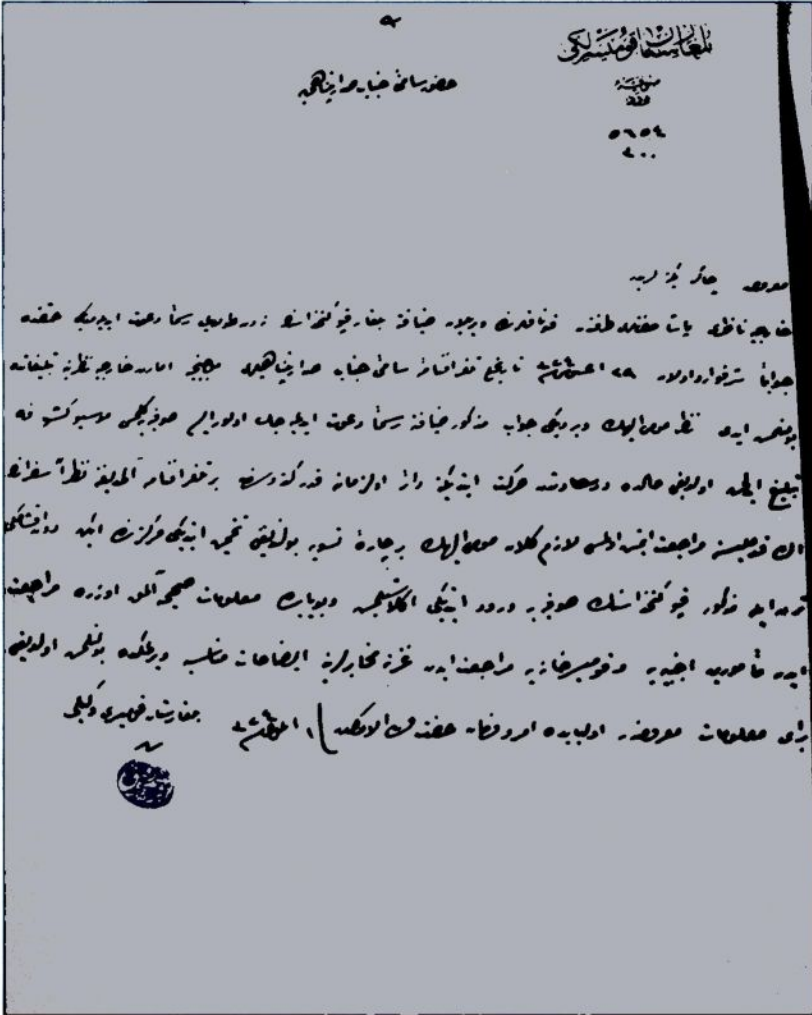
EK 1: Balkanlardaki Osmanlı Toprak Kayıpları 1878-1913. L.S.Stavrianos, *The Balkans Since 1453*. Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s.514

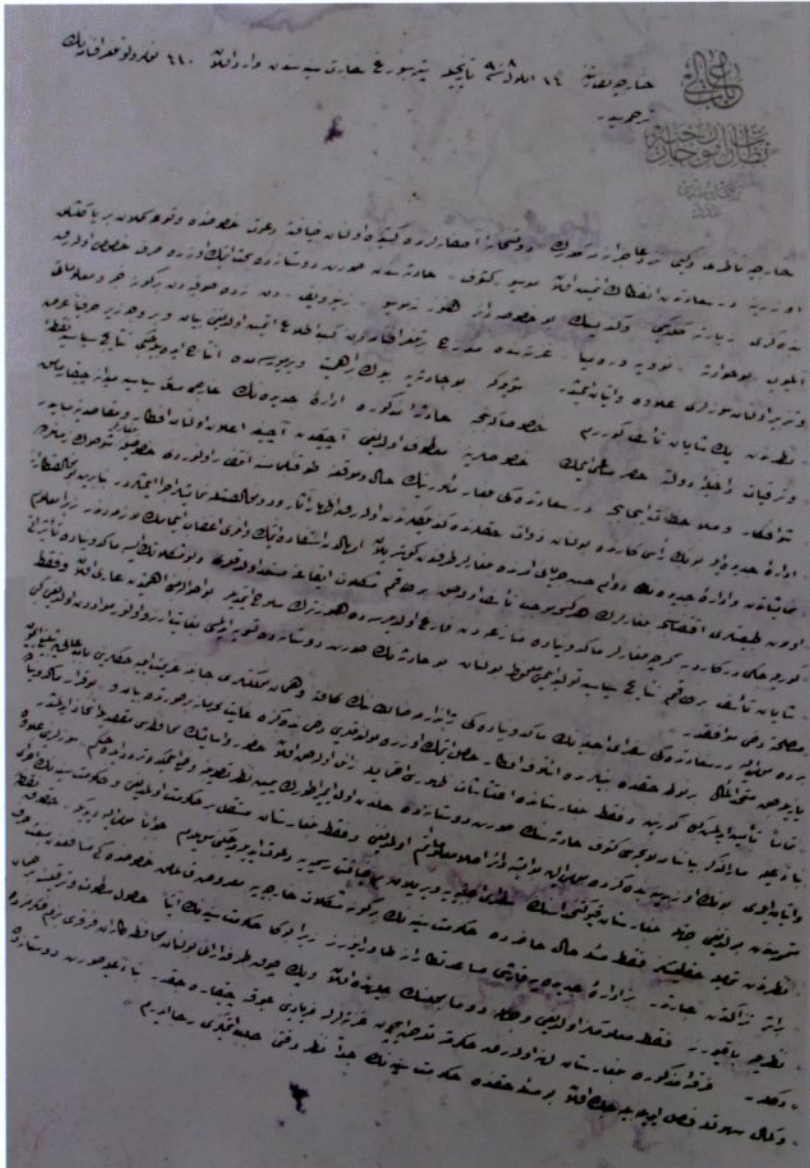
EK 2: BOA., *İ.Mtz* (04), 26/1723, 5 L.1324. Geşov'un İstanbul Bulgaristan Kapukethüdalığı'na atandığına dair 8 Teşrin-i Sâni 1322 (21 Kasım 1906) tarihli tahrirat.

[illegible]

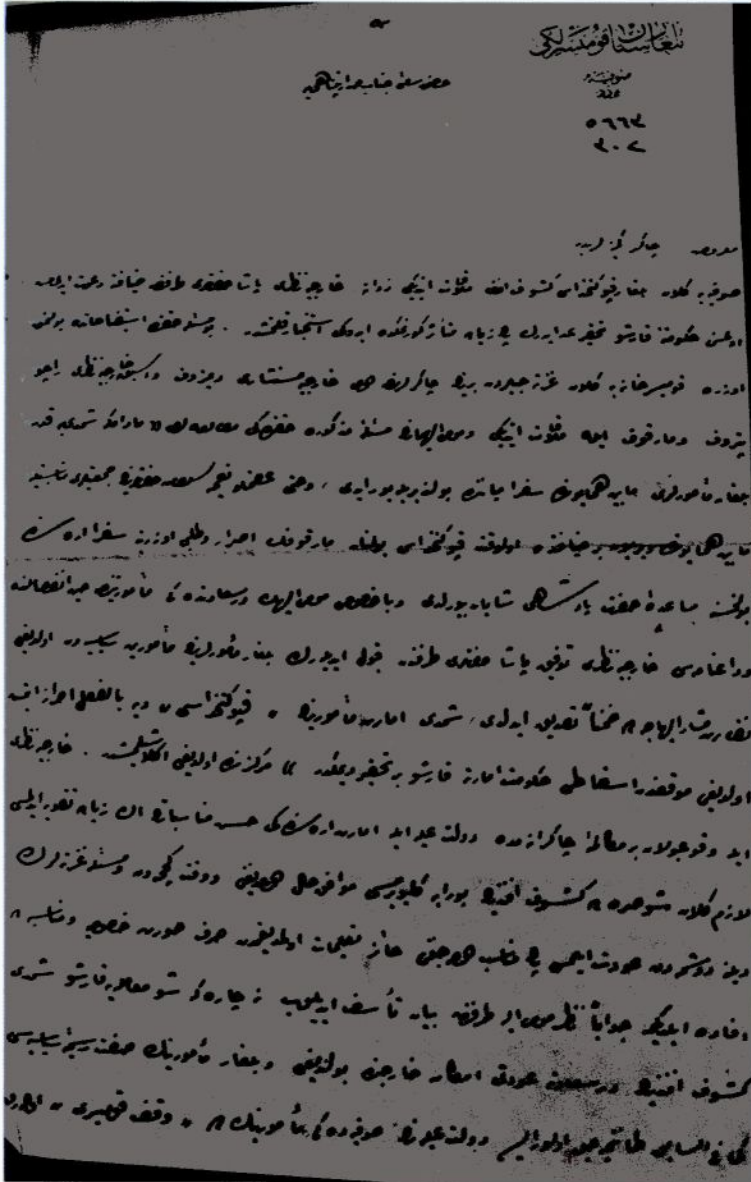
EK3: BOA., *LPRK.MİD.*, 26/74, 04 B. 1325. İstanbul'da yayımlanan Fransızca bir gazetede Geşov'a "Son Eksclansları" denilmesinin mahzurlu olduğu, bu unvanın bağımsız devlet ekşilerine mahsus bir unvan olması hasebiyle, Geşov için ancak "Efendi" unvanının kullanılabileceğinden bahisle, Bulgaristan Prensiği'nin kuruluşunun 20. yıldönümünde bağımsızlığını ilan edeceğine dair Avrupa'da çıkan haberlere atfen bu unvanın ihtiyatlı kullanılması gerektiğine ilişkin 21 Temmuz 1323 (3 Ağustos 1907) tarihli tahrirat.

EK 4: BOA., A.Mt (04), 30/170, 29.08.1326, s.28. Geçov'un Hariciye Nazarı'nın konağında verilen ziyafete davet edilmemesi üzerine yabancı elçilerden en kıdemlisi olan Avusturya elçisiyle görüştüktan sonra Sofya'ya döndüğüne dair Bulgaristan'daki Osmanlı Komiseri Vekili'nin 1 Eylül 1326 (14 Eylül 1908) tarihli yazısı.

EK 5: BOA., A.Mtç (04), 30/170, 29.08.1326, s.7. Osmanlı Petersburg elçisinin, Rusya Dışişleri Bakan Vekili'nin Geçov olayı hakkındaki görüşlerini Haricîye Nezareti'ne bildiren 14 Eylül 1908 tarihli telgrafnamesinin tercümesi.

EK 6: BOA., A.Mtç (04), 30/170, 29.08.1326, s.24/1. Bulgaristan Komiserliği'nin, Geşov olayının, meydana gelişinden üç gün sonra Bulgaristan'da siyasi çevrelerde ve basındaki yansımalarını Sadaret'e bildiren 2 Eylül 1324 (15 Eylül 1908) tarihli tahriratının ilk sayfası.

[illegible]

EK 7: BOA., *A.Mtç* (04), 30/170, 29.08.1326, 24/2. Bulgaristan Komiserliği'nin, Geşov olayının, meydana gelişinden üç gün sonra Bulgaristan'da siyasi çevrelerde ve basındaki yansımalarını Sadaret'e bildiren 2 Eylül 1324 (15 Eylül 1908) tarihli tahriratının ikinci sayfası.

CHANGES IN THE FORM OF THE RECORDS CAUSED BY THE ALPHABET REFORM IN TURKEY: EXAMINATION OF THE INTRINSIC ELEMENTS OF THE ARCHIVAL RECORDS IN THE LIGHT OF DIPLOMATICS METHODOLOGY*

NİYAZİ ÇİÇEK**

Introduction

Records are the written evidences of the will of the natural or legal persons. Depending on the aim of the will, various kinds of records are created such as report, franchise, correspondence, promissory note, certificate etc¹. Each kind of document has its own formal characteristics including title, text, signature and date. These characteristics may change depending on the period in which the records are created. The regime of the state, reforms, changes of the procedures in question and the administrative action taken by the decision-making mechanisms may be the reasons for these changes. In this study, the changes in the characteristics of correspondences caused by the alphabet reform introduced in 1928 in Turkey will be examined.

Turks has a deep and old state tradition and culture of bureaucracy. While running the bureaucracy through executive public offices, they have also created and used different kinds of correspondence. Throughout the Turkish civilization history ranging from the Uyghur Turks to the Turkish Republic, the traditions of bureaucracy and correspondence have continued producing various kinds of documents. The records that have been created so far, particularly the ones created in the Ottoman period, constitute a rich collection in the archives of Turkey today.

* This article has been prepared within the scope of the project number 109K152 supported by TÜBİTAK-Turkey. Correspondence to: Niyazi Çiçek. Department of Records and Information Management, Faculty of Letters, University of İstanbul, Ordu Cad. No: 196, 34459 Laleli/İstanbul-Turkey.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, bilgibelgeci@hotmail.com

¹ Adnan Tuğ, *Türk Özel Hukukunda Şekil*, Mimoza, Konya 1994, p. 3.

The Turkish Republic was founded in 1923 following the opening of the Turkish Grand National Assembly in 1920 and the collapse of the Ottoman Empire. Since Turks have a rich experience on state government thanks to the Ottomans, it did not take long for them to found the young republic and complete its structuring. A wide range of reforms were introduced with the thought of modernization and westernization. The effects of these reforms can be seen in the culture and tradition of bureaucracy as well as in other areas.

One of the most important reforms is surely the alphabet reform introduced in 1928. The Arabic alphabet was replaced by the Latin alphabet with "Law on Adoption and Application of Turkish Letters" (Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun) that was accepted in the Turkish Grand National Assembly on November 1 1928.² The Latin alphabet was also adopted for the bureaucratic processes in the public offices as well as in the press and education. The reform has not only affected the bureaucrats and civil servants closely but also caused some changes on the formal characteristics of the documents bringing innovations to the administrative processes. After the correspondences started to be written in the Latin alphabet, the areas in the document profile were also changed accordingly. In Turkey where the Arabic alphabet was used before the alphabet reform, every kind of writing including official correspondences was written and read from right to left. Naturally, the documents were formed according to this system. With the adoption of the Latin alphabet, writing style changed and the formal characteristics of the documents were reshaped. Thus the period before and right after the alphabet reform should be analyzed in order to understand and compare the changes which appeared in bureaucratic processes.

This study is dealing with the intrinsic elements of records. The intrinsic elements are documentary form of records. They are considered to be those which constitute the material make-up of the document and its external appearance³. These elements are the script, the special sins, the seal etc. The subject of this article has been narrowed to entitling, date, title, text, eschatocol, signature and seal, namely the intrinsic elements, since examining all the formal qualities would be too large for this paper. In the study, the records of the Prime Ministry of the Turkish Republic and the relevant ministries between 1928-1930 are used as examples. The aim of the paper, as stated above, is to study the changes in documents affected by the alphabet.

² RG, date 01.11.1928, no. 1353.

³ Luciana Duranti, *Diplomatics: New Uses for an Old Science*, Society of American Archivists, Lanham 1998, p. 134.

Previous Studies⁴

The word “diplomatics” was derived from the Greek word “diploma” which means a written document attached between two tablets with a joint. Diploma was used to define the official forms of the records competent authorities created⁵. The rules of textual criticism were established in 1681 by Dom Jean Mabillion (1632-1707), a French Benedictine monk⁶. The experts of diplomatics consider his studies as the origin of diplomatics and paleography⁷.

While the diplomatics that Mabillion developed was a field which initially examined the Medieval documents, it actually has a more advanced methodology which analyzes the authenticity and originality of today's documents which are also called modern documents and even electronic documents today.

Towards the end of the 19th century, it is seen that European historians and archivists handled diplomatics in a wider point of view. In 1898, Dutch archivists Samuel Muller, Johan Adrian Feith and Robert Fruin stated that diplomatics could be used as a tool for the assessment of the reliability of the documents which made up funds and series in the archives⁸. In the middle of the 20th century, experts, for instance Hilary Jenkinson and Georges Tessier, helped advance the theoretical substructure of the subject by publishing about the relation between diplomatics and record keeping⁹. The testing of diplomatic critics on contemporary documents relatively coincides with the last quarter of this century. British archivist Christopher Brook contributed much to the development of modern diplomatics with the studies he carried out in the 1970s. In the article titled “The Teaching of Diplomatics”, he expressed that diplomatic critics primarily helps the understanding of the information presented in a document, thus one needs to know the source of the document, its function, formal characteristics and its type. He also pointed out that before the historians and archivists consider the research value of the documents, it is crucial to understand from which source those documents have been produced, who have produced them and who have used them and the bureaucratic structure in which they have been produced¹⁰.

⁴ The ‘previous studies’ part of the article was summarized from Niyazi Çiçek’s *Modern Belgelerin Diplomatiği*, with some changes and additions (Derlem, İstanbul 2009).

⁵ Paul McDonald, ‘Mabillion and the Birth of Diplomatics,’ *Studies in Religion*, 8/4 (1979), p. 442.

⁶ Duranti, op. cit., p. 37.

⁷ McDonald, op. cit., p. 443.

⁸ Dom C. Skemer, ‘Diplomatics and Archives,’ *American Archivist*, 52/3 (Summer 1989), p. 380.

⁹ Hilary Jenkinson, ‘Archives and the Science and Study of Diplomatic,’ *Journal of the Society of Archivists*, 1/8 (October 1958), pp. 207-210.

¹⁰ Christopher N.L. Brooke, “The Teaching of Diplomatic”, *Journal of the Society of Archivists*, 4/1 (April 1970), p. 8.

It is seen that the studies that created a tremendous impact on the diplomatics of modern documents were carried out by two Italian archivists Paola Caucci and Luciana Duranti in the 1990s. Among the studies of those two scientists, Duranti's articles published in *Archivaria* in English in 1989-1992 are especially remarkable. Later, Duranti collected her articles in her work *Diplomatics: New Uses for an Old Science* and published them as a book¹¹. Today, the aim of diplomatics methodology is to develop enough to be applied to the diplomatics of electronic records. It is known that there have been several studies carried out and many projects are being created about this subject¹².

There were few studies about diplomatics in Turkey compared to the countries in Europe and America and those few studies were on the diplomatics of Ottoman documents. The first study that regarded diplomatics as science in Turkey is considered to have been written by Abdurrahman Şeref Bey, the last *Vak'anüvis* (chronicler) of the Ottoman State, which he published (1910) in *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* titled "Evrak-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz" (the history of our records and documents)¹³. Şeref Bey categorized the documents which belong to Ottoman-Turkish bureaucracy in two parts: Before established the ministries and after established the ministries¹⁴.

In this period, it is seen that Turkologists of German, Hungarian and Polish origins also studied the Ottoman diplomatics. One of the early examples of those studies is the article "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar" (Some Records which were Issued by the Early Ottoman Sultans) written by Friedrich von Kraelitz¹⁵. In this article, Kraelitz classified the documents as *hüküm* (judgement) and *ahkam* (the plural form of *hüküm*).

Another Turcologist of Hungarian origin, Lajos Fekete, who has both theoretical and practical studies on Ottoman archives and their functions, also studied Ottoman diplomatics. He also carried out the task of the arrangement of Ottoman archives for some time. In his work which he wrote in German, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der Türkischen Botmässigkeit in ungarn*, (Introduction to

¹¹ Duranti, *ibid*.

¹² InterPARES Project. 2000. *Authenticity task force*: Lineage of elements included in the template for analysis (pre-InterPARES): from traditional diplomatics to contemporary archival diplomatics, 11, Accessed June 12, 2009. [http://www.interpares.org/documents/interpares.Research MethodologyState ment.pdf](http://www.interpares.org/documents/interpares.Research%20MethodologyState%20ment.pdf).

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994.

¹⁴ Abdurrahman Şeref Bey, "Evrak-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, 1/1(1910), pp. 9-19.

¹⁵ *TOEM* (1914), pp. 242-250

Ottoman-Turkish Diplomatics Related to the Turkish Administration in Hungary) he dealt with the documents which belonged to the Ottoman administration in Hungary between the 16th and 17th centuries¹⁶. Classification and evaluation method he applied to Ottoman documents has also been used by later scholars. One of them is Boris Nedkov, the Bulgarian writer of *Osmano-Turska Diplomatika i Paleografia* (Ottoman-Turkish Diplomatics and Paleographia). The other one is Mikhail Guboğlu, a Romanian historian. In his work, Guboğlu arranged the works by *kadis* (Muslim judges) and bureaucrats such as *Ottoman sultans* (emperors), *viziers* (prime ministers) and *defterdars* (book-holders) in chronologic order¹⁷ (1972). He used a wide bibliography about Ottoman history, documents and the types of documents. Another important work on Ottoman-Turkish diplomatics is *Żarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej* (The Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics), which was written by Jan Reychman and Ananiasz Zajaczkowski in Warsaw in 1955¹⁸. The book was then translated into English.

Dissertations written by Turcologists about Ottoman diplomatics are remarkable as well. Josef Matuz wrote his doctoral thesis on *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen* (Chancery of Grand Sülayman), which it was published as a book in 1974 and examined different types of documents such as *berat*, *hüküm*, *nişan* etc. in terms of diplomatics¹⁹. Then, there is another doctoral thesis about Ottoman diplomatics written by Valery Stojanow in Berlin Humboldt University in 1981 and published in 1983²⁰.

As it can be seen, the contributions of researchers of foreign origin to Ottoman paleography and diplomatics are very significant. Although Turkish scholars wrote articles on documents, they only transliterated documents but they have not dealt with the diplomatics of documents.

With the universities beginning to teach courses on paleography and diplomatics in 1970s a few Turkish scholars developed an interest in diplomatics

¹⁶ Lajos Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Königliche Ungarische Universitätsdruckerei, Budapest 1926.

¹⁷ In this work, a small dictionary in which the Bulgarian correspondences of the Ottoman words in the documents are available and an appendix is given as well as the examples of *tugra*, seal and documents, (... Sofia: Dirjavno Izdatelstvo Naoka, 1972).

¹⁸ Ananiasz Zajaczkowski, Jan Reychman, *Żarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1955.

¹⁹ Ali İbrahim Savaş, 'Josef Matuz'un *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Muhteşem Sülayman'ın Kanlıları Adlı Eseri Hakkında Bir İnceleme.' *Tophumsal Tarih*, 6/31 (1996), 63 (transferred); *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Steiner, Wiesbaden 1974.

²⁰ *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie*. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983, 2th ed.

and they published articles and papers. Diplomatics gained popularity in academic circles with diplomatic courses and seminars in Istanbul University thanks to the great efforts of Prof. Dr. Mübahat Küçüköğlu. One of the seminars is “*Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*” (Paleography and Diplomatics Throughout History Seminar) which was held in 1986²¹. These works and efforts both raised interest in the field. After all these efforts and courses, Küçüköğlu published a book titled *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik* (The Language of Ottoman Records: Diplomatics) in 1994²². The work is considered to be a reference guide frequently consulted by document publishers, record keepers, historians and academicians from various disciplines.

There are only two studies on the documents of the Republican era which are titled “the international political relations of the Turkish Republic” and “Correspondence standards in the Republican era”²³. In the last twenty years, there has been a growing interest in the diplomatics of the documents of the era of the Republic as well as Ottoman documents in the relevant departments at universities in Turkey. The writer of this article has studies²⁴ which examine the formal characteristics of today’s documents in terms of diplomatics and he also published an independent work in 2009²⁵.

Even though there have been several dissertations²⁶ and scientific studies²⁷ on the effects of the alphabet reform on education, libraries and the press, there has been no research made on how the reform changed correspondence in the bureaucracy. At the “Symposium of Turk Alphabet Reform”²⁸ organized in 2008 a wide range of effects of alphabet reform were discussed but the effects of the reform on documents were not examined in detail.

²¹ *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, 30 Nisan - 2 Mayıs 1986, *Bildiriler*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1988.

²² Küçüköğlu, op. cit.

²³ İsmail Soysal, “Türkiye Cumhuriyetinin Uluslar arası Siyasi Bağlıları ve Belgelerinin Diplomatika Yapısı” *Osmanlı-Türk Diplomatika Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1995, pp. 217-226; Tülin Aren, “Cumhuriyet Döneminde Yazışmaların Standartlaşması”, *Osmanlı-Türk Diplomatika*..., pp. 227-240.

²⁴ Çiçek, ‘Özel Diplomatika Analiz Metodu: Sağlık Bakanlığında Üretilen iki Yazışma Üzerinde Uygulama.’ *Bilgi Dünyası* 7/2 (2006), p. 268.

²⁵ Çiçek, *Modern Belgelerin Diplomatika*.

²⁶ Selma Tuzkaya, *Harf İnkılabı ve Balıkesir Basımına Yansımaları*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2006 (Unpublished Thesis).

²⁷ Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

²⁸ 80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu, (10-11 Kasım 2008) Ed. Tülay Alim Baran, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2009.

Modern diplomatic methodology

Records have their own specific characteristics depending on which type they belong to. These characteristics make up some formal features that constitute a document. The characteristics, also called documentary structure of documents, are a whole consisting of components ranging from title to signature. The components are shaped by the presentation rules used for conveying information through records.

Some of the formal features which form this integrity are related to the contextual structure of the document and the others develop through external factors during administrative processes. The features that constitute this contextual structure of a document are called “intrinsic elements”. These elements which indicate the information presented in a document are intellectual parts of records. Thus, these elements are also known as “intellectual form”²⁹. The features which shape the form of a document in visual terms are called “extrinsic elements”. They determine the shape of the document. In short, the two groups of elements constitute the characteristics of a document, thus forming the integrity of it³⁰.

In this article, “the intrinsic elements” of the documents which have been chosen as an example from documents created in the central offices of the Prime Ministry of the Turkish Republic between 1928s-1930s will be discussed. By examining these documents, we aim to understand how the alphabet reform affected the intrinsic elements of the correspondence. The intrinsic elements are categorized as *protocol*, *text* and *eschatocol* using the analysis method that modern diplomatics experts use³¹.

Protocol

Diplomatics experts call the first part of documents protocol³². The protocol, also called the opening section, contains the elements from the beginning of the text

²⁹ Duranti, op. cit., p. 134; The form structure of records are both physical and intellectual. The physical form refers to the external make-up of the records, the intellectual form refers to its internal structure (Çiçek “Özel Diplomatiği ...”, p. 272).

³⁰ Bruno Delmas, “Manifesto for a Contemporary Diplomats: From Institutional Documents to Organic Information”, *American Archivists*, 59/4 (Fall 1996), p. 447.

³¹ Reychman; Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, Trans. Andrew S. Ehrenkreutz, The Hague, Paris 1968, p. 161; Duranti, op. cit., p. 150; Çiçek, *Modern Belgelerin Diplomatiği*, p. 25.

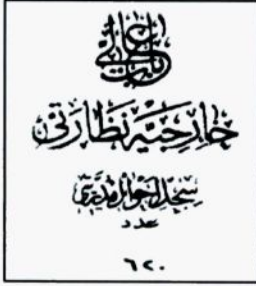
³² Duranti, op. cit., p. 142.

until its main body³³. These elements are the author, the administrative context of the action and the initial formula of the document³⁴.

The protocol section exists in the documents of the Republican era as well as in Ottoman documents. This section is composed of entitling, invocation, inscription subject, control number, reference and invitation.

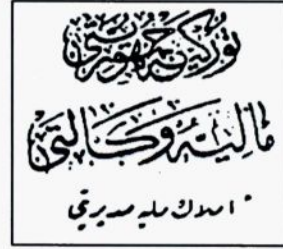
Entitling

The most distinctive element of the opening section in the documents is entitling. It is also known as letterhead. In a correspondence it is pre-printed on the upper right of a document. The section starts with the name of the country, then follows the institution and unit which create the document. Two examples are given below. In the document on the right given below the author of the document is stated as *Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekaleti Emlak-ı Milliye Müdüriyeti* (Republic of Turkey, Ministry of Finance and Department of National Estate). Then comes *numero (number)*, title of the document just below the entitling part (See Att., Doc. 2).

Picture 2

An entitling which was used in the last period of Ottoman (Kütükoğlu op.cit., 189)

Picture 2

An entitling used dated December 13, 1928 written (BCA, 272/13.84.31.4, p. 5)

The entitling generally used to be on the upper right part of the paper in the documents of the Ottoman State and the Republican period until the alphabet reform. Thus, how and where the entitling was written in correspondences early republican era is quite similar to the style in the late Ottoman period. On the document on the left (in pic. 1), in a letterhead placed in the upper right part of an *irade* (decree) signed by Sultan Vahdettin, there writes *Bab-ı Ali hariciye nezareti sicil-i ahval müdüriyeti*, which makes clear which institution produced it³⁵. “Bab-ı ali”

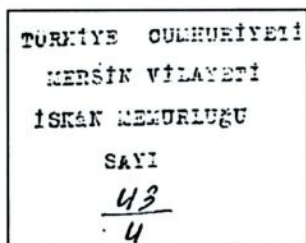
³³ Ibid., p. 150.

³⁴ InterPARES Project, (2000).

³⁵ Kütükoğlu, op.cit., p. 189.

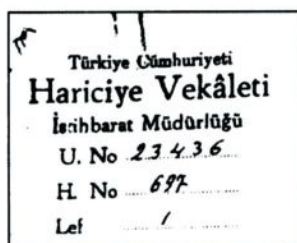
(Ottoman State), “Hariciye Nezareti” (Ministry of Foreign Affairs) and “Sicil Müdürlüğü” (Register Office) are placed one under the other according to a hierarchical order. The word *adet* (registry number of the document), which was replaced by “sayı” in the Republican era, comes after them. As it can be seen in the examples, almost the same title structure in the entitling style was used both in the republic period until the Latin alphabet started to be used and in the documents belonging to the late Ottoman period (See att. doc. 1 and 2).

After the reform, both the formal features of the entitling and its place on the document changed. Although the information presented was not really different, the place of the entitling was not in the right part of the page as it used to be, but on the left part³⁶. Still, it kept its place on the upper part of the page (See att. doc. 5).

Picture 3

An entitling printed using typewriter
just after the alphabet revolution
(BCA, 1111/26.11.92.9, p. 3)

Picture 4

An entitling pre-printed on the page
(BCA, 030.10/229.543.23, p. 3)

After adopting the Latin alphabet, the name of the country, Türkiye Cumhuriyeti (Republic of Turkey), was not abbreviated. The whole name was written explicitly just as in the period when the Arabic alphabet was used. We see that the way the explicit name of the country, institution and units were given on the paper after being classified is the same as in the period before the alphabet reform³⁷. The name of the country was at the top, the name of the institution was written in the second place and the unit was below them.

In later years, style of writing the name of the country without abbreviation and smaller than the name of the unit went on being used although more rarely. Yet this has been abandoned in time. In one or two years after the alphabet reform,

³⁶ BCA, 1111/26.11.92.9, p. 3.

³⁷ BCA, 030.10/202.377.9.

it was decided to abbreviate the name of the country using the capitals of *Türkiye Cumhuriyeti*, TC, started to be used. Although there are some documents in which the explicit name was used in 1930s, it is seen that the abbreviation TC gained wide currency in the documents.

In the first examples the use of the abbreviation is quite noteworthy. In the documents produced by *Maliye Vekaleti* (Ministry of Finance), *Dahiliye Vekalati* (Ministry of Interior), *Diyanet İşleri Reisliği* (Presidency of Religious Affairs), *Evkaf Umum Müdürlüğü* (Directorate of Pious Foundations) etc. in those years, there are also examples in which the “T” and “C” in the abbreviation are intertwined.

Picture 4

An entitling dated August 18, 1929 on a document whose pseudonym's letters are intertwined
(BCA, 030.10/117.818.29)

Picture 5

An entitling dated March 18, 1929 on a document in which the letters of TC are intertwined
(BCA, 030.10/192.315.5)

We do not know if this kind of intertwined usage of T and C was affected from the political, ideological or innovative movements of that period or if that practice had a special meaning or it was just a result of aesthetic concerns. Still, it is an important hint for the diplomatic analysis although it seems like a detail. Thus, it is obvious that knowing that there is such a usage in the early examples which started to be written using a abbreviation of the name of the country leads us to an important point about the forms of the letterheads used in the diplomatic analysis of that period's documents (see att. doc. 4).

Seeing that different representations of the abbreviation “TC” in 1929s and 1930s in the examples of the entitling, it is understood that forms of the letterheads differed in institutions and even in the units of them. This different usage started to standardize after 1930. Then, the abbreviation of the name of the country was changed into “TC” as it is used today.

Picture 6

Example dated 8.6.1931 in which the subunit post is written (BCA, 030.10/9.52.1, p. 1)

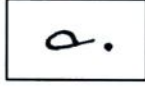
It is obvious from the examples of the documents of that period that there is not a standard usage about the number of the information lines; in other words, how many units should be written while putting the information about the institutions in hierarchical order. Although it seems that the number of the units that should be on that part was limited to two along with one line for the name of the country in the documents (see att. doc. 5), it is possible to see four or even five-lined entitling. A remarkable detail in these many-lined-examples is that the unit at the bottom was added to the pre-printed entitling part with typewriter. In entitling, the names of the institutions and the units were explicit. But the name of the units was abbreviated such as “M” for *müdürlüğü*, (department) “Ş” for *şubesi* (branch office) and “K” for *kısmı* (division).

Title

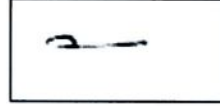
Title is the name of the document and it shows whether the document is an agreement, a minute or and indenture and its subject as well as its administrative and legal status. It is given as a formal element after the entitling in a document. Although there is a title in agreements or indentures, but there is not usually any in Turkish documents.

Invocation

In the Ottoman period, records were started by writing the name of God. We can see this in both public and private documents in the Ottoman period. This tradition was followed in the Republic period until the adoption of the Latin alphabet. It could be seen in the documents issued by particularly religious bodies and private persons but more rarely in the early periods of Republic (see att. doc. 1).

Picture 6

Dated 22.7.1928 an invocation example which was written in Arabic letters. (BCA, 180.09/2.18)

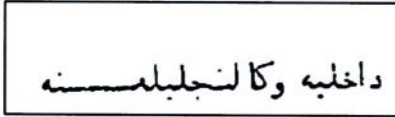
Picture 7

Dated 18.7.1928, another invocation example which was written in Arabic letters. (BCA, 180.09/3.14.1, p. 147)

When it appears, it takes place in the center of the paper. It starts with the words “in the name of God” and it is known as a prayer for the state, government or president. Afterward the form of invocation was changed into a symbol. It was expressed by a plurality of Arabic letter (praying monogram for God) “h” or “hü” that explains God. This letter is not one of 99 names of God, it is only symbol that indicates God in Islamic way of life. It is possible to say that modern and contemporary records do not contain invocation³⁸.

Inscription

There is the name of the addressee (*muhataf*) of the document on upper middle part of the page and on the left of the entitling. This address part which is known as the name of addressee in the modern documents was called *serlevha*³⁹ and *ser-name*⁴⁰ (the name of office) in Ottoman documents. *Ser-name* was above the text section and the way of giving the name and title of the addressee was like *dahiliye vekalet-i celilesine* (to the honorable ministry of interior) (see att. doc. 2).

Picture 7

Correspondence address before the alphabet revolution. (BCA, 272/13.84.31.4, p. 5)

Ser-name style went on being used in the Republican era as well. Because there is addressing style to addressee like “...Müdürlüğüne” (...to the office), “...Başbakanlığa” (...to the prime ministry) in the expression form of *ser-levha*, it is also named addressing title. The information in the addressing part may differ depending on the addressee of the correspondence. This difference is determined considering if the document would be presented to an office –if the receiver would be a superior or an inferior one, or a legal person. In the examples that seen in

³⁸ InterPARES Project, (2000). Ibid.

³⁹ Kütükoğlu, op. cit., p. 238.

⁴⁰ Ibid., p. 249.

Republican Archives, it is understood that this part did not go through a remarkable change in style although it shows variation in quality.

To illustrate, although the title of the addressing is generally used like *Baş Vekaletî Celîleye* ⁴¹ in the correspondences for an office, different styles stand out in the documents of later times (1930s) as in the examples below:

*Başvekalet “Yüce katına”*⁴² (to the supreme office of prime ministry)

*Başvekalet “Yüksek Makamına”*⁴³ (to the eminency office of prime ministry)

Reisicumhur Hazretlerinin “Yüksek Huzurlarına” ⁴⁴ (to the eminency office of the honorable president)

Whereas using the name of addressee in this way was a common style in the correspondences for the offices in the 1930s, more plain titles were also used. The title of a correspondence dated 22.02.1934 sent from the Ministry of Foreign affairs to the Prime Ministry was *Başbakanlığa*⁴⁵ (to the prime ministry), which was quite plain.

Considering the Prime Ministry, expressions like *makamına* or *katına* (to the office of...) were not used in the correspondences sent to inferior offices, rather public entity of the office was stated.

*Niğde Valiliğine*⁴⁶ (to the office of the governor of Niğde)

İktisat Vekaletine ⁴⁷ (to the ministry of economy)

In a ministry, if the correspondence is addressed to minister, *makamına* expression like “Vekalet Makamına” is used.

The office is addressed directly in the correspondences between two municipalities of the same level. For instance the name of addressee of a correspondence dated 29.06.1931 sent from Ministry of Economy to Ministry of Defense is given below:

*Millî Müdafa Vekaletine*⁴⁸ (to the ministry of national defenses)

⁴¹ BCA, 030.10/138.985.6, p. 3.

⁴² Ibid.

⁴³ BCA, 030.10/185.273.6, p. 1.

⁴⁴ BCA, 030.10/180.115.21.

⁴⁵ BCA, 030.10/252.698.16, p. 1.

⁴⁶ BCA, 030.10/114.200.2.

⁴⁷ BCA, 030.10/146.43.17, p. 3.

⁴⁸ Ibid., p. 7.

In addition to the correspondence sent to institutions, there is also another group of style which consists of the correspondence with the legal persons in real or special status. Some of them may be the owner of the title or the real person who represents the institution.

For instance, the way which the title of the document was expressed in the correspondence sent to İsmet İnönü, who was the Prime Minister (PM) in 1928s, had *elkap style* (the use of the title of the person depending on the person's status), which had been used in Ottoman documents written with Arabic letters.

*Başvekil Paşa Hazretlerine*⁴⁹ (to the honorable PM)

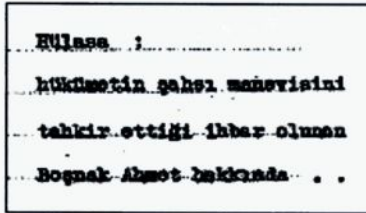
*Başbakan General İsmet İnönüne*⁵⁰ (to PM General İsmet İnönü)

*Bay Kemal Delegeç Başvekalet Müsteşarı*⁵¹ (to undersecretary of prime ministry Kemal Delegeç)

It is also seen that the term *Bay* (Mr) was used instead of *Sayın* (venerable) that we prefer today in the correspondences addressed to person.

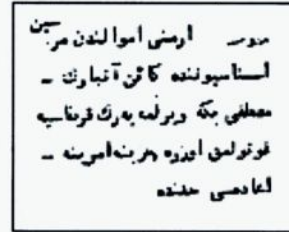
Subject

There comes *hülâsa* (summary) section, in which the subject is explained, below the letterhead part. In this section, the content of the writing is summarized using short but effective expressions composed of key words (See Att. Doc. 2).

Picture 8

Hülâsa where the subject is presented
(BCA, 030.10/35.205.4)

Picture 9

The subject was presented under the title
of *Hülâsa* on the left part of the writing
in Arabic-lettered-documents
(BCA, 272/13.84.31.4, p. 6)

This section was written under the title *hülâsa* on the left-hand side of the documents with Arabic letters. This title was still used in the early times of the

⁴⁹ BCA, 030.10/117.818.29.

⁵⁰ BCA, 030.10/125.889.18, p. 2.

⁵¹ BCA, 030.10/26.48.1.

alphabet reform but then it gave way to plainer expressions such as “Öz:” or “Özü:” (abstract). The use of such words came about as a result of attempts to purify the language from its largely Arabic and Persian vocabulary that dominated Ottoman Turkish. The use of pure Turkish words was encouraged by state institutions which aimed to set an example for simplifying the language using largely words of Turkish origin⁵².

After adopting the Latin alphabet in the correspondences, *hülasa* section was given on the right part of the writing in a single or a few lines⁵³. *Hülasa* generally ends with ... *hakkında* (about). Although this summary section seems like a general formal feature of these documents, it is possible to find examples that this section was not completed⁵⁴.

Like letterhead, number and city, the word *hülasa* as a title is also pre-printed on the documents in this period. There were a few lines left for the explanation after the title of *hülasa*⁵⁵. In this period, it is also seen that the Ministry of Foreign Affairs was very meticulous about these sections in the documents. We understand that they pay attention to this matter from the correspondences they sent to other ministries.

With a circular dated 11.5.1931 and number 8705/32 the Ministry of Foreign Affairs demanded that the correspondences should include *hülasa* section which explains the subject⁵⁶.

Control Number

The documents produced in organizations are given some control numbers such as the record number of the file, issue number and decision number. This control number is the serial number which was given to the documents in the files starting from 1 every year like 1930/1 or the number under which they had been recorded when they were sent to or from an institution.

One of the bureaucratic innovation movements starting with Tanzimat

⁵² Before the Turkish Language Association was established in 1932, language reform studies had been started by Language Committee that constituted by Education Ministry. The task of this committee is researching on Turkish. One of the main aim of committee was to initiate a language reform to replace loanwords of Arabic and Persian origin with Turkish equivalents (Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1972, 3th ed., p. 153).

⁵³ BCA, 272/13.84.31.4, p. 6.

⁵⁴ Ibid., p. 5.

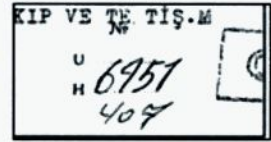
⁵⁵ BCA, 030.10/234.575.8.

⁵⁶ *Idare*, year 4, no. 38, (May 1931), p. 375.

(reorganization) period (1830-1876)⁵⁷, which made reformations in administration of the Ottoman government, was file works. File recording works started with the foundation of the ministries in the last century of the Ottoman period. The subject, date of the documents, in which bureaus they were and where they would be sent were recorded in the record files before they were sent. The document was given a record number from the file and that number was written on the document and then it was sent ⁵⁸. The same processes were valid for the received documents. This file recording has continued in the institutions in the Turkish Republic even today.

Record number of the file which was the control number of the documents produced in the years of the alphabet reform was on the last line of the entitling, forming integrity with it.

Although the place of the number on the document was always the same, how that number was given changed according to the institution it was produced in. This number could be shown either using only *Sayı* (number) or in two different styles. One of them is *U* standing for *umumi* (general) and *H* standing for *hususî* (special). As far as the works on file records and the way they were used in institutions show *hususî* is the number given by the unit or department in which it was produced and *umumi* is the general file number of the document given by the institution that it was produced in.

Picture 10
Record number of the file given
as *umumi* and *hususî*
(BCA, 030.10/9.52.1, p. 1)

Reference

It is necessary to show *ilişik* (relevant) or *zeyl* (attachment) for the previous works or correspondences to be able to set up an organic relation among the correspondences exchanged for a case. This reference section is also known as *ilgi* (relevance) in today's modern documents⁵⁹. It is on the last part of the opening section according to the diplomatic methodology in the documents written in both Arabic and Latin alphabet. This section is also the part directly above the text.

⁵⁷ Tanzimat means reorganization in Turkish. Series of reforms undertaken in the Ottoman Empire to modernize society along secular and bureaucratic lines (1830-76). The first set of reforms sought to secularize the government's treatment of people and property and to reform taxation and military conscription. Later reforms (1856) established a secular school system and a new law code. Efforts to centralize government administration, however, ended by concentrating all authority in the hands of the sultan, who often abused the power. The constitution of 1876, while promising democratic reforms, actually was intended to stave off European intervention. (Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 40, İstanbul 2011, pp. 1-10).

⁵⁸ Candemir, *Bab-ı Âli Evrak Odası*, 62.

⁵⁹ Çiçek, op. cit., p. 85.

٢٤ تشرين ثانی ٩٢٧ تاریخ و ١٣٧٤ / ٨٧١١ نومرولو تحریرات عاجزانمه ذیلدر :

Picture 11

Reference part where the answer to the previous correspondence is given above the text.
(BCA, 030.10/211.134.12, p. 2)

For instance, in this example “23 teşrinsani 927 tarih ve 1274/8711 numaralı tahrirat-ı acizaname zeyldir.” the reference considered to have a relation (connection) with this document is indicated. There is also a date and number of the document that is connected with the postscript.

Looking at the available examples of correspondence, this reference style continues to be used in correspondences with the Latin alphabet.

15 Eylül 928 tarih ve 23079 numaralı tahrirat-ı aliyeleri
3427
cevabıdır :

Picture 12

The usage of *reference* in correspondences after the alphabet revolution (BCA, 030.10/11.65.17)

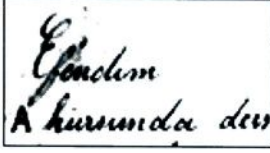
Still, as a result of adopting the Latin alphabet and the efforts for making the Turkish language plainer by giving up the usage of words of foreign origin like Arabic or Persian, “... *cevaptır*” (an answer to) and then “*karşılığdır*.” (response) started to be used instead of *zeyldir* of Arabic origin at the end of the reference sentence.

Invitation

A common tradition as the culture of correspondence in Ottoman documents is writing *elkap* before the text. This *elkap* style simplified⁶⁰ widely after Tanzimat period was turned to a plainer style in Republic period, then it was fully abandoned towards 1930⁶¹. We see this *elkap* tradition in the institutions of Republic period was mostly used in the correspondences sent from inferior offices to superior ones. The expression style is *Efendim Hazretleri* (My sir his honorable). *Elkap* style continued as *Efendim* for some time after alphabet reform (see att. doc. 1).

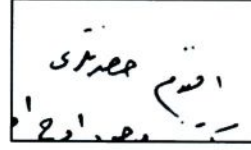
⁶⁰ Kütükoğlu, op. cit., p. 234.

⁶¹ The examples in which the expressions like *elkap* are mostly available in records sent from natural persons or institutions rather than public agencies. For instance in records which Turkish Anonymous Electricity Company sent to PM, an *elkap* like *Efendim Hazretleri* (my honorable sir) was used and then an introduction sentence as a linking expression like *Aşağıdaki yazılı olan husustan arz ile kespi şeref eyleniz* (we would be honored to present these subjects that written below) was written (BCA, 030.10/189.293.18, p. 7).

Picture 13

The expression of *elkap* in a document of dated 30.12.1928 after the alphabet revolution (BCA 180.09/241.1208, p. 39)

Picture 14

The expression of *elkap* is a document of dated 18.07.1928 (BCA 180.09/3.14.1, p. 147)

Text

Text is the section where the will that will be used for legal transaction is explained and is the core of the document. It is the central part of the document, where we find the manifestation of the will of the author and it contains action and explains the evidence of the act. After writing the title of the addressing and the address in the name of a natural or legal person, there comes the text section. The way to start writing the text was nearly the same in the Ottoman and Republic period correspondences.

In the examples of correspondence, it is seen that the text section starts with either explaining the main subject directly or *nakil* (preamble) part, a linking expression which explains the background of the subject and the part of the subject under treatment. This part of the text is a preamble and it gives the ethical and juridical principle. In this sense, it can be said that the *nakil*⁶² part is available in documents both in the Ottoman and Republic period. It should be also noted that there was another common method of starting writing the text by giving reference to a previous document apart from *nakil/iblağ* (preamble/notification) style.

*Türk uçakları merkez heyet-i riyaseti tarafından*⁶³ (by Turkish planes central commission president)

*21/8/1929 tarih ve 6/3165 numaralı tezkereye cevap olarak*⁶⁴ (in response to document number 6/3165 and date 21/8/1929)

The form of the documents and how they were written changed during the years in which the alphabet reform took place. Similarly, the written language used in the documents had a transition period as well. The innovations in administration,

⁶² "Nakil" is the explanation of why the document was written in Ottoman Diplomats (Kütükoğlu op. cit., p. 108).

⁶³ BCA, 030.10/78.518.19.

⁶⁴ BCA, 030.10/95.305.4.

education, bureaucracy and in some other areas showed themselves on language too. Ottoman and Arabic phrases and words were replaced with plainer ones. Still, it is seen that that transition period did not take place in an instant but extended over a period of time. Although the reason of this situation can only be understood after a detailed examination, it may be related with the situation of the bureaucratic staff producing the document. Naturally, the staff of Ottoman institutions and bureaus used the traditionalized expressions and the ones they knew well. Thus, how the text is formed in the documents was a result of that tradition. Then, the efforts for pure Turkish and making it plainer, which coincided with the alphabet reform, also affected the written language. In addition to this factor, it is seen that official written language and the traditionalized expressions used in correspondences also got plainer with old bureaucrats' giving way to new and young ones having been educated in Republican period. Furthermore, it is understood that the attempts for pure Turkish changed depending on the decisions of the institutions, mainly the central organization of Prime Ministry. Also, some of the institutions went through this transition period fast and some others were insistent on using the traditional expressions.

Another factor which enabled the purification of the texts of the correspondences from Arabic phrases, expressions and religious symbols and titles was undoubtedly the law introduced in 1934, The Rejection of the Appellation and Titles such as *Efendi* (Sir), *Bey* (Mr.) and *Paşa* (General) (*Efendi*, *Bey*, *Paşa* gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun).

Article 1: Appellations and degrees such as *ağa*, *hacı*, *hafız*, *hoca*, *molla*, *effendi*, *bey*, *beyefendi*, *paşa*, *hanım*, *hanımeffendi*, *hazretleri* are rejected. Men and women citizens can only be called with their own names in official documents and in front of law.⁶⁵

After the introduction of this act, expressions such as *efendim* (Sir), *efendim hazretleri* (Sir his honorable) were removed in the *hatime* (epilogue) parts of the document. Using the same law, we see that the name of some military rankings changed as well. *General* started to be used instead of *Ferik*, *Liva* and *Amiral* was used for sailors.

As the law concerning the numbers had been introduced before the alphabet reform, the application of Latin characters had already become valid. Thus, not Arabic numbers, but Latin numbers (European numerals) were used in the text of the correspondence.

⁶⁵ RG, date 29.11.1934, no. 2867, Accessed August 11, 2008 <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/579.html>.

13 / 12 / 1281 تاریخ و 9329 نومرو

Picture 15

The usage of the numbers in the text of the
correspondence in Arabic letters
(BCA, 272/13.84.31.4, p. 5)

Another important point that should be noted is that one of the important reforms that the young Republic government made was changing the calendar. With the act no 698 enacted by the assembly, Current Era, which has an international validity, started to be used from January, 1926 on⁶⁶.

Apart from the dates in the documents, the information represented with numbers such as the record number of the file in the text was also written using new numbers⁶⁷.

It is possible to find documents⁶⁸ written with handwriting in addition to the ones written using typewriters. When the document examples in the archive of the bodies such as ministries and central organization of Prime Ministry, which were transferred to Republic Archives, are examined, it is seen that typewriters were common in 1928 when the alphabet reform occurred and the documents were produced using typewriters instead of handwriting.

The last part of the text, namely *hatime* (final clause /epilogue), was also affected by those reforms. Thus, *hatime*, where words of rich elaborated style were used, started to be written with very plain ending sentences like ... *buyurulması rica olunur efendim* (to command is requested, sir)⁶⁹. An important point here is that the expressions changed depending on if the addressee was inferior or superior. For instance, *hatime* of a document sent from Ministry of Foreign Affairs to PM was ended using *mağlumat leffen takdim kılınmıştır efendim* (the information was introduced to you in attachment, sir)⁷⁰. It is seen that in the correspondents which the ministries on equal levels sent to each other, *hatime* was ended using request (*rica*). In a correspondence sent from Ministry of Economy to Ministry of Interior, *hatime* was ... *malumat buyurulması rica olunur efendim* (to command information is requested, sir)⁷¹.

⁶⁶ Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, 6. ed. p. 160.

⁶⁷ BCA, 272/13.84.31.4, p. 5.

⁶⁸ See document 3, (BCA, 030.10/83.547.16).

⁶⁹ BCA, 272/13.84.31.4, p. 6.

⁷⁰ BCA, 030.10/.951.134.12.

⁷¹ BCA, 272/13.84.31.4, p. 4.

Examining the documents of that period, it is seen that this was the general usage. Still, one can find examples which bear the traces of the Ottoman tradition of correspondence. For instance, the introduction and ending part of the file sent from Ministry of Religion to PM is given below:

*Makamı devletlerinden mübellağ... olunması hususu aynen bilimum müftülüklere tebliğ edildiği maattazimat maruzdur efendim hz (... to all offices of mufti)*⁷²

In this period, *hatime* part was ended with *arz*, *rica*, *saygıyla rica ederim* depending on the level of the office to which the document was sent and expressions like *efendim* was added to the end of the sentence as in previous years. In addition to them, it is also seen that there are documents in which *efendim hazretleri* and *efendim hz.*, *hazretleri* and its abbreviation *hz.*, were used (see att. doc. 1 and 4). For instance, *Hatime* parts of the documents sent from inferior to the superior were ended like:

*... leffen takdim kıldını Efendim Hazretleri*⁷³ (... it was introduced to you in attachment, sir his honorable).

*... müsaade buyrulması arz olunur efendim*⁷⁴ (... to give permission is submitted, sir).

*... mektubun bir suretinin berayı malûmat leffen makamı samilerine takdim vesilesilede teyidi tazimat eylerim Efendim*⁷⁵ (... one copy of letter was introduced to you in attachment, sir).

... teyit eder ve bu vesile ile yüksek saygılarımı arz ederim Efendim (I confirm and submit with my high respect to you, sir)⁷⁶.

If quite the reverse, *hatime* was ended like:

*... rica ederim Efendim*⁷⁷ (.. I request, sir)

... bahsi geçen Vekâletlere yazılmıştır efendim (written to confirmed ministries, sir)⁷⁸.

... vusulünün ısharını rica ederim efendim (I request ... getting information by you, sir)⁷⁹.

... buyurulmasını rica ederim efendim (I request to command by you, sir)⁸⁰

⁷² BCA, 030.10/192.315.5.

⁷³ BCA, 030.10/229.543.23, p. 3.

⁷⁴ BCA, 030.10/9.52.1, p. 1.

⁷⁵ BCA, 030.10/138.985.6, p. 1.

⁷⁶ BCA, 030.10/187.115.21, p. 5.

⁷⁷ BCA, 030.10/142.17.7, p. 4.

⁷⁸ BCA, 030.10/146.43.17, p. 3.

⁷⁹ BCA, 030.10/11.26.8.

⁸⁰ BCA, 030.10/74.491.2, p. 4.

In this period, different kinds of *hatime* styles were used in correspondences and petitions sent from public administration to private, public, associations and foundations and vice versa. For instance, in a correspondence dated 20.1.1935, which was sent from an association called Süleymaniye Terbiye Bedeniye Yurdu (S.T.Y) (Süleymaniye Sport Dormitory), *hatime* part is like:

... verilmiş olan binanın yine vekiller heyeti kararıyla yurdumuza verilmesini gençlik adına diler ve sonsuz saygılarımızı sunarız yüce baş vekilimiz (We submit ... our respect to you, our honorable prime ministry)⁸¹.

Of course, request for a building from Prime Ministry could be the reason for using such honor expressions. Although there are exceptions, the same structure was also used in the documents presented by natural person to institutions. Another example is:

... verilmesine yüksek delâletlerini diler Cemiyetimizin sonsuz saygılarının kabulünü reca ederim efendim (I request ... the respect of our community is accepted by you, sir)⁸².

... ifa buyurulmasını istirham eder ve şimdiden teşekkürle arzı tazimat ederiz Efendim Hazretleri (we present ... with acknowledgement and is accepted by you, sir his honorable)⁸³.

Although *elkap* was already removed, a title similar to *elkap*, *Pek muhterem Efendim hazretleri*, was used in a correspondence sent by a *müderris* (professor) from Istanbul University to PM İsmet İnönü. Moreover, *hatime* was ended with:

... takdim ettiğim layihai âcizanemi huzuru Devletlerine de arz ve refetmekle keshişeref eder ve bu vesile ile en tazimkar hümmetlerimi takdim ederim Efendim Hazretleri (I present ... my respect to your eminency office, sir his hibs)⁸⁴.

As it can be seen, while *elkap* was not used and *hatime* part was very plain in the documents of public administration, writing style which bore the traces of Ottoman tradition and Ottoman expressions and sentence structures were used in the correspondences of natural persons or public administration.

⁸¹ BCA, 030.10/143.28.10, p. 3.

⁸² Ibid.

⁸³ BCA, 030.10/189.293.18, p. 8.

⁸⁴ BCA, 030.10/144.32.11, p. 1.

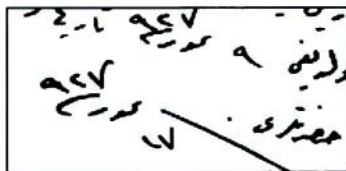
Eschatocol

Eschatocol is the section that comes after the text and is composed of date, signature, seal, appreciation, attestation and secretarial notes⁸⁵. Processes as to the record of the file and information-purpose expressions are also in this section.

Date

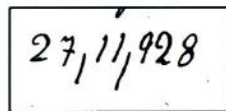
The date of the correspondences was given at the lower middle section of the text in Ottoman period and the early years of the Republican era. We know that this style was also used after the alphabet reform.

In Ottoman State had been used three Calendars, which were Muhammadan calendar (it is named hegira calendar that is the solar calendar with years reckoned from 622), Julian and Lunar. Until the change of the calendars, was used Julian calendar in the new state as in the Ottoman period. According to this type of calendar, date order was year, month and day (See Att. Doc. 1 and 2).

Picture 16

The date at the end of the text
before the revolution
(BCA, 180.09/3.14.1, p. 147)

Picture 17

The date after the revolution
(BCA, 180.09/241.1208, p. 39)

Although how the date was written was affected by the alphabet reform, the main change was caused by the change of numbers and calendars. Turkish Grand National Assembly introduced Gregorian calendar in 1926 and Latin numbers as a pioneer of alphabet reform in 24.05.1928⁸⁶. The usage of numbers had already started as the law concerning it had been enacted earlier. We see that both Arabic and Latin numbers were used in 1928s⁸⁷.

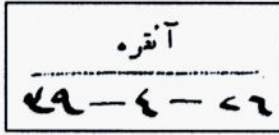
With the usage of Current Era, both the order of the date and the names of the months changed. The new order of the day, month and year started to be used. Again in this period, the month was given either explicitly or with numbers.

⁸⁵ Zajaczkowski, Reychman, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats*, p. 140.

⁸⁶ Sami Nabi Özerdim, *Harf Devriminin Öyküsü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1932, p. 6.

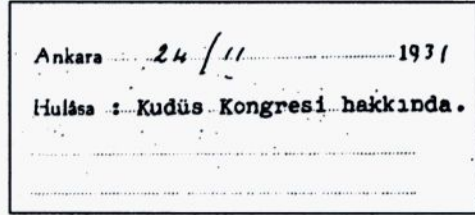
⁸⁷ BCA, 272/13.84.31.4, p. 6.

It is also seen that the date of the document was given below the text or in the upper part, in the same level with letterhead. There are also some examples in which the date was written on the left upper part of the page before the alphabet reform.

Picture 18

The date of a document the date of which is 26-4-929 in Islamic calendar, given in the right upper part of the document with city name (BCA, 030.10/16.89.1, p. 1)

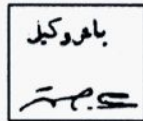
Picture 19

An example dated 21.11.1931, in which the text was written, date and subject, namely *hulâsa* are given together (BCA, 030.10/229.543.23, p. 3)

Thus, it is likely that writing the date on the upper part of the page started to be applied earlier. However, it is also seen in the examined examples that writing the date after the text, in the same line with the sign part still continued in some institutions⁸⁸. As a matter of fact it is understood from the fact that there were different usages that either where the date is put in the correspondences was not very important or it was written in the two above-mentioned ways.

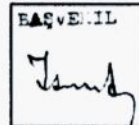
Signature

Signature is for the identification of the records. It explains who schemed the form of the correspondence and is responsible for the content. The form of a signature is shown by a person's writing their own names with their own handwriting, using symbols like letters which are officially used in their time.

Picture 20

Sing of PM İsmet İnönü on a document dated 30.09.28, which was written in Arabic letters (BCA, 030.030.11.1/43.30.6)

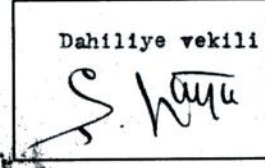

Picture 21

Sing of PM İsmet İnönü on a document dated 26.02.1930, which was written in Latin letters (BCA, 030.11.1/54.7.3)

⁸⁸ BCA, 030.10/122.868.3; 030.10/15.83.17. More examples are available

In the first years of the alphabet reform, many people, mainly administrators and bureaucrats, put their signatures in these new letters. It is possible to see examples of this usage in the documents of President, PM, ministers and bureaucrats⁸⁹. Until the alphabet reform the signature was on the left of the text in the Republic period as in Ottoman documents. Firstly, the title of the signer was typed and then the signature was below it. The name of the signer was not given explicitly in the documents in those years, only the signature was enough (see all att.).

Picture 22

Sign which is on the right of texts
(BCA, 490.01/435.1804.2)

Until 1928, documents which were signed in Arabic letters as well as in Latin letters are available. But the law of 1928 banned use of the Arabic script in correspondence from 1 June 1929. With the introduction of the Latin alphabet, the places of the form sections of the documents changed, thereby using signature on the right of the page rather than on the left.

Seal

The alphabet reform involving public bureaucracy directly also affected the tools which maintained it. One of them is seal. As is known, a seal is issued for the identification of the person who produced that document and the processes which natural and legal persons run, and with which right. It stands for legal personality, position and authorization.

Seal has been used throughout Turkish history with the name of *tamga*⁹⁰. Seals were formed in Arabic letters as all the processes had been run into Arabic alphabet before the alphabet reform.

After the reform, changing the seals was another issue. Firstly, the letters on the seals were changed into Latin letters. This was a necessity as far as what we understand from the documents from the Prime Ministry and other institutions were concerned. This change was made just after the alphabet reform judging from the dates of the correspondence about the change of the seals. For instance, in a correspondence dated 06.11.1928 it is seen that the undersecretary of Prime Ministry instructed the Chief documentation officer about reforming the seals in

⁸⁹ Konukçu, Enver. "Yeni Harfler ve Devlet Büyüklerinin İmzaları". 80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu (10-11 Kasım 2008), ed. T. A. Baran, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2009, p. 298.

⁹⁰ See more information (Tezcan, Mehmet. *Eski Türklerde Damga*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1990, (unpublished MA thesis)).

Latin characters. There is another instruction that seal would be prepared in Latin alphabet as well⁹¹.

Picture 23
A seal in Arabic letters
(BCA 180.09/3.16.6, p. 159)

Picture 24
Seals after the revolution in question
(BCA 030.10/127.914.23)

It is seen that while the seals were being rearranged in Latin letters after the alphabet reform, there were also some differences in size and dimension. Thus, with the request of the PM and with the decree of council of ministers, it was stated that seals in the same shape and dimensions would be used in all institutions in the decree dated 6.03.1929 and no: 7764⁹².

After the above-mentioned decree which stated what the features of the seals that the domestic public institutions would use should be, another decree was published as to the seals that would be used in the embassies and consulates abroad. With the decree no: 8102, issued on 8/8/929, it was demanded that "T.C.", the abbreviation of "Türkiye Cumhuriyeti" (Republic of Turkey), would be used in the seals and with the demand of the Ministry of Foreign Affairs, the decision that the new seals should be reformed according to this standard was determined by the council of ministers⁹³.

Although the seals that would be used in the institutions were determined with the decree no. 7764, we see that some changes in the shape of the seals were done later. In addition to this decree about seals another decree whose number was 8100 was enacted in 8.05.1929. This decree said that *Resmi mühür numunesinin 4/929 tarih ve 1498 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maarif vekâletinin 19/5/929 tarih ve 1196 numaralı mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Hayetinin 8/6/929 tarihli içtımasında tasvıp olunmuştur* (... official seal was accepted by ministries at the meeting of cabinet in

⁹¹ BCA, 30.10/28.160.1.

⁹² BCA, 030.18.01.02/2.17.33.

⁹³ BCA, 030.18.01.02/4.33.10.

June 8, 1929)⁹⁴, changing the direction of the moon figure which was in the middle of the seal to the left although it was previously directed to the right.

Conclusion

As a result of the analysis made in this study, it is seen that the alphabet reform caused changes on the intrinsic elements of the documents such as letterhead, summary, writing style, signature and date. With the introduction of the Latin alphabet, writing style of the person has undergone a change. Arabic letters were removed and Latin letters were adopted. The texts started to be written from left to right, not from right to left as in the Arabic alphabet. Although the correspondences were written both in handwriting and in typewriter in this period, official files were written in the Latin alphabet with handwriting for some time as typewriters were not provided at once. It is understood in an example in the Republic Archive that although the law enacted in November, 1928 entailed the usage of Latin alphabet in all the state offices, correspondence exchanging had been carried out in Arabic characters until the 1931s as it was difficult for people to give up habits.

The entitling part of the correspondence was the same as the ones in Ottoman documents at first. Although this old style was still used for a short time after the alphabet reform, some information in the letterhead was then shortened and its place on the page changed. The Letterhead part was given on the right part of the page rather than on the left after the introduction of Latin letters. The name of the country was also shortened, the abbreviation "T.C." was used instead of writing *Türkiye Cumhuriyeti* explicitly. Similarly, the names of the inferior units were abbreviated.

The subject section was also known as *hülâsa* in Ottoman and Republic documents. Terms like "Öz:" or "Özü:" were used instead of the title of the *hülâsa* after the alphabet reform. While it was given on upper right of the page in the correspondence written with Arabic letters, it was put on the upper left part of that page in the one with Latin letters.

Although *elkap* style was very common in Ottoman documents, it was not very credited in the Republic era. *Elkap* which was written for the addressee of the correspondence was shown using *der devletlû, muhabbetlû, şevketlû efendim, hazretleri* previously, but it was made plainer in Republic era, turned into *efendim hazretleri, efendim* and removed completely after the alphabet reform.

⁹⁴ BCA, 030.18.01.02/4.33.8.

Alphabet reform relatively changed the signing style as well. The document author, editors and the witnesses' signatures were initially Arabic, but then they started to sign in Latin letters. Initially this change was not in the shape of the signature, but the letter characteristic of it. Also, the place where the sign was put on the page changed from left part to the right.

The seals used in official processes have their share in this change too. They were re-arranged in Latin letters after the alphabet reform. Initially there was not a serious change in the content, but then the seals were reformed with the decrees issued by the council of ministers. For instance, the crescent and the star of the Turkish flag were used in the seals.

In short, one of the areas that the alphabet reform had an effect on is the correspondence which had many formal features including entitling, signature, date and seal. In this study only the intrinsic elements of the correspondences were examined in the light of diplomatic methodology, it has been seen that the adoption of the Latin alphabet changed the formal features of the documents. It is important for record keepers, historians, document experts, jurists and the ones studying on the forgery of documents to know this period well.

List of Abbreviations

att.	: Attachments
BCA	: Turkish Republic, Republic Archive-Ankara.
doc.	: Document
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
PM	: Prime Minister
RG	: Resmi Gazete (Official Journal)
TOEM	: Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası

References

Primary Sources

BCA, 030.10/11.26.8.	BCA, 030.10/189.293.18, p.7, 8.
BCA, 030.10/11.65.17.	BCA, 030.10/192.315.5.
BCA, 030.10/114.200.2.	BCA, 030.10/202.377.9.
BCA, 030.10/117.818.29.	BCA, 030.10/211.134.12, p.2.
BCA, 030.10/122.868.3.	BCA, 030.10/229.543.23, p.3.
BCA, 030.10/125.889.18, p.2.	BCA, 030.10/234.575.8.
BCA 030.10/127.914.23.	BCA, 030.10/252.698.16, p.1.
BCA, 030.10/138.985.6, p.1,3.	BCA, 030.10/26.48.1.
BCA, 030.10/139.997.6.	BCA, 030.10/28.160.1.
BCA, 030.10/142.17.7, p.4.	BCA, 030.10/35.205.4.
BCA, 030.10/143.28.10, p.3.	BCA, 030.10/74.491.2, p.4.
BCA, 030.10/144.32.11, p.1.	BCA, 030.10/78.518.19.
BCA, 030.10/146.43.17, p.3,7.	BCA, 030.10/83.547.16.
BCA, 030.10/15.83.17.	BCA, 030.10/9.52.1, p.1.
BCA, 030.10/16.89.1, p.1.	BCA, 030.10/95.305.4.
BCA, 030.10/180.115.21.	BCA, 030.10/951.134.12.
BCA, 030.10/185.273.6, p.1.	BCA, 030.11.1/43.30.16.
BCA, 030.10/187.115.21, p.5.	BCA, 030.11.1/54.7.3.

- BCA, 030.18.01.02/2.17.33. BCA, 180.09/241.1208, p.39.
 BCA, 030.18.01.02/4.33.10. BCA, 180.09/3.14.1, p.147.
 BCA, 030.18.01.02/4.33.8. BCA, 180.09/3.16.6, p.159.
 BCA, 1111/26.11.92.9, p.3. BCA, 272/13.84.31.4, p.4,5,6.
 BCA, 180.09/2.18. BCA, 490.01/435.1804.2.

Secondary Sources

80. *Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslar arası Sempozyumu (10-11 Kasım 2008)*. 2009. ed. T. A. Baran, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Abdurrahman Şeref. 1910. "Evrak-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz." *TOEMİ*/1: 9-19.
- Akııldız, A. 2011. "Tanzimat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı: 1-10.
- Alpay, M. 1976. *Harf Devriminin Kütüphanelere Yansıması*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi.
- "Tamim (870/32-11/5/1931)". (Circular) 1931. *Idare*. year 4, no: 38, (Mayıs): 375.
- Aren, T. 1995. "Cumhuriyet Döneminde Yazışmaların Standartlaşması." *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, 227-240. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi.
- Brooke, C. N. L. 1970. "The Teaching of Diplomatic." *Journal of the Society of Archivists* 4/1 (April): 1-9.
- Candemir, M. 2002. *Bab-ı âli Evrak Odası*. İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (unpublished PhD thesis).
- Çiçek, N. 2006. "Özel Diplomatik Analiz Metodu: Sağlık Bakanlığında Üretilen İki Yazışma Üzerinde Uygulama." *Bilgi Dünyası* 7/2: 267-292.
- Çiçek, N. 2009. *Modern Belgelerin Diplomatîği*. İstanbul: Derlem.
- Delmas, B. 1996. "Manifesto for a Contemporary Diplomats: From Institutional Documents to Organic Information." *American Archivist* 59/4 (Fall): 438-452.
- Duranti, L. 1998. *Diplomatics: New Uses for an Old Science*. Lanham: Society of American Archivists.
- Fekete, L. 1926. *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*. Budapest: Königlische Ungarische Universitätsdruckerei.
- InterPARES Project. 2000. *Authenticity task force: Lineage of elements included in the template for analysis (pre-InterPARES): from traditional diplomatics to contemporary archival diplomatics*, 11, Accessed June 12, 2009. <http://www.interpares.org/documents/interpares.ResearchMethodologyState ment.pdf>.

- Jenkinson, H. 1958. "Archives and the Science and Study of Diplomatic." *Journal of the Society of Archivists* 1/8 (October): 207-210.
- Konukçu, E. 2009. "Yeni Harfler ve Devlet Büyüklerinin İmzaları". *80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu (10-11 Kasım 2008)*, ed. T. A. Baran, 290-309. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.
- Kraelitz, F. 1914. "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar." *TOEM* V/28: 242-250.
- Kütükoğlu, M. S. 1994. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
- "Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun" (The Rejection of the Nicknames and Titles such as Efendi, Bey and Paşa.) Law no 2590: 1934. RG, date 29.11.1934, number 2867. Accessed September 24, 2008. <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/579.html>.
- Levent, A. S. 1972. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3th ed. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- McDonald, P. 1979. "Mabillion and the Birth of Diplomatics." *Studies in Religion* 8/4: 441-448.
- Nedkov, B. 1972. *Osmano-Turska Diplomatika i Paleografia*. Sofia: Dirjavno Izdatelstvo Naoka.
- Özerdim, S. N. 1962. *Harf Devriminin Öyküsü*. Accessed October 26, 2006. <http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/kitap/ozerdim.pdf>.
- Savaş, A. İ. 1996. *Josef Matuz'un Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*. Muhteşem Sülayman'ın Kançılıryası Adlı Eseri Hakkında Bir İnceleme', *Toplumsal Tarih*, 6/31: 63 (transferred); *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden: Steiner 1974.
- Skemer, C. 1989. "Diplomatics and Archives". *American Archivist* 52/3 (Summer): 376-382.
- Soysal, İ. 1995. "Türkiye Cumhuriyetinin Uluslar arası Siyasi Bağlıtları ve Belgelerinin Diplomatika Yapısı". *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi: 217-226.
- Stojanow, V. 1983. *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, 30 Nisan - 2 Mayıs 1986, Bildiriler*. 1988. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi.
- Tezcan, M. 1990. *Eski Türklerde Damga*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (unpublished MA thesis).
- Tuğ, A. 1994. *Türk Özel Hukukunda Şekil*. Konya: Mimoza.
- Tuzkaya, S. 2006. *Harf İnkılabı ve Balıkesir Basınına Yansımaları*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (unpublished MA thesis).

“Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun” (Law on Adoption and Application of Turkish Letters”), *RG*, date 01.11.1928, no. 1353.

Unat, F. R. 1988. *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu*, 6th ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Zajączkowski, A. and Reychman, J. 1955. *Żarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

سور ارضی اموالندن مرتین
استاسیوننده کاتن آتیبارک -
مصلی تک ویرنه یورت فرسایه
نوتونلن ایدره ویرنه امرنه -
اعامهسی حلقه

دایله وکالت حلیله

الدین محمد علی

اسون مایه سیریک

444
9922

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

مالیه منتنل مادی اسیغین مالچ بیک براریمورده : مرسیجه قرطایه نوارمک قرطایه
لما ایدرلورنده حوی امانتکاملر بولونان بکترلورندن ایدان ایچ آتیباره ساعه
اولورنده و بوشمیک . قرطایه تک حسن ساعهسی اسکان خارجه براریمورده
سویانی نه ایتکان ایتکده اولدی و بو سغورلورنلر اعتباره آله ورسین لسانیونجه
کاتن وارسی اموالندن اولوب اونه دنیری خریمیه بالمرایه ایتاره ویرلنکه اوت
و مطلب خواتلی خاتر بولونان ایکی آتیبارک قرطایه آتیباری اناذیله لوارمک
بدایه نقلی شروری کیدولمکه ایدره بو آتیبارلورن برست جیت مالیه تک موافقی
آلتیسیرین سلیک مبادللرندن مصلی بک تئویق ایدلس اولدی بیلدرلور .
منتن وراثت ایچ بناده بولوندی و رطوندن شورقه غیر قابل استعمال بر حاله
تکدی اکی اکی قرطایه لوارمک بونورنلری معلوم توت ایدلس خریمیه عظیم
شریری سبب اولمقدور . بونلورن باعه ایتار اناذینه الورمکی باعه بر سن
ندارکی اسکان خارجه بولوندی سلیک ایتاردن آکشلریندن مذکور آتیبارک
قرطایه لوارسی نوتونلن ایدره ستمیل خریمیه امرنه اعامهسی و موسی الیه سبب
باعه برسل ویرلسی حوصک ایجاب ایدلره تبلیغ و نتیجه من معلومات اعلا
بو بوردلسی رسا اولمور اتم .

مالیه وکیل

41 نون اول 9281

13

1928

1928

1928

1928

1392

16. 1928

ماده صورته تدویر ایتار

1928

1928

1928

(Document 2)

(BCA, 272/13.84.31.4, p. 6)

Niyazi Çiçek

Başvurukilâti celibaye

Gazetelerin kâminü evvelden itibaren hisbâtun yeni harf- 799
larimyle çıkınâlarının temini için hükümette tencir edibok
Gazeteler mâveneti mahdudede bulunılmasına ve Gazeteci-
lerin hariciden celp edacakleri baze malzemenin Gümrük res-
minden istenmesine ve Gazete ve matmâdoların Postanelerce
kula bedel makline dâir Mâbûsat müdürüyeti umûmiye-
sinden alınan 20-10-1928 tairihli ve 799 nûmaralı teğhîrenin
sûreti mabûsatı bulunan evrak ile birlikte lâffen taktim kitin-
di. İfayî müktezasi tencir devletlerine arz olunur efendin

Salıye

25-10-1928

Dahilîye vekili

taktim
30-10-1928

S. 17

J.

25-10-1928

030 10 83 547 16

(Document 3)

(BCA, 030.10/83.547.16)

Kitap Tanıtma:

WAR AND DIPLOMACY: THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1877-1878 AND THE TREATY OF BERLIN, M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett (ed.), The University of Utah Press, Salt Lake City, 2011 ISBN: 978-60781-150-3.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde girdiği yıkıcı savaşları anlamadan imparatorluğun çözümlene sürecini ve en nihayetinde günümüz Türkiye'sinin nasıl şekillendiğini anlamak imkansızdır. 93 Harbi, Balkan Savaşları ve Cihan Harbi herhalde Balkanlar, Anadolu ve Kafkas halklarının kimlik oluşumu sürecinde rol oynamış en mühim üç savaştır. Bu açıdan bakınca, hadiseleri harp tarihi sınırları çerçevesine hapsedmek mümkün olmamaktadır. Ele aldığımız derleme 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın geniş çaplı sonuçlarını masaya yatırmak amacıyla Utah Üniversitesi'nde düzenlenmiş bir konferansın sonucudur. Gelgelelim konferans tebliğ metni sınırlarını bir hayli aşan inceleme makalelerinden oluşan bir derleme ile karşı karşıyayız.

İngilizce dilli derleme diplomatik, sosyal ve jeopolitik yaklaşımlar sunan ve her halükarda uzun vadeli sonuçlara odaklanan makalelerden oluşmaktadır. Giriş ve sonuç bölümüyle toplam 20 makale ve 20 akademisyenin katkısıyla hazırlanan bu derleme, dört ana bölümden oluşmaktadır: "Avrupa Diplomasisi ve Osmanlı 'ötekisinin' Dışlanması", "Balkan Devlet Sistemi'nin Ortaya Çıkışı", Doğu Anadolu'da Sonun Başlangıcı: Ermeni Katliamları", "Balkanlar'da ve Kafkasya'da Etnik-Dini Temizlik ve Nüfus Nakilleri." Kitap, Balkanlar ve Kafkasya'nın siyasi sınırlarını ve nüfus dağılımını gösteren 11 harita ve 9 tablo içermektedir. Ayrıca, makalelerde kullanılan Osmanlıca terminolojiyi muhtevi bir lügatçe, detaylı bir dizin ile toplu bir kaynakçanın eklenmesi kitabın kullanılabilirliğini artırmaktadır.

Yayına hazırlayanlar olarak H. Yavuz ve P. Sluglett'in yazdığı giriş, H. Yavuz'un imparatorluğun savaş ve diplomasi vasıtasıyla dönüşümünü ele aldığı makalesi (I/1) ve F. Anscombe'in kaleme aldığı sonuç bölümü derlemenin çerçevesini çizmektedir. Giriş bölümünde 93 Harbi ve akabinde toplanan Berlin Konferansı'nın günümüz Balkan, Anadolu ve Kafkas coğrafyasını etnik, dini ve siyasi açıdan temellendiren yegane hadiseler olduğu vurgulanmaktadır. Bu zaviyeden bakınca bir kırılma noktasıdır Osmanlı-Rus Harbi. Öyle ki, bu hadiseleri iyice anlamadan güncelliğini hala koruyan etnik temizlik, katliam gibi kavramları anlayamayız. Direniş ve karşı-direniş sarkacında şekillenen devlet ve devlet-dışı şiddet kullanımı, ideolojiler çatışması ve en nihayetinde devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümüne bağlı kimlik bunalımları bu Osmanlı-Rus Harbi'nin tesir ettiği meselelerdir. Giriş bölümü tarihi günümüzden geriye okuma çabasının bir sonucudur; 93 Harbi'ni başlangıç alır. Yavuz'un incelemesi ve sonuç bölümünü kaleme alan Anscombe ise bu hadiseye evvelinden yaklaşır. Fark şu ki, Anscombe, Yavuz'un aksine, 19. Asırda bir kırılma noktasından çok süreklilik görür; II. Abdülhamid'in politikaları dedesi II. Mahmud'ununkilerden farklı değildir —çğer ki modernizasyon paradigmasından bir anlığına sıyrılıp tüm ıslahatlar sürecini 'sekülerleşme' ve 'Batılılaşma' olarak değil de 'İslami kimliği Hristiyan Batı'ya karşı koruma çabası' ve 'merkezileşme' olarak görecektir olursak... Giriş ve sonuç bölümlerinde sergilenen bu bakış açısı zenginliği derlemenin tamamına hakimdir.

Tüm yazarlar Berlin Kongresi'nin Osmanlı Balkan mozaigini çatırdattığı konusunda hemfikirler. Ama, örneğin, G. K. Moumdjian (III/12) Hamidiye alaylarını incelediği makalesinde Anscombe'in aksine Abdülhamid döneminin yeni bir başlangıç olduğunu, zira bu dönemde Osmanlı devletinin bir 'polis devlete' dönüştüğünü düşünmektedir. İster güvenlik ister ıslahat amacıyla kurulmuş olsun, Hamidiye alaylarının Ermeni tebaayı rejimden soğuttuğunu ve Ermeni organizasyonları için bir propa-

ganda fırsatı sunduklarını belirtir. Öte yandan, B. Dennis (III/11) meselenin başka bir boyutuna eğilerek Ermeni meselesi etrafında şekillenen şiddet olaylarının merkezi devletle tebaa arasındaki uzlaşmazlıklardan çok yerel meselelerden kaynaklandığına işaret eder. Yerel çıkarlarının peşinde, sadece Ermeni kesimlerin değil bazı Kürt aşiretlerinin de Rusya ile işbirliği yapma yoluna gittiklerine dikkat çeker. E. J. Erickson (III/13), Hamidiye alaylarını askeri ihtiyaçların doğurduğu, mali açıdan ucuz bir çözüm olarak görürken, B. Kodaman (III/14) bu hafif süvari alaylarının kuruluşunu sadece askeri bir mesele olarak görmekten imtina eder ve Abdülhamid'in merkezileştirme ve İslamcılık siyasetinin bir uzantısı olarak sunar.

Derlemede klasik usulde diplomasi tarihçiliğinin güzel örneklerine yer verilmektedir. Bismarck, Berlin Kongresi'ndeki tutumu nedeniyle Osmanlı tarihçilerinin çok sıcak baktığı bir isim değildir. Kayzer Wilhelm'in diplomasisiyle Bismarck diplomasisini karşılaştıran S. Meekin (I/3) ise ikincisini Osmanlılar açısından çok daha hayırlı buluyor. 1878 sonrasının diplomatik atmosferini inceleyen yazara göre, Kayzer maceracı yaklaşımıyla Osmanlıları bir yokoluş savaşına iterken, Bismarck güçler dengesini gözetme ihtiyacıyla Osmanlıları kısmen kollayabilmekteydi. F. A. K. Yasamee (I/2) Berlin Kongresi sonrasında Osmanlıların nasıl yeni bir diplomasi inşa ettiklerini ele almaktadır. Artık sınırlarının askeri açıdan çok kırılgan hale geldiğini gören Osmanlı ricalinde farklı görüşler ortaya çıkmış (anti-Rus ittifaklar kurmak; güçlü ordu-güçlü devlet; içerde reform-dışarda meşruiyet), Abdülhamid bu görüşlerin tamamından yararlanasa bile hiç birini tam olarak kabul etmemiştir. E. Radušić (II/7) savaş ve diplomasi arasındaki yakın ilişkiyi İngiltere'nin Bosna-Hersek meselesindeki tutumunu inceleyerek göstermektedir. 93 Harbi'nin başında Bosna-Hersek'in Osmanlı sınırları dahilinde kalması gerektiğini savunan İngiltere, savaşın kötü gidişatı karşısında bu görüşünü tadil ederek burada Avusturya-Macaristan hakimiyetini kabul etmiş, böylece Rusya'yı Boğazlardan uzak tutmak için bu devletin desteğini sağlayabilmişti.

Derlemede iki makale tarihyografik yaklaşımlarıyla dikkat çekiyor. Mujeeb B. Khan (I/4) Bosna ve Çeçenya'da yaşananlar karşısında takınılan maksatlı suskunluk (Avrupa coğrafyasında Müslüman devlet istenmemesi) üzerinden soykırım ve etnik temizlik mefhumlarının günümüz Batı dünyasındaki algılanışına iki yüzölçümün hakim olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, bu kavramlar ancak 1915 öncesinin hadiselerine bakarak anlaşılabilirler. Bir başka tarihyografik yaklaşımı T. Sahara'nın (IV/15) Batak Katliamını ele aldığı makalesinde görmekteyiz. 1876 Nisanı'nda yapılan bu katliam Bulgar meselesine Batı dünyasının dikkatlerini çekip, bilhassa İngiltere'de, olumsuz Türk imajının güçlenmesine katkıda bulunmuştu. Katliamın ana kaynaklarını oluşturan iki Bulgar ve bir İngiliz kaynağını ele alan Sahara, Bulgar kaynakları dahi Bataklılardan ayaklanma amacıyla silahlandıklarını kabul ederken, İngiliz kaynağının bu duruma değinmemesini çarpıcı bir dille anlatarak İngiltere'de hakim olan entelektüel atmosferi güzelce resmetmektedir.

Bu derlemenin kuşkusuz en mühim katkılarından biri yerel halkın Berlin Kongresi'nde varılan devletler-arası uzlaşmaya gösterdiği tepkilere dair sunduğu incelemelerdir. Bu mesele, kuşkusuz, bugüne kadar çok ihmal edildi. Berlin Kongresi'nde yerel düzeyde etnik, dini, siyasi, tarihi ve sosyal gerçekleri hiç dikkate almadan, tamamen güçler dengesini gözetmek kaygısıyla hareket edildiğini J. McCarthy (IV/15) gayet güzel anlatıyor; misalen, hiç Hristiyan ahalisi bulunmayan bölgelerin Karadağ'a bırakılması, çoğunluğu Müslüman olan Dobruca'nın Bulgaristan'a verilip Müslümanların azınlıkta olduğu Doğu Rumeli'nin özerk vilayet ilan edilmesi hep bu minvaldendir. Derlemede her halde Berlin Kongresi'nin sonuçlarını olumlu bulan tek makale milliyetçi bakış açısına sahip olan M. Svirčević'e aittir (II/6). Sırp mahalli hükümetinin tesisini inceleyen bu makale, Sırp milliyetçi tarih yazımına güzel bir örnektir: yazara göre, Sırbistan kendisine terk edilen Niş ve civar araziye bünyesine başarılı reformlarla katmıştır.

Göç eden Müslümanlar basitçe Hristiyan idaresinde yaşamayı tercih etmedikleri için gitmişlerdir. Bu süreçte meydana gelen şiddet olayları savaş esnasında Hristiyan Sırlara yapılan mezalimin öcünden başka bir şey değildir.

Rodoplar yerel direniş açısından ilginç bir örnek teşkil eder (Ö. Turan, IV/18). Buradaki Müslüman ahalî Ayastefanos Antlaşması'nı imzalayan İstanbul'un açık emirlerine rağmen Rus mezaliminden ürkerek teslim olmayı reddetmişlerdi. Berlin Konferansı ile Kuzey Rodoplar Doğu Rumeli vilayetine bırakıldığı halde Müslüman ahalî bu kararı tanımayarak senelerce adeta otonom bir idare tarzı benimsediler. Büyük Güçlerin her koşulda kararlaştırdıkları politikaları yerel güçlere dayatmalarının imkansızlığını I. Blumi'nin çalışmasında da buluyoruz (II/9). Berlin Kongresi'nde çizilen Osmanlı-Karadağ sınırı, bu düzenlemeyi kabul etmeyen dağlık Arnavutluk ahalisinin başlattığı silahlı direnişten dolayı 1878-85 arasında tadil edilmişti. Dolayısıyla, son dönem Osmanlı tarihinde Büyük Güçlerin yaptırımcı siyasetlerini en belirleyici unsurmuş gibi sunmanın pek isabetli bir yaklaşım olmadığı aşikardır.

Yerel aktörlerin tarihte yadsınmamaları gerektiğine bir başka güzel örnek M. Tannıverdi'nin (IV/16) incelemesidir. Kars, Ardahan ve Batum'un Müslüman ahalisinin Rus idaresine girmek için gösterdikleri etkileyici direnç bu makalenin konusunu oluşturur. Öyle ki, memleketlerinin Rusya'ya savaş tazminatı karşılığında verildiği düşüncesiyle hareket eden ahalî, İstanbul'u telgraf yağmuruna tutarak bu tazminatı ödemeye gönüllü olduklarını bildirirler. Hatta, gerekirse devlet bu amaç uğruna dış borç almalı ve geri ödemesi için bu bölge ahalisinin vergilerini arttırmalıydı. Popüler kültürümüzde 'Rus idaresinde Kars' temah, Cumhuriyet idaresinin ihmalkarlıklarını iğneleyen şakalar ve söylencelerin aksine Tannıverdi özgün kaynaklarla buralardaki Rus idaresinin Müslüman ahalinin demografik, ekonomik ve kültürel yaşamı için ne derecelerde yıkıcı olduğunu gözler önüne sermektedir. Karadağ çeşitli Müslüman unsurları kaçırmak için Müslüman cenazelerinin ölümden sonraki ilk 24 saatte kaldırılmasının yasaklanması, Müslüman dükkanlarında domuz eti ve şarap satırılması, Müslüman çocukların Slav-dilli okullara gönderilmesi gibi uygulamalara başvururken (Blumi, II/9), Rusya, Ardahan ve Batum'da askeri idare tesis etmiş, Anadolu'dan Kuran ve Mevlid dışında kitap ithalini yasaklamış (1905'e kadar), orta ve yüksek okullar açtırmayıp Müslüman göçünü teşvik etmişti.

A. Babuba (II/8) ise Müslüman Boşnakların iradeleri hiçe sayılarak memleketlerinin Avusturya-Macaristan idaresine verilmesine gösterdikleri tepkileri ele almaktadır. Asıl şikayet konularını girişilen reformlar nedeniyle geleneksel toprak sahipliği/paylaşımı usullerinin değişmesi ve vakıf temelli dini eğitim usulünün sekteye uğraması oluşturur. Viyana'nın başlattığı reformlar kimlik politikaları açısından Ömer Paşa'nın 1850'lerde giriştiği ıslahat projesini andırır (Bošnjastvo). Gelgelelim, bu eyalet görünüşte bir koloni gibidir çünkü Viyana'da temsil hakkı yoktur.

Yukarıda ele alınan direniş ve tepkiler bir bakıma ahalinin Osmanlı Devleti'nden koparılmaya duyduğu tepkiyi yansıtan ikinci tip bir yerel direniş ise Berlin Antlaşması'nın Osmanlı 'boyunduruğuna' terk ettiği ahalî tarafından çıkarıldı (M. Hacısalıhoğlu, II/5). Trakya (Rodoplar) ve Arnavutluk'ta olduğunun aksine, Makedonya'nın Ortodoks ahalisi Osmanlı idaresinde kalmak istemiyorlardı ama Berlin Kongresi onların hassasiyetlerini de göz ardı etmişti. Berlin Antlaşması'nda Makedonya sorunu, Ermeni meselesi ile birlikte, çözümü sonraya havale edilen bir mesele idi (G. Tokay, II/10). Her iki meselede de Osmanlı ıslahatları ile Avrupa reform projelerinin çelişki içerisinde olduğu görülmektedir. Osmanlı ıslahatları bu iki bölgeyi merkeze daha sıkı bağlamayı ön görürken Avrupa reform projeleri buralarda adeta ayrılıkçılığa zemin hazırlayacak surette Osmanlı idaresini daha gevşek bir hale koymak istemekteydi. Bu bizi bir başka meseleye getiriyor: şiddet.

Makedonya ve Doğu Anadolu 1878 sonrasında Osmanlı diyarlarında direniş ve karşı-direniş kaynaklı şiddet ile maluldü. Erickson'a göre Osmanlı karşı direniş hareketi Rumeli'de, D. Anadolu'ya nazaran, daha başarılı olmuştu (III/13). Bunun temelinde Rumeli'nin daha zengin olması ve iletişim/ulaşım olanaklarının daha fazla olması yatmaktaydı. Makedonya'da düzenli askeri birlikler kullanılmakta, hareket planları tek elden hazırlanıp uygulanabilmekteydi. Oysa, D. Anadolu'da bu şartların olmayışı, Osmanlı Devleti'ni karşı-direniş hareketi için yerel güçlere bağımlı hale getirmişti. Üstelik bu hareket merkezi planlamayla değil ehil olmayan yerel güçlerin planlamasıyla yürütüldüğü için can kaybı çok daha yüksek olmaktaydı.

Değerlendirmemizin sonunda söz konusu derlemede gözümüze çarpan eksikleri belirtmek okuyucu açısından faydalı olacaktır. Öncelikle, savaşın çeşitli safhalarını analiz eden bir harp tarihi makalesi derlemede eksiktir. Bu savaşın hem Osmanlılar hem de Ruslar açısından müthiş önemine binaen Çarlık Rusya'sı tarihçilerinden de makale talep edilmesi çok yararlı olurdu. Örneğin, korkunç savaş zayıatları ve Berlin Kongresi'nin yarattığı hayal kırıklığı ile Rusya'da Panslavizm hız keserken, aynı nedenlerden dolayı Osmanlı diyarlarında Panislamizm yükselişe geçmişti. Her iki devlette de bu savaştan sonra otokratik eğilimlerin güçlendiğini görüyoruz. Ayrıca Rusya'da ortaya çıkan gümüş çağı ile Osmanlı'nın servet-i funun hareketi hangi noktalarda benzerdir ve savaşla ilgisi ne düzeydedir? Yine, bu savaştan sonra her iki coğrafyayı da kana bulayan siyasi radikalizmin yükselişi karşılaştırılabilir miydi? Umarız, bu derleme bu soruların da etrafına ele alınacağı yeni çalışmalara vesile olur ve bizde hakim olan 'yenilginin tarihi yazılmaz' fikrini sona erdirir.

KAHRAMAN ŞAKUL
İstanbul ŞEHİR Üniversitesi
Tarih Bölümü

Türkçe Özetler:

ATILLA BATMAZ: *Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları* (s. 801-832)

Bu makalede, Urartu kültüründe hangi tür faaliyetler için kurban kesildiği, kurban hayvanlarının türleri veya kurbanda uygulanması gereken normlar ile ilgili arkeolojik ve yazılıverileri değerlendirilerek kurban düşüncesinin Urartu dini içindeki konumu ve hangi uygulamalarda kullandığı konuları aydınlatılması hedeflenmiştir. Özellikle yazılı belgeler kurban olgusunun Urartu kültüründe önemli bir yeri olduğunu göstermiştir. Aslında bu kavram birçok kültürde benzerdir ve bazı uygulamalarda Urartu'nun da bazı benzerlikleri paylaştığı anlaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca Urartu'daki kurban uygulamaları hakkındaki sorulara yeni bakış açıları getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Urartu kültürü, kurban ayini, hayvan kurbanı, sıvı sunusu, silah sunusu.

GÜLNİSA AYNAKULOVA: *IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları* (s. 833-846)

Fergana Vadisinde çok eski zamanlardan beri çeşitli ırklara mensup birçok kavmin yaşadığı bilinmektedir. Araştırmalardan Fergana bölgesinde yaşayan etnik grupların arasında Türk unsurunun daha Usunlar devrinden itibaren etnik kimliğini koruyarak gittikçe daha geniş topraklara yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu etnik süreç IX-XII. yüzyıllarda, özellikle Karahanlılar döneminde daha yoğun bir şekilde gelerek bölgenin Türkleşmesi ve Türk dilinin galebe çalmasıyla sonuçlanmıştır.

IX-XII. yüzyıllardaki Fergana Vadisinin etnik durumuna gelince vakıa şu ki, bölge ahalisinin bir kısmı Fars kökenli etnik gruplardan meydana gelmiştir. Fakat bu etnik gruplar da saf İranlılar olmayıp çoğu, uzun tarihi dönem içerisinde birbirini takip ederek bu topraklarda meydana gelen Türk hâkimiyetleri dönemlerinde yerleşmiş ve sonraları İslamiyeti kabul etmiş olan şehirli ve köylü yerleşik Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. Öte yandan bu eski tarım bölgesi, etrafında bulunan Alay, Türkistan, Çatkal vs. sıradağlarının eteklerinde yaşayan yarı göçebe-yarı yerleşik Türk boylarıyla çevrili olup, bu yarı göçebe Türk boyları ile yerleşik ahalisi arasında asırlar boyunca devam edip gelen sıkı kültürel ilişkiler mevcuttu. Elde ettiğimiz bilgilerden anlaşılan şu ki, bu bölgedeki Karluk, Kırgız, Yimek, Ezgiş, Yabaku, Yağma, Çigil, İlâk gibi Türk boyları diğer Fars kökenli etnik gruplar ile birlikte Fergana ahalisinin etnik terkiibini oluşturmuşlardır. Fakat Fergana'daki siyasî hâkimiyet, etnik ve kültürel üstünlük Karluklar'ın elinde bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi Maverâünnehr'in her tarafında, özellikle bölgenin doğu kısmını oluşturan Fergana,

Şaş, İlâk ve Ustrûşana'da Türkler İran menşeli kavimler ile karışık durumda ama çoğunlukta idi. Bu durum doğal olarak bölgenin Kara Hanlılar tarafından fethini daha da kolaylaştırmış ve dil, kültür itibarıyla tamamen Türkleşmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Fergana, Türk Boyları, Kırgızlar, Karluklar, Orta Asya

MURAT KEÇİŞ: XIII.-XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklara Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları (s.847-872)

Medeniyet, genel anlamda insanın çevresiyle olan münasebetleri etrafında şekillenmekle beraber, coğrafyanın etkisi konar-göçer toplumlarda daha belirgin şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu etki tarihi süreçte, en azından genel eğilimler bakımından değişik sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi alanlarda süreklilik ve bağlantılar oluşturmuştur. Bu bakımdan Ortaçağda yolların siyasi, iktisadi, askerî, kültürel ve tarihi rolleri olduğu bilinmektedir. Bu makalede, Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin tarihi süreç içerisinde coğrafi faktörlerin temel belirleyici olduğunu kanıtlamaktan daha ziyade, bölgede yaşayan toplumun doğal çevresi bilinmeden, bölgenin tarihinin anlaşılamayacağı, ortamın tarihi gelişimde önemli etkenlerden biri olduğunu Kuzeybatı Anadolu coğrafyası özelinde göstermeye ve XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzeybatı Anadolu'da ticarî ve askerî amaçlarla hangi yolların kullanıldığı dönemin kaynaklarının el verdiği ölçüde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Kuzeybatı Anadolu, XIII.-XV. Yüzyıllar

AHMET YÜKSEL: Osmanlılarda Otopsi (s. 843-908)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen vesikalar ışığında ikmal olunan bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde gerçekleştirilen otopsi ameliyatlarına ilişkin bazı ilginç ve önemli ayrıntılar sunabilmek gaye ve gayretinden mühlemeldir. Bu ana çerçeve içerisinde o dönem hangi hallerde otopsi yapılması lüzumunun hâsıl olduğu, uygulamada nasıl bir tıbbî ve hukukî süreç izlendiği ve merkezî idarenin otopsi uygulamalarını geliştirme adına ne tür bir çaba göstermiş olduğu gibi kimi meseleler örnek vaka ve vesikalarla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken de yeri geldikçe bugünün otopsi uygulamalarına göndermelerde bulunmuş, bu sayede Osmanlı döneminde icra olunanlarla aralarındaki benzerlik ve farklılıklara da değinilmiştir. Böylece bu çalışma üzerinden Osmanlı döneminde girilen otopsi uygulamalarının bugünün modern adli tıp ve hukuk sahasının gelişimine hangi açılardan ve ne oranda bir katkılarının olduğu gibi sorulara da cevaplar üretilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Otopsi, Osmanlılar, Türkiye.

RÜSTEM BOZER-SERKAN SUNAY: Kula'da İnşası İstenen Bir Kiliseye Dair Osmanlı Arşivlerindeki Bazı Belgeler (s.909-924)

Osmanlı Arşivleri, tarih kadar sanat tarihi açısından da önemli belgeler barındırır. Arşivlerde inşa ve onarımlara dair kayıtların yanı sıra inşa edilmesi istenilen, ancak uygulamaya geçilmeyen faaliyetlere yönelik belgelere de rastlıyoruz. Bu örneklerden biri Kula'da inşası istenen kiliseye dair çizimler ve bununla ilgili yazışmalardır. 1893 yılında Patrikhane'nin müracaatıyla başlayan yazışmalarda bir kabristan içine "...mevtaya dua okumaya mahsus", "...yalnız mevta zuhurunda ayin-i ruhani icrası için..." bir kilise ve hademe binası inşası ile kabristan duvarlarının onarımı istenmiş, proje hazırlanmış, fakat uygulamaya geçememiştir.

Bugünkü anlayıştan uzak olsa bile, çizimlerde plan, cephe ve örtü sistemi gösterilen, tek nefli ve kubbeli bir kilise tasarımı vardır. Belgelerde kiliseye ait ölçülerin arşın, zira gibi birimler kullanılarak belirtilmesi, plan ve cephelerde ölçek çizgisi kullanılması, binaların beden duvarlarının kırmızı veya siyah renkte taranması, bahçe için ayrılmış alanların turkuvaz renkte beneklenmesi dikkati çeken hususlardandır.

Anahtar kelimeler: Kula, Kilise, Osmanlı Arşivi, Aziz Hiralambo

MEHMET GEL: Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlâve Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukukî Tartışma: "Da'vâ-yı Âsiyâb" (s. 927-954)

Mevkûfâtçı Muhammed Bey'in mirası 1550 yılı civarında vezir Haydar Paşa tarafından satın alınır. Mevkûfâtçı'nın çocukları babalarının mirasının vakıf olduğunu iddia ederek bu satış hakkında dava açarlar. 1551 yılında görülen davayı Haydar Paşa kazanır. Fakat Mevkûfâtçı'nın çocukları pes etmeyerek konuyu müftü (şeyhülislâm) Ebu's-Su'ûd Efendi'ye götürürler. Vezir-i âzam Rüstem Paşa da davanın sonucu hakkında Kanûnî Sultan Süleyman nezdinde girişimde bulunur. Sonuçta Kanûnî davanın yeniden görülmesini emreder. Bu defa ise davayı Mevkûfâtçı'nın çocukları kazanır. İşte bu makalede "âsiyâb davası" olarak meşhur olan bu vaka, Osmanlı ulemâsının merkezi iktidar ile ilişkileri açısından tahlil edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kanûnî devri, âsiyâb davası, vüzerâ, Osmanlı ulemâsı, hukuk.

SERHAT ASLANER: Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri: Meşrutîyet Devrinden Unutulmuş Bir Biyografi Risalesi (s. 955-982)

Bu çalışma; İbnü'r-Raci Nuri tarafından yayına hazırlanan ve ilgili literatürün ilgisine mazhar olmayan *Mebusân-ı Kirâmın Tercüme-i Hal ve Sergüzeştleri* başlıklı eserin

(1908) Latin harfleri ile neşri ve metne yazılmış bir giriş bölümünden oluşmaktadır. II. Meşrutiyet devrinin ilk mebuslarının hayat hikayelerini siyaset merkezli olarak vermeyi amaçlayan bu metnin eldeki nüshasında 8 mebusun hayatı yer almaktadır. Makalenin giriş bölümünde ise bu çalışma vesilesiyle biyografi çalışmalarının Osmanlı/Cumhuriyet siyaset geleneğini anlama ve anlamlandırmada önemli bir araç olduğu tezi bu ve diğer örnekler üzerinden savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan, Türk Siyaset Geleneği, Türk Siyasi Elitleri, İstibdad, Kastamonu Mebusu Şükrü Efendi, Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi, Konya Mebusu Mustafa Lütfi Efendi, Üsküp Mebusu Said Efendi, Sivas Mebusu Hüsnü Bey, Tokat Mebusu Hafız Mustafa Sabri Efendi, Preveze Mebusu Azmi Bey, Mamuretülaziz Mebusu Asım Bey

İBRAHİM KÖREMEZLİ: *Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856) (s. 983-1030)*

Binlerce Osmanlı askeri Kırım Harbi sırasında Rus ordusuna esir olarak Rusya içlerinde yaşamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu tutsakların esarete yolculukları ve Rus şehirlerindeki ikametleri hem Osmanlı – Rus harplerinin bilinmeyen bir yönüne ışık tutmakta hem de XIX. yüzyılın ortasında iki toplumu anlama adına kayda değer ipuçları sunmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada savaş esaretinin hukuki ve maddi boyutları anlatılırken savaş esirinin yabancı bir toplum içerisindeki tecrübeleri de tartışılacaktır. Ayrıca esaretten dönüşten ve Rusya'da kalmak isteyen esirlerden bahsedilerek savaş esareti bütün veçheleriyle aktarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Harbi, Osmanlı ordusu, XIX. yüzyıl, Rusya İmparatorluğu, Savaş Esirleri

MUZAFFER TEPEKAYA: *Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876) (s. 1031-1070)*

6 Mayıs 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının öldürülmesi olayı, Alman, İngiliz ve Osmanlı kaynakları ışığında ele alınmıştır.

Selanik'in Avrethisar kazasından bir Bulgar kızının, anlaştığı bir Müslüman genç ile evlenebilmek için İslamiyet'i seçmek istemesi üzerine Bulgarlar ve Rumların engellemesi ile karşılaşmıştır. Çıkan tartışmalar üzerine cereyan eden olaylar sonucunda Selanik'teki Alman konsolosu Eric Abbot ile Fransız Konsolosu Jules Moulin öldürüldü.

Yabancı devletlerin İstanbul'daki elçileri hadiseyi haber alır almaz Rusya elçisi İğnatiev'in başkanlığında bir toplantı yaptılar. "Mensup oldukları devletlere hadise-

yi yazıp, donanma istemeye, karaya asker çıkarıp Selanik ve havalisini işgal ettirmeye" karar verdiler. Derhal muhtelif devletlerin gemileri de, Selanik limanına geldiler. Bunun üzerine hemen harekete geçen Babiali, Selanik Valsi Refet Paşa'yı görevden aldı. Hadisede ismi geçen 54 kişi tutuklandı, elebaşları addedilen 6 kişi derhal idam edildi ve maktul konsolosların mensup oldukları devletlere teessür ve taziyelerle birlikte toplam 900.000 Frank konsolosların ailelerine tazminat ödendi. Böylece, Osmanlı Devleti'nin Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının öldürülmesi olayı, Avrupa Devletleri'nin Selanik'e asker çıkarmasına gerek kalmadan çözüldü.

Bu olayı, Bulgarlar ve Rumlar çıkarttukları halde onlara hiç dokunulmadı. Almanya ve Fransa konsoloslarının feci ölümlerine sebebiyet verenler cezasız kaldı. Olay bütün elçi ve konsoloslar ile yabancı tüccarları korkuya, dolayısıyla devletleri Osmanlı Devleti aleyhine sevk etti.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Konsolos, Almanya, Fransa, Osmanlı.

MİTHAT AYDIN: *Bulgaristan Yol Ayrımında: İvan S. Geşov Meselesi* (s. 1071-1102)

Bu makale, İstanbul Bulgaristan Kapıkethüdası İvan S. Geşov'un 12 Eylül 1908 tarihinde padişahın doğum yıldönümü vesilesiyle Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın konağında İstanbul'daki yabancı devlet elçilerinin onuruna verilen ziyafete davet edilmemesiyle ortaya çıkan diplomatik krizin gelişimini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede, Geşov olayının diplomatik seyri ele alınırken, Bulgaristan'daki akisleri, Osmanlı ve Bulgar hükümetlerinin meseleyi ele alış biçimi ve Osmanlı-Bulgar ilişkilerine etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Olayın ortaya çıkış biçimi ve sonuçları göstermektedir ki, mesele, basit bir diplomatik tercihin çok ötesinde, zemini önceden hazırlanmış bağımsızlığın temini için ortaya çıkan bir fırsatın değerlendirilmesinden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Geşov Meselesi, Osmanlı Bulgaristan Komiseri, İstanbul Bulgaristan Kapıkethüdalığı, Ajans de Konstantino, Viyana Politika Memurluğu.

NİYAZİ ÇİÇEK: *Türkiye'de Harf Devriminin Belgelerin Form Yapısına Etkisi: Diplomatik Metodoloji Işığında Arşiv Belgelerinin İç Kaynaklı Elemanları Üzerine Bir İnceleme* (s. 1103-1134)

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devletinden devraldığı bazı gelenek ve uygulamaları daha da ileri götürmüş, birçoğunu da yaptığı devrimlerle değiştirmiştir. Bunlardan biri, hiç şüphesiz harf devrimidir. Bu devrimin eğitime, kütüphanelere ve basın-yayın gibi sahalara olan etkisi ele alınmışken, bürokrasi ve resmi belgeler üzerinde yaptığı değişiklikler henüz gerektiği gibi değerlendirilmemiştir. Belgelerin diplomatik metodoloji ışığında analiz edilmesi, arşivciler, belge uzmanları, hukukçu

ve tarihçiler için önemlidir. Kullandıkları ve değerlendirdikleri belgelerin otantikliğini, üretildiği dönemi ve sahip olduğu karakteristiği kritik ederek anlayabilirler. Makalenin amacı, harf devriminin resmi yazışmaların form özellikleri üzerinde yaptığı değişiklikleri ortaya çıkarmaktır. Makalede devrimin olduğu 1928 ile 1930 öncesi yıllara ait yazışma örnekleri, diplomatik metodoloji kapsamında içkaynaklı form özellikleri ele alınarak incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Harf Devrimi, Yazışmalar, Diplomatik İnceleme, İçkaynaklı Elemanlar, Arşivcilik, Cumhuriyet Dönemi Belgeleri.

Abstract:

ATILLA BATMAZ: *The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion* (pp. 801-832)

Present article aims to deal with concept of sacrifice and its rituals performed in the Urartian culture. Inscriptions show that the animal sacrifice is a crucial status in the Urartian religion. Inscriptions and archaeological finds have provided a considerable amount of information on the types of the sacrificial rituals, their rules as well as nature of the animals. Yet, it is certain that we need more detailed information on the position of the sacrifice during the practice of the rituals. In this article I will try to open new vistas to the evidence associated with sacrifice in the Urartian Kingdom.

Key Words: The Urartian culture, sacrificial rituals, animal sacrifice, liquid offering, weapon offering.

GÜLNİSA AYNAKULOVA: *Turkish Tribes Settled in Fergana According to Islamic Authors (IXth-XIIIth Centuries)* (pp.833-846)

Fergana Valley is known to have been the settlement of many races since very old times. Researches show that among these ethnic groups, there had been Turks since the time of Usuns; there, they sustained their ethnic identities and expanded their borders. This ethnic process gained pace during the time between 9th and 12th century, especially during time of Karakhanid, which resulted in turkification of the region and strengthening of Turkish language.

As to the ethnic structure of Fergana Valley; a part of settlers of the district is formed by Persians. However, the ethnic groups were not purely Persian; the district was mostly resided by urbanite and peasant Muslim Turks who settled there consecutively during Turkish sovereignty and then converted into Islam. Moreover, this agricultural region was surrounded by semi-nomadic Turkish tribes who lived on the foothills of Alay, Turkestan and Catkal Ranges etc. and these semi-nomadic tribes had close cultural relations with settled population for years. From the information we have, it can be deduced that such Turkish tribes as Karluk, Kirghiz, Yimek, Ezgis, Yabaku, Yagma, Cigil, Ilak alongwith ethnic groups with Persian origin formed the total population of Fergana. However, political sovereignty was held by Karluks who had ethnic and cultural superiority. As it can be observed in all over the places of Maveran-nahr, especially in Fergana, Sas, Ilak and Ustrusana which are located on the eastern side of the region, Turks were mixed with tribes of Persian origin but Turks were majority. This condition naturally facilitated the conquest of the region by Karakhanid and led the region to be completely turkicized in terms of language and culture.

Key Words: Medieval Age, Fergana, Turkish Tribes, Kyrghyz, Central Asia

MURAT KEÇİŞ: The Northwest Anatolian Road System According to XIIIth-XIVth Century Byzantine and Islamic Sources (pp. 847-872)

Although human culture, in general, is an outcome of the relations between people and their environment, the impact of geography is more evident on nomadic societies in more specific ways. This impact throughout history has functioned at a basic level in terms of general tendencies, correlativity and continuity in socio-economic, cultural and political fields. In this regard, it is generally accepted that roads have political, economic, military, cultural, and historical roles in the medieval period. In this article, rather than suggesting that geographical factors are the primary determinants of the history of Northwestern Anatolian region, it will be argued that without an understanding of the natural environment of the area occupied by a given community, it is impossible to understand the history of the region as a whole. We will thus demonstrate the importance of natural surroundings as one of the important historical determinants in the case of North Anatolian geography; and we will attempt to reveal the region's commercial and military roads used in 13th and 14th centuries in the light of a detailed analysis of all available contemporary sources.

Key Words: Byzantium, Northwest Anatolia, XIIIth-XIVth Century

AHMET YÜKSEL: Autopsy in the Era of Ottomans (pp.873-908)

This study completed by the light of the documents those were taken from the Prime Ministry's Ottoman Archive inspired from the strive and aim to present some interesting and important details about the autopsy surgery made in the last eras of the Ottoman Empire. In this main frame some problems like in which situations it was needed to make surgery, which medical and legal process was followed in the experience and what kind of strives made by the central government for the process of the otopsy practices were tried to be explained. In doing so some information was given about the today's otopsy practices when it was needed, with the help of that, the differences and resemblances with the practices used in the Ottoman era were explained. So from this study, it was tried to find some answers for some questions like from which aspects and at which level the otopsy practices of the Ottoman era contributed the progress of today's modern forensic medicine and law scope.

Key Words: Autopsy, Ottomans, Turkey.

RÜSTEM BOZER-SERKAN SUNAY: *Some Correspondences in Ottoman Archives on a Church Which Have Been Wanted to be in Kula* (pp. 909-924)

The Ottoman Archives not only reserves important documents on history, but also on art history. Within these archives we can come across about the proceedings which have been wanted to be built but not implemented besides the recordings about building and renovating. Samples of these are the drawings about a church which have been wanted to be built in Kula and the correspondences on this. In these correspondences which started with the application of the Patriarchate in 1893, they had wanted to have a church especially for "...purposefully to pray for the dead", "...for a burial ceremony only in the presence of the dead", a servant building to be built inside a cemetery and to have the walls of the cemetery to be repaired, but the project hadn't been implemented.

Even though they are far from the today's perception of drawing, a design of a one naves and domed church had been reflected on the drawings with its features such as plan, facade, covering. To have the dimensions of the church being stated with units such as *arşın*, *zıra* in the correspondences; in the plan and facade drawings having a scale line being used, the outer walls of the buildings being hatched in red and black colors, to have the space reserved for the garden being punctuated in turquoise color are the cases which attracts the attention.

Keywords: Kula, Church, Ottoman Archive, St. Charalambos

MEHMET GEL: *The Juridical Controversy on the Sale of the Property with the Foundation (Waqf) in the Reign of Süleyman the Magnificent and under the Shadow of his Viziers: The Mill Case* (pp. 927-954)

Abstract: Mevkufatçı Muhammed Bey's heritage is bought by the vizier Haydar Pasha around the year of 1550. Mevkufatçı's children, however, file a suit against Haydar Pasha, claiming that Mevkufatçı's heritage is a foundation (waqf). This case is won by Haydar Pasha in 1551. Mevkufatçı's children, however, consult to the müftü, Ebussuud Efendi, about this result. The Grand vizier, Rüstem Pasha also talks over this result with Sultan Süleyman the Magnificent. Sultan is an appellant for this case. This time, Mevkufatçı's children won it. In this study the experiences during this time known as the mill case is analyzed in terms of the relations of Ottoman scholars with the central government.

Key words: The Reign of Süleyman the Magnificent, The Mill Case, viziers, Ottoman scholars, law.

SERHAT ASLANER: *Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeştleri: A Forgotten Treatise from the Second Constitutional Period* (pp. 955-982)

This study is composed of the transcription of the work titled *Mebusan-ı Kirâmın Tercüme-i Hal ve Sergüzeştleri*(1908) by İbnü'r Raci Nuri into Latin alphabet and an introduction written for it. The copy of the text in hand, which was unable to take the attention of the concerned literature during the period, aims to give the life stories of the first Deputies in the Second Constitutional Era by focusing on politics and dealing with 8 Deputies. In the introduction part of the article, as a result of the inducement of this work, the argument that the biographical works are significant tools in understanding and explaining the Ottoman/Republican political tradition is supported through the samples in the book and others in general.

Key Words: Second Constitution, Ottoman Chamber of Deputies, Turkish Political Tradition, Turkish Political Elite, Tyranny, Kastamonu Deputy Şükrü Efendi, Bursa Deputy Ömer Fevzi Efendi, Konya Deputy Mustafa Lütfi Efendi, Üsküp Deputy Said Efendi, Sivas Deputy Hüsnü Beyefendi, Tokat Deputy Hafız Mustafa Sabri Efendi, Preveze Deputy Azmi Beyefendi, Mamuretülaziz Deputy Asım Bey Efendi

İBRAHİM KÖREMEZLİ: *Ottoman and Allied Prisoners of War in Russia during the Crimean War (1853-1856)* (pp.983-1030)

Thousands of Ottoman soldiers had to live in the Russian interior as prisoners of war during the Crimean War. Their difficult journey into Russia and their accommodation in several Russian cities are unknown aspects of the Russo-Ottoman wars. Experiences of those captives can also give clues to understand Russian and Ottoman societies in the middle of the nineteenth century. This work, therefore, discusses not only the legal and material aspects of captivity, but also its social outcomes. Besides, exchange of prisoners, their return to homeland as well as motives of those prisoners who wanted to stay in Russia are touched upon in order to give a complete picture of captivity.

Key Words: Crimean War, Ottoman army, XIX. century, Russian Empire, Prisoners of War

MUZAFFER TEPEKAYA: *Murder Of German And French Consuls in Salonica (6 May 1876)* (pp. 1031-1070)

Based on German, British and Ottoman sources, this paper examines the murder of German and French consuls in Ottoman Salonica on 6 May 1876.

When a Bulgarian girl wanted to convert to Islam in order to marry to a young Muslim man of Avrethisar in Salonica, she faced opposition of some Russians and Bulgarians. As a consequence of chaos and events, resulting from this incident, Eric Abbot, the German consul and Jules Moulin, the French consul, in Salonica were killed.

As soon as they heard the murder, representatives of foreign powers in Istanbul, led by Ignatiev, the Russian ambassador, gathered and decided to request from their governments to occupy Salonica with both naval and field forces. And their governments complied. Faced with a possible occupation of Salonica by great powers, the Porte decided to take an action. First it dismissed Refet Pasha, the governor of Salonica; then, it arrested 54 people that were involved in the murder of consuls and executed 6. Finally, for compensation, it paid 900.000 franks to the families of consuls. Thus, it prevented occupation of Salonica by the European powers.

Even though it was Bulgarians and Greeks that caused and encouraged the events, leading to the murder of consuls, they faced neither an investigation nor a punishment. Incidents not only scared consuls and merchants off in Salonica but also pushed foreign powers to unite and take an action against the Ottoman Empire.

Key Words: Salonica, consul, Germany, France, the Ottoman Empire.

MİTHAT AYDIN: *Bulgaria at the Crossroads: Ivan S. Geşov Question* (pp.1071-1102)

This study aims to introduce the development of diplomatic crisis which occurs when Ivan S. Geşov, Kapıkethüda of Istanbul-Bulgaria, wasn't invited to complimentary dinner in Tevfik Paşa's mansion tendered delegates of Foreign States in Istanbul because of Sultan's birthday in October 12, 1908. In this context, while being dealt with the diplomatic process of Geşov's event, it is tried to identify its reflection in Ottoman and Bulgaria governments and Bulgaria's approach toward the issue and the effect on relationship of Ottoman-Bulgaria. The occurrence and results of event indicate that it consists of using an opportunity emerging for independence paved the way in advance beyond a simple diplomatic choice.

Key Words: Geşov Event, Ottoman Commissar in Bulgaria, Bulgarian Kapıkethüda in Istanbul, Ajans de Konstantino, Diplomatic Delegete of Bulgaria in Vienna.

NİYAZİ ÇİÇEK: *Changes in the Form of the Documents Caused by the Alphabet Reform in Turkey: Examination of the Intrinsic Elements of the Archival Records in the Light Of Diplomatic Methodology* (pp. 1103-1134)

The Turkish Republic has developed some of the traditions and applications taken over from the Ottoman Empire and changed many others with the reforms they realized. It is of no doubt that the alphabet reform is one of them. While the effect of this reform on the fields like education, libraries and press has been dealt with many times, the modifications on the documents have been underestimated. The analysis of the documents in the light of diplomatic methodology is essential for the archivists, diplomatists, jurists and the historians. They may come to understand the authenticity and originality of the documents they use and appraise by criticizing the period in which they were produced and the characteristics they have. The aim of the article is to elicit the modifications to the formal characteristics of the correspondences caused by the alphabet reform. In this article, the examples of the correspondences dating back to 1928 and the early 1930s, the year Turkey accepted Latin alphabet, have been examined within the scope of diplomatic methodology.

Key Words: Alphabet Reform in Turkey, Correspondences, Diplomatics, Intrinsic Elements, Record Keeping in Turkey, Archives, The Records of Republic Period.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermemelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Altan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.
- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.
- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.
- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.
- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.
- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.
- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside

the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İncalcık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İncalcık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İncalcık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İncalcık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:

	Page
BATMAZ, ATILLA: The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion	801
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Turkish Tribes Settled in Fergana According to Islamic Authors (IXth-XIIth Centuries)	833
KEÇİŞ, MURAT: The Northwest Anatolian Road System According to XIII th - XIV th Century Byzantine and Islamic Sources	849
YÜKSEL, AHMET: Autopsy in the Era of Ottomans.....	875
BOZER, RÜSTEM – SUNAY, SERKAN: Some Correspondences in Ottoman Archives on a Church Which Have Been Wanted to be in Kula (3 figures, with 6 documents)	911
GEL, MEHMET: The Juridical Controversy on the Sale of the Property with the Foundation (Waqf) in the Reign of Süleyman the Magnificent and under the Shadow of his Viziers: The Mill Case	927
ASLANER, SERHAT: Mebusân-ı Kirâmın Terceme-i Hâl ve Sergüzeşterî: A Forgotten Treatise From the Second Constitutional Period.....	955
KÖREMEZLİ, İBRAHİM: Ottoman and Allied Prisoners of War in Russia during the Crimean War (with 2 illustrations)	983
TEPEKAYA, MUZAFFER: Murder Of German And French Consuls in Salonica (6 May 1876)	1031
AYDIN, MİTHAT: Bulgaria At the Crossroads: Ivan S. Gešov Question (with 7 documents)	1071
ÇİÇEK, NİYAZİ: Changes in the Form of the Documents Caused by the Alphabet Reform in Turkey: Examination of the Intrinsic Elements of the Archival Records in the Light Of Diplomatics Methodology (with 5 documents).....	1103

Book Reviews:

KAHRAMAN, ŞAKUL: War And Diplomacy: The Russo-Turkish War Of 1877- 1878 And The Treaty Of Berljin, M. Hakan Yavuz with Peter Sluglett (ed.)....	1135
Turkish Abstracts	1139
Abstracts	1145
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish)	1151
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1154

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVII

No. 280

December 2013

ANKARA – 2013